श्रीमन् महाभारत

(मराठी भाषांतर)

उद्योगपर्व – (५ वे पर्व)

भाग १ ला

(अध्याय १ ते ८३)

॥

५

उद्योगपर्व.

॥

५ उद्योगपर्व.

सेनोद्योगपर्व १. पृ. ८७–१२८.

अध्याय १ ला—यादव व पांडव यांचें विराट सभेत अधिवेशन, पुढील कर्तव्याविषयीं जनार्दनाचें भाषण ८९.

अध्याय २ रा—बलरामाचें दूतप्रेषणाला अनुमोदन ९०; युधिष्ठिरदोषकथन व दुर्योधनाशीं सामपूर्वक भाषण करण्याचा उपदेश ९१.

अध्याय ३ रा—सात्यकीनें केलेला बलरामाच्या भाषणाचा निषेध ९२; दुर्योधनाच्या निग्रहाचा निश्चय ९३.

अध्याय ४ था—द्रुपदाचें सात्यकीच्या मताला अनुमोदन ९४; स्वपुरोहित कौरवांकडे पाठविण्याची सूचना ९५.

अध्याय ५ वा—द्रुपदवचनाला श्रीकृष्णाची संमति ९५; युद्धाची सज्जता, पांडवांच्या निमंत्रणावरून बलाढ्य नृपालांचें आगमन ९६.

अध्याय ६ वा—द्रुपदाचें धृतराष्ट्राकडे स्वपुरोहितप्रेषण ९६; पुरोहिताचें हस्तिनापुरास गमन ९७.

अध्याय ७ वा—दुर्योधन व अर्जुन यांचें एकाच वेळीं द्वारकेस गमन, चरणाजवळ बसलेल्या अर्जुनाचें प्रथम दर्शन, कृष्णानें केलेला दोघांचाहि सत्कार ९८; 'नारायणसेना व शस्त्ररहित कृष्ण, यांतील कांहीं तरी एक मागून घेण्याची दामोदराची सूचना, दुर्योधनानें सेनेचा व अर्जुनानें कृष्णाचा केलेला स्वीकार, दुर्योधनाची बलरामाशीं भेट, त्याचें आशीर्वचन, दुर्योधनाचें प्रयाण ९९; युद्धांत सारथ्य करण्याविषयीं अर्जुनानें केलेली कृष्णाची प्रार्थना, तिचा स्वीकार १००.

अध्याय ८ वा—शल्याचें प्रचंड सेनेसह पांडवांकडे प्रस्थान, दुर्योधनानें कपटोपचारानें केलेलें वशीकरण १०१; कौरवांचा सेनापति होण्याचें शल्याचें अभिवचन, शल्य-पांडवभेट १०२; युधिष्ठिरानें केलेली कर्णतेजोभंगाची विज्ञप्ति, शल्यानें केलेला तिचा स्वीकार १०३.

अध्याय ९ वा—इंद्राचें दुःख कथन करण्याविषयीं युधिष्ठिराचा प्रश्न, शल्यानें कथन केलेलें इंद्राचें पूर्ववृत्त, इंद्रवधार्थ त्रिशिरसाची उत्पत्ति १०४; त्याच्या तपोभंगाचा इंद्रानें केलेला प्रयत्न व त्याचा वध १०५; त्याच्या मृतदेहाचे तुकडे करण्याची तक्षाला आज्ञा १०६; वृत्राची उत्पत्ति, वृत्र-वास व युद्ध, इंद्राचा पराभव १०७.

अध्याय १० वा—देवांचा संकेत, विष्णूची वृत्रवधार्थ प्रार्थना १०८; विष्णूच्या आज्ञेनें वृत्राशीं नियमपूर्वक संधि १०९; इंद्रानें केलेला वृत्राचा वध ११०; इंद्राचा जलप्रवेश, सृष्टीची अराजकता १११.

अध्याय ११ वा—देव व ऋषि यांनीं नहुषाला केलेला इंद्रपदाभिषेक, त्यानें केलेला इंद्राणीचा अभिलाष, बृहस्पतीचें इंद्राणीला अभयदान ११२.

अध्याय १२ वा—इंद्राणीच्या अभिलाषापासून परावृत्त होण्याविषयीं नहुषाला देवादिकांचा उपदेश, नहुषाची शचीला आणून देण्याची आज्ञा ११३; शचीला अर्पण करण्याविषयीं देवांची बृहस्पतीला प्रार्थना, शरणागताचा त्याग न करण्याची बृहस्पतीची प्रतिज्ञा ११४; शचीचें नियमपूर्वक नहुषाकडे गमन ११५.

अध्याय १३ वा—शचीचा नियमपूर्वक नहुषाशीं संकेत ११६; देवांचें विष्णूकडे गमन, इंद्राच्या दोषनिवृत्तीसाठीं अश्वमेध, इंद्राचें पापराहित्य, त्याचें नहुषभीतीनें अदर्शन, शचीचें उपश्रुतिपूजन ११७.

अध्याय १४ वा—उपश्रुतीचें इंद्राणीसह इंद्रापाशीं गमन, इंद्राची स्तुति व त्याची प्रसन्नता, त्याला नहुषवृत्तान्तकथन ११८.

अध्याय १५ वा—शची-नहुषभेट, तिची सप्तर्षींना वाहक करण्याची प्रेरणा ११९; नहुषानें केलेली ऋषिवाहकांची योजना १२०; बृहस्पतीनें केलेलें अग्नीचें इंद्रशोधार्थ प्रेषण, अग्नीचें इंद्रदर्शनत्वकथन, त्याचें जलांत प्रवेश करण्याचें असामर्थ्य १२१.

अध्याय १६ वा—ब्राह्ममंत्रानें संवर्धित केलेल्या अग्नीचा जलांत प्रवेश १२१; कमलनालांत सूक्ष्मरूपानें राहणाऱ्या इंद्राचें दर्शन, गंधर्व व देवर्षि यांसह बृहस्पतीचें इंद्रापाशीं आगमन १२२; बृहस्पतीनें केलेली इंद्राची स्तुति, नहुषाला पदच्युत करण्याविषयीं प्रार्थना १२३; महाक्रतूंत अग्न्यादिकांना भाग व वरुणादिकांना जलादिकांचें आधिपत्य १२४.

अध्याय १७ वा—अगस्त्याचें इंद्रापाशीं आगमन, नहुषाला स्वर्गच्युतीचें वृत्तकथन १२४; अगस्त्यशापानें नहुषाचा भ्रंश व सर्प होऊन पतन १२५.

अध्याय १८ वा—इंद्राचें देवलोकीं गमन, शल्यानें केलेलें पांडवांचें सान्त्वन १२६; फलश्रुति व शल्याचें दुर्योधनाकडे प्रयाण १२७.

अध्याय १९ वा—सात्यकिप्रभृति राजांचें सैन्यासह युधिष्ठिराच्या साह्यार्थ आगमन १२७; भगदत्तादिकांचें दुर्योधनाकडे गमन १२८.

संजययानपर्व २. पृ. १२९–१६८.

अध्याय २० वा—द्रुपदपुरोहिताचें राजसभेंत गमन १२९; द्रुपदवचनाचें कथन १३०.

अध्याय २१ वा—पुरोहिताच्या वचनाला भीष्माचें अनुमोदन, कर्णाचा आक्षेप १३१; भीष्मानें केलेला त्याचा धिक्कार व अर्जुनप्रशंसा, धृतराष्ट्राचें अनुमोदन व संजयप्रेषणाचें आश्वासन १३२.

अध्याय २२ वा—धृतराष्ट्रानें केलेली दुर्योधनाची निंदा व पांडवांची प्रशंसा १३३; पांडवांकडे संजयप्रेषण १३६.

अध्याय २३ वा—संजयाचें पांडवांकडे गमन, युधिष्ठिराचे त्याला सत्कारपूर्वक कुशलप्रश्न १३७.

अध्याय २४ वा—धृतराष्ट्राचा संदेश श्रवण करण्याविषयीं संजयाची विज्ञप्ति १३९.

अध्याय २५ वा—युद्धाचा निषेध व संक्षिप्त संदेशकथन १४०.

अध्याय २६ वा—युधिष्ठिराचें स्व-परहितविवेचन १४१; इंद्रप्रस्थाचें राज्य देऊन शम करण्याचा प्रतिसंदेश १४५.

अध्याय २७ वा—गुरुजनांचा वध करून राज्य मिळविण्यांत अधर्म आहे, असा संजयाचा उपदेश १४६.

अध्याय २८ वा—धर्मानें राज्य परत मिळविण्याविषयीं युधिष्ठिराचें भाषण १४९.

अध्याय २९ वा—श्रीकृष्णाचें भाषण १५२; चातुर्वर्ण्याचें कर्तव्य १५४; कौरवांचा निषेध १५५; श्रीकृष्णाचा हस्तिनापुरास जाण्याविषयीं संदेश १५७; महद्द्रुमाचें रूपक १५८.

अध्याय ३० वा—संजयाची प्रयाणार्थ अनुज्ञा, युधिष्ठिरानें केलेली संजयाची प्रशंसा १५९; सर्वांचें कुशल विचारण्याची आज्ञा १६०; इंद्रप्रस्थाचें राज्य परत देण्याविषयीं दुर्योधनाला संदेश १६३.

अध्याय ३१ वा—भीष्मादिकांना संधि करण्याविषयीं प्रार्थना १६३; पांच ग्राम देण्याविषयीं दुर्योधनाला संदेश १६४.

अध्याय ३२ वा—संजयाचें धृतराष्ट्राकडे रात्रीं आगमन १६५; युधिष्ठिराच्या कुशलप्रश्नादिकांचें कथन १६६; धृतराष्ट्राची निंदा करून संजयाचें स्वगृहीं प्रयाण १६७.

प्रजागरपर्व ३. पृ. १३९–२२९.

अध्याय ३३ वा—धृतराष्ट्राचें विदुराला रात्रीं पाचारण १६९; धृतराष्ट्राचा चिंतेनें प्रजागर, त्याविषयीं विदुराला प्रश्न १७०; विदुराचें नीतिकथन, पंडिताचीं लक्षणें १७१; मूर्खाचीं लक्षणें १७२; क्षमेचें महत्त्व १७५; सामादि उपायांचें कथन १७६; सद्यःफलसाधनांचें वर्णन १७७; त्याज्य व ग्राह्य वस्तूंचें कथन १७८; सुधन्वा असुराची गाथा १८१.

अध्याय ३४ वा—कौरवांच्या श्रेयःसाधनाविषयीं धृतराष्ट्राचा प्रश्न १८३; विदुरानें केलेला नीतीचा उपदेश १८४.

अध्याय ३५ वा—केशिनीचें उपाख्यान १९१; नीतीचा उपदेश १९५.

अध्याय ३६ वा—विदुरानें कथन केलेला हंस-साध्यसंवाद १९९; महाकुला-विषयीं धृतराष्ट्राचा प्रश्न, विदुराचें उत्तर २०२; पांडवांशीं कपटाचरण केल्या-बद्दल धृतराष्ट्राचा पश्चात्ताप, अभयपदाच्या प्राप्तीविषयीं प्रश्न, विदुराचा हितो-पदेश २०४.

अध्याय ३७ वा—सतरा प्रकारच्या मूर्खांचें वर्णन २०७; पुरुष शतायु न होण्याचें कारण २०८; नीतीचा उपदेश; दूताचीं लक्षणें २१०; स्नानशील पुरुषाला होणारे दहा प्रकारचे लाभ, सहा प्रकारचे नराधम २११; पांडवांशीं वैर करण्यापासून होणाऱ्या अहिताचें वर्णन २१२; मोक्षाला अधिकारी असलेल्या पुरुषाचें वर्णन २१३.

अध्याय ३८ वा—अतिथिसत्कार, अविक्रेय वस्तु व तापस यांचें वर्णन २१४. श्रेष्ठ राजाचीं लक्षणें २१५; सुज्ञ भृत्यांचीं लक्षणें २१८.

अध्याय ३९ वा—दुर्योधनाचा त्याग करण्याविषयीं विदुराचा परोपरीनें उप-देश २१९; शुभकर्माचें महत्त्व २२३; मूढाच्या व्रताचा निषेध २२४; मनु-ष्याच्या हानीचीं लक्षणें, धनतृष्णेपासून होणारा दुष्परिणाम २२५.

अध्याय ४० वा—संग्राह्य वस्तु, धर्मत्याग न करण्याविषयीं विदुराचा उपदेश २२६; नदीचें रूपक २२८; चातुर्वर्ण्याचे धर्म २२९.

सनत्सुजातपर्व ४. पृ. २३०–२७८.

अध्याय ४१ वा—धृतराष्ट्राचा ब्रह्मतत्त्वाविषयीं प्रश्न, विदुरानें स्वतःच्या शूद्र योनीचा विचार करून सनत्सुजाताचें केलेलें स्मरण २३०; सनत्सुजाताचें आग-मन, धृतराष्ट्राला ब्रह्मात्मविषयक उपदेश करण्याविषयीं त्याला विदुराची प्रार्थना २३१.

अध्याय ४२ वा—धृतराष्ट्राचा मृत्यूविषयीं प्रश्न २३२; 'प्रमाद, हाच मृत्यु' प्रमादाचा अर्थ, त्याला श्रुतिवाक्यांचें प्रमाण २३३; धृतराष्ट्राचा अमृतत्वा-विषयीं प्रश्न, सनत्सुजाताचें सविस्तर उत्तर २३४; अविद्या व काम यांच्या बंधहेतुत्वाचें वर्णन २३६; विषयांना जिंकून मृत्यूचें उल्लंघन कसें करतां येतें याविषयीं प्रश्न, सनत्सुजाताचें उत्तर २३८; मृत्यूच्या विनाशाविषयीं धृतरा-

ष्ट्राचा प्रश्न, परमात्म्याचा साक्षात्कार अज्ञानरूपी मृत्यूचा नाश करितो, असें उत्तर २३९; जीवाला संसारांत नियुक्त कोण करितो, याचें विवरण २४०; परमात्म्याचें अनादि मायायोगानें बहुरूपत्व २४१; अविद्वानाच्या पुण्य-पापफलाविषयीं प्रश्न व उत्तर २४२; कर्मांचें विवरण २४३; ब्रह्मानंदलक्षणाच्या प्राप्तीचीं साधनें २४७.

अध्याय ४३ वा—मौनादिकांच्या लक्षणाविषयीं धृतराष्ट्राचा प्रश्न व त्याचीं श्रुत्युनुसार उत्तरें २४८; तपाच्या गुण-दोषांचें वर्णन २५२; ज्ञानादि गुणांचें वर्णन २५३; दमाचे अठरा दोष २५४; त्यागाचें वर्णन २५५; एकवेदाचें स्वरूप २५७.

अध्याय ४४ वा—ब्रह्मविद्येच्या साधनांचें सविस्तर निरूपण २६१; ब्रह्मस्वरूपाचें निरूपण २६४.

अध्याय ४५ वा—नृशंस पुरुषाचीं लक्षणें २६६; मदाचे दोष २६७; सुहृद्गुण २६८; ‘ त्रित ’-मुनीची कथा २६९.

अध्याय ४६ वा—परमात्म्याचें स्वरूप जाणणारे योगी २७०; परमात्म्याचें जीवरूपानें अवस्थान २७३; सनत्सुजाताचें स्वानुभवकथन २७७.

यानसंधिपर्व ५. पृ. २७८–३४०.

अध्याय ४७ वा—पांडवांचा संदेश ऐकण्यासाठीं राजांचें कौरवसभेंत आगमन, संजयाचें राजसभेंत आगमन २७८.

अध्याय ४८ वा—संजयाला प्रश्न, संजयानें कथन केलेला अर्जुनाचा सविस्तर संदेश ३७९.

अध्याय ४९ वा—वासुदेव व अर्जुन हे नर-नारायण आहेत याविषयीं भीष्मानें सभेंत कथन केलेली पुरातन कथा २९०; कर्णाची निंदा २९२; पांडवांशीं सख्य करण्याविषयीं द्रोणाचा उपदेश २९३.

अध्याय ५० वा—पांडवांच्या साह्यकर्त्यांविषयीं धृतराष्ट्राचा प्रश्न, संजयाची मूर्च्छा २९४; पांडवपक्षांतील प्रमुख योद्ध्यांचें वर्णन २९५.

अध्याय ५१ वा—धृतराष्ट्रानें शोकाकुल होऊन केलेलें भीमाच्या सामर्थ्याचें वर्णन २९७.

अध्याय ५२ वा—अर्जुनाच्या पराक्रमाचें स्मरण व तो कौरवांचा नाश करील, या भीतीनें धृतराष्ट्राचा शोक ३०१.

अध्याय ५३ वा—युधिष्ठिर व त्याचे साह्यकर्ते वीर, यांचें सामर्थ्य मनांत आणून धृतराष्ट्राचा अनुताप ३०३; पांडवांशीं शम करण्याविषयीं पुत्रांना उपदेश ३०४.

अध्याय ५४ वा—कौरवांचा क्षय निश्चित आहे, असें संजयाचें उत्तर ३०५.

अध्याय ५५ वा—दुर्योधनाचें स्वबलाधिक्यकथन ३०७; दुर्योधनानें आत्मश्लाघापूर्वक केलेली धृतराष्ट्राची शोकनिवृत्ति ३११.

अध्याय ५६ वा—संजयानें केलेलें पांडवांच्या सैन्याचें सविस्तर वर्णन ३१२.

अध्याय ५७ वा—पांडवपक्षीयांनीं केलेल्या कौरवांच्या भिन्न भिन्न योद्धयांना मारण्याच्या निश्चयाचें कथन ३१३; स्वसैन्याचें सामर्थ्य कथन करून पांडवांचा पराभव करण्याविषयीं दुर्योधनाची आत्मश्लाघा ३१५; धृष्टद्युम्नाचें पांडवांना प्रोत्साहन व कौरवांना संदेश ३१६.

अध्याय ५८ वा—धृतराष्ट्राचा दुर्योधनाला युद्धाला प्रवृत्त न होण्याविषयीं उपदेश ३१७; दुर्योधनाची शम न करण्याची प्रतिज्ञा, धृतराष्ट्राचा विलाप ३१८.

अध्याय ५९ वा—धृतराष्ट्राचा प्रश्न ३१९; संजयानें केलेलें कृष्णवचनाचें कथन ३२०.

अध्याय ६० वा—अग्न्यादि देवता पुत्रांवरील प्रीतीमुळें पांडवांना युद्धांत साह्य करतील, असें धृतराष्ट्राचें पुत्राला कथन ३२२.

अध्याय ६१ वा—देवत्वापासून भ्रंश पावण्याच्या भीतीनें देवता पांडवांना साह्य करणार नाहींत, असें दुर्योधनाचें उत्तर ३२३; दुर्योधनाचें स्वतःच्या दैवबलत्वाचें कथन ३२४.

अध्याय ६२ वा—कर्णाची आत्मश्लाघा ३२५; भीष्मानें केलेली कर्णाची निंदा, कर्णाचें युद्ध न करण्याच्या प्रतिज्ञेनें सभेंतून निर्गमन ३२६; भीष्मानें केलेला कर्णाचा उपहास ३२७.

अध्याय ६३ वा—कर्णादिकांच्या साह्यानेंच पांडवांचा वध करण्याविषयीं दुर्योधनाचें वचन, विदुरानें केलेली दमप्रशंसा ३२८.

अध्याय ६४ वा—दोन भांडणाऱ्या पक्ष्यांची आख्यायिका ३२९; पर्वताच्या कड्यावरील मधाच्या पोळ्याचा दृष्टान्त ३३०.

अध्याय ६५ वा—धृतराष्ट्रानें पुत्राला कथन केलेलें पांडवांचें दुर्जयत्व ३३१; अर्धें राज्य परत देण्याचा उपदेश ३३२.

अध्याय ६६ वा—अर्जुनाच्या भाषणाविषयीं धृतराष्ट्राचा प्रश्न ३३२; संजयाचें अर्जुनसंदेशकथन ३३३.

अध्याय ६७ वा—कौरवसभेंतील राजांचें स्वस्थानीं गमन, सैन्याच्या बलाधिक्याविषयीं धृतराष्ट्राचा प्रश्न, व्यास व गांधारी यांचें सभेंत आगमन ३३४.

अध्याय ६८ वा—कृष्णार्जुनांच्या यथार्थ स्वरूपाचें वर्णन ३३५.

अध्याय ६९ वा—संजयानें वर्णिलेलें कृष्णमाहात्म्य ३३६; कृष्णाला शरण जाण्याविषयीं धृतराष्ट्राचा पुत्राला उपदेश, गांधारीनें केलेली पुत्राची निर्भर्त्सना, भगवत्प्राप्तीच्या उपायाचें कथन ३३७.

अध्याय ७० वा—श्रीकृष्णाच्या नांवांची व्युत्पत्ति ३३८.

अध्याय ७१ वा—धृतराष्ट्राच्या भगवद्भुतीचें आविष्करण ३४०.

भगवद्यानपर्व ६. पृ. ३४१–४८०

अध्याय ७२ वा—युधिष्ठिर व श्रीकृष्ण यांचा संवाद, भगवद्यानाचा उपोद्घात ३४१.

अध्याय ७३ वा—श्रीकृष्णाच्या गमनांतील गूढ हेतूचें युधिष्ठिरास कथन ३४८.

अध्याय ७४ वा—दुर्योधनाशीं मृदु भाषणानें शम करण्याविषयीं भीमाची विज्ञप्ति ३५१.

अध्याय ७५ वा—कृष्णानें केलेला भीमाचा उपहास ३५३.

अध्याय ७६ वा—क्षुब्ध झालेल्या भीमाचें स्वपौरुषकथन ३५५.

अध्याय ७७ वा—श्रीकृष्णानें सांगितलेला दैव व पौरुष यांच्या बलाबलाचा विचार ३५६.

अध्याय ७८ वा—अर्जुनाची कृष्णाला पुढील कर्तव्याच्या निश्चयाची प्रार्थना ३५८.

अध्याय ७९ वा—श्रीकृष्णाचें उत्तर ३६०; शत्रूबरोबर शम होण्याविषयीं निराशेचे उद्गार ३६१.

अध्याय ८० वा—प्रसंगोचित निश्चय करण्याविषयीं नकुलाची प्रार्थना ३६१.

अध्याय ८१ वा—युद्ध घडवून आणण्याविषयीं सहदेवानें कृष्णाची केलेली प्रार्थना, त्याला सर्वांची संमति ३६३.

अध्याय ८२ वा—द्रौपदीची दुर्योधनाला योग्य शासन करण्याविषयीं कृष्णाला प्रार्थना ३६४; भगवानांचें आश्वासन ३६६.

अध्याय ८३ वा—अर्जुनाचा निरोप ३६७; आयुधांनीं रथ सज्ज करण्याविषयीं सात्यकीला आज्ञा ३६८; कृष्णाचें प्रस्थान ३६९; कुंतीला आश्वासन देण्याविषयीं युधिष्ठिराची प्रार्थना ३७०; भगवानाला मार्गांत महर्षींचें दर्शन, ऋषींचें कौरवसभेंत गमन ३७१.

श्रीमन्महाभारतार्थ

(महाभारताचें मराठी सुबोध भाषांतर)

५ उद्योगपर्व.

सेनोद्योगपर्व १.

ॐ नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥ १ ॥

अध्याय १ ला.

[१ अभिमन्यूच्या विवाहानंतर यादव व पांडव यांचें विराटसभेत अधिवेशन. २ जनार्दनाचें पुढील कर्तव्याविषयीं अर्थपूर्ण भाषण.]

(१) **वैशंपायन**—राजा जनमेजया, ते कुरुप्रवीर पांडव अभिमन्यूचा विवाह करून अतिशय आनंदित झाले. अभिमन्यूच्या पक्षाचे यादववीरहि पांडवांसारखेच परम संतुष्ट झाले. विवाहोत्सव निर्विघ्नपणें पूर्ण झाला असतां

---

१ महाभारतामध्यें उद्योगपर्व हें सारभूत पर्व आहे, असें वृद्धांचें मत आहे. यास्तव त्याचें व्याख्यान सविस्तर करणें उचित आहे, असें नीलकंठाचें म्हणणें आहे. वाचकांना त्याचा प्रत्यय पुढें येईलच.

त्या सर्व यादव-पांडवांनीं रात्रीं विश्रांति घेतली व प्रातःकाळीं जागे झाल्यावर ते सर्व आपलें आह्निक आटोपून विराटाच्या सभेंत एकत्र जमले. मत्स्यपति विराटाची ती सभा अतिशय समृद्ध होती. ती मुक्ता-प्रवालादिकांच्या जालसमूहानें व उत्तमोत्तम विविध रत्नांनीं विचित्र दिसत होती. तिच्यामध्यें श्रेष्ठ सिंहासनें मांडलेलीं असून सर्वत्र सुगंधी पुष्पांच्या असंख्य माला बांधल्या होत्या. त्या मालांच्या व अगरु-धूपादिकांच्या विचित्र व चित्ताकर्षक सुवासांनीं ती सुगंधयुक्त झाली होती. राजा, अशा प्रकारच्या त्या लोकोत्तर सभेंत ते नरश्रेष्ठ आले.

सर्व पृथ्वीपालांना मान्य असलेले द्रुपद व विराट हे दोघे वृद्ध नरेंद्र मुख्य आसनावर बसले असतां वसुदेवासह बलराम व जनार्दन पांचालराजाच्या समीप बसले. शिनिश्रेष्ठ सात्यकि बलरामाच्या बाजूला स्थानापन्न झाला. पण जनार्दन व युधिष्ठिर हे दोघे मत्स्यराजाच्या अगदीं समीप बसले. द्रुपदराजाचे सर्व पुत्र, भीमार्जुन, उभयतां माद्रीनंदन, युद्धांत श्रेष्ठ असलेले प्रद्युम्न व सांब, विराटपुत्रांसह अभिमन्यु, आपापल्या स्थानीं बसले. त्याचप्रमाणें द्रौपदीचे सर्व शूर पुत्र सुवर्णानें चित्रित केलेल्या श्रेष्ठ आसनांवर बसले. ते पांची कुमार वीर्य, रूप व बल यांत आपापल्या पित्याच्या सदृश होते. अशा प्रकारें वस्त्रें व अलंकार यांनीं भूषित झालेले ते महारथ त्या श्रेष्ठ आसनांवर विराजमान झाले असतां, विमल ग्रहांनीं प्रकाशणाऱ्या अंतरिक्षाप्रमाणें ती समृद्ध राजसभा शोभली.

त्यानंतर तेथें जमलेल्या त्या सर्व श्रेष्ठ नृपालांनीं परस्परांना विचित्र कथावार्ता सांगितल्या व कांहीं वेळानें ते सर्व कृष्णाकडे पहात स्वस्थ बसले. तेव्हां माधवानें तेथें जमलेल्या त्या सर्व राजसिंहांस गोष्टी थांबविण्यास सुचवून पांडवांच्या कार्यासाठीं आपल्या भाषणाकडे लक्ष देण्यास सांगितलें. तेव्हां त्या सर्वांनीं सारभूत व श्रेष्ठ फल देणारें श्रीकृष्णाचें वचन ऐकलें.

(२) श्रीकृष्ण—हे नृपश्रेष्ठहो, सौबलानें कपटद्यूतांत युधिष्ठिराला जिंकून त्याचें राज्य कसें हरण करून घेतलें, हें तुम्हांला विदीतच आहे. यांनीं आपल्या वनवासाच्या प्रतिज्ञेचें पूर्णपणें पालन केलें असून आतां हे सत्यनिष्ठ पांडव आपल्या बाहुबलानें ही पृथ्वी जिंकून घेण्यास समर्थ आहेत. या पांडुपुत्रांनीं बारा वर्षें वनवासाचें तीव्र व्रत आचरिलें आणि तेरावें वर्ष अतिशय दुस्तर अज्ञातवासांत तुमच्या समीप काढलें.

त्या महात्म्यांनीं वनांत असह्य व विविध क्लेश सहन केले. आपल्या दायादांनीं हरण केलेलें राज्य आपल्याला परत मिळावें अशी इच्छा करणाऱ्या या वीरांनीं दुसऱ्याचें दास्य स्वीकारूनहि आपली प्रतिज्ञा पार पाडली. असें असल्यामुळें आतां तुम्ही धर्मपुत्र युधिष्ठिर व धृतराष्ट्रपुत्र दुर्योधन या उभयतांनाहि कोणतें काय हितावह होईल, याचा विचार करा. कौरव आणि पांडव या दोघांनाहि जें धर्म्य, युक्त व यशस्कर असेल तेंच करणें श्रेयस्कर आहे.

हा धर्मराज अधर्मानें प्राप्त होणाऱ्या देवांच्या राज्याचीहि इच्छा करणार नाहीं. पण धर्मानें मिळणारें आधिपत्य एखाद्या लहानशा गांवाचें जरी असलें, तरी तें तो मान्य करील. या पांडवांना पित्यापासून प्राप्त झालेलें राज्य धृतराष्ट्राच्या पुत्रांनीं कसें हिरावून घेतलें व कपटानें त्यांना कशा असह्य संकटांत टाकलें, हेंहि सर्व तुम्हांला ठाऊकच आहे. त्या धार्तराष्ट्रांनीं आपल्या तेजानें या पार्थाला रणांत जिंकलेलें नाहीं. तरी हा धर्मराज त्या कौरवांचें सुहृदांसह सदैव कुशलच चिंतीत असतो.

या पांडुपुत्रांनीं स्वतः सर्व भूपालांना जिंकून जी संपत्ति मिळविली होती, तीच हे वीरश्रेष्ठ आतां परत मागत आहेत. त्या शत्रुसंघानें बाल्यावस्थेंत असलेल्या यांचा अनेक उपायांनीं प्राण घेण्याचाहि प्रयत्न केला. यांच्या पितृपरंपरेनें प्राप्त झालेल्या राज्याचें हरण करण्यासाठीं त्या दुष्टांनीं अनेक अन्याय केले; ते सर्व तुम्हांला पूर्णपणें अवगत आहेत.

त्या धार्तराष्ट्रांचा वाढता लोभ, युधिष्ठिराची धर्मज्ञता व त्या दोघांचा परस्परांशीं संबंध, यांकडे लक्ष देऊन तुम्ही स्वतंत्रपणें व एकत्र योग्य विचार करा. हे पांडव सदैव सत्यांत रत आहेत. त्यांनीं आपली प्रतिज्ञा योग्य प्रकारें पार पाडली आहे. यास्तव आतां जर कौरवांनीं विपरीत वर्तन केलें, तर हे वीर त्या धृतराष्ट्रपुत्रांचा वध करण्यास माघार घेणार नाहींत. राज्यलाभासाठीं धार्तराष्ट्रांनीं पांडवांना केलेला अपकार जाणून त्यांचे सुहृज्जन यांच्याच पक्षास मिळतील व कौरव युद्धामध्यें यांना जर पीडा देऊं लागले, तर यांचे सुहृदहि त्यांस युद्धांत मारतील.

हे कुंतीपुत्र अल्पसंख्याक असल्यामुळें त्यांना जिंकण्यास असमर्थ आहेत, असें तुम्हांला वाटत असेल, पण यांचे सर्व सुहृज्जन एकमतानें कौरवांच्या नाशाचा यत्न करतील. परंतु दुर्योधनाचा काय विचार आहे, हेंहि आपल्याला

यथार्थ ठाऊक नाहीं. तेव्हां शत्रूचा विचार कळल्यावांचून आपण तरी काय संकेत करावा ! यास्तव युधिष्ठिराला अर्धें राज्य देण्याविषयीं दुर्योधनाला सांगण्यास एक दूत पाठवावा. तो मनुष्य धर्मशील, शुचि, कुलीन, अप्रमत्त व त्यांना शांत करण्यास समर्थ असावा.

हे राजन्, जनार्दनाचें हें धर्मार्थयुक्त, मधुर, व सम भाषण ऐकून त्याच्या ज्येष्ठ भ्रात्यानें त्याची अतिशय प्रशंसा केली व स्वतः बोलण्यास आरंभ केला. ५. १. १.

अध्याय २ रा.

[१ बलरामाचें कृष्णमताला अनुमोदन. २ दुर्योधनाशीं सामपूर्वक भाषण करण्याचा उपदेश.]

(१) बलराम—हे भूपालहो, या कृष्णाचें धर्म व अर्थ यांनीं युक्त असलेलें वचन आपण ऐकलेंच आहे. या मुकुंदाचें हें भाषण अजातशत्रु युधिष्ठिराला हितकर व राजा दुर्योधनालाहि उचित असेंच आहे. हे वीर कुंतीपुत्र अर्धें राज्य सोडून अर्ध्या राज्यासाठींच यत्न करीत आहेत. यास्तव धृतराष्ट्रपुत्रांनीं या पांडवांना त्यांचें अर्धें राज्य देऊन स्वतः सुखी व्हावें व आम्हांला आनंद द्यावा. कारण हे पुरुषश्रेष्ठ परक्याच्या हातीं गेलेलें राज्य योग्य प्रकारें मिळवून निश्चयानें शांत होतील. त्यामुळें त्यांना सुख व प्रजेला शांति प्राप्त होईल.

दुर्योधनाचें मत जाणण्यासाठीं व युधिष्ठिराचें म्हणणें त्यास सांगण्यासाठीं कोणी दूत त्यांच्याकडे जर जाईल, तर मला त्यांत संतोषच आहे. कौरव-पांडवांच्या शमासाठीं प्रयत्न करणें मला संमत आहे. कुरुश्रेष्ठ भीष्म, महानुभाव धृतराष्ट्र, पुत्रासह द्रोण, कृप, विदुर, सूतपुत्र कर्ण, गांधारराज शकुनि तसेच इतरहि सर्व बलाढ्य धृतराष्ट्रपुत्र, स्वधर्मांत स्थित आणि चतुरंग सैन्य व नीतिशास्त्र यांनीं युक्त आहेत. यास्तव त्या दूतानें सर्व वयोवृद्ध व ज्ञानवृद्ध श्रेष्ठ लोकांस कौरवसभेंत येण्याविषयीं निमंत्रण करावें व सर्व कौरव आणि वृद्ध पौरजन कौरवसभेंत एकत्र जमले असतां तुमच्या दूतानें कुंतीपुत्रांना हितावह होईल अशा प्रकारें नम्रपण भाषण करावें.

(२) बलानें युक्त असलेल्या त्या कौरवांनीं पांडवांचा सर्व अर्थ ग्रासला आहे. द्यूतांत आसक्त झालेल्या युधिष्ठिराचें राज्य त्यांनीं हरण केलें आहे.

यास्तव कोणत्याहि अवस्थेंत त्यांना क्रोध येईल, असें भाषण करूं नये. कारण सर्व सुहृदांनीं निवारण केलें असतांहि द्यूतांत प्रवीण नसलेल्या या युधिष्ठिरानें त्या गांधारराजाशीं द्यूत केलें व त्या द्यूतकुशल शकुनीनें याला त्यांत फांशानें जिंकलें. या आजमीढ कुलोत्पन्न धर्मात्म्यानें कर्ण व दुर्योधन या दोघांना सोडून त्या सभेंत जे सहस्रावधि द्यूतकार जमले होते, त्यांना जर आह्वान केलें असतें, तर हा युधिष्ठिर त्यांना जिंकण्यास समर्थ झाला असता.

परंतु त्या सर्वांना सोडून यानें अक्षनिपुण सौबल शकुनीलाच आह्वान केलें व प्रत्येक वेळीं फांसे याच्या प्रतिकूल पडत असतांहि हा त्याच्याशीं द्यूत खेळला व जिंकला गेला. यास्तव हठानें द्यूत केल्यामुळें हा ज्येष्ठ पांडव पराजित झाला, त्यांत शकुनीचा यत्किंचित्‌हि अपराध नाहीं. तस्मात् तुमच्या दूतानें धार्तराष्ट्राशीं प्रणामपूर्वक सामयुक्तच भाषण करावें. याच उपायानें त्या दौत्यकर्म करणाऱ्या पुरुषाला धार्तराष्ट्रास पांडवांच्या स्वार्थांत नियुक्त करणें शक्य आहे. त्यानें कौरवांशीं युद्धाची आकांक्षा न करतां सामानेंच दुर्योधनाचें आश्वासन करावें. कारण सामानें संपादन केलेला अर्थच हितावह होत असतो. युद्धानें अन्याय घडतो. तो खरा अर्थ नव्हे.

वैशंपायन—जनमेजया, बलराम असें बोलला असतां शिनिश्रेष्ठ सात्यकि एकदम उठून उभा राहिला व हलधराच्या उपदेशाची निंदा करीत असें क्रोधयुक्त वचन बोलला. ५. १. २.

अध्याय ३ रा.

[१ सात्यकीनें केलेला बलरामाच्या वचनाचा तिरस्कार व दुर्योधनाच्या निग्रहाचा निश्चय.]

(१) **सात्यकि**—मनुष्याचें अंतःकरण जसें असतें, तसें तो बोलत असतो. हे कृष्णाग्रजा, तुझ्या अंतःकरणाप्रमाणेंच तूं हें भाषण केलेंस. मनुष्यांमध्यें शूरहि

---

१ सन्ति वै पुरुषाः शूराः सन्ति कापुरुषास्तथा ।
उभावेतौ दृढौ पक्षौ दृश्येते पुरुषान्प्रति ॥
एकस्मिन्नेव जायेते कुले क्लीबमहाबलौ ।
फलाफलवती शाखे यथैकस्मिन्वनस्पतौ ॥

असतात व क्षुद्रबुद्धीचे लोकहि असतात. हे दोन्ही पक्ष दृढ असलेले दिसून येतात. एकाच कुलांत क्लीब व महाबलाढ्य असे दोन्ही प्रकारचे पुरुष उत्पन्न होतात. एकाच वृक्षाची एक शाखा फलांनीं समृद्ध व दुसरी फलशून्य असलेली दिसते.

हे हलधरा, मी तुला किंवा तुझ्या भाषणाला दोष देत नाहीं. परंतु जे तुझें हें भाषण शांतपणें ऐकून घेतात, त्यांचीच मला असूया वाटते. या परिषदेमध्यें सर्वांसमक्ष धर्मराजाचा अल्पहि दोष प्रदर्शित करून भाषण करणारास निर्भयपणा कसा प्राप्त होतो याचेंच मला आश्चर्य वाटतें ! धर्मराजाला दिलेला दोष हे सर्व सभासद स्वस्थपणें ऐकून कसे घेतात !

अहो, त्या अक्षकोविदांनीं या अनक्षज्ञ व द्यूतांत अनासक्त असलेल्या या महात्म्याला बोलावून नेऊन द्यूतांत जिंकलें, याला धर्मजय कसें म्हणतां येईल ! कौरवांनीं जर हा कुंतीपुत्र स्वगृहांत भ्रात्यांशीं द्यूत खेळत असतां त्याच्या समीप जाऊन त्याला जिंकलें असतें, तर त्यांचा धर्मतः जय झाला असता. परंतु त्या दुरात्म्यांनीं क्षत्रधर्मांत सतत रत असलेल्या या राजाला कपटद्यूतानें जिंकलें, यांत त्यांनीं परम शुभ तें काय केलें !

हा पांडव वनवासांतून मुक्त होऊन व अज्ञातवासाची श्रेष्ठ प्रतिज्ञा पार पाडून पैतामहाच्या राज्याला आतां न्यायानें पात्र झाला आहे. तेव्हां त्यानें प्रणिपात करून याचना कां बरें करावी ! या युधिष्ठिरानें जर दुसऱ्याच्या वित्ताची इच्छा केली असती, तर त्या कौरवापाशीं यानें अत्यंत नम्रपणें याचना करणें योग्य झालें असतें. पण धर्मयुक्त असलेल्या यानें आपल्याच राज्याची इच्छा न्यायानें कां करूं नये ! ज्यांनीं आपला अज्ञातवास पूर्ण केला आहे, अशा या कौंतेयांनाहि ‘ तुम्हांला आम्हीं अज्ञातवासांत असतांनाच ओळखलें ’ असें जे म्हणत होते, त्यांना भीष्म, द्रोण व विदुर ‘ यांनीं पांडवांच्या अज्ञातवासाचा काल पूर्ण झाला आहे ’ असें सांगून निरुत्तर केलें आहे. यास्तव धार्तराष्ट्र जर पांडवांना त्यांच्या पितरांची संपत्ति देणार नाहींत, तर मी त्यांना रणांत तीक्ष्ण बाणांनीं बलात्कारानें ती देण्यास भाग पाडीन. मी त्या दुर्बुद्धि कौरवांना महात्म्या कौंतेयांच्या पायां पडावयास लावीन आणि ते जर धीमान् युधिष्ठिराला शिरसा वंदन न करतील, तर मी त्यांना अमात्यांसह यमसदनीं पाठवून देईन

हे रोहिणेया, क्रुद्ध होऊन युद्ध करणाऱ्या या युयुधानाचा वज्रासारखा वेग सहन करण्यास ते महीपाल समर्थ नाहींत. गांडीवधारी अर्जुनाचा व चक्रधारी कृष्णाचा वेग रणांत कोण सहन करूं शकणार ! त्याचप्रमाणें दुरासद भीम, क्रुद्ध झालेला मी व यमासारखे महाद्युतिमान् धनुर्धर उभयतां माद्रीसुत यांना सहन करण्यास कोण समर्थ आहे ! विराट व द्रुपद हे दोघे वीर यम व काल यांच्या तोडीचे आहेत. पार्षत धृष्टद्युम्न अलौकिक योद्धा आहे. यांना कोण जिंकूं शकणार !

हे द्रौपदीचे पांचपुत्र कुलाची कीर्ति वाढविणारे आहेत. हे कुमार आपल्या पित्यांप्रमाणेंच वीर्यवान् व मदोत्कट आहेत. हा धनुर्धर सौभद्रेय देवांनाहि दुःसह आहे. शिवाय हे गद, प्रद्युम्न व सांब तर काल, सूर्य व अग्नि, यांच्या तुल्य आहेत.

याप्रमाणें सामर्थ्यसंपन्न असलेले आम्ही सर्व कर्ण व शकुनि यांसह धृतराष्ट्रपुत्रांचा समरांत संहार करून या ज्येष्ठ पांडवाला राज्याभिषेक करूं.

आततायी शत्रूंचा वध करण्यांत अधर्म होत नसतो; उलट शत्रूच्या जवळ याचना करणेंच अधर्म्य व अयशस्कर आहे. यास्तव दुर्योधनाचें हृद्गत काय आहे तें जाणून घ्यावें व तो जर युद्धावांचून राज्य देण्याची इच्छा करीत नसेल तर आपण निरलसपणें पुढील कार्याला लागावें. आज पांडुपुत्र युधिष्ठिराला राज्य तरी मिळालें पाहिजे किंवा ते सर्व धार्तराष्ट्र युद्धांत निधन पावून भूतलावर निजले तरी पाहिजेत. ५. १. ३.

अध्याय ४ था.

[१ द्रुपदाचें सात्यकीच्या मताला अनुमोदन. २ स्वपुरोहिताला धृतराष्ट्राकडे पाठविण्याची सूचना.]

(१) **द्रुपद**—हे महाबाहो, तूं म्हणतोस तसेंच होईल, यांत संशय नाहीं. तो दुर्योधन सामयुक्त मधुर वचनानें राज्य कदापि देणार नाहीं आणि पुत्रवत्सल धृतराष्ट्र, कौरवांच्या अन्नानें दीन झालेले भीष्म-द्रोण, आणि मूर्ख कर्ण

---

१ नाधर्मो विद्यते कश्चिच्छत्रून्हत्वाऽऽततायिनः ।
अधर्म्यमयशस्यं च शात्रवाणां प्रयाचनम् ॥

व शकुनि हे सर्व त्या सुयोधनालाच अनुसरतील. बलरामाचें सांगणें माझ्या मनाला रुचत नाहीं. समंजस ज्ञानवानांच्या समाजांत असें भाषण करणें अयुक्त आहे. सुनीतीची इच्छा करणाऱ्या पुरुषानें हेंच कार्य प्रथम करावें.

मृदु वचनानें त्या दुर्योधनाची प्रार्थना कदापि करूं नये. कारण तो पापबुद्धि मार्दवानें साध्य आहे, असें मला वाटत नाहीं. दुष्टबुद्धि दुर्योधनाशीं मृदु भाषण करणें म्हणजे गर्दभाला प्रेमानें गोंजारणें व युधिष्ठिराला दोष देणें म्हणजे गायीला निर्दयतेनें ताडन करण्यासारखेंच आहे. मृदु भाषण करणारास तो दुरात्मा असमर्थ समजेल. मार्दवानें वागलें असतां अबुद्धिमान् मनुष्य आपलें कार्यच साधलें असें मानतो. यास्तव आपण असेंच करूं या. यावेळीं यत्नच केला पाहिजे.

आपण आपल्या मित्रांना निरोप पाठवून सैन्य जमवूं या. हे विभो, शल्य, धृष्टकेतु, जयत्सेन व सर्व केकय राजे, यांच्याकडे शीघ्रगामी दूत सत्वर जाऊं देत. कारण तो दुर्योधनहि सर्वत्र दूत पाठवील आणि सज्जन ज्याचें निमंत्रण प्रथम येतें त्याच्याच पक्षाचा स्वीकार करितात. यास्तव कौरवांचें निमंत्रण जाण्यापूर्वी नरेंद्रांकडे तुमचे दूत पाठविण्याची त्वरा करा. आपल्या शिरावर फार मोठ्या कार्यांचा हा भार येऊन पडला आहे, असें मला वाटतें.

हे युधिष्ठिरा, शल्य व त्याचे अनुयायी नृप यांच्याकडे दूताला शीघ्र पाठीव. तसेंच पूर्व सागरवासी राजा भगदत्त, अमित तेजस्वी उग्र हार्दिक्य, अंधक, दीर्घप्रज्ञ, शूर, रोचमान, बृहन्त, सेनाबिन्दु, या नृपालांना बोलावून आणा. त्याचप्रमाणें सेनजित्, प्रतिविन्ध्य, चित्रवर्मा, सुवास्तुक, बाह्लीक, मुञ्जकेश, चैद्याधिपति, सुपार्श्व, सुबाहु, महारथ पौरव, शक, पह्लव, दरदांचे सर्व नृपति, सुरारि, नदीज, कर्णवेष्ट, नील, वीरधर्मा, भूमिपाल, वीर्यवान्, दुर्जय, दन्तवक्र, रुक्मी, जनमेजय, आषाढ, वायुवेग, पूर्वपाली, भूरितेजा, देवक, पुत्रांसह एकलव्य, कारुषक राजे, पराक्रमी क्षेमधूर्ति, काम्बोज, ऋषिक, पंचनदांतील भूपाल, दुर्धर्ष क्राथपुत्र, पार्वतीय राजे, जानकी, सुशर्मा, मणिमान, मत्सक, पांशुराष्ट्राधिप, वीर्यवान् धृष्टकेतु, पुंड्र, दंडधार, बृहत्सेन, निषाद, श्रेणिमान्, वसुमान्, बृहद्बल, बाहु, पुत्रांसह समुद्रसेन राजा, उद्भव, क्षेमक, वाटधान, श्रुतायु, दृढायु, साल्वपुत्र, कुमार व कलिङ्गाधिप या सर्व महीपालांकडे सत्वर दूत पाठवावे, हेंच मला योग्य वाटतें.

(२) हे राजन्, माझा हा पुरोहित विद्वान् ब्राह्मण आहे. याला कौरवसभेंत पाठीव. त्यानें धृतराष्ट्र, दुर्योधन, शान्तनव भीष्म व रथिश्रेष्ठ द्रोण, या सर्वांस काय काय सांगावें, तें सर्व त्याला यथाक्रम सांग. ५. १. ४.

अध्याय ५ वा.

[१ श्रीकृष्णाचें द्रुपदाच्या मताला प्रशंसापूर्वक अनुमोदन. पुरोहिताला 'दूत' म्हणून पाठविण्यास संमति व द्वारकेस गमन. २ विराट व द्रुपद यांच्या दूतांनीं निमंत्रण केलेल्या राजांचें आगमन, दुर्योधनाच्या दूतांनीं बोलाविलेल्या राजांचें कौरवांकडे गमन.]

(१) वैशंपायन—राजा द्रुपदाचें हें विचारपरिप्लुत भाषण ऐकून वक्त्यांतील श्रेष्ठ वसुदेवपुत्र माधव म्हणाला—"धुरंधर सोमकाचें अमित तेजस्वी पांडवांची अर्थसिद्धि करणारें हें भाषण युक्तच आहे. न्यायाची इच्छा करणाऱ्या आमचें हेंच पहिलें कर्तव्य आहे. कारण याच्या विरुद्ध वागणारा मनुष्य महामूर्खच ठरेल.

शिवाय, पांडव व कौरव यांच्याशीं योग्य वर्तन ठेवणाऱ्या आम्हां यादवांचा त्या दोघांशींहि तुल्य आप्तसंबंध आहे. कुंती व सुभद्रा यांच्या द्वारा पांडव आमचे आप्त आहेत, आणि सांबानें दुर्योधनाच्या कन्येचें हरण केल्यापासून धार्तराष्ट्रांशींहि आमचा संबंध जडला आहे. या पांडुपुत्रांनीं आम्हां सर्वांना अभिमन्यूच्या विवाहासाठीं निमंत्रण करून आणलें होतें. तो विवाहसमारंभ आतां पार पडला आहे. तेव्हां आपण सर्व आनंदानें आपापल्या गृहीं जाऊं या.

हे पांचालराज, आपण सर्व नृपालांत वयानें व ज्ञानानें वृद्ध आहां, आम्ही सर्व आपणांस शिष्यवत् आहों, यांत संशय नाहीं. द्रोण व कृपाचार्य यांचे आपण मित्र आहां. यास्तव पांडवांना हितावह होईल असा निरोप आपणच त्यांस पाठवावा. आपण जो संदेश पाठवाल तो आम्हां सर्वांना निश्चयानें संमत होईल. दुर्योधन जर न्यायानें वागून शम करील, तर कुरु-पांडवांचा भ्रातृभाव दृढ होऊन क्षत्रियकुलांचा महान्क्षय होणार नाहीं.

परंतु तो दृप्त धृतराष्ट्रपुत्र मोहानें शम जर न करील तर अन्य राजांना साह्यार्थ बोलाविण्यासाठीं प्रथम दूत पाठवा व शेवटीं आम्हांला बोलवा. हा

गांडीव धनुष्यधारी अर्जुन एकदा क्रुद्ध झाला म्हणजे तो मंदमति मूढ दुर्योधन अमात्य व बांधव यांसह नाश पावेल."

(२) वैशंपायन—हे पारिक्षिता, त्यानंतर पृथिवीपाल विराट-राजानें वार्ष्णेय कृष्णाचा सत्कार केला व त्याच्या आप्तगणांसह त्याला स्वनगरीस पाठवून दिलें. श्रीकृष्ण द्वारकेस गेला असतां विराट व युधिष्ठिरादि प्रमुख नृपति यांनीं युद्धाची सर्व सामग्री सज्ज केली.

नंतर द्रुपदराजा व विराटराजा यांनीं सर्व भूपतींना त्यांच्या आप्तांसह बोलावणें पाठविलें. तेव्हां मत्स्य, पांचालराजा व कुरुश्रेष्ठ पांडव यांच्या निमंत्रणावरून ते सर्व महाबलाढ्य राजे हृष्ट चित्तानें तेथें जमले. पांडवांनीं फार मोठें सैन्य जमा केल्याचें ऐकतांच धृतराष्ट्रपुत्रांनींहि विविध महीपतींना निमंत्रण केलें. त्यावेळीं पांडवांच्या कार्यासाठीं सर्व दिशांतून येणाऱ्या राजांनीं पृथ्वीला व्यापून सोडलें. त्या वीरांची महाबलाढ्य चतुरंग सेना चोहोंकडून आली असतां सर्व भूमि भरून गेली. त्यायोगें वन व पवत यांसह ही देवी भूतधात्री जणुकाय हलूं लागली. नंतर युधिष्ठिराच्या मतांत स्थित असलेल्या पांचालराज द्रुपदानें ज्ञान व वय या दोन्ही लक्षणांनीं वृद्ध असलेल्या आपल्या पुरोहितास कौरवसभेंत पाठविलें. ५. १. ५.

अध्याय ६ वा.

[१ द्रुपदाचें धृतराष्ट्राकडे स्वपुरोहितप्रेषण. २ पुरोहिताचें हस्तिनापुरांत गमन.]

(१) द्रुपद्—हे ब्रह्मन्, सर्व भूतांमध्यें प्राणी श्रेष्ठ आहेत. प्राण्यांत बुद्धियुक्त श्रेष्ठ, बुद्धिमानांत मानव श्रेष्ठ व मनुष्यांमध्यें द्विज श्रेष्ठ मानले आहेत. द्विजांमध्यें विद्यावान् श्रेष्ठ, विद्यावानांत सिद्धान्तज्ञ वरिष्ठ, सिद्धान्तज्ञांत कार्यकर्ता उत्तम व त्यांत ब्रह्मवेत्ता उत्कृष्ट होय. तूं सिद्धान्तज्ञांतील प्रमुख आहेस, असें माझें मत आहे.

तूं कुल, वय व ज्ञान यांत विशिष्ट आहेस. तुझी बुद्धि आङ्गिरस शुक्रासारखी आहे. कौरवांचें सर्व वृत्त तुला ठाऊक आहे व कुंतीपुत्र युधिष्ठिराचा वृत्तान्तहि तूं जाणतोस. धृतराष्ट्राच्या समक्ष शत्रूंनीं पांडवांची वंचना केली

आहे; विदुरानें राजाला परोपरीनें उपदेश केला. पण तो अंध राजा पुत्रालाच अनुसरतो. अक्षनिपुण शकुनीनें अनक्षज्ञ, शुचि व क्षत्रधर्मात स्थित असलेल्या कुंतीपुत्राला बुद्धिपूर्वक द्यूताचें आह्वान केलें. याप्रमाणें धर्मराज युधिष्ठिराला फसवून ते धार्तराष्ट्र आतां कोणत्याहि अवस्थेंत स्वतः होऊन पांडवांचें राज्य परत देणार नाहींत.

यास्तव तूं धृतराष्ट्राशीं असें धर्मसंयुक्त भाषण कर कीं, ज्यायोगें त्या योद्धयांचीं मनें युद्धापासून निश्चयानें निवृत्त होतील. तुझें वाक्य विदुर प्रथम मान्य करील, भीष्म, द्रोण, कृपादिक यांच्या मनांत भेद उत्पन्न करील आणि अमात्यांत भेद उत्पन्न झाला असतां व योद्धे विमुख झाले असतां पुनः त्यांचें एकमत करणें भाग पडेल.

याप्रमाण शत्रु भेद पावलेल्या वीरांचें एकीकरण करण्यांत गुंतले असतां त्या अवधींत पार्थांना एकाग्र चित्तानें सेनेची व्यवस्था व द्रव्यसंचय सुखानें करतां येईल. तूं अशाप्रकारें भेद उत्पन्न करून त्यांच्या कार्याला विलंब केलास, म्हणजे ते सैन्य जमविण्याकडे दुर्लक्ष करतील, यांत संशय नाहीं. सांप्रत हेंच कर्तव्य प्रामुख्यानें उपस्थित झालेलें दिसत आहे. तुझ्या गमनानें राजा धृतराष्ट्र तुझें धर्म्य वचन मान्य करील.

यास्तव धर्मनिष्ठ असलेला तूं त्याच्याशीं धर्म्य आचरणच कर. त्या कृपालु वीरांना पांडवांच्या क्लेशांचें कथन कर. वृद्धजनांना पूर्वजांनीं आचरिलेला कुलधर्म सांग. म्हणजे तुझ्या वचनानें त्यांच्या मनांत भेद उत्पन्न होईल, यांत संशय नाहीं. तुला त्यांच्यापासून यत्किंचित्‌हि भय नाहीं. कारण तूं वेदवेत्ता ब्राह्मण आहेस, दूतकर्मांत नियुक्त झालेला आहेस व विशेषतः वृद्ध आहेस. यास्तव कौंतेयांच्या अर्थसिद्धीसाठीं तूं पुष्यनक्षत्राच्या विजयी सुमुहूर्तावर कौरवांकडे प्रयाण कर.

(२) वैशंपायन—राजा, महात्म्या द्रुपदानें याप्रमाणें प्रेरणा केली असतां तो विद्वान् व नीतिशास्त्रज्ञ पुरोहित शिष्यांच्या परिवारासह हस्तिनापुरांत येऊन पोहोंचला व पांडवांच्या हितासाठीं कौरवसभेंत गेला. ५. १. ६.

अध्याय ७ वा.

[१ दुर्योधन व अर्जुन यांचें कृष्णदर्शनार्थ यदृच्छेनें एकाच वेळीं द्वारकेंत गमन. २ दुर्योधनाचें 'नारायण-'गणाला स्वीकारून स्वनगरीस प्रयाण. ३ अर्जुनाचें सारथ्य स्वीकारून त्याच्यासह कृष्णाचें युधिष्ठिरासमीप आगमन.]

(१) **वैशंपायन**—राजा, याप्रमाणें पांडवांनीं पुरोहिताला हस्तिनापुरींत पाठवून भिन्न भिन्न देशांतील नृपालांकडे अनेक दूत पाठविले. नंतर पुरुषश्रेष्ठ धनंजय स्वतः द्वारकेस जावयास निघाला. वृष्णि, अंधक व भोज यांसह कृष्ण व बलराम द्वारकेस गेले असतां धृतराष्ट्रात्मजानें गुप्त हेरांच्या द्वारा पांडवांचा सर्व कर्तव्यसंकेत जाणला व कृष्ण आपल्या नगरीला परत गेला आहे, असें ऐकून दुर्योधन अल्प सैन्यासह वायूसारख्या वेगवान् अश्वावर आरूढ होऊन द्वारकेस आला.

त्याच दिवशीं पांडुनंदन धनंजयहि रम्य आनर्तनगरीस जाऊन पोंचला. ते दोघेहि कुरुनंदन द्वारकेंतील राजभवनांत गेले. त्यावेळीं श्रीकृष्ण आपल्या शयनमंदिरांत शयन करीत असल्याचें त्यांच्या दृष्टीं पडलें. दुर्योधन वासुदेवाच्या मंदिरांत प्रथम पोंचला होता. तो त्याच्या मस्तकाजवळील श्रेष्ठ आसनावर बसला. त्याच्या मागून महात्म्या धनंजयानें प्रवेश केला व कृष्णाला निद्रित पाहून तो पार्थ त्याच्या बाजूला नम्रपणें हात जोडून उभा राहिला.

कांहीं वेळानें वार्ष्णेय जागा झाला. तों त्याला पुढें उभा असलेला अर्जुन प्रथम दिसला व मान वळवून पाहिल्यानंतर सिंहासनस्थ दुर्योधन त्याच्या दृष्टीं पडला. तेव्हां मधुसूदनानें त्या दोघांचेंहि स्वागत व यथाविधि सत्कार केला आणि त्यांच्या आगमनाचें कारण विचारिलें.

त्यावेळीं **दुर्योधनानें** हंसून कृष्णाला म्हटलें—हे माधवा, या युद्धामध्यें तूं मला साह्य कर. तुझ्याशीं अर्जुनाचें व माझें सारखेंच सख्य आहे. त्याचप्रमाणें आम्हां दोघांचा संबंधहि तुल्य आहे. शिवाय हे मधुसूदना, आज तुझ्याकडे मी प्रथम आलों आहें आणि प्रथम येणाराच्या पक्षाचाच सज्जन स्वीकार करीत असतात. श्रेष्ठ लोकांमध्यें तूं सज्जनांना सर्वदा संमत आहेस. यास्तव तूं सज्जनांच्या या शिष्टाचाराचें पालन कर.

कृष्ण—हे राजन्, तूं येथें पूर्वींच आला असशील, यांत संशय नाहीं. परंतु मला पार्थच प्रथम दिसला. यास्तव तूं प्रथम आलास म्हणून आणि पार्थाला मीं प्रथम पाहिलें म्हणून, तुम्हां दोघांनाहि मी साह्य करीन,

शिवाय इष्ट वस्तु लहानाला अगोदर द्यावी, अशी श्रुति आहे. तस्मात् हा पृथापुत्र धनंजय तुझ्याहून वयानें कनिष्ठ असल्यामुळें त्याला इष्ट दान प्रथम देणें योग्य आहे. मजसारख्याच सुदृढ 'नारायण'-नामक गोपांची मजपाशीं फार मोठी सेना आहे. ते सर्व एक अब्ज सैनिक क्षत्रिय व देवदानव ती यांच्याहि समक्ष संग्रामांत युद्ध करणारे आहेत. युद्धामध्यें दुराधर्ष असलेली प्रचंड सेना एकाला देतों व शस्त्रत्याग करून संग्रामांत युद्ध न करणारा मी एकटा एका पक्षाला येतों. या दोहोंतील हे पार्था, तुला जें संमत असेल तें तूं प्रथम मागून घे. कारण धर्मतः तुला इष्ट वर अगोदर देणें उचित आहे.

वैशंपायन—राजा, कृष्ण असें बोलला असतां कुंतीपुत्र धनंजयानें युद्ध न करणाऱ्या एकट्या केशवालाच पत्करिलें. तो हृषीकेश 'नारायण'-नांवानें प्रसिद्ध असून शत्रूंचा हन्ता, मनुष्यामध्यें स्वेच्छेनें उत्पन्न झालेला, अज व देव-दानव आणि सर्व क्षत्रिय यांत श्रेष्ठ होता.

(२) दुर्योधनानें त्या माधवाचें तें प्रचंड सैन्य मागून घेतलें. त्यावेळीं सहस्रावधि योद्धे प्राप्त झाल्यामुळें त्या धार्तराष्ट्राला परम संतोष झाला व 'श्रीकृष्णाला मी आज पूर्णपणें रिक्त केलें,' असें जाणून हृष्ट झालेला तो कौरव त्या सैन्याचा स्वीकार करून महाबलाढ्य बलरामाकडे आला आणि त्यानें बलरामाला आपल्या येण्याचा हेतु निवेदन केला. तो ऐकून शौरि त्या धार्तराष्ट्राला असें वचन बोलला.

बलदेव—हे नरश्रेष्ठा, पूर्वीं विराटाच्या विवाहप्रसंगीं मीं जें म्हटलें होतें, तें सर्व तुला ठाऊकच आहे व त्याप्रमाणेंच सर्व होणार आहे. मीं तुझ्यासाठीं गोविंदाचा पुनः पुनः निग्रह करून आमचा तुल्य संबंधहि व्यक्त केला, परंतु केशवाला माझें तें वचन रुचलें नाहीं. हे कुरुनंदना, मी कृष्णापासून एक क्षणभरहि दूर रहाण्यास समर्थ नाहीं. यास्तव वासुदेवाकडे पाहून मीं 'दुर्योधन किंवा पार्थ यांतील कोणत्याच पक्षाला साह्य करावयाचें नाहीं' असा निश्चय केला आहे. हे नरव्याघ्रा, सर्व पार्थिवांना पूज्य असलेल्या भरतवंशांत तुझा जन्म झाला आहे. यास्तव जा, क्षत्रधर्मानें युद्ध कर.

वैशंपायन—हलधराचें हें भाषण ऐकून दुर्योधनानें त्याला आलिंगन दिलें आणि महाबाहु कृष्णाचाहि निरोप घेतला. तेथून तो धृतराष्ट्रपुत्र कृतवर्म्याकडे गेला. तेव्हां कृतवर्म्यानें त्याला एक अक्षौहिणी सेना दिली. तिचाहि स्वीकार

करून, तो कौरव त्या सर्व प्रचंड सेनेसह सुहृदांना आनंद देत मोठ्या हर्षानें आपल्या नगरीस परत आला.

(३) दुर्योधन परत गेला असतां जगत्स्रष्टा जनार्दन अर्जुनाला म्हणाला— "पार्था, तूं कोणत्या हेतूनें युद्ध न करणाऱ्या माझा स्वीकार करीत आहेस !"

अर्जुन—हे मुकुंदा, तूं त्या सर्वांचा संहार करण्यास समर्थ आहेस, यांत संशय नाहीं. मीहि एकटा त्यांचा वध करण्यास समर्थ आहें. लोकांत तुझें यश प्रसिद्ध आहे, तेव्हां तूं युद्ध केल्यास तुलाच यश मिळेल. परंतु मला कीर्तीची महत्त्वाकांक्षा असल्यामुळें तुज युद्ध न करणाराचाच मीं स्वीकार केला. तथापि हे कृष्णा, तूं माझें सर्वदा सारथ्य करावेंस अशी माझी फार दिवसांची उत्कट इच्छा आहे, यास्तव एवढी माझी मनीषा पूर्ण कर.

वासुदेव—हे कौंतेया, तूं माझ्याशीं स्पर्धा करावीस हें योग्यच आहे. ठीक आहे, मी तुझें सारथ्य करीन. तुझा हा मनोरथ पूर्ण होईल.

वैशंपायन—जनमेजया, याप्रमाणें आपला मनोरथ पूर्ण झाल्यामुळें संतुष्ट झालेला पार्थ यादवश्रेष्ठांनीं परिवेष्टित झालेल्या कृष्णासह युधिष्ठिराकडे परत आला. ५. १. ७.

अध्याय ८ वा.

[१ शल्याचें मोठ्या सेनेसह पांडवांकडे प्रस्थान. २ दुर्योधनाचें कपटोपचारांनीं केलेलें त्याचें वशीकरण. ३ शल्य व पांडव यांची भेट. ४ त्यास युधिष्ठिराची कर्णतेजोभंगाविषयीं विज्ञप्ति. ५ शल्यानें केलेला त्याचा स्वीकार.]

(१) वैशंपायन—हे राजन्, पांडव युद्धाची तयारी करीत आहेत ही वार्ता दूतांच्या मुखांनीं ऐकून शल्य आपले महारथ पुत्र व महत्सैन्य यांसह पांडवांच्या साह्यार्थ येण्यास निघाला. त्याची सेना इतकी प्रचंड होती कीं तिच्या मार्गांतील निवेशप्रसंगीं अर्ध योजन भूमि व्यापली जात असे. तो महापराक्रमी अक्षौहिणीपति नृपश्रेष्ठ त्या विपुल सैन्यानें शोभत होता. त्याच्या सैन्यांतील सर्व योद्धे शूर असून त्या सर्वांनीं विचित्र कवचें, आभरणें, ध्वज, धनुष्यें व पुष्पमाला धारण केल्या होत्या. ते सहस्रावधि वीर स्वदेशांतील वेष व भूषणें यांनीं युक्त असून विचित्र रथ-वाहनांवर आरूढ झाले होते. क्षत्रियश्रेष्ठ त्याचे सेनापति होते.

(२) याप्रमाणें तो श्रेष्ठ नृपाल प्रचंड सैन्यासह सर्व भूतांना व्यथित व भूमीला कंपित करीत सैन्याला विश्रांति देत हळुहळू पांडवांकडे येण्यास निघाला. पण तो महारथ सैन्यासह येत असल्याचें ऐकून दुर्योधन स्वतःच त्याच्या मार्गांतील स्वास्थ्याची योजना करण्यांत तत्पर राहिला. त्यानें प्रत्येक रमणीय प्रदेशांत विविध शिल्प्यांकडून उत्तम प्रकारें अलंकृत केलेल्या अनेक रत्नजडित सभा व क्रीडास्थानें निर्माण करविलीं. तेथें पुष्पमालादि भोग्य वस्तु, व मांसादि भक्ष्य व पेय पदार्थ यांची समृद्धि केली. मार्गांमध्यें जागजागीं मनाचा हर्ष वाढविणारीं विविधाकार जलगृहें, जलाशयें व सरोवरें तयार करविलीं.

शल्यराज पहिल्या दिवशीं त्यांतील प्रथम सभेपाशीं ससैन्य आला, तों दुर्योधनाचे अमात्य त्याचा देवाप्रमाणें सत्कार करूं लागले. तेव्हां त्या दिवशीं त्यांच्याकडून सर्व प्रकारें सन्मान पावलेला तो राजा पुढें निघाला. तो सायंकाळीं देवमंदिराप्रमाणें शोभणाऱ्या दुसऱ्या सभास्थानीं येऊन पोंचला. ती सभाहि अलौकिक व हितावह विषयांनीं युक्त होती.

याप्रमाणें परम सुखप्रद व अतिमानुष विषयांचा उपभोग घेणारा तो राजा स्वतःला पुरंदराहूनहि श्रेष्ठ मानूं लागला. नंतर संतुष्ट झालेल्या त्या नृपालानें त्या अमात्यांना विचारिलें कीं, युधिष्ठिराच्या कोणत्या कुशल पुरुषांनीं या सभा निर्माण केल्या आहेत ! त्या शिल्पकारांना येथें घेऊन या. कारण ते द्रव्यादिकांनीं सन्मान करण्यास योग्य आहेत, असें मला वाटतें. त्यांना पारितोषिकें देण्याची युधिष्ठिरानें मला अनुज्ञा द्यावी.

शल्याचें हें भाषण ऐकून विस्मित झालेल्या त्या राजसेवकांनीं दुर्योधनाला हा सर्व वृत्तान्त कळविला व संतुष्ट झालेला शल्य स्वतःचा जीवहि देऊन टाकण्यास तयार झाला आहे, हें पाहून आतांपर्यंत गुप्त राहिलेला दुर्योधन त्या माद्रेयांच्या मातुलाला येऊन भेटला. त्याला पाहून व त्याचा हा सर्व यत्न जाणून शल्यानें मोठ्या प्रीतीनें त्याला आलिंगन दिलें व 'तुला जें कांहीं इष्ट असेल तें मागून घे' असें म्हटलें.

तेव्हां दुर्योधन म्हणाला—हे विभो, तूं आपलें वचन सत्य कर व मला वर दे. माझ्या सैन्याचा सेनापति होण्यास तूंच योग्य आहेस. यास्तव माझी ही विज्ञप्ति मान्य कर.

वैशंपायन—राजा, दुर्योधनाचें हें वचन ऐकून शल्यानें 'ठीक आहे, मीं तुझी ही इच्छा मान्य केली आहे,' असें वारंवार म्हटलें व 'आणखीं काय करूं तें सांग' असें त्याला विचारिलें.

शल्य—हे नरश्रेष्ठा दुर्योधना, तूं आतां आपल्या नगरीला परत जा. मी प्रथम अरिंदम युधिष्ठिराला भेटावयास जातों, त्या धर्मराजाला भेटून मी सत्वर परत येईन. मला पुरुषश्रेष्ठ युधिष्ठिराची भेट अवश्य घेतली पाहिजे.

दुर्योधन—हे राजन्, पांडवांना भेटून तूं लवकर परत ये. आम्ही सर्वस्वी तुझ्या अधीन आहों, आम्हांस दिलेल्या वचनाचें स्मरण ठेव.

शल्य—हे कुरुश्रेष्ठा, ठीक आहे. मी सत्वर परत येतों. आतां तूं आपल्या नगरीला जा. तुझें कल्याण असो.

(३) वैशंपायन—नंतर त्या दोघां शल्य-दुर्योधनांनीं परस्परांस आलिंगन दिलें व दुर्योधन शल्याचा निरोप घेऊन आपल्या नगरीस परत गेला. इकडे शल्य कौंतेयांना दुर्योधनाचें हें कर्म निवेदन करण्यासाठीं विराटनगरीच्या समीप असलेल्या उपप्लव्य नगरीस गेला व तेथें सेनानिवेशस्थानीं जाऊन सर्व पांडवांना भेटला. त्या पांडुपुत्रांनीं महाबाहु शल्याचें स्वागत केलें व श्रौत विधीनें पाद्य, अर्घ्य व गाय इत्यादि अर्पण करून त्याचा सत्कार केला.

नंतर त्या मद्रराजानें त्यांस आपलें कुशल निवेदन करून युधिष्ठिर, हृष्ट झालेले भीमार्जुन व भागिनेय माद्रीसुत या सर्वांस परम प्रीतीनें आलिंगन दिलें. त्यानंतर आसनावर बसलेल्या शल्यानें पार्थाला विचारिलें—"हे राजन्, तुझें कुशल आहेना? तूं वनवासाच्या प्रतिज्ञेंतून मुक्त झालास, ही मोठ्या आनंदाची गोष्ट आहे. खरोखर, हे राजेंद्रा, तूं भ्राते व पांचाली यांसह निर्जन वनांत रहाण्याचें मोठें दुष्कर कर्म केलेंस! अज्ञातवास तर त्याहूनहि अधिक दुष्कर असतां, त्यांतूनहि तूं पार पडलास!!

हे भारता, राज्यभ्रष्ट झालेल्या पुरुषास दुःखच भोगावें लागतें! त्याला सौख्य कोठलें! त्या धार्तराष्ट्रानें तुला अतिशय क्लेश दिले आहेत. पण आतां तूं त्या शत्रूंना मारून सुखाला प्राप्त होशील. हे महाराज, तुला लोकव्यवहार विदित आहेतच. हे वत्सा, यास्तव तूं लोभानें कोणतेंहि कार्य करूं नको. पुरातन राजर्षींच्या मार्गाचेंच अनुवर्तन कर.

हे युधिष्ठिरा, तूं दान, तप, सत्य, क्षमा, दम व अहिंसा यांत स्थित हो. हे राजा, हा अद्भुत लोक तुझ्या ठिकाणीं प्रतिष्ठित आहे, त्याला तुझाच आधार आहे. तूं मृदु भाषण करणारा असून ब्राह्मणभक्त, दाता व धर्मपरायण आहेस, अशी लोकांत तुझी प्रसिद्धि आहे. लोकांच्या प्रत्ययाला आलेले अनेक धर्म तुला विदित आहेत. या सर्व जगाचें यथार्थ स्वरूपहि तूं जाणतोस. हे राजन्, तूं या सर्व संकटांतून पार पडलास व भ्रात्यांसह मला भेटलास हें मोठें भाग्य होय. तूं हें मोठें दुष्कर कर्म केलें आहेस. खरोखर तूं धर्माचा निधिच आहेस."

वैशंपायन—राजा, नंतर शल्यानें दुर्योधनाची भेट, त्यानें मार्गांत केलेला सत्कार व त्याला दिलेला वर, हा सर्व वृत्तान्त युधिष्ठिराला निवेदन केला.

युधिष्ठिर—हे राजन्, तूं हें मोठें सत्कृत्य केलें आहेस. मला तें ऐकून फार संतोष झाला. तूं संतुष्ट चित्तानें दुर्योधनाला जो वाणीनें वर दिलास तो कृतीनें सत्य करून दाखीव. तुझें कल्याण असो. पण तूं एक कार्य करावेंस अशी माझी इच्छा आहे. माझ्यासाठीं तूं एक अकर्तव्यहि करावेंस,-असा मी तुला आग्रह करितों.

हे महाराज, मी तुला एक विज्ञप्ति करतों ती ऐक. तूं युद्धांत वासुदेवाच्या समान आहेस. कर्ण व अर्जुन यांचें जेव्हां द्वैरथ युद्ध होईल, तेव्हां तूं कर्णाचें सारथ्य करशील, यांत संशय नाहीं. हे राजन्, तुला जर माझें प्रिय करण्याची इच्छा असेल, तर तूं त्या वेळीं पार्थाचें संरक्षण कर. तूं त्या सूतपुत्राचा तेजोभंग केल्यास तो आम्हांला जयावह होईल. हे मातुला, तुला हें जरी अकर्तव्य असलें तरी तूं तें अवश्य कर.

शल्य—हे पांडवा, तुझें कल्याण असो, तुझ्या सांगण्याप्रमाणें मी महात्म्या सूतपुत्राचा तेजोभंग करण्याच्या हेतूनें संग्रामांत निश्चयानें त्याचा सारथि होईन. तो नेहमीं मला वासुदेवाच्या तुल्य समजत असतो. युद्धामध्यें मी त्याला प्रसंगाला अनुकूल व परिणामीं विरुद्ध असें भाषण करीन. त्यामुळें दर्प व तेज यांनीं रहित झालेल्या त्याचा वध तुम्ही सहज करूं शकाल. हें मी तुला सत्य सांगतों. तूं सांगतोस त्याप्रमाणें मी अवश्य करीन. या खेरीज तुझें आणखींहि कांहीं प्रिय करणें शक्य असेल, तर तेंहि मला सांग.

हे धर्मनिष्ठा, द्यूतामुळें तुजवर ही आपत्ति आली, कृष्णेसह तुला अतिशय दुःख भोगावें लागलें, सूतपुत्राचे कठोर शब्द ऐकावे लागले, जटासुर

व कीचक यांनीं दिलेले क्लेश सहन करावे लागले. खरोखर दमयंतीप्रमाणेंच द्रौपदीवर हें संकट ओढवलें; परंतु हे वीरा, या सर्व दुःखाचा परिणाम सुखकारक होईल. यास्तव तूं खिन्न होऊं नको. कारण दैवच बलवत्तर आहे. हे युधिष्ठिरा, महात्म्यांना असेच क्लेश सहन करावे लागतात. देवांनाहि दुःखें प्राप्त झालीं आहेत. देवराज इंद्रानेंहि भार्येसह महद्दुःख अनुभविलें आहे. ५. १. ८.

अध्याय ९ वा.

[१ इंद्राच्या दुःखाचा वृत्तांत सांगण्याविषयीं युधिष्ठिराचा प्रश्न. २ इंद्रवधार्थ त्रिशिरसाची उत्पत्ति. ३ त्याचा तपोभंग करण्यासाठीं इंद्रानें अप्सरांकडून करविलेला प्रयत्न. ४ त्याचें जितेंद्रियत्व पाहून इंद्रानें केलेला त्याचा वध. ५ वृत्राची उत्पत्ति, इंद्र-वृत्रांचें युद्ध, इंद्राचा पराभव.]

(१) **युधिष्ठिर**—हे राजेंद्रा, महात्म्या इंद्राला भार्येसह घोर दुःख कसें प्राप्त झालें, तें ऐकण्याची माझी इच्छा आहे.

(२) **शल्य**—हे भारता, भार्येसह इंद्राला कसें दुःख भोगावें लागलें तो पुरातन इतिहास सांगतों, ऐक. पूर्वा महातपस्वी देवश्रेष्ठ त्वष्टा प्रजापति होता. त्यानें इंद्राच्या वधेच्छेनें ' विश्वरूप-'नामक अतिशय तेजस्वी पुत्र उत्पन्न केला ! तो तीन शिरांनीं युक्त होता. त्याचीं तीं तीन मुखें सूर्य, चंद्र व अग्नि यांच्या तुल्य होतीं. तो एका मुखानें वेदाध्ययन, दुसऱ्या मुखानें सुरापान व तिसऱ्या मुखानें जणु काय सर्व दिशांचें प्राशन करीतच निरीक्षण करीत असे. तो तपस्वी, दान्त, मृदु आणि धर्म व तप यांत नित्य तत्पर असे. त्यानें अतिशय तीव्र व दुश्चर तप आचरिलें. त्या अमित तेजस्वी त्रिशिरसाचें तप, वीर्य व सत्य पाहून इंद्राला ' हा शक्र तर होणार नाहीं ना ! हा वृद्धि पावणारा ' त्रिशिरस् ' सर्व पृथ्वीला ग्रासून टाकील' अशी चिंता वाटूं लागली. तो ' हा महातपस्वी भोगांत आसक्त होऊन तपश्चरणापासून निवृत्त कसा बरें होईल ' असा विचार करूं लागला. बराच विचार करून त्यानें अप्सरागणांना त्या त्वष्टयाच्या पुत्राला मोहित करण्याची आज्ञा केली.

(३) **इंद्र**—हे वरांगनांनो, सत्वर जा व ज्यायोगें तो त्रिशिरस् निश्चयानें विषयभोगांत प्रसक्त होईल, अशा प्रकारें त्याला मोहित करा. विलंब लावूं नका.

तुम्ही शृंगारयुक्त वेष धारण करा, मनोहर मुक्ताहारांनीं भूषित व्हा, सर्व सौंदर्यानें युक्त होऊन शृंगारचेष्टांनीं त्याला मोहित करा व माझें भय घालवा. तुमचें कल्याण असो. माझें मन अतिशय अस्वस्थ झालें आहे. यास्तव हे अबलांनो, माझें हें घोर भय तुम्ही सत्वर नष्ट करा.

अप्सरा—हे बलनिषूदना, तुला त्या त्रिशिरसापासून भय प्राप्त होणार नाहीं, अशाप्रकारें आम्ही त्याला मोहित करण्याचा यत्न करूं. जेथें तो तपोनिधि आपल्या दृष्टिक्षेपानेंच सर्व दिशांना जणुकाय दग्ध करीत आहे, तेथें आम्ही सर्वजणी मिळून जाऊं आणि तुझें भय दूर करण्यासाठीं त्याला वश करण्याचा प्रयत्न करूं.

शल्य—युधिष्ठिरा, याप्रमाणें इंद्रानें अनुज्ञा दिलेल्या त्या वराङ्गना त्रिशिरसाच्या समीप गेल्या व तेथें त्यांनीं विविध भावांनीं त्याला मोहित करण्याचा प्रयत्न चालविला. त्या अप्सरांनीं नानाप्रकारचें शरीरसौंदर्य प्रकट करीत त्याच्यापुढें नृत्य केलें, परंतु तो महातपस्वी त्यांना पाहून ‘ मला हा विषयभोग प्राप्त झाला ’ म्हणून हृष्ट झाला नाहीं. इंद्रियांचा पूर्णपणें निग्रह करून तो महात्मा परिपूर्ण सागराप्रमाणें अक्षुब्धच राहिला.

तेव्हां पराकाष्ठेचा प्रयत्न करूनहि निराश झालेल्या त्या अप्सरा शक्राजवळ आल्या व इंद्राला म्हणाल्या—“ हे देवराज, तो तपस्वी अतिशय दुर्धर्ष आहे. त्याला धैर्यापासून च्युत करतां येणें शक्य नाहीं. यास्तव हे प्रभो, तुला अन्य कांहीं उपाय योजावयाचा असल्यास, तसा यत्न कर. ”

अप्सरांचें हें भाषण ऐकून महामति इंद्रानें त्यांना सत्कारपूर्वक निरोप दिला व त्याच्या वधोपायाचा विचार चालविला. त्या प्रतापी देवराजानें त्रिशिरसाच्या वधाचा निश्चय केला. तो मनांत म्हणाला—“मी आतां त्यावर वज्र सोडतों, म्हणजे तो या जगांतून नाहींसा होईल. दुर्बल शत्रु प्रवृद्ध होऊं लागल्यास बलवानानेंहि त्याची उपेक्षा करूं नये.” असा शास्त्रबुद्धीनें विचार करून त्यानें त्याच्या वधाचा दृढ निश्चय केला.

(४) नंतर पुरंदरानें क्रुद्ध होऊन आपलें अग्नितुल्य घोर व भयानक वज्र त्रिशिरसावर सोडिलें. तेव्हां वज्राच्या भयंकर प्रहारानें मृत झालेला तो त्रिशिरस पर्वतशिखराप्रमाणें भूमीवर पडला. पण त्याचा तो पर्वतप्राय देह धरणीवर

---

१ शत्रुः प्रवृद्धो नोपेक्ष्यो दुर्बलोऽपि बलीयसा ॥

पडलेला पाहूनहि शक्राच्या मनाला शांति प्राप्त झाली नाहीं. कारण तो देवेंद्र त्याच्या तेजानें दीप्त झाला होता. तो त्रिशिरस जरी गतप्राण झाला होता तरीहि आपल्या दीप्तीनें जिवंत असल्याप्रमाणेंच दिसत होता. हत झालेल्या त्याचीं मस्तकें आपल्या अद्भुत तेजानें जिवंतच भासत होतीं.

तें पाहून शक्र भयभीत होत्साता विचार करीत उभा राहिला. इतक्यांत जेथें तो मृत होऊन पडला होता त्या अरण्यांत खांद्यावर परशु टाकून तक्षा-देवांचा सुतार तेथें आला. तेव्हां तो भ्यालेला शचीपति त्याला पाहून म्हणाला— "हे तक्षा, याचीं मस्तकें सत्वर तोडून टाक. येवढें माझें कार्य कर."

तक्षा—याचे स्कंध फार मोठे आहेत. त्यांचा छेद करितांना माझा हा परशु मोडून जाईल. शिवाय सज्जनांनीं निंद्य मानलेलें हें कर्म करण्यास मी समर्थ नाहीं.

इंद्र—भिऊं नको. माझ्या सांगण्याप्रमाणें कर. माझ्या प्रसादानें तुझा हा परशु वज्रतुल्य होईल.

तक्षा—आज हें घोर कर्म करणारे आपण कोण आहांत, हें ऐकण्याची माझी इच्छा आहे. यास्तव मला तत्त्वतः कथन करा.

इंद्र—हे तक्षन्, मी देवराज इंद्र आहें असें समज आणि माझ्या सांगण्याप्रमाणें कर. आतां अधिक विचार करूं नको.

तक्षा—हे शक्रा, तुला या क्रूर कर्माची लज्जा कशी वाटत नाहीं? या ऋषिपुत्राचा वध करून तूं या ब्रह्महत्येच्या पातकाला कसा भ्याला नाहींस?

इंद्र—या पातकाच्या क्षालनार्थ मी मागाहून दुश्चर तप आचरीन. या महावीर्यवान् शत्रूचा मीं वज्रानें वध केला आहे. तरीहि अद्यापि मला त्याचें भय वाटतें व मन उद्विग्न होतें. यास्तव तूं याच्या मस्तकांचा सत्त्वर छेद कर. मी तुजवर अनुग्रह करितों. हे तक्षन्, यज्ञामध्यें मानव पशूचें शीर तुझा भाग म्हणून तुला अर्पण करतील. हा मी तुजवर अनुग्रह केला आहे. आतां तूं सत्त्वर माझें प्रिय कर.

शल्य—धर्मराजा, महेंद्राचें हें वचन ऐकून तक्षानें त्याच्या सांगण्यावरून त्रिशिरसाच्या मस्तकांचे आपल्या कुठारानें तुकडे केले. तेव्हां त्या तोडलेल्या मस्तकांपासून कपिंजल, तित्तिर व कलविङ्क असे पक्षी उत्पन्न झाले. तो त्रिशिरस ज्या मुखानें वेदाध्ययन व सोमपान करीत असे, त्या मुखांतून कपिंजल

बाहेर पडले; ज्या मुखानें जणुंकाय सर्व दिशांना प्राशन करीत निरीक्षण करीत असे, त्या मुखांतून तित्तिर पक्षी बाहेर पडले आणि त्या त्रिशिरसाच्या सुरापान करणाऱ्या मुखांतून कलविङ्क व श्येनपक्षी उत्पन्न झाले. त्या त्रिशिरसाचा पूर्णपणें नाश झाला असतां इंद्रानें निश्चिंत होऊन स्वर्लोकीं गमन केलें व तक्षाहि स्वगृहीं निघून गेला.

(५) याप्रमाणें शत्रूचा वध करून देवेंद्रानें स्वतःला कृतकृत्य मानिलें. पण त्वष्ट्या प्रजापतीनें आपल्या पुत्राचा शक्रानें वध केल्याचें जेव्हां ऐकलें, तेव्हां तो क्रोधानें नेत्र आरक्त करून असें बोलला—

" माझा पुत्र क्षान्त, दान्त, जितेंद्रिय व नित्य तपश्चरणांत स्थित होता. देवेंद्रा, ज्याअर्थी तूं त्याचा कांहीं अपराधावांचून वध केला आहेस, त्याअर्थी मी तुझ्या नाशासाठीं वृत्राला उत्पन्न करितों. सर्व लोक व तो दुरात्मा पापबुद्धि देवेंद्रहि आज माझें वीर्य व तपाचें बल पाहोत."

असें बोलून त्या महायशस्वी क्रुद्ध तपस्व्यानें आचमन केलें, अग्नींत आहुत्या दिल्या व घोर वृत्राला उत्पन्न करून त्याला म्हटलें—"हे इंद्रशत्रो, माझ्या तपःप्रभावानें तुझी वृद्धि होवो." त्यानें हे शब्द उच्चारतांच सूर्य व अग्नि यांच्या तुल्य असलेला तो वृत्र स्वर्गापर्यंत वाढत गेला व कालसूर्याप्रमाणें उदय पावणाऱ्या त्यानें 'मीं काय करावें ?' असा प्रश्न केला.

तेव्हां प्रजापतीनें 'शक्राचा वध कर' असें म्हटलें. त्याबरोबर तो वृत्र इंद्रलोकीं निघून गेला. त्यानंतर क्रुद्ध झालेले वृत्र व वासव यांचें महाघोर युद्ध प्रवृत्त झालें. त्या युद्धांत वीर वृत्रानें देवेंद्राला धरिलें व स्वतःचें मुख पसरून क्रोधानें त्याला तोंडांत टाकिलें. याप्रमाणें वृत्रानें शक्राला ग्रासलेलें पाहून सर्व देव भ्रांत झाले आणि त्या महाबलाढ्य देवांनीं वृत्राचा नाश करणारी जृम्भिका उत्पन्न केली. तेव्हां वृत्रानें जांभई देतांच, त्याच्या उघडलेल्या मुखांतून शक्र आपलें अंग संकुचित करून बाहेर पडला.

राजा, तेव्हांपासून जांभई लोकांच्या प्राणांचा आश्रय करून राहिली आहे. शक्राला बाहेर पडलेलें पाहून सर्व देवांना संतोष झाला. त्यानंतर पुनः इंद्र व वृत्र यांचें दीर्घकाल घोर युद्ध झालें. त्या संग्रामांत बलाढ्य वृत्र जेव्हां वृद्धिंगत होऊं लागला. तेव्हां त्वष्ट्या प्रजापतीचें तेज व बल यांनीं विद्ध झालेला शक्र युद्धापासून निवृत्त झाला.

याप्रमाणें इंद्राला युद्धपराङ्मुख झाल्याचें पाहून देवांना अतिशय विषाद वाटला. ते देव त्वष्ट्याच्या तेजानें मोहित झालेल्या इंद्राला भेटले व सर्व मुनींसह विचार करूं लागले. ते सर्व भयानें मोहित होऊन 'आतां काय करावें' असा विचार करूं लागले. वृत्राच्या वधाची इच्छा करणारे ते सर्व देव मंदरपर्वताच्या शिखरावर बसून मनानें महात्म्या अव्यय विष्णूकडे गेले. ५.१.९.

अध्याय १० वा.

[१ देवांचा संकेत व विष्णूची वृत्रवधार्थ प्रार्थना. २ विष्णूच्या आज्ञेनें वृत्राशीं नियमपूर्वक संधि. ३ समुद्रतीरावर वृत्राला पाहून शक्रानें केलेला त्याचा वध. ४ इंद्राचा जलप्रवेश व त्यामुळें देवलोक व पृथ्वी यांची अराजकता.]

(१) इंद्र—हे देवहो, वृत्रानें हें सर्व अव्यय जगत् व्यापिलें आहे. या बलाढ्य वृत्राचा पराभव करणारा मला कोणीहि दिसत नाहीं. मी पूर्वी समर्थ होतों, पण सांप्रत असमर्थ झालों आहें. तुमचें कल्याण असो. आतां आपण काय करावें! हा वृत्र दुर्धर्ष आहे, असें मला वाटतें. हा महात्मा तेजस्वी असून युद्धांत अमितविक्रमी आहे. परंतु तो दुष्टबुद्धि आहे. त्यानें देव, असुर व मनुष्य यांसह हें त्रिभुवन ग्रासिलें आहे. यास्तव हे सुरश्रेष्ठहो, माझा हा निश्चय ऐका. आपण सर्व महात्म्या विष्णूच्या भवनांत जाऊन त्याच्याशीं संकेत करूं. म्हणजे आपल्याला त्या दुरात्म्याच्या वधाचा उपाय कळेल.

शल्य—राजा, इंद्राचें हें भाषण ऐकून ऋषिगणांसह सर्व देव महाबलवान् व शरण्य विष्णूला शरण गेले आणि वृत्राच्या भीतीनें व्याकुल झालेले ते त्या वैकुंठाधीशाला म्हणाले—"हे भगवन्, तूं पूर्वीं तीन पावलांनीं त्रैलोक्याचें आक्रमण केलेंस. रणांत दैत्यांचा वध करून अमृताचें हरण केलेंस. महादैत्य बलीला बांधून शक्राला देवांचा अधिपति केलेंस. तूं सर्व देवांचा प्रभु असून हें सर्व जगत् व्यापिलें आहेस. तूंच देव, महादेव व सर्व लोकांना वंद्य आहेस. हे विभो, इंद्रासह तूं सर्व देवांची आज गति हो. हे दैत्यनिषूदना, वृत्रानें हें सर्व जगत् व्यापिलें आहे."

विष्णु—हे अमरहो, तुमचें श्रेष्ठ हित मला अवश्य कर्तव्य आहे. यास्तव मी तुम्हांला एक उपाय सांगतों, त्याच्या योगानें तो वृत्र निश्चयानें नाश पावेल.

जेथें तो विश्वरूप धारण करणारा वृत्र आहे, तेथें तुम्ही गंधर्व व ऋषि यांसह जा आणि त्याच्याशीं संधि करा. म्हणजे तुम्ही त्याला जिंकाल. माझ्या तेजानें शक्राचा जय होईल. मी अदृश्य राहून त्याच्या श्रेष्ठ वज्रांत प्रवेश करीन. यास्तव तुम्ही सर्व जाऊन प्रथम वृत्राचा शक्राशीं संधि करा. आतां उशीर लावूं नका.

शल्य—देवाधिदेवानें असें सांगितलें असतां शक्राला पुढें करून ऋषींसह देव एकसंधानें त्या महाबलाढ्य वृत्रासुराच्या समीप आले. त्यावेळीं तो वृत्र चंद्र-सूर्यांप्रमाणें आपल्या तेजानें दाही दिशा प्रज्वलित व प्रदीप्त करीत जणुंकाय त्रैलोक्याला ग्राशीत असल्याप्रमाणेंच भासला. तथापि शक्रासह देवतांनीं अशा त्या वृत्राला पाहिलें.

(२) तेव्हां ऋषि वृत्राच्या समीप जाऊन त्याच्याशीं असें प्रिय भाषण करीत म्हणाले—"हे दुर्जया, तुझ्या तेजानें हें सर्व जगत् व्यापिलें आहे. तरीहि तूं वासवाला जिंकण्यास समर्थ नाहींस. तुम्हीं दोघांनीं युद्धामध्यें दीर्घ काल घालविल्यामुळें देव, असुर, मानव व सर्व प्रजा या सर्वांना अतिशय पीडा होत आहे. यास्तव हे वृत्रा, तुझें शक्राशीं नित्य सख्य होऊं दे. त्यायोगें तुला शाश्वत शक्रलोकाची प्राप्ति होऊन तूं सुखी होशील."

ऋषींचें हें वाक्य ऐकून तो महाबलाढ्य वृत्र त्या सर्व ऋषींना शिरसा प्रणाम करून म्हणाला—" गंधर्वांसह तुम्ही सर्वहि महाभाग अहां. तुमचें सर्व भाषण मीं ऐकून घेतलें, आतां माझें म्हणणें ऐकून घ्या. शक्राशीं माझा संधि कसा होणार ! आम्ही दोघेहि तेजानें तुल्य असतां आमचें सख्य होणें कसें शक्य आहे !"

ऋषी—एकदा सज्जनांची संगति अवश्य करावी. पुढें जें होणार असेल तें होईलच. सज्जनांचा समागम अनायासानें होत असेल, तर त्याचें अतिक्रमण केव्हांहि करूं नये. त्याची अवश्य इच्छा करावी. शिवाय सज्जनांची संगति दृढ व नित्य असते. बुद्धिमान् पुरुषानें एखाद्याला कर्तव्याचा मोह पडला असतां त्याला कर्तव्याची जाणीव करून द्यावी, असा न्याय आहे. सत्पुरुषांचा समागम महाफल देणारा आहे. यास्तव बुद्धिमान् पुरुषानें संताला मारण्याची इच्छा करूं नये.

इंद्र सज्जनांना संमत असून तो महात्म्यांचें निवासस्थान आहे. तो सत्य-वादी, अनिंद्य, धर्मवेत्ता व सूक्ष्मनिश्चयी आहे. तस्मात् त्या वासवाशीं तुझा

नित्य संधि होवो. आमच्या या सांगण्यावर तूं विश्वास ठेव. याविषयीं तुझी बुद्धि अन्यथा न होवो.

शल्य—महर्षींचें हें वचन ऐकून तो महाद्युति वृत्र म्हणाला—" हे भगवन्, तुम्ही तपस्वी मला मानार्ह अहां. मी तुमच्या सांगण्याप्रमाणें अवश्य करीन. परंतु मी जें सांगत आहें, तें जर तुम्ही मान्य केलेंत, तर तुम्ही म्हणतां तसा संधि मी करीन. हे विप्रहो, शक्रासह या सर्व देवांना शुष्क, आर्द्र, पाषाण, लाकुड, शस्त्र किंवा अस्त्र यांनीं मी दिवसा किंवा रात्रीं वध्य होऊं नये. या प्रतिज्ञेवर मी शक्राशीं नित्य संधि करण्यास तयार आहें."

हे भरतश्रेष्ठा, त्यावर ते ऋषि ' ठीक आहे ' असें म्हणाले. नंतर वृत्र व इंद्र यांचा संधि झाला. ऋषींच्या मध्यस्थीनें इंद्राशीं सख्य–संधि झाला असतां वृत्र संतुष्ट झाला. इंद्रहि हर्षयुक्त मनानें वृत्राच्या वधाचा विचार करूं लागला. तो देवराज त्या असुराचें छिद्र शोधीत निरंतर उद्विग्न होऊन राहिला.

(३) त्यानंतर एकदा वासवानें समुद्राच्या तीरावर वृत्रासुराला पाहिलें. त्यावेळीं संध्याकाळ झाला असून तो घोर मुहूर्त होता. तेव्हां देवेंद्राला भगवानाच्या वरदानाचें स्मरण झालें. तो मनांत म्हणाला—" हा क्रूर संध्यासमय आहे, आतां दिवस नाहीं व रात्रहि नाहीं. यास्तव माझ्या सर्वस्वाचें हरण करणाऱ्या या शत्रूचा मला यावेळीं अवश्य वध केला पाहिजे. या महाबलाढ्य व प्रचंड देहधारी वृत्राचा मीं जर अशा वंचनेनें वध न केला, तर माझें कल्याण कदापि होणार नाहीं."

शक्र मनांत असा विचार करून विष्णूचें स्मरण करीत आहे, तोंच समुद्राचा पर्वतोपम फेन त्याला दिसला. तेव्हां ' हा फेन शुष्क नाहीं व आर्द्रहि नाहीं, तसेंच हें शस्त्रहि नाहीं, यास्तव हा फेन फेंकूनच मी या वृत्राला एका क्षणांत नाहींसें करितों ' असा विचार करून इंद्रानें वज्रासह तो फेन मोठ्या त्वरेनें वृत्रावर फेंकला. त्यावेळीं श्रीविष्णूच्या दिव्य शक्तीनें त्यांत प्रवेश केला व वृत्राचा तत्काल नाश केला.

याप्रमाणें वृत्र मृत झाला असतां सर्व दिशांतील अंधकार नाहींसा झाला. सुखकर वारे वाहूं लागले. प्रजा संतुष्ट झाल्या. देव, गंधर्व, यक्ष, राक्षस, ऋषि इत्यादिकांनीं विविध स्तवनांनीं महेंद्राची स्तुति केली. सर्व भूतांनीं त्याला नमस्कार केला. तेव्हां त्या वासवानें सर्व भूतांचें सान्त्वन केलें आणि

शत्रूला मारून हृष्ट झालेल्या धर्मवेत्त्या पुरंदरानें सर्व देवांसह त्रिभुवनश्रेष्ठ विष्णूचें पूजन केलें.

(४) परंतु याप्रमाणें देवांचा भयंकर शत्रु जो महा पराक्रमी वृत्र तो हत झाला असतां शक्र अतिशय खिन्न झाला. पूर्वी त्यानें अनृताचा आश्रय करून असाच त्रिशिरसाचाहि वध केला होता. त्या ब्रह्महत्येच्या दोषानें तो भ्रांत झाला व संज्ञाहीन होऊन एकान्तांत राहूं लागला. या पूर्व पापकर्मामुळें देवेंद्राचें भान नाहींसें झालें. तो शचीपति जलांत राहून सर्पाप्रमाणें तळमळूं लागला.

इकडे ब्रह्महत्येच्या दोषानें भयार्त झालेला शक्र स्वर्गांतून नाहींसा होतांच सर्व पृथ्वी प्रलयकालासारखी उद्ध्वस्त झालेली दिसूं लागली. भूमि वृक्षरहित झाली, अरण्यें शुष्क झालीं, नद्यांचे प्रवाह विच्छिन्न झाले व सरोवरादि जलाशय जलशून्य झाले. अनावृष्टि झाल्यामुळें सर्व प्राण्यांमध्यें क्षोभ उत्पन्न झाला. देव आणि महर्षि अतिशय त्रस्त झाले. अराजक झालेल्या या सृष्टीला सर्व भूतांकडून पीडा होऊं लागली. हा सर्व अनर्थ पाहून देव भयभीत झाले व 'आतां आमचा राजा कोण होईल !' असें म्हणूं लागले. स्वर्गलोकांतहि देवर्षि 'आतां देवराजावांचून कसें होईल ?' याचा विचार करूं लागले. परंतु देवांतील कोणीं एकानेंहि इंद्रपद स्वीकारून देवराज होण्याचें मनांत आणिलें नाहीं. ५. १. १०.

अध्याय ११ वा.

[१ देव व ऋषि यांनीं वरदानपूर्वक नहुषाला केलेला इंद्रपदाभिषेक. २ इंद्रपदावर आलेल्या नहुषाचा इंद्राणीविषयीं अभिलाष. ३ बृहस्पतीचें इंद्राणीला अभयदान.]

(१) **शल्य**—राजा, त्यानंतर ऋषि व सर्व देव म्हणाले—"हा श्रीमान् नहुषराजा इंद्रपदाला योग्य आहे. तो तेजस्वी, यशस्वी व नित्य धार्मिक आहे. त्याला देवराज्याचा अभिषेक करावा." युधिष्ठिरा, आपसांत असा संकेत करून ते सर्व नहुषाकडे गेले व त्याला म्हणाले—"हे पार्थिवा, तूं आमचा राजा हो."

तेव्हां पितरांसह स्वतःच्या हिताची इच्छा करणारा नहुष त्या देवर्षिगणांस म्हणाला—"मी दुर्बल आहें. तुमचें परिपालन करण्यास मी समर्थ नाहीं. राजा बलवान् असावा लागतो. इंद्र नित्यबलानें युक्त आहे."

तें ऐकून ऋषिपुरःसर सर्व देव त्याला म्हणाले—"हे भूपते, आमच्या तपानें युक्त होऊन तूं स्वर्गाचें राज्य कर. कारण आम्हांला परस्परांपासून घोर भय आहे, यांत संशय नाहीं. यास्तव हे राजेंद्रा, तूं स्वतःला राज्याभिषेक करून घे व स्वर्गाचा राजा हो. तुझ्या चक्षूंचे विषय होणारे देव, दानव, यक्ष, ऋषि, राक्षस, पितर व गंधर्वादि भूतें, या सर्वांचें तेज तूं केवल अवलोकनानेंच आकर्षण करून घेशील व त्यांच्याकडे नुस्तें पाहूनच तूं बलानें युक्त होशील. यास्तव तूं धर्माचा पुरस्कार करून सर्वलोकाधिपति हो आणि स्वर्गांतील ब्रह्मर्षि व देवर्षि यांचें पालन कर."

शल्य—हे राजा, त्यानंतर स्वर्गामध्यें अभिषिक्त झालेला तो नहुष धर्माचा पुरस्कार करून सर्व लोकांचा अधिपति झाला. अतिशय दुर्लभ वराच्या प्राप्तीनें त्याला स्वर्गलोकाचें राज्य प्राप्त झालें. तो प्रथम सतत धर्मात्मा होऊन राहिला. पण कांहीं काल लोटल्यावर विषयासक्त झाला. तो देवराज नहुष देवांचीं सर्व उद्यानें, नंदनवनें, उपवनें, कैलास, हिमालयाचें शिखर, मंदर, श्वेतपर्वत, सह्य, महेंद्र, मलयपर्वत, समुद्र व नद्या या सर्व रम्य क्रीडास्थानीं अप्सरा व देवकन्या यांनीं परिवेष्टित होऊन अनेक प्रकारच्या क्रीडा करूं लागला. बहुविध श्रुतिमनोहर दिव्य कथा, सर्व प्रकारचें वादन व मधुर सुस्वर गायन यांचें श्रवण करूं लागला. विश्वावसु, नारद, गंधर्व, अप्सरागण व सहा ऋतु त्या देवेंद्रासमोर मूर्तिमंत उपस्थित होऊं लागले व शीत, मंद आणि सुगंधयुक्त सुखकर वायु वाहूं लागला.

(२) याप्रमाणें क्रीडा करणाऱ्या त्या दुरात्म्या नहुषाच्या दर्शनाला एकदा इंद्राची प्रिय सम्राज्ञी शची आली असतां त्या दुष्टाच्या मनांत तिजविषयीं अभिलाष उत्पन्न झाला. तो देवराज सर्व सभासदांना म्हणाला—" हे सदस्यहो, ही इंद्रमहिषी मला कां प्राप्त होत नाहीं ? मी आतां इंद्र असून देवांचा व सर्व लोकांचा ईश्वर झालों आहें. यास्तव ही देवी आज माझ्या मंदिरांत सत्वर येवो."

(३) नहुषाचें हें दुर्वचन ऐकून खिन्न झालेली इंद्राणी बृहस्पतीकडे गेली व त्याला म्हणाली—" हे ब्रह्मन्, मी तुला शरण आल्यें आहें. माझें रक्षण कर. हे देवगुरो, तूं पूर्वीं मला वारंवार 'सर्वलक्षणसंपन्न' म्हटलें आहेस. तसेंच 'तूं देवराजाची अत्यंत प्रिय राज्ञी असून सुखभागिनी आहेस. तूं सर्व

सौभाग्यलक्षणांनीं युक्त, एकपत्नी व पतिव्रता आहेस.' इत्यादि तूं जें मला पूर्वी म्हटलें आहेस तें तुझें वचन आतां असत्य होऊं देऊं नको. हे द्विजश्रेष्ठा, तूं पूर्वी कदापि असत्य भाषण केलेलें नाहींस, यास्तव तुझें हें वचन सत्य होऊं दे."

इंद्रपत्नीचें हें भाषण ऐकून भयभीत झालेल्या त्या साध्वीला बृहस्पति म्हणाला—"हे देवि, मी तुला जें बोललों होतों, तें सर्व निश्चयानें सत्य होईल. तूं अल्पावधींतच त्या देवेंद्राला परत आलेलें पहाशील. तुला नहुषापासून यत्किंचित्हि भय नाहीं. हें मी तुला सत्य सांगतों. इंद्र तुझा लवकरच स्वीकार करील, असें मी घडवून आणीन."

इकडे इंद्राणी बृहस्पतीला शरण गेल्याची वार्ता नहुषाच्या कानीं जातांच तो राजा क्रुद्ध झाला. ५. १. ११.

अध्याय १२ वा.

[१ नहुषाला इंद्राणीच्या अभिलाषापासून परावृत्त होण्याविषयीं देवादिकांचा उपदेश. २ क्रुद्ध झालेल्या नहुषाची शचीला आणून देण्याची आज्ञा. ३ देवांनीं शचीला अर्पण करण्याविषयीं बृहस्पतीची केलेली प्रार्थना. ४ शरणागताचा त्याग न करण्याची त्याची प्रतिज्ञा. ५ बृहस्पतीच्या उपदेशानुसार शचीचें नियमपूर्वक नहुषाकडे गमन.]

(१) शल्य—युधिष्ठिरा, तो देवराज क्रोधानें उग्र दिसूं लागला. तेव्हां त्याचें तें घोर स्वरूप पाहून देव भयत्रस्त झाले व ऋषींना पुढें करून त्यास म्हणाले—"हे देवराज, हा क्रोध सोडून दे. तूं क्रुद्ध झालास म्हणजे असुर, गंधर्व, किन्नर, उरग इत्यादि सर्व त्रस्त होतात. यास्तव हे सुरेश्वरा, या क्रोधाचा त्याग कर. तुझ्यासारखे श्रेष्ठ महात्मे असे क्षुब्ध होत नसतात. हे प्रभो, ती देवी परक्याची भार्या आहे. तूं असा परदाराभिलाष करूं नको. या पातकापासून आपलें मन निवृत्त कर. तूं देवराज आहेस. तुझें कल्याण असो. तूं धर्मानें प्रजेचें रक्षण कर."

(२) परंतु त्या काममोहित झालेल्या नहुषानें त्यांचें हें सांगणें मान्य केलें नाहीं. त्यानें देवांना म्हटलें—"हे देवांनो, तुमच्या पूर्वीच्या इंद्रानें यशस्विनी अहल्येचें कसें ग्रहण केलें? त्या ऋषिपत्नीचा पति जिवंत असतांनाहि त्यानें

तिला फसविलें. त्या वेळीं तुम्हीं त्याचें निवारण कां केलें नाहीं! पूर्वी त्या शक्रानें अनेक क्रूर कर्में केलीं. त्वष्टयाच्या पुत्राचा निष्कारण वध केला. वृत्राशीं सख्य केल्याचें भासवून कपटानें त्याचा नाश केला. तेव्हां तुम्हीं त्याचें निवारण कां केलें नाहीं? आतां ही देवी माझ्या सेवेंत तत्पर राहो. त्यांतच तिचें हित आहे आणि हे देवहो, त्यायोगें तुमचेंहि कल्याण होईल."

देव—हे सुरेश्वरा, तुझ्या इच्छेप्रमाणें आम्ही इंद्राणीला घेऊन येतों. पण तूं या क्रोधाचा त्याग करून प्रसन्न हो.

(३) शल्य—हे भारता, नहुषाला असें बोलून ते सर्व देव ऋषिगणांसह बृहस्पति व इंद्राणी यांस ही अशुभ वार्ता सांगावयास गेले. ते बृहस्पतीला म्हणाले—"हे विप्रश्रेष्ठा, इंद्राणी तुझ्या गृहीं येऊन तुला शरण आली आहे व तूं तिला अभय दिलें आहेस, हें आम्हांला कळलें आहे, यास्तव तूं या देवीला नहुषाच्या स्वाधीन करावेंस अशी आम्ही सर्व–देव, गंधर्व व ऋषि तुझी प्रार्थना करीत आहों. हा देवराज नहुष इंद्राहून विशिष्ट असून महा तेजस्वी आहे, त्याला ही इंद्राणी पतित्वानें वरो."

देवांचें हें भाषण ऐकून ती देवी शोकाकुल झाली. तिच्या नेत्रांतून दुःखाश्रु वाहूं लागले व ती अत्यंत दीन होऊन रोदन करीत बृहस्पतीला म्हणाली, "हे देवर्षिश्रेष्ठा, मला नहुषाला वरण्याची इच्छा नाहीं. मी त्याची पत्नी कदापि होणार नाहीं. हे ब्रह्मन्, मी तुला शरण आलें आहें. तूं या महद्भयापासून माझें रक्षण कर."

(४) बृहस्पति—हे इंद्राणि, शरणागताचा कदापि त्याग करावयाचा नाहीं, हा माझा दृढ निश्चय आहे. हे अनिंदिते, तूं धर्मज्ञा व सत्यशीला आहेस. मी ब्राह्मण आहें व विशेषतः अकार्य करण्याची माझी इच्छा नाहीं. मीं धर्मतत्त्वें ऐकलीं आहेत. मी सत्यनिष्ठ आहें. तेव्हां धर्माचें अनुशासन जाणणारा मी हें अकार्य करणार नाहीं. हे देवश्रेष्ठहो, तुम्ही जा. पूर्वी ब्रह्मदेवानें या विषयीं एक गाथा म्हटलेली आहे, ती ऐका.

जो मनुष्य भीतीनें शरण आलेल्यास शत्रूच्या स्वाधीन करतो तो जेव्हां स्वसंरक्षणाची इच्छा करितो, तेव्हां त्याला कोणीहि त्राता मिळत नाहीं. त्यानें

१ न तस्य बीजं रोहति रोहकाले न तस्य वर्षं वर्षति वर्षकाले ।
भीतं प्रपन्नं प्रददाति शत्रवे न स त्रातारं लभते त्राणमिच्छन् ॥

पेरलेलें बीज उगवत नाहीं व त्याच्या शेतावर योग्य कालीं वृष्टि होत नाहीं. तो मूढ व्यर्थ अन्न भक्षण करितो. तो नष्टबुद्धि नर स्वर्गलोकांतून भ्रंश पावतो आणि देव त्यानें दिलेल्या हवीचें ग्रहण करीत नाहींत. त्याची प्रजा अकालीं मरण पावते. त्याचे पितर अधोलोकीं जातात आणि इंद्रासह देव त्यावर वज्र-प्रहार करितात.

हे सुरश्रेष्ठहो, हें जाणणारा मी या शचीला त्याच्या स्वाधीन करणार नाहीं. ही शक्राची प्रिय महिषी इंद्राणी लोकांत प्रसिद्ध आहे. यास्तव ज्यायोगें तिचें व माझेंहि हित होईल, अशी कांहीं उपाययोजना करा. मी कांहीं त्या नहुषाला ही शची अर्पण करणार नाहीं.

शल्य—राजा, त्या देवगुरूचें हें भाषण ऐकून गंधर्वांसह देव त्याला म्हणाले—" हे बृहस्पते, या सर्वांचा सुपरिणाम होईल, असा कांहीं उपाय तूं आम्हांला सुचीव. "

बृहस्पती—या शचीनें नहुषाकडे जाऊन त्याच्यापासून कालावधि मागून घ्यावा. म्हणजे या शुभ इंद्राणीचें व आमचेंहि हित होईल. हा नहुष वरदानामुळें अतिशय गर्वित व बलवान् झाला आहे.

शल्य—बृहस्पति असें बोलला असतां संतुष्ट झालेले ते सर्व देव त्याला म्हणाले—" हे ब्रह्मन्, हें तूं फार चांगलें सांगितलेंस. यांत सर्व देवांचें हित होईल. हे द्विजश्रेष्ठा, आतां ही देवी अशा प्रकारेंच त्या नहुषाला प्रसन्न करो."

नंतर अग्निपुरस्सर ते सर्व अव्यग्र देव लोकांचें हित करण्याच्या इच्छेनें इंद्राणीला म्हणाले—" हे देवि, तूं हें सव स्थावरजङ्गम जगत् धारण केलें आहेस. तूं एकपत्नी असून सत्यनिष्ठा आहेस. तस्मात् तूं नहुषाकडे जा. तुझा अभिलाष करणारा तो पापी नहुष सत्वर नाश पावेल आणि शक्र लवकरच सुरैश्वर्याला प्राप्त होईल. "

(५) राजा, देव व बृहस्पति यांनीं याप्रमाणें निश्चय केला असतां इंद्राणी कार्यसिद्धीसाठीं सलज्ज होत्साती त्या घोरस्वरूपी नहुषाकडे गेली. तेव्हां काममोहित झालेला तो दुरात्मा नहुष वय आणि रूप यांनीं अप्रतिम असलेल्या शचीला पाहून अत्यंत संतुष्ट झाला. ५. १. १२.

अध्याय १३ वा.

[१ इंद्राचें वृत्त कळल्यावर मी तुझा स्वीकार करीन, असा शचीचा नहुषाशीं संकेत. २ विष्णूच्या आज्ञेनें देवांनीं इंद्राच्या ब्रह्महत्यानिवृत्तीसाठीं करविलेला अश्वमेध. ३ पापरहित झालेल्या इंद्राचें नहुषभीतीनें पुनः अदर्शन व दुःखित शचीचें उपश्रुतिपूजन.]

(१) शल्य—युधिष्ठिरा, त्यानंतर तो देवराज नहुष शचीला पाहून म्हणाला—" हे सुहासिनि, मी तिन्ही लोकांचा इंद्र आहें. मला तूं पतित्वानें वर."

नहुषाचें हें पापवचन ऐकून वाऱ्यानें कंपित होणाऱ्या कदलीप्रमाणें ती देवी थरथरां कापूं लागली. ती इंद्राणी ब्रह्मदेवाला शिरसा प्रणाम करून हात जोडून त्या घोर स्वरूपी देवराज नहुषाला म्हणाली—" हे सुरेश्वरा, मी तुझ्यापासून कांहीं कालावधि मिळावा, अशी इच्छा करीत आहें. कारण शक्राचें काय झालें व तो कोठें गेला, याचा अद्यापि कांहींच शोध लागला नाहीं. यास्तव त्याचा शोध करून, त्याचें कांहींच वृत्त जर कळलें नाहीं, तर मी तुझ्या स्वाधीन होईन. हें मी तुला सत्य सांगत्यें."

इंद्राणीचें हें भाषण ऐकून नहुष अतिशय संतुष्ट झाला व म्हणाला—" हे सुंदरि, ठीक आहे, तूं म्हणत्येस तसेंच होऊं दे. वासवाचें वृत्त जाणून तूं मजपाशीं ये. या वचनाचें तुला स्मरण असूं दे."

तेव्हां नहुषाची अनुज्ञा घेऊन ती यशस्विनी तेथून निघाली व बृहस्पतीच्या भवनांत आली. नंतर तिचा वृत्तान्त ऐकून अग्निप्रभृति देव शक्रासाठीं एकाग्र चित्तानें विचार करूं लागले. ते सर्व सुरश्रेष्ठ जगत्स्रष्ट्या अव्यय विष्णूकडे गेले व उद्विग्न होत्साते असें वचन बोलले—" देवाधिपते, सुरेश्वर शक्र ब्रह्महत्येच्या दोषामुळें स्वपदापासून च्युत झाला आहे. आतां तूंच आमची गति आहेस. तूं सर्व जगताचा प्रभु व पूर्वज आहेस. सर्व भूतांच्या रक्षणार्थ व्यापकत्वाला प्राप्त झाला आहेस. तुझ्याच सामर्थ्यानें वासवानें वृत्राचा वध केला. तो पुरंदर ब्रह्महत्येच्या पापापासून कसा मुक्त होईल, हें आम्हांला सांग."

विष्णु म्हणाला—मला उद्देशून यज्ञ केला असतां मी वज्रधारी शक्राला पावन करीन. पुण्यप्रद अश्वमेधयज्ञानें माझें यजन केलें असतां तो पाकशासन पुनः देवांच्या इंद्रत्वाला निर्भयपणें प्राप्त होईल आणि दुर्मति नहुष स्वक-

मांनींच नाश पावेल. यास्तव हे देव हो, तुम्ही निरलस होऊन पूर्वोक्त उपाय योजा व किंचित्काल हे क्लेश सहन करा.

(२) विष्णूची ही शुभ, सत्य व अमृतोपम वाणी ऐकून उपाध्याय व ऋषि यांच्यासह ते सर्व देव जेथें इंद्र भयानें उद्विग्न होऊन राहिला होता तेथें गेले आणि त्यांनीं त्या प्रदेशीं महात्म्या इंद्राच्या पापक्षालनार्थ महान् अश्वमेध यज्ञ केला. युधिष्ठिरा, त्यांनीं ब्रह्महत्त्येचें पातक वृक्ष, नद्या, पृथ्वीवरील पर्वत व स्त्रिया यांच्या ठिकाणीं विभागून वासवाला पावन केलें. याप्रमाणें सर्व भूतांमध्यें पातकाचा विभाग करून दिला असतां तो इंद्र निष्पाप व पापरहित होऊन देहभानावर आला.

(३) परंतु सर्व भूतांना दुःसह झालेला तो नहुष वरदानामुळें आपल्या स्थानापासून च्युत होणें शक्य नाहीं, त्याचा तेजोभंग करतां येणार नाहीं, असें पाहून तो देव शचीपति पुनः गुप्त झाला. सर्व भूतांना अदृश्य होऊन तो कालाची अपेक्षा करीत संचार करूं लागला.

याप्रमाणें शक्र नष्ट झाला असतां शची पुनः शोकाकुल झाली. ती देवी अत्यंत दुःखित होऊन असा विलाप करूं लागली.—"हे प्रभो, मीं जर दान दिलें असेल, आहुत्या दिल्या असतील, गुरूंना संतुष्ट केलें असेल व सत्यामध्यें स्थित असेन, तर माझें एकभर्तृत्वच कायम राहो. या पुण्यप्रद दिव्य रात्रीदेवीला मी नमस्कार करतें. माझे मनोरथ पूर्ण होवोत."

असें बोलून शचीनें शुचिर्भूत होऊन त्या देवीची उपासना केली. त्या इंद्राणीनें आपलें पातिव्रत्य व सत्य यांच्या प्रभावानें त्या देहनिर्णायिका उपश्रुती देवीला 'आनोऽऽयाहि०'[1] या मंत्रानें बोलाविलें आणि तिला म्हटलें—"जेथें तो देवराज असेल, तो प्रदेश मला दाखीव. सत्याच्या बलानेंच मला सत्य प्रतीत होवो. ५. १. १३.

---

१ या मंत्राचा अर्थ--हे उपश्रुति, आमच्यासमीप ये व आमच्या काम्य कर्मांत आम्हांला इष्ट अर्थ प्राप्त करून दे. स्वर्गाचें शासन करणाऱ्या आमच्या बुद्धिस्थ इंद्राला प्रकाशित कर. तो इंद्र सूर्याप्रमाणें तमोग्रस्त अर्थाला प्रकाशित करण्यास समर्थ आहे.

अध्याय १४ वा.

[१ स्तवनानें प्रकट झालेल्या उपश्रुतीचें शचीसह इंद्रापाशीं गमन. २ शचीनें इंद्राची स्तुति करून त्याला निवेदन केलेला नहुषवृत्तान्त.]

(१) शल्य—युधिष्ठिरा, इंद्राणीच्या स्तवनानें प्रसन्न झालेली उपश्रुति मूर्तिमंत तिच्या पुढें प्रकट झाली. त्या वय व रूप यांनीं संपन्न असलेल्या देवीला पाहून इंद्राणी अत्यंत संतुष्ट झाली व तिचें पूजन करून म्हणाली—"हे देवि, तुला जाणण्याची माझी इच्छा आहे. तूं कोण आहेस ! तें सांग."

उपश्रुति—मी उपश्रुति देवी तुझ्यासमीप आलें आहें. हे भामिनि, तुझ्या सत्यामुळें तूं माझें दर्शन घेण्यास समर्थ झाली आहेस. तूं पतिव्रता असून नित्य यम-नियमांनीं युक्त आहेस. मी तुला वृत्रनिषूदन शक्र दाखवीन. तूं सत्वर माझ्या मागोमाग ये. म्हणजे त्या सुरसत्तमाला पहाशील. तुझें कल्याण असो.

असें बोलून ती देवी निघाली असतां शची तिला अनुसरली. त्यांनीं अनेक देवारण्यें व पर्वत यांचें उल्लंघन केलें. हिमालयाचें अतिक्रमण केलें व उत्तरेच्या मागच्या बाजूला अनेक योजनें विस्तीर्ण असलेल्या समुद्राच्या समीप येऊन एका महाद्वीपांत प्रवेश केला. तें द्वीप अनेक वृक्ष-वेलींनीं आवृत्त झालें होतें. तेथें त्यांनीं एक पवित्र सरोवर पाहिलें. तें शत योजनें विस्तीर्ण व लांब असून विविध जातीच्या पक्ष्यांनीं व्याप्त होतें.

हे भारता, त्या सरोवरांत पंचरंगी दिव्य कमलें होतीं. त्यांवर सहस्रावधि भ्रमर गुंजारव करीत होते. त्यांत एका सुंदर, शुभ्रवर्ण व उन्नत देंठ असलेल्या विशाल पद्मिनीवर एक प्रफुल्ल कमल होतें. त्या कमलनालाचा छेद करून शचीसह त्या देवीनें त्यांत प्रवेश केला. तेथें त्या बिसतंतूंत प्रविष्ट झालेला शक्र त्यांना दिसला. अशा प्रकारें अत्यंत सूक्ष्मरूप धारण करून तेथें राहिलेल्या त्या प्रभूला पाहून उपश्रुति देवी व शची या दोघींनीं सूक्ष्मरूप धारण केलें आणि इंद्राणीनें शक्राची प्रसिद्ध पूर्वकर्मांनीं स्तुति केली.

(२) तेव्हां स्व-स्तवनानें संतुष्ट झालेला इंद्र शचीला म्हणाला—" हे देवि, तूं येथें कशासाठीं आली आहेस ? आणि मी येथें आहें हें तुला कसें कळलें ?"

पुरंदराचा हा प्रश्न ऐकून इंद्राणीनें नहूषाचें सर्व दुर्वृत्त त्याला कथन केलें. ती म्हणाली—" हे शतक्रतो, तो दुरात्मा नहुष सामर्थ्यसंपन्न होऊन त्रिभुव-

नाच्या इंद्रत्वाला प्राप्त झाला आहे. तो पापबुद्धि दर्पयुक्त होऊन माझी इच्छा करूं लागला आहे. तेव्हां मीं त्या क्रूरापासून कालावधि मागून घेतला आहे. यास्तव हे प्रभो, आतां तूं जर माझें रक्षण केलें नाहींस, तर तो दुष्ट मला वश केल्यावांचून रहाणार नाहीं. या भीतीनें मी तुझ्यासमीप आल्यें आहें. त्या पापनिश्चयी नहुषाचा वध कर आणि स्वतः प्रकाशित हो. हे विभो, तूं स्वतेजानें युक्त होऊन या देवराज्याचें पालन कर." ५. १. १४.

अध्याय १५ वा.

[१ शचीच्या प्रेरणेनें नहुषानें सप्तर्षींची शिबिका वहाण्याकडे केलेली योजना. २ बृहस्पतीच्या होमानें संतुष्ट झालेल्या अग्नीचें इंद्रशोधार्थ प्रेषण. ३ जलावांचून सर्वत्र शोध करून आलेल्या अग्नीचें इंद्रादर्शनत्वकथन.]

(१) शल्य—राजा, शचीचें हें भाषण ऐकून तो भगवान् तिला पुनः म्हणाला—" हे भामिनि, हा पराक्रमाचा काल नाहीं. ऋषींच्या हव्य-कव्यांच्या योगानें बलवत्तर झालेला नहुष वृद्धि पावला आहे. यास्तव हे देवि, मी तुला एक उपाय सांगतों, त्याप्रमाणें तूं आचरण कर. हें गुह्य तूं कोणालाहि सांगूं नको. हे सुंदरि, त्या नहुषाला एकान्तांत भेट व ' हे जगत्पते, तूं ऋषींनीं वाहून आणलेल्या दिव्य वहानांत बसून मजकडे ये. म्हणजे मी मोठ्या प्रेमानें तुला वश होईन ' असें त्याला सांग. "

इंद्राचें हें वचन ऐकून ती कमललोचना इंद्राणी ' ठीक आहे ' असें बोलून नहुषाकडे गेली. तेव्हां तिला पाहून संतुष्ट झालेला नहुष स्मितपूर्वक म्हणाला— "हे सुंदरि, तुझें स्वागत असो. मी काय करूं तें सांग. मज भक्तावर अनुग्रह कर. तुझी काय इच्छा आहे ! हे देवि, तुझें जें कार्य असेल, तें मी करीन. यास्तव तूं यत्किंचित्‌हि लज्जा बाळगूं नको. मजवर विश्वास ठेव. मी तुला शपथपूर्वक सत्य सांगतों कीं, तुझ्या इच्छेप्रमाणें मी वागेन."

इंद्राणी—हे जगत्पते, मीं तुझ्यापासून जो कालावधि मागून घेतला आहे, त्या कालाची मी वाट पहात आहें, योग्य कालीं तूं माझा भर्ता होशील. हे राजन्, तूं जर खरोखरच माझें प्रिय करणार असशील, तर मी तुला माझ्या अंतःकरणांतील इच्छा सांगत्यें आणि तें माझें प्रणययुक्त कार्य केल्यानंतर मी तुला वश होईन. हे सुराधिपा, शक्राचीं अश्व, गज, रथ इत्यादि अनेक वाहनें आहेत. तथापि तुझें वाहन त्याहून अपूर्व असावें, अशी माझी इच्छा आहे.

विष्णु, रुद्र, देव किंवा राक्षस यांनाहि जे वाहक कधीं प्राप्त झालेले नाहींत, ते महाभाग ऋषि एकत्र जमून तुझी शिबिका वाहून आणोत. हीच माझी उत्कट इच्छा आहे. देव किंवा असुर यांच्यामध्यें तुझ्या तुल्य कोणीहि नाहीं. तूं स्वतःच्या सामर्थ्यानें—केवल दर्शनानेंच सर्वांचें तेज आकर्षण करून घेतोस. कोणीहि बलवान् तुझ्या समोर उभा रहाण्यास समर्थ नाहीं.

शल्य—शचीचें हें भाषण ऐकून नहुष अत्यंत हृष्ट झाला आणि त्या अनिंदितेला म्हणाला—"हे देवि, तूं सांगत असलेलें हें वाहन खरोखरच अपूर्व आहे. मला तें अतिशय रुचलें. हे लावण्यवति, मी तुझ्या वश झालों आहें. कोणीहि अल्प सामर्थ्यवान् पुरुष मुनींना वाहक करूं शकणार नाहीं. मी तेजस्वी व बलवान् असून भूत, वर्तमान व भविष्यत् या तिन्ही कालांचा प्रभु आहें. मी क्रुद्ध झालों असतां सर्व जगाचा नाश होईल. माझ्या-मध्येंच सर्व प्रतिष्ठित आहे.

हे मंदहासिनि, क्रुद्ध झालेल्या मला शांत करण्यास देव, दानव, गंधर्व, किन्नर, उरग, राक्षस किंवा हे सर्व लोकहि समर्थ नाहींत. तस्मात् हे देवि, मी तुझ्या इच्छेप्रमाणें करीन, यांत संशय नाहीं. सप्तर्षि व सर्व ब्रह्मर्षि मला वाहून आणतील. आज माझा माहात्म्ययोग व ऋद्धि तूं पहाशील."

शल्य—युधिष्ठिरा, असें बोलून नहुषानें शचीला परत जाण्याची अनुज्ञा दिली आणि नियमांत स्थित असलेल्या ऋषींना आपलें विमान वाहून नेण्याच्या कार्यांत नियुक्त केलें. तो कामवृत्त नहुष बलानें उन्मत्त व मदबलानें गर्वित झाला होता. ब्राह्मणांचा अनादर करणाऱ्या त्या दुष्टात्म्यानें पूज्य ऋषींना स्वतःला वाहून नेण्यास लाविलें.

इकडे इंद्राणी नहुषाची अनुज्ञा घेऊन बृहस्पतीकडे आली व त्याला म्हणाली—"हे देवगुरो, नहुषापासून मीं जो काल मागून घेतला होता, त्यांतील आतां अल्पावधि राहिला आहे. यास्तव शक्राचा सत्वर शोध करून मज भक्तावर दया कर."

तें ऐकून बृहस्पति तिला म्हणाला—"ठीक आहे. हे देवि, त्या दुष्टबुद्धि नहुषापासून तुला मुळींच भय नाहीं. तो नराधम आतां फार वेळ रहात नाहीं. लवकरच नष्ट होईल. हे शुभे, महर्षींना वाहक केल्यामुळें तो अधर्मज्ञ हत झालाच आहे, असें समज. आतां त्या दुर्मतीच्या विनाशासाठीं मी इष्टि करितों व शक्राचाहि शोध लावितों. तूं भिऊं नको. तुझें कल्याण असो."

(२) शल्य— युधिष्ठिरा, असें बोलून बृहस्पतीनें अग्नि प्रज्वलित केला, महा तेजस्वी शक्राच्या उपलब्धीसाठीं त्यांत श्रेष्ठ हवीचें विधिवत् हवन केलें व आहुत्या देऊन अग्नीला ' शक्राचा शोध कर ' असें म्हटलें. तेव्हां भगवान् हुताशन स्वतःच अद्भुत स्त्रीरूप धारण करून प्रगट झाला व तेथेंच अंतर्धान पावला. तो अग्नि सर्व दिशा, उपदिशा, पर्वत, वनें, पृथ्वी व अंतरिक्ष या सर्व ठिकाणीं मनोवेगानें संचार करून निमेषमात्रांत बृहस्पतीच्या समीप आला.

(३) अग्नि—हे बृहस्पते, मीं जलमय प्रदेश वगळून बाकी सर्वत्र देवराज इंद्राचा शोध केला, पण तो कोठेंच दृष्टीं पडला नाहीं. जलांत प्रवेश करण्यास मी सवदा असमर्थच आहें. हे ब्रह्मन्, माझी तेथें गति होणें शक्य नाहीं. यास्तव मी तुझें अन्य कोणतें कार्य करूं तें सांग.

बृहस्पति—हे महाद्युते, तूं उदकांत प्रवेश कर.

अग्नि—हे ब्रह्मन्, मी जलांत प्रवेश करण्यास समर्थ नाहीं. कारण तेथें माझा नाश होईल. मी तुला शरण आलों आहें. तुझें स्वस्ति असो. हे बृहस्पते, जलापासून अग्नि, ब्राह्मणापासून क्षत्रिय आणि पाषाणापासून लोह उत्पन्न झालें आहे. त्यांचें सर्वत्र संचार करणारें तेज आपापल्या कारणांत लीन होत असतें. ५. १. १५.

अध्याय १६ वा.

[१ बृहस्पतीनें स्तुतिपूर्वक ब्राह्ममंत्रानें संवर्धित केलेल्या अग्नीला कमलनालांतील इंद्राचें दर्शन. २ बृहस्पतीला त्याचें निवेदन. बृहस्पतीचें तेथें गमन व स्तुति. ३ कुबेरादिकांचें तेथें आगमन. इंद्रानें नहुषाच्या पराभवासाठीं लोकपालांना केलेला अभिषेक.]

(१) बृहस्पति—हे अग्ने, तूं सर्व देवांचें मुख व हवि वहाणारा आहेस. तूं सर्व भूतांच्या अंतःकरणांत कूटस्थ साक्षिवत् गुप्त राहून संचार करितोस. विद्वान् लोक तुला एक जाठर अग्नि म्हणतात व पुनः गार्हपत्य, दक्षिणाग्नि व आहवनीय या रूपांनीं तुला त्रिविधहि कल्पितात. हे हुताशना, तूं त्याग केलेल्या या सर्व जगाचा तत्काल नाश होईल. तुज त्रिविध अग्नीला नमस्कार करून पत्नी व पुत्र यांसह विप्र स्वकर्मांनीं संपादन केलेल्या शाश्वत गतीला प्राप्त होतात.

हे अग्ने, तूंच हव्यवाह व परम हवि आहेस. श्रेष्ठ क्रतूंमध्यें यज्ञ व सत्रें यांच्या योगानें तुझेंच यजन करितात. तूं या त्रिभुवनाला उत्पन्न करितोस व योग्य काल प्राप्त झाला असतां तूंच प्रदीप्त होऊन त्यांचा नाश करितोस. हे हव्यवाट्, तूं सर्व जगताचें उत्पत्तिस्थान असून तूंच पुनः त्याचें लयस्थानहि होतोस. विद्वान् तुलाच मेघ व विद्युत् असें म्हणतात. तुझ्यापासून निघालेल्या ज्वाला सर्व भूतांना वहातात. तुझ्यामध्येंच हें जल व हें जगत् स्थित आहे. या त्रिभुवनांत तुला अविदित असें कांहींच नाहीं. हे पावका, सर्व तत्त्वें आपल्या कारणांचीच सेवा करीत असतात, यास्तव तूं निःशंकपणें जलांत प्रवेश कर. मी सनातन ब्राह्म मंत्रांनीं तुझी वृद्धि करीन.

बृहस्पतीनें याप्रमाणें स्तुति केली असतां भगवान् अग्नि संतुष्ट होऊन म्हणाला—"हे ब्रह्मन्, मी तुला शक्र दाखवीन, हें सत्य सांगत आहें."

(२) शल्य—हे कुंतीपुत्रा, नंतर त्या वह्नीनें जलांत प्रवेश केला व समुद्र, डबकीं इत्यादि जलाशयांतून संचार करीत तो जेथें शक्र लपून राहिला होता, त्या सरोवरांत आला. तेथें अनेक कमलांत शोध करीत असतां त्याला कमल-नालांत स्थित असलेला शतक्रतु दिसला. तेव्हां त्यानें मोठ्या त्वरेनें परत येऊन 'इंद्र सूक्ष्मरूपानें कमलाचा आश्रय करून राहिला आहे' अशी वार्ता त्यास निवेदन केली.

हें वृत्त ऐकतांच देवर्षि व गंधर्व यांसह बृहस्पति तेथें गेला व वासवाच्या पूर्वपराक्रमाचें वर्णन करून त्याला संतुष्ट करूं लागला.

बृहस्पति—हे शक्रा, तूं महा भयंकर नमुचि-दैत्याचा वध केलास. त्याच-प्रमाणें घोर पराक्रमी शम्बर व बल यांनाहि तूं गतप्राण केलेंस. तस्मात् हे पुरंदरा, तूं वृद्धि पावून सर्व शत्रूंचा नाश कर. हे इंद्रा, ऊठ. तुजकडे आलेल्या या देवर्षींना पहा. हे विभो, तूं दानवांचा संहार करून त्रिभुवनाचें रक्षण केलें आहेस. विष्णूच्या तेजानें युक्त असलेल्या समुद्रफेनानें तूं पूर्वी वृत्राचा नाश केला आहेस.

तूं सर्व भूतांना शरण्य व स्तुत्य आहेस. तुझ्यासारखें श्रेष्ठ सत्त्व या त्रिभुव-नांत दुसऱ्या कोणामध्येंहि नाहीं. तूंच सर्व भूतांना धारण करितोस व देवांचा महिमा वाढवितोस. हे शक्रा, तूं बलिष्ठ हो व सर्व लोकांचें रक्षण कर.

(३) याप्रमाणें बृहस्पतीनें स्तुति केली असतां पुरंदर हळुहळू वाढूं लागला व आपल्या पूर्वस्वरूपाला प्राप्त होऊन बलयुक्त झाला. नंतर तो देवेंद्र

पुढें उभ्या असलेल्या बृहस्पतीला म्हणाला—"हे गुरो, तुमचें कोणतें कार्य अवशिष्ट राहिलें आहे ? मीं त्वष्टयाचा पुत्र महा असुर व सर्व लोकांचा नाश करणारा विशाल देहधारी वृत्र यांचा वध केला आहे."

बृहस्पति—हे देवपते, नहुष-नामक एक मानवराजा देवर्षिगणांच्या तेजानें युक्त होऊन देवराज्याला प्राप्त झाला आहे. तो सर्वांना अतिशय पीडा देत आहे.

इंद्र—हे बृहस्पते, देवांच्या अत्यंत दुर्लभ राज्याला नहुष कसा प्राप्त झाला ? तो कोणत्या तपानें किंवा सामर्थ्यानें युक्त आहे ?

बृहस्पति—हे शक्रा, तूं जेव्हां इंद्रपदाचा त्याग करून निघून गेलास, तेव्हां भयभीत झालेल्या देवांनीं इंद्राची इच्छा केली. ते सर्व देव, गंधर्व, पितर व महर्षि एकसंघानें नहुषाकडे गेले व त्याला म्हणाले—"तूं आमचा राजा व त्रिभुवनाचा पालक हो." तेव्हां त्यांना नहुषानें सांगितलें कीं, मी समर्थ नाहीं, यास्तव तुमचें तपस्तेज मला द्या.

त्याचें तें वचन ऐकून देवादिकांनीं आपल्या तेजानें त्याच सामर्थ्य वाढविलें असतां तो नहुष देवांचा राजा झाला व भयंकर वीर्यवान् झालेल्या त्या दुरात्म्यानें त्रैलोक्याच्या राज्याला प्राप्त होऊन महर्षींना स्वतःला वाहून नेण्यास लाविलें. त्या नहुषाच्या दृष्टींत विष आहे. तो अतिशय घोरस्वरूपी मूढबुद्धि व इतरांचें तेज हरण करणारा आहे. त्याला तूंहि कदाचित् पाहूं शकणार नाहींस. गूढरूपानें संचार करणारे सर्व देवहि अतिशय आर्त होऊन नहुषाला पाहूं शकत नाहींत.

शल्य—राजा अङ्गिरसांतील वरिष्ठ बृहस्पति असें बोलला असतां लोकपाल कुबेर, वैवस्वत सूर्य, यम, सनातन, देव, सोम व वरुण हे सर्व तेथें आले. ते सर्व एकत्र जमून इंद्राला म्हणाले—"हे महेंद्रा, तूं त्वाष्ट्र व वृत्र यांचा वध केलास, हें फार उत्तम झालें. शत्रुरहित झालेल्या तुला आम्ही अक्षत व कुशल पहात आहों, हें आमचें मोठें भाग्य होय."

तेव्हां त्या लोकपालांना भेटून शक्र संतोषानें म्हणाला—"त्या घोरस्वरूपी नहुषाचा बुद्धिभेद करण्यांत तुम्ही सर्व मला साह्य करा."

देव—तो नहुष घोररूपी असून त्याच्या दृष्टींत विष आहे. त्याचें आम्हांला भय वाटतें. हे इंद्रा, तूं नहुषाचा पराजय केलास कीं, मग आम्हांला आमचे भाग दे.

इंद्र—ठीक आहे. हे वरुणा, तूं जलाचा अधिपति हो, त्याचप्रमाणें यम आणि कुबेर यांनाहि मी अभिषेक करितों. तुम्हां देवतांच्या साह्यानें मी घोरदृष्टि नहुष-शत्रूचा नाश करीन.

शक्राचें हें भाषण ऐकून अग्नि त्याच्यापाशीं येऊन म्हणाला—"हे वासवा, मलाहि तूं माझा भाग दे. म्हणजे मीहि तुला साह्य करीन."

त्यावर शक्र म्हणाला—हे अग्ने, तुलाहि भाग मिळेल. महाक्रतूमध्यें इंद्र व अग्नि यांचा एक भाग राहील.

शल्य—असा विचार करून पाकशासनानें कुबेराला सर्व यक्ष व धन यांचा स्वामी केलें. त्याचप्रमाणें वरद शक्रानें त्यांचा सत्कार करून सूर्याला पितरांचें व वरुणाला जलाचें आधिपत्य दिलें. ५. १. १६.

अध्याय १७ वा.

[१ लोकपालांसह इंद्राचा नहुषनाशाविषयीं संकेत चालला असतां अगस्त्याचें आगमन व नहुष इंद्रपदापासून च्युत झाल्याचें कथन.]

(१) शल्य—युधिष्ठिरा, त्यानंतर बुद्धिमान् देवेंद्र लोकपाल व देव यांच्यासह नहुषवधाच्या उपायाचा विचार करीत असतां तपस्वी भगवान् अगस्त्य तेथें प्रकट झाला व महेंद्राचा सत्कार करून त्याला म्हणाला—"हे देवेशा, तूं विश्वरूपाचा नाश व वृत्राचा वध करून वृद्धि पावलास, ही मोठ्या आनंदाची गोष्ट आहे. हे पुरंदरा, नहुष देवराज्यापासून भ्रष्ट झाला असून तू शत्रुरहित झालास, हें महद्भाग्य होय."

इंद्र—हे महर्षे, तुझें स्वागत असो. तुझ्या दर्शनानें मला आनंद वाटला. मीं अर्पण केलेलें हें पाद्य, आचमनीय, गाय व अर्घ्य यांचा स्वीकार कर.

शल्य—राजा, याप्रमाणें त्या श्रेष्ठ मुनीचा सत्कार केल्यावर त्याला उत्कृष्ट आसनावर बसवून संतुष्ट झालेला देवेश म्हणाला—"हे भगवन्, तो पापबुद्धि नहुष स्वर्गांतून कसा भ्रष्ट झाला, तें आपल्या मुखानें ऐकण्याची माझी इच्छा आहे."

अगस्त्य—हे शक्रा, तो दुराचारी बलदर्पित नहुष स्वर्गच्युत कसा झाला, त्याविषयींचा प्रिय वृत्तान्त मी तुला सांगतों, ऐक. त्या दुर्मति नहुषाला

वाहून नेत असतां श्रमार्त झालेले महाभाग देवर्षि व निष्पाप ब्रह्मर्षि यांनीं त्याला असा एक संशय विचारिला. ऋषि म्हणाले—"हे वासवा, गायीच्या प्रोक्षणविधीमध्यें जे ब्राह्मणोक्त मंत्र सांगितले आहेत, ते तुला प्रमाण आहेत किंवा नाहींत !"

तेव्हां तमोग्रस्त झालेला मूढबुद्धि नहुष त्यांना 'नाहीं' असें म्हणाला.

ऋषि—अधर्मांत प्रवृत्त झालेला तूं धर्म जाणत नाहींस. पूर्वीच्या महर्षींनीं सांगितलेले हे मंत्र आम्हांला प्रमाण आहेत.

अगस्त्य—हे वासवा, त्यावेळीं मुनींबरोबर वादविवाद करीत असतां त्या अधार्मिकानें माझ्या मस्तकाला आपल्या पायाचा स्पर्श केला. त्यामुळें तो पृथ्वीपति निस्तेज व ऐश्वर्यहीन झाला. तेव्हां अत्यंत पीडित झालेला मीं मोहग्रस्त झालेल्या त्या नहुषाला म्हटलें—"ज्याअर्थीं तूं पूर्वींच्या ब्रह्मर्षींनीं अनुष्ठिलेल्या मंत्रांना दोष देत आहेस, माझ्या मस्तकाला पादस्पर्श करीत आहेस आणि ब्रह्मतुल्य व दुराधर्ष अशा ऋषींना स्वतःचें वाहन वाहण्यास लाविलें आहेस, त्याअर्थीं तेजोहीन झालेल्या तुझा स्वर्गांतून भ्रंश होवो. तुझें पुण्य क्षीण होऊन हे मूढा, तूं दहा हजार वर्षें पृथ्वीवर महान् सर्प होऊन पडशील व हा काल पूर्ण झाल्यावर पुनः स्वर्गाला प्राप्त होशील.

याप्रमाणें हे शक्रा, तो दुरात्मा देवराज्यापासून भ्रष्ट झाला आहे. तो ब्रह्मर्षिकंटक हत झाल्यामुळें आमची अतिशय वृद्धि झाली आहे, हें महद्भाग्य होय. तूं जितेंद्रिय असून शत्रुरहित झाला आहेस. महर्षि तुझी स्तुति करीत आहेत. हे शचीपते, तूं स्वर्गाला प्राप्त हो व लोकांचें रक्षण कर."

शल्य—हे विशांपते, त्यानंतर महर्षिगणासहित संतुष्ट झालेले सर्व देव, पितर, यक्ष, भुजग, राक्षस, गंधर्व, देवकन्या, सर्व अप्सरागण आणि सरोवरें व पर्वतादिकांच्या देवता इंद्राच्या समीप येऊन म्हणाल्या—"देवपते, तुझा हा उत्कर्ष पाहून आम्हांला परम हर्ष वाटत आहे. ज्ञानसंपन्न अगस्त्याच्या शापानें पातकी नहुष हत झाला व भूतलावर सर्प होऊन पडला, हें उत्तम झालें." ५. १. १७.

अध्याय १८ वा.

[१ इंद्राचें देवलोकीं गमन व त्रिभुवनाचें पालन. २ शल्यानें इंद्रवृत्तान्ताचा दृष्टान्त देऊन पांडवांचें केलेलें आश्वासन. ३ फलश्रुति व शल्याचें दुर्योधनाकडे प्रयाण.]

(१) शल्य—हे पांडुनंदना, त्यानंतर गंधर्व व अप्सरागण स्तुति करीत असतां शक्र सर्व लक्षणांनीं युक्त असलेल्या श्रेष्ठ ऐरावतावर आरूढ झाला व महातेजस्वी अग्नि, महर्षि बृहस्पति, यम, वरुण, धनेश्वर, कुबेर सर्व देव व गंधर्व-अप्सरा यांच्या परिवारासह स्वर्गलोकीं आला. तेथें इंद्राणीला भेटून तिच्यासह तो देवराज परम आनंदानें त्रैलोक्याचें पालन करूं लागला. त्यानंतर भगवान् अंगिरसानें तेथें येऊन अथर्ववेदाच्या मंत्रानीं देवेंद्राचें पूजन केलें. तेव्हां संतुष्ट झालेल्या इंद्रानें अथर्व-अंगिरसाला असा वर दिला. "या वेदाचें अथर्व-अङ्गिरस हें नांव प्रसिद्ध होईल व या नांवानें तुला यज्ञ-भाग मिळत जाईल."

हे महाराज, असें बोलून इंद्रानें अङ्गिरसाचा सत्कार करून त्याला निरोप दिला. त्यानंतर सर्व देव व तपोधन ऋषि यांचा सत्कार करून हृष्ट झालेल्या शतक्रतूनें प्रजेचें पालन केलें.

(२) युधिष्ठिरा, याप्रमाणें इंद्राला भार्येसह दुःख प्राप्त झालें होतें व शत्रु-वधाच्या इच्छेनें त्यानें अज्ञातवासहि अनुभविला होता. यास्तव तुला भ्राते व द्रौपदी यांच्यासह महावनांत जे क्लेश भोगावे लागले, त्यांविषयीं तूं खिन्न होऊं नको. हे भारता, पांचाली व तुझे महात्मे बंधु यांसह तूंहि इंद्राप्रमाणें राज्याला प्राप्त होशील. हे कुरुश्रेष्ठा, ज्याप्रमाणें शक्रानें वृत्राचा वध केला व ब्रह्मद्वेष्टा दुराचारी नहुष अगस्त्यशापानें दीर्घ काल नष्ट झाला, त्याप्रमाणेंच तुझे शत्रु दुरात्मे कर्ण-दुर्योधन सत्वर नाश पावतील. त्यानंतर हे वीरा, द्रौपदी व भ्राते यांसह तूं या सागरान्त पृथ्वीचें राज्य भोगशील.

हे विजयी राजा, वेदाला संमत असलेलें हें शक्रविजय-उपाख्यान युद्धाला निघालेल्या विजयेच्छु राजानें श्रवण करावें. म्हणून तुझ्या विजयाच्या इच्छेनें

---

१ अंगिराऋषीनें अथर्ववेदमंत्रांनीं इंद्राची स्तुति केल्यामुळें अथर्ववेद त्याच्या नांवानें प्रसिद्ध झाला. ज्याचें वचन असतें तें त्याच्या नांवानेंच प्रसिद्ध होतें, अशी व्याकरणपरिभाषा आहे.

मीं तें तुला कथन केलें आहे. हे युधिष्ठिरा, महात्म्यांची स्तुति केली असतां त्यांची वृद्धि होत असते. राजा, दुर्योधनाच्या अपराधानें व भीमार्जुनांच्या बलानें महात्म्या क्षत्रियांचा अभाव होईल.

(३) या इंद्रविजय-आख्यानाचें जो नित्य पठन करितो, तो निष्पाप होऊन स्वर्ग जिंकितो व इहलोकीं सुखी होतो. त्याला शत्रूपासून भय नसतें, तो पुत्रवान् होतो, त्यावर कदापि आपत्ति येत नाहीं व तो पुरुष दीर्घायु होतो, सर्वत्र त्याचा जय होतो व कदापि पराजय होत नाहीं.

वैशंपायन—हे भरतश्रेष्ठा, शल्यानें याप्रमाणें समाधान केलें असतां धर्मराजानें शल्याचा सत्कार केला व त्या मद्रराजाला म्हटलें—"हे राजन्, तूं कर्णाचें सारथ्य करशील यांत संशय नाहीं. त्यावेळीं अर्जुनाची स्तुति करून तूं कर्णाचा तेजोभंग अवश्य कर."

शल्य—हे पांडवा, तूं सांगतोस तसें मी अवश्य करीन. तुझें आणखींहि मला करण्यासारखें कार्य असल्यास सांग. म्हणजे मी तेंहि करीन.

वैशंपायन—राजा, नंतर त्या सर्व पांडुपुत्रांची अनुज्ञा घेऊन तो श्रीमान् मद्राधिपति शल्य आपल्या सैन्यासह दुर्योधनाकडे निघून गेला. ५. १. १८.

अध्याय १९ वा.

[१ सात्यकिप्रभृति राजांचें आपापल्या सैन्यासह युधिष्ठिराकडे आगमन. २ भगदत्तादिकांचें दुर्योधनाच्या साह्यार्थ गमन.]

(१) **वैशंपायन**—जनमेजया, त्यानंतर सात्वतांचा महारथ वीर सात्यकि फार मोठें चतुरंग सैन्य घेऊन युधिष्ठिराकडे आला. त्याच्या नानादेशांतून आलेल्या महावीर्यवान् व विविध आयुधांनीं युक्त असलेल्या योद्ध्यांनीं तें सैन्य शोभविलें. तें सर्व सैन्य शूल, तोमर, मुद्गर, पाश इत्यादि विविध तीक्ष्ण धारेच्या चकाकणाऱ्या शस्त्रांनीं शोभिवंत दिसत होतें. मेघप्रकाशासारख्या शोभणाऱ्या सुवर्णांनीं भूषित झालेलें तें सैन्य विद्युद्युक्त मेघाप्रमाणें भासत होतें. पण अशा प्रकारची ती अक्षौहिणी सेना सागरांत प्रवेश करणाऱ्या क्षुद्र नदीप्रमाणें युधिष्ठिराच्या सैन्यांत अंतर्भूत झाली. त्याचप्रमाणें अमित तेजस्वी चेदिराज धृष्टकेतु एक अक्षौहिणी सैन्यासह पांडवांच्या साह्यार्थ आला. जरासंधाचा महाबलाढ्य पुत्र मागधाधिप जयत्सेन अक्षौहिणी सैन्य घेऊन धर्मराजाकडे

आला. समुद्रतीरावरील पांड्य-राजा बहुविध योद्धयांसह कौंतेयाच्या पक्षाला येऊन मिळाला. हे राजन्, त्याचें सैन्य येऊन मिळालें असतां सुंदर वेष धारण केलेली ती महासेना अधिकच रमणीय दिसूं लागली.

द्रुपदराजाची सेना नानादेशांतील शूर पुरुष व त्याचे महारथ पुत्र यांनीं अतिशय शोभत होती. तसाच मत्स्यराज विराट विपुल सैन्याचा अधिपति होता. तो पर्वतवासी महीपालांसह पांडवांकडे आला. याप्रमाणें महात्म्या पांडवांच्या पक्षाला सर्व बाजूंनीं सात अक्षौहिणी सैन्य जमा झालें व कौरवांशीं युद्धाची इच्छा करणारें तें विविध सैन्य पांडवांना संतोष देऊं लागलें.

(२) इकडे धार्तराष्ट्राचा हर्ष वाढविणाऱ्या महीपाल भगदत्तानें दुर्योधनाला एक अक्षौहिणी सैन्य दिलें. चीन व किरात यांचें तें सुवर्णालंकृत अनाधृष्य सैन्य कर्णिकार वनाप्रमाणें शोभलें. त्याचप्रमाणें शूर भूरिश्रवा व शल्य पृथक् पृथक् अक्षौहिणी सैन्यासह दुर्योधनाच्या साह्यार्थ आले. भोज व अन्ध यांसह कृतवर्मा अक्षौहिणी सैन्य घेऊन आला. त्यांच्या वनमाला धारण करणाऱ्या योद्धयांनीं तें सैन्य क्रीडा करणाऱ्या मत्त गजांनीं युक्त असलेल्या वनाप्रमाणें भासलें.

जयद्रथप्रमुख सिंधु व सौवीर देशांतील इतर नृपालहि जणुं काय पर्वतांना कांपवीतच तेथें आले. त्यांची एक अक्षौहिणी सेना वायूनें उडविलेल्या अनेक आकारयुक्त मेघांप्रमाणें दिसली. सुदक्षिण, कांबोज, यवन, शक, हेहि नृपति अक्षौहिणी सैन्यासह कौरवांकडे आले. तो सर्व सेनासमुदाय शलभांप्रमाणें शोभला व कौरवांकडे येऊन त्यांच्या सैन्यांत अंतर्भूत झाला. तसेच, माहिष्मतीवासी नील भूपाल दक्षिण देशांतील महावीर्यवान् नीलायुधासह दुर्योधनास येऊन मिळाला. अवंती देशांतील महाबलाढ्य भूपाल विंद व अनुविंद हे एकेक अक्षौहिणी सैन्य घेऊन सुयोधनाकडे आले.

पांच सहोदर भ्राते केकय एक अक्षौहिणी सैन्यासह दुर्योधनाला संतुष्ट करीतच त्याच्याकडे आले. दुसऱ्याहि भिन्न भिन्न देशांतील महात्म्या भूपतींचें मिळून आणखी तीन अक्षौहिणी सैन्य तेथें जमलें. याप्रमाणें दुर्योधनाच्या पक्षाला एकंदर अकरा अक्षौहिणी सैन्य मिळालें.

राजा, कौंतेयाशीं युद्धाची इच्छा करणारें व ध्वजयुक्त असलेलें तें सैन्य इतकें प्रचंड होतें कीं कौरवांच्या मुख्य सेनेलाहि हस्तिनापुरांत जागा पुरेनाशी

झाली. तेव्हां पंचनद, समग्र कुरुजांगल देश, केवल मरुभूमि असलेलें रोहित-कारण्य, अहिच्छत्र, कालकूट, गंगाकूल, वारण, वाटधान व यमुनेच्या तीरावरील पर्वत, हे धनधान्यांनीं समृद्ध असलेले अतिशय विस्तीर्ण देश कौरवांच्या प्रचंड सैन्यांनीं व्यापून टाकिले. हे भारता, पांचाल राजानें कौरवांकडे जो पुरोहित पाठविला होता, त्यानें हें सर्व सैन्य अशाप्रकारें पसरलेलें पाहिलें. ५. १. १९.

येथें पहिलें सेनोद्योगपर्व समाप्त झालें.

संजययानपर्व २.

अध्याय २० वा.

[१ द्रुपदपुरोहिताचें राजसभेंत गमन. २ द्रुपदवचनाचें कथन.]

(१) **वैशंपायन**—जनमेजया, तो द्रुपदाचा पुरोहित कौरवांच्या सभेंत आला असतां धृतराष्ट्र, भीष्म व विदुर यांनीं त्याचा सत्कार केला. तेव्हां त्यानें प्रथम त्यांस पांडवांचें कुशल निवेदन केलें, कौरवांचें कुशल विचारिलें व नंतर त्या सभेमध्यें सर्व सेनापतींच्या समक्ष बोलण्यास आरंभ केला.

(२) **पुरोहित**—हे कुरुश्रेष्ठहो, आपण सर्व सनातन राजधर्म जाणतच आहां. परंतु सर्व वृत्तान्त विदित असलेल्या तुम्हीं कांहीं तरी बोलावें या हेतूनें मी हें हितवचन सांगत आहें. धृतराष्ट्र व पांडु हे दोघे एकाचेच पुत्र आहेत, हें प्रसिद्धच आहे. यास्तव त्या दोघांचें पितृधन समान आहे, यांत संशय नाहीं. असें असतांना एकटे धृतराष्ट्राचे पुत्र मात्र पूर्वजांच्या ऐश्वर्याला प्राप्त झाले आहेत आणि पांडुपुत्र ऐश्वर्यहीन होऊन वनवास भोगीत आहेत. पण पांडुपुत्रांना पितरांची संपत्ति कां मिळूं नये, हें मोठें आश्चर्य आहे !

धृतराष्ट्रानें आत्मसात् केलेलें पैतृकधन पांडवांना पूर्वींच कसें मिळालें नाहीं, हें तुम्हांला ठाऊक आहे. त्याच्या पुत्रांनीं पांडवांचा नाश करण्याचा प्रयत्न अनेक प्रकारें केला. परंतु त्या महात्म्यांचें आयुष्य क्षीण झालें नसल्यामुळें त्यांचे शत्रु त्यांस यमसदनीं पाठवूं शकले नाहींत.

त्या पांडुपुत्रांनीं पुनः स्वपराक्रमानें राज्याची वृद्धि केली, परंतु सौबलासह क्षुद्रबुद्धि धार्तराष्ट्रांनीं कपटानें त्यांच्या राज्याचें हरण केलें. त्यांच्या या अयुक्त कर्मालाहि तुम्हीं अनुमति दिलीत. त्या वीरांनीं भार्येसह तुमच्या सभेंत अतिशय मानहानि सहन करून तेरा वर्षें महारण्यांतील क्लेश भोगिले. त्या धर्मनिष्ठ पांडवांवर वनांमध्यें अतिशय दारुण व विविध संकटें आलीं. त्याचप्रमाणें विराटनगरींतील अज्ञातवासांत तर त्यांना अत्यंत क्लेश भोगावे लागले. पण त्या निष्पाप महात्म्यांनीं पातकी जीवांना जसे दारुण क्लेश भोगावे लागतात, तसें हें परम दुःख सहन केलें. तथापि जीव जन्मान्तरींचे क्लेश जसे विसरतात, त्याप्रमाणें हे पांडवहि सर्व पूर्व क्लेश विसरले आहेत.

परंतु त्यांच्याशीं केलेलें पूर्वींचें हें सर्व पापी आचरण मागें सारून त कुरुश्रेष्ठ कौरवांशीं सामानें संधि करण्याची इच्छा करीत आहेत. तस्मात् त्यांचें व दुर्योधनाचें वृत्त लक्षांत आणून आपण सर्व सुहृज्जन या धृतराष्ट्रपुत्राला योग्य मार्गानें जाण्याचा उपदेश करा. ते पांडववीर कौरवांशीं युद्धाची आकांक्षा करीत नसून लोकांचा क्षय न होतां आपलें गत वैभव व राज्य मिळविण्याची इच्छा करीत आहेत.

पण असें असतांहि हा धार्तराष्ट्र जरी युद्धाचीच इच्छा करीत असला, तरी तुम्ही त्याला प्रोत्साहन देऊं नका. कारण पांडव अधिक बलवान् आहेत. कौरवांशीं युद्ध करण्याच्या इच्छेनें आज धर्मराजाच्या सेवेंत सात अक्षौहिणी सैन्य जमलें असून तें केवल युधिष्ठिराच्या आज्ञेची वाट पहात आहे. शिवाय सहस्र अक्षौहिणीच्या तुल्य दुसरेहि पुरुषव्याघ्र त्यांच्याकडे आहेत. सात्यकि, भीमसेन व दोघे माद्रेय यांतील एकेकच वीर तुमच्या अक्षौहिणी सेनेच्या बरोबरीचा आहे. हें सर्व जमलेलें सैन्य एका बाजूला व महाबाहु धनंजय एका बाजूला अशी वस्तुस्थिति आहे.

ज्याप्रमाणें एकटा अर्जुन सर्व सैन्याचें अतिक्रमण करण्यास समर्थ आहे, त्याचप्रमाणें महाद्युति वासुदेवहि आहे. अशाप्रकारें विपुल सैन्य, किरीटीचा पराक्रम व कृष्णाची बुद्धिमत्ता, हें जाणत असून कोणता पुरुष युद्धाला उभा राहील! तस्मात् आपण सर्व स्वधर्म व सांप्रतचा काल लक्षांत घेऊन हा धार्तराष्ट्र पांडवांचा न्याय्य विभाग त्यांस देईल, असें करा. ही संधि घालवूं नका. ५. २. २०.

अध्याय २१ वा.

[१ पुरोहिताच्या वचनाला भीष्माचें अनुमोदन. २ कर्णाचा आक्षेप. ३ भीष्मानें केलेला त्याचा धिक्कार व अर्जुनाची प्रशंसा. ४ संजयाला पाठविण्याचें आश्वासन देऊन धृतराष्ट्रानें केलेलें पुरोहिताचें सत्कारपूर्वक प्रेषण.]

(१) **वैशंपायन**—राजा, त्या पुरोहिताचें तें वचन ऐकून ज्ञानवृद्ध महाद्युतिमान् भीष्म त्याचा सत्कार करून योग्य कालीं असें वचन बोलला—" हे ब्रह्मन्, दामोदरासह सर्व पांडव कुशल आहेत, ही मोठ्या आनंदाची गोष्ट आहे. त्यांना विपुल सैन्य व शूर योद्धे यांचें साह्य मिळालें आहे, हें मोठें भाग्य होय. पांडव धर्मांत रत असून ते कुरुनंदन संधि करण्याची इच्छा करीत आहेत व ते सर्वहि भ्राते आपल्या बांधवांशीं युद्धाची इच्छा करीत नाहींत, ही खरोखर मोठ्या समाधानाची गोष्ट आहे.

हे विप्रश्रेष्ठा, तूं जें म्हटलेंस तें सत्य आहे, यांत संशय नाहीं. तुझें हें भाषण अतिशय तीव्र आहे, पण तें ब्राह्मण्यामुळें आहे, असें मला वाटतें. वनांमध्यें पांडवांनीं निःसंशय दारुण क्लेश भोगिले आहेत. यास्तव ते धर्मतः आपल्या पितृधनाच्या प्राप्तीला योग्य झाले आहेत. धनंजय बलवान्, कृतास्त्र व महारथ आहे. त्या पार्थाला युद्धांत सहन करण्यास साक्षात् इंद्रहि समर्थ नाहीं, मग इतर शस्त्रधारी मानवांची काय कथा ! तो तिन्ही लोक जिंकण्यास समर्थ आहे, असें माझें निश्चित मत आहे."

(२) **वैशंपायन**—राजा, भीष्म असें बोलत असतां कर्णानें त्याच्याकडे तिरस्कारानें पाहिलें व दुर्योधनाकडे अवलोकन करून तो क्रोधानें म्हणाला—" हे ब्रह्मन्, तूं आतां पांडवांविषयीं जें म्हटलेंस तें कांहीं या लोकीं कोणालाहि अज्ञात नाहीं. मग पुनः पुनः तेंच तें बोलून पुनरुक्ति करण्यांत काय अर्थ आहे ! पूर्वी शकुनीनें दुर्योधनासाठीं द्यूत खेळून पांडवांना जिंकलें. तेव्हां युधिष्ठिर प्रतिज्ञापूर्वक अरण्यांत निघून गेला. त्या वेळीं ' तेराव्या वर्षाच्या अज्ञातवासांत पांडव जर ओळखले गेले, तर त्यांनीं पुनः वनवास करावा ' अशी प्रतिज्ञा असतांहि तो नियतकाल पूर्ण होण्यापूर्वींच ते प्रकट झाले आहेत. त्यामुळें ते पितरांच्या राज्याची न्यायानें अपेक्षा करीत नसून मत्स्य व पांचाल यांच्या बलाच्या आश्रयावर मूर्खांप्रमाणें राज्याची मागणी करीत आहेत.

परंतु दुर्योधन अशा केवल भीतीनें चतुर्थांशराज्यहि देणार नाहीं मग अर्ध्या विभागाविषयीं काय सांगावें! तो धर्मतः शत्रूला समग्र पृथ्वीहि देईल, पण अधर्मानें काडीहि देणार नाहीं. यास्तव पांडवांना जर आपल्या पितृ-पितामहांच्या राज्याची इच्छा असेल तर त्यांनीं आपल्या प्रतिज्ञेप्रमाणें पुनः तेरा वर्षें वनाचा आश्रय करून रहावें. नंतर मग त्यांनीं निर्भयपणें दुर्योधनाच्या अंकावरहि येऊन बसावें. त्या पांडवांना केवल मूर्खपणानें ही अधार्मिक बुद्धि सुचली आहे. ते पांडुपुत्र जर धर्म सोडून युद्धाची इच्छा करतील, तर त्यांना समराङ्गणांत या कुरुश्रेष्ठांच्या समोर आल्यावर माझ्या या वचनाचें स्मरण होईल.''

(३) **भीष्म**—हे राधेया, व्यर्थ बडबड कशाला करतोस! एकट्या पार्थानें सहा महारथ्यांना युद्धांत जिंकलें आहे, याचें स्मरण कर. तूं त्यावेळीं आम्हांला अनेक प्रकारें जिंकणाऱ्या त्याचें कर्म प्रत्यक्ष पाहिलेंच आहेस. यास्तव हा ब्राह्मण सांगत आहे, त्याप्रमाणें जर आम्हीं केलें नाहीं तर युद्धामध्यें पार्थाकडून हत झालेले आम्ही निश्चयानें धूळ खात पडूं.

(४) **वैशंपायन**—नंतर धृतराष्ट्र राजानें भीष्माला अनुमोदन देऊन त्याला प्रसन्न केलें व कर्णाची निर्भर्त्सना करीत म्हटलें—"या शांतनव भीष्मानें आतां जें म्हटलें, तें आमच्या, पांडवांच्या व सर्व जगाच्या हिताचें आहे. तस्मात् मी विचार करून पांडवांकडे संजयाला पाठवितों. हे विप्रश्रेष्ठा आतां आपण पांडवांकडे सत्वर परत जा. उशीर लावूं नका."

असें बोलून त्या राजानें ब्राह्मणाचा सत्कार करून त्याला पांडवांकडे पाठवून दिलें आणि सभेमध्यें संजयाला बोलावून असें भाषण केलें. ५. २. २१.

अध्याय २२ वा.

[१ धृतराष्ट्रानें केलेली दुर्योधनाची निंदा व पांडवांची प्रशंसा. २ पांडवाकडे संजयप्रेषण.]

(१) **धृतराष्ट्र**—संजया, पांडुपुत्र उपप्लव्य देशांत आले आहेत असें ऐकतों. यास्तव तूं तेथें जाऊन त्यांना पाहून ये. तो अजातशत्रु वनासारख्या अस्थानांतून ग्रामांतील योग्य स्थानीं प्राप्त झाला, ही मोठ्या समाधानाची गोष्ट आहे. हे संजया, त्या अजातशत्रूचा सत्कार करून त्या सर्वांना आमचें

कुशल कथन कर. संकटें भोगण्यास योग्य नसलेल्याहि त्यांनीं तेरा वर्षे अत्यंत क्लेश सहन केले तथापि ते निष्कपट व परोपकारी साधु आम्हांवर क्रुद्ध झाले नसून त्यांनीं शांतीचाच स्वीकार केला आहे. मीं पांडवांचें यत्किंचित्हि मिथ्याचरण पाहिलेलें नाहीं. त्यांनीं माझ्यासाठीं स्वपराक्रमानें सर्व ऐश्वर्य संपादन करून तें मला अर्पण केलें. ज्याच्या योगानें ते पार्थ निंद्य होतील, असा यत्किंचित् सूक्ष्म दोषहि मला कधीं आढळला नाहीं. ते पांडुपुत्र नित्य धर्म व अर्थ यांसाठींच कर्म करितात. ते महात्मे पुत्रादि जे प्रियजन त्यांच्या अनुरोधानें धर्माचा त्याग करीत नाहींत.

त्याचप्रमाणें ते पार्थ क्षुधा, तृषा, निद्रा, मूढत्व, क्रोध, हर्ष व प्रमाद यांचा धृतीनें व प्रज्ञेनें पराभव करून धर्म व अर्थ यांसाठीं यत्न करितात. ते धर्मज्ञ योग्य कालीं मित्रांना धन देतात. सहवासानें त्यांची मैत्री कधींहि क्षीण होत नाहीं. ते कौंतेय मानार्ह लोकांचा सर्वदा योग्य सत्कार करितात. हा मंदमति दुर्योधन व क्षुद्रबुद्धि पापी कर्ण यांच्यावांचून त्या आजमीढाचा अन्य कोणी द्वेष्टा नाहीं.

हे दोघे—दुर्योधन व कर्ण हीन सुखाच्या इच्छेनें त्या महात्म्या पांडवांना क्रुद्ध करीत आहेत. हे माझे पुत्र आरंभशूर आहेत. हा मूढ सुयोधन पांडवांच्या भागाचें हरण करणें शक्य आहे व तें युक्तहि आहे, असें जरी मानीत आहे, तथापि पांडव जिवंत असतांना त्याला त्यांचा विभाग हरण करतां येणें शक्य नाहीं. ज्या अजातशत्रु युधिष्ठिराचे अर्जुन, केशव, वृकोदर, सात्यकि, उभयतां माद्रीपुत्र व सृंजय हे अनुचर असून त्याच्या आधीं हे सर्व समरांगणांत युद्धाला पुढें येतात, त्या धर्मराजाचा विभाग युद्धाच्या आधींच द्यावा, हें योग्य होय. गांडीव धनुष्यधारी एकच सव्यसाची पृथ्वीला जिंकणारा आहे.

जयशील केशवहि तसाच दुराधर्ष आहे. तो महात्मा त्रिभुवनाचा अधिपति आहे. तो एकटाच सर्व लोकांना भोग-मोक्षादि वर देणारा आहे. तो शरांची वृष्टि करूं लागला असतां पर्जन्य घोषासारखा प्रचंड ध्वनि निघतो आणि त्याचे शर पतंगाच्या संघाप्रमाणें शीघ्रगामी असतात.

गांडीवधन्व्या धनंजयानें एका रथानें मध्यदेशाच्या अपेक्षेनें केवल उत्तर दिशाच जिंकली असें नाहीं, तर हिमाचलावरील स्वर्गभूमिरूप उत्तर कुरु-देशांनाहि पादाक्रांत केलें, त्यांतील धन हरण करून आणिलें व द्रविडांना आपल्या

सेनेला अनुसरण्यास लाविलें. त्या सव्यसाचीनें खांडववनांत इंद्रासह सर्व देवांना जिंकिलें आणि पांडवांचें यश व मान यांस वाढविणाऱ्या त्या कुंतीपुत्रानें अग्नीला खांडववन दग्ध करावयास दिलें. या लोकीं भीमसेनासारखा गदाधारी व हत्तीवर बसणारा कोणी नाहीं. बाहुबलांत तो दहा हजार हत्तींच्या बलानें युक्त आहे. रथामध्येंहि तो अर्जुनाहून न्यून नाहीं. त्यानें अश्वविद्या उत्तमप्रकारें संपादन केली आहे. माझ्या पुत्रांशीं त्याचें हाडवैर आहे. तो वेगवान् व नित्यक्रोधी पांडव या क्षुद्र धार्तराष्ट्रांचें क्रोधानें भस्म करून टाकील. सर्वदा अत्यंत अमर्षी असलेल्या त्याला साक्षात् इंद्रहि युद्धांत केवल बलानें जिंकण्यास समर्थ नाहीं.

अत्यंत तेजस्वी, बलाढ्य, चपल व अर्जुनानें शस्त्रास्त्रांचें शिक्षण दिलेले नकुल-सहदेव हे दोघे भ्राते, पक्ष्यांच्या समूहावर श्येन जशी झडप घालतो, तसे शत्रूंना निःशेष करून टाकतील.

आमचें हें अकरा अक्षौहिणी सैन्य व भीष्म-द्रोणादिक सामर्थ्यसंपन्न आहेत, हें जरी सत्य असलें, तरी पांडवांच्या बलापुढें आमचें सामर्थ्य तुच्छ आहे, असें मला वाटतें. पांडवांच्या पक्षामध्यें सोमकांतील श्रेष्ठ धृष्टद्युम्न अमात्यांसह अतिशय उत्साही आहे. तो पांडवांसाठीं स्वतःचे प्राणहि देईल, असें मीं ऐकलें आहे.

ज्याच्या पक्षामध्यें वृष्णिश्रेष्ठ वासुदेव अग्रणी आहे त्या अजातशत्रु युधिष्ठिराला सहन करण्यास कोण समर्थ आहे ! शिवाय ज्याच्या सहवासांत पांडवांनीं एक वर्ष घालविलें तो वृद्ध मत्स्यराज विराट पुत्रांसह युधिष्ठिराला साह्य करील. तो धर्मराजाचा निस्सीम भक्त आहे, असें मी समजतों. आमच्या पक्षाला जे केकय राजे मिळाले आहेत, त्यांतील पांच भ्राते स्वतःचें राज्य आपल्या बांधवांकडून परत मिळविण्याच्या इच्छेनें पांडवांना अनुसरले आहेत.

पांडवांकडे जेवढे पृथ्वीपाल गेले आहेत, ते सर्व शूर व युधिष्ठिराचे भक्त आहेत, असें मी ऐकतों. पर्वत, दुर्ग, यांचे अधिपति, नाना आयुधांनीं युक्त असलेले वीर्यवान् म्लेच्छ राजे व पृथ्वीवरील कुलीन नृपति मोठ्या प्रेमानें युधिष्ठिराच्या साह्यार्थ जमले आहेत. इंद्रतुल्य पराक्रमी पांड्यराजा अनेक शूर योद्ध्यांसह पांडवांच्या साह्यार्थ आला आहे.

ज्यानें द्रोण, अर्जुन, वासुदेव, कृप व भीष्म यांच्याकडून अस्त्रें संपादन केलीं आहेत व जो प्रद्युम्नाच्या तुल्य समजला जातो, तो सात्यकी पांडवांच्या

पक्षाला मिळाला आहे. तेथें चेदि, करुषक इत्यादि जे भूपाल जमले आहेत त्यांमध्यें सूर्याप्रमाणें तळपत असणारा चेदिपति आपल्या ऐश्वर्यानें प्रकाशत आहे. स्वतःला युद्धांत अजिक्य समजणारा, प्रत्यंचा ओढणारांत भूलोकीं श्रेष्ठतम असलेला, सर्व क्षत्रियांचा उत्साह नष्ट करणारा जो प्रसिद्ध शिशुपाल, त्याचें कृष्णानें मर्दन केलें. पूर्वी पांडवांचें यश व मान यांस वाढविणाऱ्या चेदिपतीचें शिर कृष्णानें भर सभेंत तोडलें. करुपराजप्रभृति नरेंद्र ज्याचा मान वाढवीत होते, तो शिशुपाल कृष्णाच्या हातून वध पावला. त्यावेळीं सिंहाला पाहून क्षुद्र मृग जसे पळून जातात, त्याप्रमाणें 'सुग्रीव'-नामक श्रेष्ठ अश्वांनीं युक्त असलेल्या रथावर आरूढ झालेला केशव दृष्टीं पडतांच ते करुषराजादि नरेंद्र चेदिपतीला सोडून निघून गेले. कर्णिकार वृक्ष जसा वायूनें समूल उपटून पडतो, तसा कृष्णाच्या समोर त्याच्याशीं द्वैरथ युद्ध करण्यासाठीं वेगानें जो जो वीर गेला तो तो गतप्राण होऊन पडला.

हे संजया, याप्रमाणें कृष्णाचे अनेक पराक्रम मीं ऐकले आहेत. त्यामुळें पांडवांच्या पक्षाला गेलेल्या त्या केशवाचीं अपूर्व कर्में आठवलीं म्हणजे माझ्या मनाची शांति नाहींशी होते. ज्याच्या सैन्याच्या अग्रभागीं वृष्णिसिंह माधव आहे, त्यांना सहन करण्यास कोणताहि शत्रु समर्थ होणार नाहीं. कृष्णार्जुन एकत्र होऊन एका रथावर आरूढ होणार आहेत, हें ऐकतांच माझें हृदय भयानें कांपूं लागतें. माझे मंदबुद्धि पुत्र युद्धाला जर जाणार नाहींत, तरच त्यांना कृष्णार्जुनापासून शांति मिळेल. परंतु माझ्या या दुराग्रही पुत्रानें जर ऐकलें नाहीं, तर इंद्र व विष्णु यांनीं जसा दैत्यसेनेचा संहार केला, तसा हे दोघे वीर कौरवांचा नाश करतील.

धनंजय इंद्रतुल्य आहे व वृष्णिवीर वासुदेव तर सनातन विष्णुच आहे, अशी माझी दृढ समजूत आहे. कुंतीपुत्र युधिष्ठिर धर्माचें निवासस्थान असून तो अकर्माविषयीं लज्जा बाळगणारा आहे. दुर्योधनानें ज्याची वंचना केलेली आहे असा तो जितात्मा अजातशत्रु जर क्रुद्ध झाला तर सर्व धार्तराष्ट्रांस दग्ध करून टाकील. मी त्या धर्मराजाला जितका भितों, तितका अर्जुन, कृष्ण, भीम व माद्रेय यांनाहि भीत नाहीं. हे सूता, तो महातपस्वी निरंतर ब्रह्मचर्यानें युक्त आहे. केवळ संकल्पानेंच त्याच्या मनांतील हेतु सिद्ध होईल. यास्तव क्रोधानें संतप्त झालेल्या त्या राजाची मला अतिशय भीति वाटते. शिवाय युधिष्ठिराचा क्रोध योग्य आहे, हें जाणूनहि मी अतिशय भयभीत झालों आहें.

(२) यास्तव हे संजया, जेथें पांचालराजाचा सेनानिवेश आहे तेथें तूं वेगवान् रथानें सत्वर जा आणि अजातशत्रूला पुनः पुनः मधुर शब्दानें कुशल विचार. त्याचप्रमाणें माझ्या वतीनें महाभाग उदार जनार्दनाचेंहि कुशल विचार. धृतराष्ट्र पांडवांशीं संधीची इच्छा करीत आहे असें त्याला निवेदन कर.

श्रीकृष्ण पांडवांना स्वतःच्या आत्म्याइतका प्रिय आहे. तो कर्मामध्यें नित्ययुक्त असून विद्वान् आहे. त्यानें सांगितलेलें कोणतेंहि कार्य पांडव करणार नाहींत, असें कधीं होणार नाहीं.

त्याचप्रमाणें सृंजय, जनार्दन, युयुधान व विराट इत्यादि जे नृपश्रेष्ठ पांडवांकडे जमले आहेत, त्यांस व त्याचप्रमाणें द्रौपदीच्या पांची पुत्रांना मीं कुशल विचारिलें आहे, असें सांग. संजया, तेथें योग्य कालीं जें बोलणें अवश्य असेल व जें भारतांना हितावह होईल, असें तुला वाटेल आणि ज्याच्या योगानें युद्धाचें निमित्त वाढणार नाहीं, असेंच भाषण तूं त्या राजांच्या समक्ष कर. ५. २. २२.

अध्याय २३ वा.

[१ संजयाचें पांडवांकडे गमन. २ त्याला युधिष्ठिराचे सत्कारपूर्वक कुशल प्रश्न.]

(१) वैशंपायन—राजा, धृतराष्ट्राच्या आज्ञेप्रमाणें अमित तेजस्वी संजय पांडवांना भेटण्यासाठीं उपप्लव्य नगरीस प्राप्त झाला. त्या गावल्गणि सूतपुत्रानें कुंतीपुत्र युधिष्ठिराच्या समीप जाऊन त्याला अभिवादन केलें व प्रेमानें म्हटलें— " हे राजन्, मी तुला कुशल पहात आहें व इंद्रतुल्य साह्यानें तूं युक्त झाला आहेस, हें मोठें भाग्य होय. वृद्ध मनीषी अंबिकापुत्र धृतराष्ट्रानें तुझें कुशल विचारलें आहे.

हे अजातशत्रो, पांडवांतील मुख्य भीमसेन, धनंजय, दोघे माद्रीपुत्र आणि राजकन्या व वीरपत्नी कृष्णा पुत्रांसह कुशल आहेना ! ती वीरसू मनस्विनी तुझ्या इष्ट कामना पूर्ण करणारी आहे. "

(२) युधिष्ठिर—हे संजया, तुझें स्वागत असो, तुला पाहून मला संतोष झाला. मी तुझें अभिनंदन करितों. हे विद्वन्, मी भ्रात्यांसह कुशल आहें. हे सूता, दीर्घ कालानें त्या कुरुवृद्ध राजाचें कुशल वृत्त ऐकून व तुला पाहून तुझ्यावरील प्रेमामुळें आम्हांला साक्षात् तो नरेंद्रच भेटल्याप्रमाणें वाटत आहे.

हे गावल्गणे, आमचा महाज्ञानी वृद्ध पितामह सर्व धर्मांनीं युक्त आहे ना ! तो विद्वान् भीष्म सर्व कौरवांसह कुशल आहे ना ! त्याचा आम्हांवर पूर्ववत् स्नेह आहे ना ? पुत्रांसह महात्म्या धृतराष्ट्राचें क्षेम आहे ना ? प्रतिपपुत्र महाराज बाल्हिक, सोमदत्त भूरिश्रवा, सत्यसंध, शल, पुत्रांसह महेष्वासा द्रोण, व विप्रश्रेष्ठ कृप या सर्वांचें अनामय आहे ना ? ते सर्वहि महाप्राज्ञ, शास्त्रवेत्ते, व पृथ्वींतील धनुर्धरांत श्रेष्ठ आहेत. ते युद्धावांचूनच कौरवांचें कुशल इच्छितात ना ? कौरव त्यांचा सन्मान करतात ना ? या सर्व धनुर्धरांचें क्षेम आहे ना ?

कौरवांच्या राज्यांत रहाणाऱ्या धनुर्धर व शीलसंपन्न द्रोणपुत्राचा ते धार्तराष्ट्र बहुमान करितात ना ? महाज्ञानी राजपुत्र युयुत्सु कुशल आहे ना ? मंदबुद्धि सुयोधन ज्याच्या अधीन होऊन वागत आहे, त्या मानी अमात्य कर्णाचें अनामय आहे ना ? हे सूता, भारतांच्या माता, वृद्ध स्त्रिया, पाकशालेंतील परिचारिका व दासभार्या निष्कपट वृत्तीनें वागत आहेत ना ? त्याचप्रमाणें राजस्नुषा, भगिनीपुत्र, भगिनी व कन्यापुत्र, हीं सर्व कौरवांशीं सरलवृत्तीनें वागतात ना ?

संजया, धार्तराष्ट्र ब्राह्मणांच्या देणग्या पूर्ववत् चालू ठेवतो ना ! मीं ब्राह्मणांना दिलेले ग्रामादिक त्यानें हरण करून घेतले नाहींतना ? हे सूता, पुत्रांसह तो राजा विप्रांचा अपराध करणारांची उपेक्षा करीत नाहींना ! विप्रांची वृत्ति स्वर्गाचा मार्गच आहे, त्याकडे तो दुर्लक्ष करीत नाहीं ना ! ब्राह्मणांना दिलेल्या वृत्तीचें पालन परलोकीं प्रकाश देणारें व इहलोकीं यश वाढविणारें आहे. यास्तव ते मंदमति धार्तराष्ट्र विप्रांच्या वृत्तीला जर विघात करीत असले व त्यांना त्यांच्या निर्वाहाचें साधन देत नसले, तर कौरवांचा सर्वस्वी नाश होईल.

त्याचप्रमाणें हे संजया, धृतराष्ट्रराजा पुत्रांसह आपल्या अमात्यांना योग्य वेळीं वेतन देतो ना ! ते अमात्य बाह्यतः स्नेह दाखवून आंतून शत्रूला वश होऊन भेदानें स्वतःची उपजीविका करीत नाहीं ना ! ते सर्व कौरव पांडवांचे दोष कथन करीत नाहींत ना ? विशेषतः अश्वत्थामा, द्रोणाचार्य व विप्रश्रेष्ठ कृप हे तरी आम्हांला दोष देत नाहींत ना ?

हे सूता, दस्युसंघ एकत्र जमला असतां अग्रणी गांडीवधारी पार्थ आकर्ण धनुष्य ओढून जेव्हां बाणवृष्टि करीत असे, तेव्हां त्या सरळ जाणाऱ्या बाणांचा मेघाप्रमाणें ध्वनि होत असे. त्या धनुर्धर धनंजयाच्या शरसंधानाचें कौरवांना

कधीं स्मरण होतें काय ? संजया, या पृथ्वीतलावर अर्जुनतुल्य किंवा त्यांहून अधिक योद्धा मीं एकहि पाहिला नाहीं. तो सव्यसाची जेव्हां तीक्ष्ण धारेचे पुंखयुक्त एकसष्ट बाण एकसारखे सोडतो, त्यावेळीं त्याचें हस्तचापल्य काय वर्णावें !

हे सूता, त्या धार्तराष्ट्रांना बलाढ्य भीमसेनाची कधीं आठवण होते काय ? तो वृकोदर तृणयुक्त प्रदेशांत संचार करणाऱ्या मदोन्मत्त गजाप्रमाणें संग्रामांत हातीं गदा घेऊन शत्रुसमुदायाला कांपवीत असतो. त्या वीराचें अतिमानुष कर्म कौरव कधीं स्मरतात काय ?

त्याचप्रमाणें ज्या वीरानें दोन्ही हातांनीं बाण सोडून कलिंगदेशांतील योद्ध्यांना संग्रामांत जिंकिलें, त्या सहदेवाचें त्यांना स्मरण आहे का ? तसेंच हे संजया, पूर्वीं शिबि व त्रिगर्त यांना जिंकण्यासाठीं नकुलाला पाठविलें असतां, तुझ्या समक्षच त्यानें समग्र पश्चिम दिशा वश करून घेतली; त्या माद्रेयाची त्यांना आठवण आहे ना ?

कौरव दुष्ट संकेत करून घोषयात्रेला निघाले, तेव्हां द्वैतवनांत त्यांचा पराभव झाला असतां शत्रूंच्या हातीं सांपडलेल्या त्या मूर्खांना भीमार्जुनांनीं सोडविलें. त्यावेळीं माद्रेयांचें रक्षण भीमानें केलें व अर्जुनाला मीं प्रेरणा केली आणि तो गांडीवधारी धनंजय शत्रूंचा पराभव करून अक्षत शरीरानें परत आला. याप्रमाणें आम्हीं पांचीजणांनीं त्यांना शत्रूंच्या हातून सोडविलें, तो प्रसंग ते धार्तराष्ट्र विसरले नाहींत ना ! हे सूता, ही सर्व पूर्वस्मृति देण्याचें कारण इतकेंच कीं, सुयोधन सामोपचारानें ऐकेल असें दिसत नाहीं. यास्तव आम्ही सर्व उपायांचें अवलंबन करून त्याला जिंकण्यास समर्थ आहों. आम्ही दान व भेद यांनीं त्या धार्तराष्ट्राला जिंकूं शकलों नाहीं आणि सामानेंहि त्याला जिंकणें अशक्य झालें, तर मग एक दंडच काय तो साध्य आहे, हें तूं लक्षांत ठेव. ५. २. २३.

अध्याय २४ वा.

[१ युधिष्ठिराच्या प्रश्नांचीं उत्तरें व धृतराष्ट्रसंदेश श्रवण करण्याची विज्ञप्ति.]

(१) **संजय**—पांडवा, तूं म्हणतोस, तशीच सर्व सुस्थिति आहे. तूं ज्या कुरुश्रेष्ठांचें अनामय विचारीत आहेस, ते सर्व मानी विद्वान् कुशल आहेत. युधिष्ठिरा, धार्तराष्ट्रांच्या पदरीं जसे वृद्ध सज्जन आहेत, तसेच पापीहि आहेत, हें तुला ठाऊकच आहे. दुर्योधन शत्रूलाहि द्रव्यादि देत असतो, मग तो ब्राह्मणांची वृत्ति कशी काढून घेईल ! तो सुयोधन निरपराध असलेल्या तुमच्याशीं द्रोह करून अधर्मानें वागतो, हें योग्य नव्हे. सदाचरणी असलेल्या तुमचा द्वेष करणारे धृतराष्ट्रपुत्र मित्रद्रोही आहेत.

धर्मराजा, तो वृद्ध धृतराष्ट्र हें सर्व जाणतो, संतप्त होतो व खेद पावतो. कारण तो प्रज्ञाचक्षु मित्रद्रोहाचें पातक किती घोर असतें, हें ब्राह्मणांना जमवून त्यांच्या मुखानें ऐकत असतो. हे राजा, कौरव तुझें स्मरण करीत असतात. युद्धामध्यें योद्ध्यांना जिंकणाऱ्या पार्थाचेंहि त्यांना स्मरण होत असतें.

दुंदुभि आणि शंख यांचा घोष होऊं लागला असतां हातांत गदा धारण करणाऱ्या भीमसेनाचीहि ते आठवण काढतात व युद्धामध्यें सर्व दिशांतून चाल करून जाणाऱ्या माद्रीसुतांनाहि ते विसरले नाहींत. शत्रुसैन्यावर सतत शरवर्षाव करणाऱ्या व युद्धांत दुष्प्रकंप्य असणाऱ्या त्या महारथांचें त्यांना चांगलें स्मरण आहे.

हे राजन्, ज्याअर्थी तुझ्यासारख्या सर्व धर्मांनीं युक्त असलेल्या धर्मात्म्यालाहि हे संकटरूप क्लेश सोसावे लागले, त्याअर्थी कोणावर भविष्यत्कालीं काय प्रसंग येईल, हें सांगतां येत नाहीं. हे अजातशत्रो, तूं अनेक क्लेशांतून बाहेर पडला आहेस, यास्तव तूंच आतां विचारपूर्वक कौरवांशीं सख्य कर. इंद्रतुल्य असलेले तुम्ही सर्व पांडुपुत्र कोणत्याहि स्वार्थासाठीं धर्माचा त्याग करणार नाहीं, अशी तुमची प्रसिद्धि आहे. यास्तव सर्व धार्तराष्ट्र, पांडव, सृंजय व इतरहि जे नरेंद्र युद्धार्थ जमले आहेत, त्या सर्वांचें ज्याच्या योगानें हित होईल, असाच शम तूं त्यांच्याशीं प्रज्ञापूर्वक कर. आतां हे राजन्, तुझ्या पितृतुल्य धृतराष्ट्रानें पुत्र व अमात्य यांच्यासमक्ष त्या रात्रीं जो संदेश मजपाशीं दिला आहे, तो मी तुला सांगतों ऐक. ५. २. २४.

अध्याय २५ वा.

[१ संजयानें केलेला युद्धाचा निषेध. २ संक्षिप्त संदेशकथन.]

(१) **युधिष्ठिर**—हे सूतपुत्रा, येथें जनार्दन, विराट, सृंजय, युयुधान व पांडव हे सर्व जमले आहेत. यास्तव धृतराष्ट्राचा काय संदेश आहे, तो आम्हांला निवेदन कर.

संजय—हे पांडुपुत्रांनो, याज्ञसेनि, वासुदेव, युयुधान, विराट, पांचालराज द्रुपद, धृष्टद्युम्न व सर्व नृपालहो, कुरूंचें कल्याण इच्छिणाऱ्या माझें हें भाषण तुम्ही लक्षपूर्वक ऐका. राजा धृतराष्ट्राला शम करणेंच संमत आहे आणि त्यानें याच कार्यासाठीं मला मोठ्या त्वरेनें रथांत बसवून येथें पाठविलें आहे. तस्मात् भ्राते, पुत्र व स्वजन यांच्यासह धृतराष्ट्रानें तुम्हांला जो शमाचा निरोप पाठविला आहे, तो पांडवांना रुचून शम व्हावा, असें मी प्रार्थितों.

हे पृथापुत्र सर्व धर्मांनीं युक्त असून आकार, दयालुत्व व सरलत्व या गुणांनीं संपन्न आहेत. ते उच्च कुलांत उत्पन्न झाले असून कदापि कठोर भाषण करीत नाहींत. ते धर्मज्ञ अकर्माविषयीं सर्वदा लज्जा बाळगतात व ते उदार अंतःकरणाचे राजपुत्र कार्याचा निर्णय योग्यप्रकारें जाणतात.

हे पांडवहो, तुम्ही प्रचंड सैन्यानें युक्त असून शत्रूंना जिंकण्यासहि जरी समर्थ आहां, तरी युद्धासारखें हिंस्रकर्म तुमच्यासारख्या सज्जनांना योग्य नाहीं. कारण तुमच्या ठिकाणीं साधुत्व वास करीत आहे.

तुमच्यासारख्या निष्पाप धर्मात्म्यांच्या हातून यत्किंचित्हि हीन कर्म घडलें, तर तें शुभ्र वस्त्रावरील काजळाच्या बिंदूप्रमाणें तत्काल तुमच्या उज्वल चरित्राला कलंक लावील. ज्या युद्धांत सर्वांचा पापावह क्षय स्पष्ट दिसत आहे आणि ज्यांत जयहि वस्तुतः पराजयच आहे, अशा कर्मांत कोणता सुज्ञ मनुष्य प्रवृत्त होईल !

ज्यांत कुरूंचा उत्कर्ष आहे, तें कार्य करण्यांत जे प्रसंगीं आपल्या जीविताचाहि त्याग करितात, तेच खरे पुत्र, सुहृद् व ज्ञातिबांधव होत.

घोषयात्राप्रसंगीं तुम्ही दुर्योधनादिकांस गंधर्वांच्या हातून सोडविलेंत; असलें ज्ञातिकार्य जे करितात, ते धन्य होत. आतां तेच तुम्ही युद्धाचा निश्चय व सर्व शत्रूंचा निग्रह करून जर कौरवांचा नाश कराल, तर तुमचें जीवितहि

मृत्युतुल्यच होईल. कारण ज्ञातीचा वध करून जिवंत रहाणें, हें प्रशस्त जीवित नव्हे.

ज्यांच्या पक्षाचें रक्षण साक्षात् केशव, सात्यकि, चेकितान व धृष्टद्युम्न आपल्या बाहुबलानें करीत आहेत, त्यांना जिंकण्यास कोण समर्थ आहे! शत्रूला इंद्रासह देवांचें जरी साह्य असलें तरीहि ते युद्धांत या वीरांना सहन करूं शकणार नाहींत.

त्याचप्रमाणें हे राजन्, ज्या कौरवांचें द्रोण, भीष्म, अश्वत्थामा, शल्य, कृप व इतर भूपालांसह राधेय रक्षण करीत आहे, त्यांना रणांत पराभूत करण्यास कोण समर्थ आहे! केव्हांहि क्षय न पावणाऱ्या प्रचंड कौरवसेनेचा नाश कोण करूं शकणार! या युद्धांत जय किंवा पराजय झाला असतां त्यांत मला यत्किंचित्हि उत्कर्ष दिसत नाहीं. दुष्कुलोत्पन्न नीच लोकांप्रमाणें धर्म व अर्थ यांच्या विरुद्ध असलेलें कर्म पार्थ कसें करतील!

(२) तस्मात् वासुदेव व वृद्ध पांचालाधिप यांना प्रसन्न करून मी नम्रपणें हात जोडून तुम्हांला शरण आलों आहें. कुरु आणि सृंजय यांचें स्वास्थ्य कसें होईल, याचा विचार करा. माझें हें वचन वासुदेव व धनंजय यांस कदापि अमान्य होणार नाहीं. हा श्रीकृष्ण मजसारख्या दीन याचकाला आपले प्राणहि अर्पण करील. मग अन्य वस्तूंची काय कथा! त्या महात्म्याची ही उदार वृत्ति मी जाणतों व म्हणूनच भीष्मादिकांना संमत असलेलें राजा धृतराष्ट्राचें ‘ या प्रसंगीं शांतिच उत्तम होय ’ हें वचन तुम्हांला कथन करीत आहें. हे कौंतेयहो, संधि करण्याच्या सदिच्छेनें मी हें भाषण करीत आहें. तुम्हांला भय दाखविण्यासाठीं नव्हे. ५. २. २५.

अध्याय २६ वा.

[१ युधिष्ठिराचें स्व-परहितविवेचन. २ इंद्रप्रस्थाचें राज्य परत देऊन शम करण्याचा प्रतिसंदेश.]

(१) **युधिष्ठिर**—हे संजया, युद्धाची इच्छा दर्शविणारें असें माझें कोणतें भाषण तूं ऐकलेंस कीं, ज्यामुळें तुला युद्धाची इतकी भीति वाटत आहे! अरे बाबा, युद्धाहून अयुद्ध केव्हांहि श्रेयस्करच आहे. युद्धावांचून जर

इष्टार्थ प्राप्त होत असले तर कोणता सुज्ञ मनुष्य युद्धाची इच्छा करील ! हे सूता, मनुष्याच्या मनांतील इच्छा कार्य केल्यावांचून केवल संकल्पानेंच जर सिद्ध होऊं लागल्या तर कर्म करण्याची काय गरज आहे ! युद्ध न करतां एखाद्या क्षुद्र कर्मानें जर कार्यसिद्धि होत असली, तर पुरुष तेंहि गौण कर्म करील, पण युद्धाची इच्छा करणार नाहीं.

सुखाची इच्छा करणारा कोणता मनुष्य युद्धाला तयार होईल ! देवाचा ज्याला शाप झाला असेल तोच युद्धाला वरील. सुखाची इच्छा करणारे पार्थ धर्मबाह्य नसलेलें व इहलोकाच्या अविरुद्ध, असेंच कर्म करीत असतात. (याप्रमाणें स्वतःचें शील सांगून युधिष्ठिर आतां धृतराष्ट्राच्या स्वभावाचें वर्णन करितो.) ज्यापासून धर्माचा उदय होतो तेंच कर्म गंगास्नानाप्रमाणें सुखद होतें. तें परधनापहारादिक हिंसाजन्य अधर्माप्रमाणें दुःखद होत नाहीं. वस्तुतः सर्वच कर्म कष्टसाध्य आहे. परंतु विषयसुखाची इच्छा करणारे लोक धर्माधर्माकडे लक्ष न देतां दुःखाचा द्वेष करून केवल सुखाचीच इच्छा करितात. परंतु विषयांच्या विस्मरणांत महत्सुख आहे, हें न जाणून विषयचिंतनानें लोक स्वशरीराला क्लेश देतात. प्रदीप्त अग्नीमध्यें घृताची आहुति दिली असतां तो अग्नि जसा अधिकच प्रज्वलित होतो, त्याप्रमाणें कामी जनांची विषयेच्छा इष्ट कामार्थलाभानें तृप्त न होतां, अधिकच वाढत जाते.

संजया, धृतराष्ट्राचेंच उदाहरण पहा. आम्ही पांच व शंभर कौरव मिळून एकशेंपांच पुत्रांसह धृतराष्ट्राचें ऐश्वर्य केवढें विपुल होतें ! पण तें सर्व स्वतः-लाच प्राप्त व्हावें, या स्वार्थी बुद्धीनें त्यानें आम्हांला दूर केलें. प्राप्त संपत्तीनें त्याची तृप्ति झाली नाहीं. तथापि त्याचें दैव बलवत्तर खरें. त्यावांचून कलहांत यश येत नसतें. आमच्याशीं वैर उत्पन्न करून, आम्हांला कपटानें जिंकून त्यांतहि त्याचा उत्कर्ष झाला ! इतर कोणी असता तर तो निश्चयानें नाश पावला असता. यावरूनच त्याचें श्रेष्ठ पूर्वपुण्य सिद्ध होतें. आम्हीच भाग्य-हीन, म्हणून आम्हांला वनवासादिकांचे क्लेश भोगावे लागले. भाग्यहीन दरिद्री पुरुषाला मधुर गीतध्वनि, पुष्पमाला, सुगंधि अनुलेपन किंवा उत्तम वस्त्रें-भूषणें यांचा लाभ कदापि होत नाहीं. धार्तराष्ट्र भाग्यवान् आहे, म्हणूनच त्याला हे सर्व भोग प्राप्त झाले आहेत. आमचें पुण्य जर बलवत्तर असतें, तर कौरव आम्हांला राज्यापासून दूर करण्यास कसे समर्थ झाले असते ! पुण्यवान्

पुरुषच शत्रूला राज्यच्युत करण्यास समर्थ होतात. तें कर्म दैवहीनाला साध्य होत नाहीं.

तथापि अंतःकरणाचा दाह करणारें हें कर्म असमंजसपणाचें आहे. तें दुर्योधनासारख्या मूढालाच उचित आहे. आमच्या सारख्यांना योग्य नव्हे. विषयतृष्णा अंतःकरणाचा खेद वाढवीत असते. हा दुर्योधनराजा संकटांत सांपडला असतां कर्णादिकांच्या साह्यानें त्यांतून पार पडण्याची इच्छा करितो. तो मूर्ख स्वकीयांप्रमाणें परकीयहि आपल्या हितामध्यें तत्पर आहेत, असें समजत आहे, पण तें योग्य नव्हे.

तृणयुक्त गहन वनांत मध्याह्नसमयीं अग्नि टाकून वायुवेगानें तो सर्वत्र पसरला, म्हणजे त्याच्या समीप असलेल्या मनुष्यावर त्यांतून मुक्त होण्यासाठीं शोक करण्याचा जसा प्रसंग येतो, तद्वत्च या अविचारी धार्तराष्ट्राची स्थिति झाली आहे.

संजया, धृतराष्ट्राला सर्व ऐश्वर्य प्राप्त असतां, त्याला आत्मदुःखाच्या शमासाठीं असें दीनवत् भाषण करण्याचें काय कारण ! तो राजा मंदबुद्धि, दुराग्रही, मूढ व अयोग्य सल्ला देणाऱ्या कुटिल पुत्रांच्या अधीन झाल्यामुळेंच त्याला असा खेद करावा लागत आहे. हा मूढ दुर्योधन बुद्धिमान् विदुराच्या हितवचनाचा अनादर करीत आहे व पुत्राला प्रसन्न ठेवण्याची इच्छा करणारा धृतराष्ट्र राजा हें जाणत असूनहि त्या मूर्खाचें अनिष्ट वचन मान्य करून अधर्मांत प्रवेश करीत आहे.

हे सूता, विदुर अतिशय बुद्धिमान् असून बहुश्रुत आहे. तो कुरूंचा हितचिंतक, शीलसंपन्न व श्रेष्ठ वक्ता आहे. परंतु धृतराष्ट्रानें पुत्रलोभानें त्या ज्ञानी धर्मात्म्याचें हितवचन मान्य केलें नाहीं व पुत्राचें प्रिय करण्याच्या इच्छेनें धर्म व काम या दोहोंचाहि त्याग केला.

उलटपक्षीं दुर्योधन परोत्कर्ष सहन न करणारा व क्रोधी आहे. दुसऱ्याचा सन्मान न करणारा व स्वतः मानाची इच्छा करणारा आहे. तो दुरात्मा क्रोधवश होऊन दुर्भाषण करणारा असून कर्णादि दुर्जनांकडून पूजिला जातो. तो संस्कारशून्य अभागी धार्तराष्ट्र सर्वदा परद्रोहचिंतनांतच व्यग्र असून मित्रद्रोही व दीर्घद्वेषी आहे. हें सर्व जाणत असूनहि पापबुद्धि पुत्राचें प्रिय करण्यासाठीं धृतराष्ट्रानें, सभेंत चाललेला अन्याय समक्ष पहात असूनहि त्याच्याकडे दुर्लक्ष केलें व धर्माचा त्याग केला.

संजया, त्या कपटद्यूतप्रसंगीं ज्ञानी विदुरानें इतकें प्रशंसनीय व धर्मयुक्त भाषण केलें असतांहि धृतराष्ट्रानें त्या भाषणाची प्रशंसा केली नाहीं. त्याचवेळीं 'आतां कुरूंचा विनाशकाल समीप आला आहे.' असा मीं मनांत निश्चय केला. हे सूता, जोंपर्यंत कौरव विदुराच्या बुद्धीनें वागत होते, तोंपर्यंत त्यांच्या राष्ट्राचा उत्कर्ष होत होता; परंतु ते विदुराच्या बुद्धीचा अवमान करूं लागल्यापासून त्यांच्यावर संकटें येऊं लागलीं आहेत.

हे गावल्गणे, त्या धनलुब्ध धृतराष्ट्रपुत्राचे दुर्मंत्री कोण कोण आहेत, ते सांगतों ऐक. दुःशासन, शकुनि व सूतपुत्र कर्ण, हे त्याचे मंत्री आहेत. विदुरासारखा ज्ञाता सोडून या अविचारी मूढांच्या सल्ल्यानें चालणाऱ्या दुर्योधनाचा केवढा हा संमोह ! आतां 'कुरु-सृंजयांचें स्वास्थ्य कसें होईल ?' याचा विचार करूनहि मला कांहीं उपाय दिसत नाहीं. कारण धृतराष्ट्रानें दीर्घदर्शी विदुराला दूर घालवून आमच्या ऐश्वर्याचा अपहार केला आणि आतां तो राजा पुत्रांसह समग्र पृथ्वीचें निष्कंटक राज्य भोगण्याची इच्छा करीत आहे !

संजया, मी वनवासाला गेलों असतां जो कौरवाधिप माझी सर्व संपत्ति स्वतःचीच मानूं लागला, तो शमाची इच्छा करीत असेल हें संभवत नाहीं. कर्ण शस्त्रधारी अर्जुनाला युद्धांत जिंकण्यास समर्थ आहे, असें जर तो मानीत असेल तर त्याचा तो केवल भ्रम आहे. गोग्रहणादि युद्धप्रसंगीं कृतास्त्र पार्थाचा पराक्रम सर्वांनीं पाहिलाच आहे. पूर्वीं अनेक महान् संग्राम झाले, परंतु त्यांत कर्ण कौरवांना आधारभूत होऊन विजयी झाल्याचें केव्हांच कसें आढळलें नाहीं ! अर्जुनासारखा अन्य धनुर्धर नाहीं, हें गंधर्वांकडून पराभूत व बद्ध झालेले कर्ण व दुर्योधन जाणून आहेत. तसेंच द्रोणाचार्य व पितामह भीष्म यांसहि हें विदित आहे. इतर कौरवहि धनंजयाचें सामर्थ्य ओळखून आहेत.

ही गोष्ट सर्व कौरव आणि येथें जे अन्य भूमिपाल जमले आहेत, ते जाणतात. आजपर्यंत दुर्योधनाच्या हातीं राज्य राहिलें, तें शत्रुनाशक अर्जुन येथें विद्यमान नव्हता, त्यामुळेंच होय. पण हें तत्त्व न जाणतां दुर्योधनानें स्वबाहुबलानेंच तें संपादन केलें आहे, असें धृतराष्ट्र मानतो व त्यावरील पांडवांचें स्वामित्व हरण करणें शक्य आहे, असेंहि तो समजत आहे. अर्जुनाचें गांडीव धनुष्य चार हात लांब असून, तो श्रेष्ठ धनुर्धर आहे. जोंवर त्या श्रेष्ठ गांडीवाचा टणत्कार कानीं पडला नाहीं, तोंवरच धार्तराष्ट्र जिवंत आहेत. जोंवर

क्रुद्ध भीमसेन दृष्टीं पडला नाहीं, तोंवरच सुयोधनाला ‘ स्वतःचा हेतु सिद्धीस गेला ’ असें वाटत आहे.

(२) हे सूता, वीर भीमसेन, धनंजय व दोघे असहिष्णु माद्रीनंदन जोंवर जिवंत आहेत, तोंवर साक्षात् इंद्रहि आमचें ऐश्वर्य हरण करण्यास उद्युक्त होणार नाहीं. संजया, ‘ पांडवांचें राज्य परत न दिल्यास आपला नाश होईल, यास्तव शम करावा. ’ हा विचार पुत्रांसह तो वृद्ध राजा जर वेळींच मनांत आणील, तर युद्धामध्यें धार्तराष्ट्र पांडवांच्या कोपाग्नीनें दग्ध होऊन नाश पावणार नाहींत. संजया, आम्हीं कशा प्रकारचे क्लेश सहन केले, तें तूं जाणतोसच तसेंच कौरवांनीं पूर्वीं भीमाचें बंधन, जतुगृहदाह इत्यादिकांनीं आमचे कसे अपराध केले व त्यावेळीं आम्हीं धार्तराष्ट्रांशीं किती क्षमाशील वृत्ति ठेविली, हेंहि तुला ठाऊकच आहे. आतां आम्हांला त्यांचा कोणताच संदेश ऐकण्याचीहि गरज नाहीं. तथापि संजया, तूं आम्हांला मान्य आहेस, म्हणूनच मी यत्किंचित्हि अप्रिय भाषण न करतां तुला सांगतों ऐक. तूं म्हणतोस तशी अद्यापिहि शांति होईल. माझें इंद्रप्रस्थाचें राज्य माझ्या स्वाधीन करा व मग दुर्योधन हस्तिनापुरींतील मुख्य साम्राज्याचा खुशाल उपभोग घेवो. ५. २. २६.

अध्याय २७ वा.

[१ युद्धांत गुरुजनांचा वध करून राज्य मिळविण्यांत अधर्म आहे, असा संजयानें युधिष्ठिराला केलेला उपदेश.]

(१) **संजय**—हे पांडवा, तुझें आचरण सर्वदा धर्मयुक्त असतें, अशी लोकांत प्रसिद्धि आहे व मला तसें प्रत्यक्ष दिसतहि आहे. शिवाय हे महाकीर्तिमान् राजा, जीवितहि अशाश्वत आहे. या अनित्य जीविताचा मोठ्या त्वरेनें क्षय होत असतो, याकडे लक्ष देऊन तूं क्रोधानें कौरवांचा नाश करूं नको. हे अजातशत्रो, कौरवांनीं जर तुझा राज्यविभाग युद्धावांचून देण्याचें नाकारिलें, तर तूं वृष्णि व अंधक यांच्या राज्यांत भिक्षाचरण करावेंस, पण युद्धानें राज्य परत मिळविणें तुला युक्त नव्हे, असें माझें मत आहे.

हे धर्मराजा, मनुष्याचें जीवित अल्पकाल टिकणारें असून नवद्वारांनीं युक्त असलेला हा देह अनित्य, दुःखप्रद व अस्थिर आहे. शिवाय हे पांडवा, युद्धांत बांधवांचा क्षय करून राज्य मिळविणें तुझ्या उज्ज्वल कीर्तीला योग्य

नाहीं, तस्मात् तूं हें पाप करूं नको. हे नरेंद्रा, मूळ विषयवासना धर्माला विघ्न करणाऱ्या आहेत. त्या मनुष्याला आपल्या अधीन करून ठेवीत असतात. परंतु बुद्धिमान् मनुष्य त्यांतील दोष जाणून आरंभींच त्या कामनांना निर्मूल करून सोडितो. त्यामुळें लोकांत त्याला निर्मल कीर्ति प्राप्त होते.

हे पार्था, इहलोकीं धनतृष्णा बंधन करणारी आहे. संपत्तीची इच्छा करणाऱ्या मनुष्याचा धर्मच आधीं बाधित होतो. यास्तव जो धर्माची आकांक्षा करितो तोच पंडित होय. तो ज्ञाता कामनांचा त्याग करून श्रेयाला प्राप्त होतो. परंतु विषयाभिलाषी पुरुष शेवटीं अर्थालाहि मुकतो.

बा युधिष्ठिरा, जो बुद्धिमान् नर सर्व कर्मांमध्यें धर्मच श्रेष्ठ मानतो, तो महाप्रतापी सूर्याप्रमाणें प्रकाशतो. उलटपक्षीं पापबुद्धि धर्महीन पुरुष समग्र पृथ्वी प्राप्त झाली तरीहि दुःखीच असतो. हे धर्मराजा, तूं ब्रह्मचर्याचें पालन करून वेदाध्ययन केलें आहेस. श्रेष्ठ यज्ञ-यागादि करून ब्राह्मणांना विपुल दक्षिणा दिल्या आहेस. सर्व ऐश्वर्यापेक्षां परलोकालाच श्रेष्ठ मानणाऱ्या तूं तेथील अक्षय सुखाच्या इच्छेनें आत्मसमर्पणहि केलें आहेस.

राजा, जो मनुष्य निरंतर स्त्री-पुत्रादि सुखोपभोगांत निमग्न राहून यमनियमादि चित्तवृत्तिनिरोधाचा अभ्यास करीत नाहीं, त्याचा वित्तक्षय झाला असतां तो सुखाला मुकतो व कामवेगानें व्याकुल होऊन चिरकाल दुःखमग्न होऊन रहातो. त्याचप्रमाणें 'परलोकच नाहीं' असें मानणारा, वेदद्वेष्टा, श्रद्धाहीन, नास्तिक पुरुषहि आत्मानुसंधान न करतां अधर्मच आचरितो. तो मंदमति मूढ देहत्यागानंतर परलोकीं क्लेशानें संतप्त होतो.

इहलोकीं आचरिलेलें पुण्य किंवा पापकर्म परलोकीं कदापि नष्ट होत नाहीं. किंबहुना तें कर्म कर्त्याच्या पूर्वीच परलोकांत जाऊन पोंचतें व त्याच्या मागून कर्ता तेथें जातो. मानव आपल्या पुण्यपापरूप कर्मांच्या वश होऊन त्याला अनुसरतो याविषयीं श्रुति[1] प्रमाण आहे. केलेलें कर्म भोगावांचून किंवा आत्मज्ञानावांचून कदापि क्षीण होत नाहीं. प्रायश्चित्तानें पापाचा नाश होतो, अशी जरी प्रसिद्धि असली, तरी ती व्यवहारापुरतीच आहे, परलोकांतील पापफलाचा क्षय करण्यास तें (प्रायश्चित्त) समर्थ नसतें.

---

१ 'नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि' । व 'क्षीयंते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे'॥

राजा, न्यायानें द्रव्यार्जन करून मासिक श्राद्धादि प्रसंगीं ब्राह्मणांना षड्रस अन्न व विपुल दक्षिणा दिली असतां परम पुरुषार्थसाधनरूप फल प्राप्त होतें, तशाप्रकारचें राजसूययज्ञादि पुण्यकर्म तूं केलें आहेस, अशी तुझी प्रसिद्धि आहे. बा कुंतीपुत्रा, इहलोकीं या भारतभूमींतच कर्म केलें जातें. मरणोत्तर परलोकीं यत्किंचित्हि कर्म आचरितां येत नाहीं. महात्म्यांनीं ज्याची प्रशंसा केली आहे, तें परलोकीं श्रेयस्कर होणारें अद्भुत कर्म तूं केलें आहेस. परलोकीं जरा, मृत्यु, भय, क्षुधा, तृषा व मनाला अप्रिय असणारे विकार, यांचा पूर्ण अभाव असून केवल सुखोपभोगावांचून तेथें अन्य कांहींहि नाहीं.

हे नरेंद्रा, कर्मफल हें अशाप्रकारचें आहे. हृदयांतील कामना तृप्त करणारें क्षणिक कर्मफल या लोकीं मिळविण्याची तूं इच्छा करूं नको. कारण कामवश होऊन केलेल्या कर्मांचें फल परलोकीं मिळत नसतें. तस्मात् तूं निष्काम कर्म कर. पुनर्जन्माला कारण होणारा क्रोधजन्य नरक व हर्षजन्य स्वर्ग, या दोन लोकांची चिरकाल प्राप्ति करून देणारें कर्म तूं कदापि करूं नको. युद्धांत बांधवांचा नाश करून राज्यलाभांत काय अर्थ आहे ? त्यापेक्षां कामजन्य फलाचा त्याग करून, परम वैराग्यानें युक्त होऊन मोक्षार्थ योगाभ्यासच कर. याप्रमाणें ज्ञानानें कर्मांचा नाश करून तूं कृतार्थ झालास तरी सत्यादिकांचा त्याग करूं नको. अश्वमेधादि कर्में लोकसंग्रहार्थ कर. परंतु पुनः पापकर्मांच्या समीप जाऊं नको.

हे पांडवहो, तुम्ही जर द्वेषरूपानें गोत्रवधरूप पातक करणार असाल तर त्यापेक्षां दीर्घकाल दुःख भोगीत वनांत वास करणेंच धर्म्य आहे. राज्यासाठीं सर्व लोकांचा नाश करण्याची इच्छा करणाऱ्या तुम्हांला दुर्योधनानें वनवासाला पाठविलें, तें योग्यच झालें.

(त्यावेळीं असहाय असल्यामुळें आम्हीं वनवास स्वीकारला. दुर्योधनाच्या आज्ञेनें नव्हे, असें जर म्हणशील तर) तुम्ही वनवासाचे क्लेश तरी कां सहन केलेत ! हें सर्व सैन्य तुमच्या वश असल्यामुळें तुम्हीं प्रथमच हें राज्य आपल्या स्वाधीन करून घ्यावयाचें होतेंत.

शिवाय तुझे सचिव निरंतर तुझ्या अधीन होतेच. जनार्दन, वीर सात्यकि, मत्स्यराज विराट, पुत्रासह रुक्मरथ आणि तूं जिंकलेले इतर नृपति या सर्वांनीं तुझ्या पक्षाचाच आश्रय केला असता. यास्तव तूं त्यावेळींच कृष्ण व अर्जुन

यांच्या प्रोत्साहनानें महाबलाढ्य साह्यकर्त्या वीरांचा आश्रय करून, स्वसैन्यांत स्थित होऊन, शत्रुसैन्यांतील श्रेष्ठ वीरांना ताप देऊन व त्यांचा नाश करून पूर्वींच धृतराष्ट्रपुत्रांचा गर्व हरण करावयाचा होतास. आतां तेरा वर्षे क्लेश भोगून शत्रूचें बल वाढवून व स्वतःचें बल क्षीण करून अकालीं युद्ध करण्याची इच्छा कां करितोस!

हे पांडवा, जो मूढ व अधर्मज्ञ असतो तोच युद्धानें राज्यलक्ष्मी संपादन करितो. पण जो विद्वान् व धर्मज्ञ असतो, तो युद्ध न करतां ऐश्वर्या-पासून च्युतहि होतो. धर्मबुद्धि पुरुष युद्धासारख्या क्रूर कर्मानें ऐश्वर्य मिळविण्याची इच्छा करीत नाहीं. हे युधिष्ठिरा, तुझी बुद्धि अधर्मामध्यें केव्हांहि प्रवृत्त होत नाहीं. तूं क्रोधवश होऊन आजपर्यंत कोणतेंहि पाप कर्म केलेलें नाहींस, असें असतांना तूं आतांच हें प्रज्ञाविरुद्ध कर्म करण्याची इच्छा कां करीत आहेस! हें युद्धाख्य घोर कर्म करण्याची बुद्धि तुला आतांच कां सुचली, हें मला सांग.

पित्तादि व्याधींवांचूनच कटु, मस्तकामध्यें तिडिक उठविणारें, यशाचा अप-हार करणारें, पापफलाला कारण होणारें व सज्जनांना अप्रिय असलेलें पेय असज्जन मोठ्या आसक्तीनें प्राशन करितात. यास्तव हे महाराज, तूं आपल्या क्रोधाचा त्याग करून शांत हो.

हे पृथापुत्रा, पापाचें मूल असा जो क्रोध, त्याचा कोण आश्रय करील! तुझ्या सारख्या धर्मज्ञाला राज्योपभोगापेक्षां क्षमाच अधिक श्रेयस्कर आहे. या समृद्ध राज्याची इच्छा करणाऱ्या तुझ्या हातून शान्तनव भीष्म व पुत्रासह द्रोणाचार्य यांचा वध होईल. शिवाय कृप, शल्य, सौमदत्ति, विकर्ण, विविंशति, कर्ण, व दुर्योधन यांचाहि युद्धांत नाश झाल्यावर तुला कोणतें सुख प्राप्त होणार आहे, तें मला सांग.

हे राजन्, तुला ही समुद्रवलयांकित पृथ्वी जरी प्राप्त झाली तरी जरा-मृत्यु, प्रिय-अप्रिय व सुख-दुःख हीं सोडणार नाहींत, हें तूं जाणतच आहेस. तस्मात् हे विद्वन्, तूं युद्धाला प्रवृत्त होऊं नको. अमात्यांच्या आग्र-हास्तव तूं जर हें क्रूर कर्म करण्याची इच्छा करीत असशील, तर तुझें सर्व ऐश्वर्य परत मिळविण्याचें कार्य त्यांच्याकडेच सोंपवून तूं वनांत निघून जा.

गोत्रद्रोहासारखें हिंसायुक्त कर्म करून अर्चिरादि मार्गापासून च्युत होऊं नको. ५. २. २७.

अध्याय २८ वा.

[१ मी 'धर्मानेंच माझ्या भागाची इच्छा करितों. अधर्मानें मला देवांच्या राज्याचीहि इच्छा नाहीं' असें युधिष्ठिराचें भाषण.]

(१) **युधिष्ठिर**—संजया, कर्मापेक्षां धर्म श्रेष्ठ आहे, हें तुझें म्हणणें निःसंशय सत्य आहे. परंतु मी धर्मानें वागतों किंवा अधर्माचरण करतों, याचा आधीं निश्चय करून मग तूं मला दोष दे. धर्माधर्मांच्या निर्णयाचे तीन प्रकार आहेत. दंभादिकांनीं युक्त असलेल्या पुरुषांतील अधर्म म्हणजे शत्रुनाशादिकासाठीं केलेला मंत्रजपादि, हा धर्मच आहे, असें दुसरे लोक जाणतात. दत्तात्रेयादि प्रच्छन्न योग्यांतील राग-द्वेषादिशून्यतारूप योगधर्महि उन्मत्तवत् आचरणामुळें बाह्यदृष्ट्या अधर्मरूप दिसतो आणि वसिष्ठादिकांचा धर्म धर्मरूपच असतो.

यास्तव हे संजया, तूं माझ्या ठिकाणीं या तीन प्रकारच्या धर्मांतील कोणता धर्म स्थित आहे, याचा विचार कर. कारण विद्वान् आपल्या सूक्ष्मबुद्धीनेंच धर्माधर्मांचा निश्चय करीत असतात. पूर्वोक्त धर्माधर्मपरीक्षेच्या तीन प्रकारांतील पहिले दोन प्रकार प्रच्छन्न असल्यामुळें त्यांच्या स्वरूपाचा निश्चय दीर्घकालानें होतो. शेवटच्या तिसऱ्या प्रकाराचें स्वरूप जरी स्पष्ट असलें, तरी आपत्कालवशात् त्याच्या स्वरूपांत बदल होतो.

स्वाध्याय-प्रवचनादि हें ब्राह्मणाच्या धर्माचें प्रत्यक्ष स्वरूप आहे. शौर्यादि हें क्षत्रियाच्या व कृष्यादि हें वैश्याच्या धर्माचें स्वरूप आहे. आपत्कालाच्या अभावीं त्यांचे धर्माधर्मादि नित्यवृत्ति असतात. पण आपत्कालीं त्यांच्या स्वरूपाचा व्यत्यास होतो. म्हणजे त्यांचें स्वरूप बदलतें. जसें—आपत्कालीं ब्राह्मण व वैश्य यांचा क्षत्रलिंग हा धर्म होतो, पण आपत्ति नसतांना तोच त्यांचा अधर्म होतो. यावरून एका वर्णाचें चिह्न इतर वर्णाचे ठिकाणीं अवस्थाभेदामुळें नित्य धर्मत्व व अधर्मत्व यांस प्राप्त होतें. पण त्यांतहि असा विशेष आहे. याजन, अध्यापन व प्रतिग्रह हें ब्राह्मणधर्माचें नित्य लिंग आहे. त्यामुळें क्षत्रियानें तें आपत्तीमध्येंहि करूं नये.

---

१ या अर्चिरादिमार्गालाच देवयान किंवा उत्तरायणमार्ग म्हणतात. अप्रतीकोपासक या मार्गानेंच ब्रह्मलोकीं जातात व त्या लोकापासून ते पुनः या लोकीं परत येत नाहींत. सु. ब्र. अ. ४ पृ. ४४८ पहा.

संजया, अशाप्रकारचा हा आपद्धर्म तूं शास्त्रावरून समजून घे. [असें ज आहे, तर ' तुम्हीं ब्राह्मणांना असाधारण धर्म म्हणून विहित असलेलें भिक्षाटन कसें केलेंत ! ' असें म्हणशील तर सांगतों ऐक.] भूमि, शस्त्र इत्यादि हें क्षत्रियाच्या जीविकेचें साधनभूत धन आहे. धन, पशु इत्यादि हें वैश्याचें जीविकासाधन आहे. पण आम्हांजवळ असलेलें तें दोन्ही प्रकारचें जीविकासाधन सर्वथा नष्ट झालें असतांना ज्याच्या योगानें संध्योपासनादि कर्म करतां येईल, तें भिक्षाटनादिकहि करणें, हें आम्हांला त्या वेळीं कालप्राप्तच होतें. कारण आम्हीं त्यावेळीं जर भिक्षाटन केलें नसतें, तर उपजीविकेच्या अभावीं आमच्या नित्यकर्मांचा लोप व प्राणांचा नाश झाला असता. यास्तव अत्यंत आपत्तीमध्यें अब्राह्मणांनींहि तेवढा ब्राह्मणधर्म स्वीकारण्यांत कांहीं दोष नाहीं.

पण आपत्तीमध्यें नसलेला जो कोणी लोभानें आपद्धर्माला अनुसरतो, तो जसा निंद्य होतो, तसाच जो आपत्तीमध्येंहि स्वधर्मालाच अनुसरतो, तोहि स्वजीवितलोप व कुटुंबहिंसा या दोन कारणांनीं निंद्य होतो. ज्याअर्थी विधात्यानें आपल्या ब्राह्मण्याचा नाश होऊं नये, अशी इच्छा करणाऱ्या ब्राह्मणांना क्षत्रियादिकांच्या साधनानें उपजीविका करावयास सांगून आपत्तींतून उत्तीर्ण झालेल्या त्यांना प्रायश्चित्ताचें विधान केलें आहे, त्याअर्थी आपत्तीमध्यें अन्य वर्णाच्या पुरुषालाहि अन्य वर्णाच्या धर्माचा आश्रय करणें विहितच आहे, असा निश्चय होतो. तस्मात् आम्हीं एकचक्रानगरींत केलेलें भिक्षाटन अनुचित ठरत नाहीं.

यास्तव हे संजया, आपत्काल नसतांना स्वकर्मांत स्थित होऊन आपत्कालींच आम्हीं जें ब्राह्मणकर्म आचरिलें तें योग्यच होतें. तुला जर निंदाच करावयाची असेल तर ती आपत्तीमध्येंहि स्वकर्मामध्यें स्थित होऊन आपली व इतरांची हिंसा करणाऱ्या किंवा आपत्ति नसतांना इतर वर्णाच्या कर्माचें अनुष्ठान करणाऱ्या अति लोभ्यांची निंदा कर. आम्ही पांडव सर्वथा तुझ्या निंदेस पात्र नाहीं.

शिवाय मनाचा नाश करण्याची इच्छा करणाऱ्या पुरुषांना बुद्धिसत्त्वाचें चिदात्म्याशीं झालेल्या तादात्म्याचा विच्छेद करण्यासाठीं शिष्टांच्या गृहांतून आपल्या जीविकेचें साधन भिक्षाचर्यानें मिळविण्याविषयीं शास्त्रांत विधान

आहे. ही ब्राह्मी वृत्ति कोणालाहि निषिद्ध नाहीं. जे अब्राह्मण असूनहि विद्यानिष्ठ नसतात, त्यांच्यासाठीं भिक्षाचर्य विहित नाहीं. त्यांना त्यांचा त्यांचा धर्मच विहित आहे व तो आपत्ति व तिचा अभाव या दोन्ही कालीं त्यांना हितावह होतो.

संजया, यज्ञाची इच्छा करणारे आमचे पितर व पूर्वपितामह याच मार्गाला अनुसरले होते, हें प्रसिद्धच आहे. कर्म न करणारे संन्यासी त्याच मार्गानें जातात. यास्तव स्वतःला आस्तिक मानणाऱ्या मींहि तोच मार्ग स्वीकारिला आहे. त्याहून अन्य मार्ग मी जाणत नाहीं.

[युधिष्ठिर आतां स्वतःचें स्वभाववर्णन करीत म्हणतो—] हे संजया, या समग्र पृथ्वींतील सर्व वित्त, देवांचें श्रेष्ठ राज्य, प्राजापत्य पद, स्वर्गलोक किंवा ब्रह्मलोक यांतील कोणतेंहि ऐश्वर्य अधर्मानें संपादन करण्याची मला इच्छा नाहीं. [स्वतःचें श्रीकृष्णाधीनत्व दर्शवितो—] श्रीकृष्ण धर्मफलाचा दाता आहे. तो कुशल व नीतिमान् असून ब्राह्मणांची उपासना करणारा विद्वान् आहे. कृष्ण महाबलाढ्य विविध भूपालांचें अनुशासन करीत असतो.

यास्तव मीं जर तुम्हांला इष्ट असलेल्या सामाचा त्याग केला तर निंद्य होईन. तसेंच युद्ध करीत असतांना स्वधर्माचा त्याग केला तरी निंद्यच होईन. तस्मात् मला साम व स्वधर्म हीं दोन्ही इष्टच आहेत. याप्रसंगीं महायशस्वी वासुदेवच आम्हां उभयतांस हितावह असे अर्थकाम सांगो. हा सात्यकि, हे अंधक, वार्ष्णेय, भोज, कुकुर व सृंजय केशवाच्या मताला प्रमाण मानून शत्रूचा निग्रह करितात व सुहृदांचा हर्ष वाढवितात.

कृष्णाच्या उपदेशाप्रमाणें वागणारे हे उग्रसेनादि सर्वच वृष्णि-अंधक इंद्रतुल्य आहेत. ते यादव विद्वान्, सत्यपरायण, महाबलाढ्य व ऐश्वर्यसंपन्न आहेत. वासुदेवाचा कनिष्ठ भ्राता काश्य बभ्रु हा आपल्या भ्रात्याच्या नियंत्रणामुळें श्रेष्ठ ऐश्वर्याला प्राप्त झाला आहे. ग्रीष्म ऋतु संपला असतां प्रजेवर पर्जन्यवृष्टि करणाऱ्या मेघाप्रमाणें कृष्ण त्याच्या सर्व कामना पूर्ण करितो.

हे गावलगणे, हा केशव अशाप्रकारचा विद्वान् आहे. तो सर्व कर्मांचा निश्चय जाणणारा आहे, असें समज. हा कृष्ण अत्यंत सज्जन असून आम्हांला अतिशय प्रिय आहे. या केशवाच्या वचनाचें आम्ही कदापि अतिक्रमण करणार नाहीं. ५. २. २८.

अध्याय २९ वा.

[१ वासुदेवाचें भाषण. २ चातुर्वर्ण्याचें कर्तव्य. ३ कौरवांचा निषेध व वासुदेवाचा हस्तिनापुरीं येण्याविषयींचा संदेश.]

(१) **वासुदेव**—हे संजया, पांडवांचा विनाश न होतां त्यांचा उत्कर्ष व प्रिय व्हावें, त्याचप्रमाणें धृतराष्ट्राच्या अनेक पुत्रांचीहि वृद्धि व्हावी, अशीच माझी इच्छा आहे. यास्तव हे सूता, तुम्ही शम करा, असेंच त्यांस नित्य सांगावें, याच्या विपरीत सांगूं नये, अशीच माझी मनीषा आहे. पांडवांच्या समक्ष युधिष्ठिराच्या मुखानें मी हेंच ऐकत आहें व मलाहि तें मान्य आहे. परंतु हे संजया, या ज्येष्ठ पांडवानें प्रदर्शित केलेला शम मात्र अतिशय दुष्कर आहे. कारण हा धृतराष्ट्र राज्यामध्यें फार लोलुप झाला आहे. तेव्हां या कुरुकुमारांत कलह कां उद्भवूं नये !

संजया, हा युधिष्ठिर किंवा मी धर्मापासून च्युत झालों आहों, असें तुला कदापि आढळणार नाहीं. असें असतां स्वकर्माचें पालन करणाऱ्या या उत्साही पांडवाला तूं दोष कसा देतोस ! तो प्रख्यात गृहस्थाश्रमांत स्थित आहे. तेव्हां 'त्याच्या धर्माचा लोप झाला आहे,' असें म्हणण्याचा तुला काय अधिकार ! या कुटुंबाश्रमांत शुचि, अद्रोही व पवित्र प्रदेशीं यथाविधि आसन घालून यावज्जीव स्वाध्याय करणारा गृहस्थहि श्रेष्ठ आहे. या गार्हस्थ्याविषयीं ब्राह्मणांच्या उच्च-नीच भावना आहेत. त्यानें गृहस्थाश्रमी असूनहि परिग्रह करूं नये, नैष्ठिक ब्रह्मचर्याचा स्वीकार करावा, अथवा संन्यास करावा, असे अनेक विकल्प संभवतात. कारण जनकादिकांना कर्मानेंच सिद्धि मिळाली, असें कित्येक म्हणतात आणि कर्म, प्रजा व धन यांतील एकाहि साधनानें साक्षात् मोक्ष मिळत नाहीं. तर केवल त्यागानेंच अमृतत्व प्राप्ति होते, असेंहि कित्येक म्हणतात.

याप्रमाणें कुटुंबांतील अवस्थान व संन्यास या दोहोंचेंहि शास्त्रानें एक सारखेंच विधान केलें आहे. तथापि आश्रमान्तरानें साध्य होणारें ज्ञान गृहस्थालाहि साधतां येणें शक्य आहे. पण गृहस्थाश्रमांतच साध्य होणारे यज्ञादि धर्म इतर आश्रमांत साध्य नाहींत. त्यामुळें समग्र धर्म गृहस्थाश्रमांतच प्राप्त होतो, यांत कांहीं शंका नाहीं. कारण ब्रह्मतत्त्वज्ञहि भोजनावांचून तृप्त होत नाहीं. ब्राह्मण व संन्यासी यांचें भोजनादिक गृहस्थांच्या घरांतच विहित आहे.

शिवाय ज्या विद्या कर्मांना अनुकूल असतात, त्याच फलद्रूप होतात. कर्मप्रतिकूलविद्या फलद्रूप होत नाहींत. भूतांच्या उत्पत्ति, स्थिति व लय या चिह्नांवरून जगत्कारणत्वानें निश्चित होणाऱ्या प्राणाख्य परमात्म्याच्या विद्येला प्रस्तावकर्मसाधकत्व आहे, हें आपण प्रत्यक्ष पहातों. यावरून कर्मसाधक विद्यांचेंच फल मिळतें. स्वतंत्र विद्यांचें फल कांहीं नाहीं. संजया, गृहस्थ स्वतःचा व इतर पितरादिकांचा उद्धार करितो व यतींचेंहि पोषण करितो. पण यति स्वतःलाच तारितो, पित्रादिकांना तारीत नाहीं. तो भिक्षोपजीवी असल्यामुळें स्वतःचेंहि स्वतःच पोषण करूं शकत नाहीं. यास्तव गार्हस्थ्यच श्रेष्ठ आहे. शिवाय नैष्कर्म्य दृष्ट फलाच्याहि विरुद्ध आहे. कारण कर्म व कर्माभाव यांच्या तारतम्याविषयीं विचार करूं लागलें असतां कर्म दृष्टफल आहे, असाच निश्चय होतो. तें आपलें फल या लोकींच देतें. तृषेनें आर्त झालेला पुरुष जलप्राशन करून शांत होतो.

हा ज्ञानविधि कर्मासह विहित आहे. त्याचें अनुष्ठान केलें असतां कर्माचा उच्छेद होतो. असें असतांना जो पुरुष ' कर्माहून शम श्रेष्ठ आहे ' असें मानितो, त्या दुर्बलाचें तें भाषणहि व्यर्थ आहे. [ज्ञानकर्मसमुच्चयाची स्तुति करितो—] हे सर्व देव कर्मामुळेंच स्वर्गलोकांत प्रकाश पावत आहेत. कर्मानेंच वायु वहातो. रात्र व दिवस यांचा विभाग करणारा सूर्य कर्मानेंच निरलसपणें नित्य उदय पावतो. चंद्रहि कर्मानेंच मास, पक्ष, नक्षत्र, योग, इत्यादिकांचें दक्षतेनें आक्रमण करितो.

इंधनानें समिद्ध झालेला अग्नि प्रजेचें कार्य करीत सतत प्रज्वलित होतो. कर्मामुळेंच पृथ्वी हा सर्व प्रचंड भार सदैव धारण करिते, नद्या मोठ्या त्वरेनें जल वाहून नेतात व सव प्राण्यांना तें अर्पण करून तृप्त करतात. मेघ अंतरिक्ष व दिशा यांना नादित करीत निरलसपणें वृष्टि करितो. इंद्रानें देवतांचें श्रेष्ठत्व मिळविण्यासाठीं सतत ब्रह्मचर्याचें पालन केलें. त्या शक्रानें मनाचें प्रिय व सुख यांचा त्याग करून, त्या कर्मानेंच श्रेष्ठत्व संपादन केलें. तो मघवन् अप्रमत्तपणानें सत्य धर्माचें पालन करून दम, तितिक्षा, समता व प्रिय या गुणांचें सेवन करून प्रमुख देवराज्याला प्राप्त झाला.

त्याचप्रमाणें बृहस्पतीनें समाहित व शुद्धचित्त होऊन ब्रह्मचर्य आचरिलें. त्यानें इंद्रियनिग्रह करून सुखाचा जेव्हां त्याग केला तेव्हांच तो देवांच्या गुरुत्वाला

पात्र झाला. तशींच हीं नक्षत्रें स्वकर्मांमुळेंच स्वर्गांत चमकत आहेत. हे सूता, रुद्र, आदित्य, इंद्र, विश्वेदेव, यमराजा, वैश्रवण कुबेर, गंधर्व, यक्ष, अप्सरा आणि ब्रह्मविद्या व ब्रह्मचर्य यांत स्थित असलेले ऋषि कर्मानेंच परलोकांत आपल्या तेजानें प्रकाशत आहेत.

हे संजया, विप्रश्रेष्ठ, क्षत्रिय व वैश्य या सर्व लोकांचे धर्म तूं जाणतोस. तूं ज्ञानी आहेस, असें असतां कौरवांचा पक्ष घेऊन तूं असें कसें बोलतोस ! हा युधिष्ठिर नित्य वेदाभ्यासांत निमग्न असून अश्वमेध व राजसूय यांतहि नियुक्त झालेला आहे. त्याच्या ठिकाणीं धर्म व शौर्य हीं दोन्ही वास करितात. त्याच्यापाशीं हत्ती, अश्व, रथ, व धनुष्य-कवचादि विपुल शस्त्रास्त्रें आहेत. त्याला जिंकणें कोणालाहि शक्य नाहीं. तथापि तो धार्मिक असल्यामुळें कदापि हिंसा करीत नाहीं. कौरवांचा वध केल्यावांचून जर पार्थांना राज्यप्राप्तीचा उपाय कोणीं सांगितला तर त्यांत धर्मरक्षणच होईल आणि भीमसेनाचा निग्रह करून त्याला जर अहिंसेंत नियुक्त केलें तर तेंहि पुण्यकार्यच होईल.

उलटपक्षीं यथाशक्ति स्वकम आचरणाऱ्या या पांडवांना क्षत्रधर्मांचें पालन करीत असतां दुर्दैवानें युद्धांत जर मृत्यु आला, तर त्यांचें तें निधनहि प्रशस्तच होईल. संजया, ‘ शमच करावा ’ असें जर तुला वाटत असेल, तर क्षत्रियांची स्वधर्मनिष्ठा युद्ध करण्यांत आहे किंवा युद्ध न करण्यांत आहे, याचा तूं प्रथम निर्णय कर. मग मी तुझें म्हणणें मान्य करीन. संजया, तूं अगोदर चातुर्वर्ण्याचा विभाग आणि स्वकर्म यांकडे लक्ष दे, पांडवांचें कर्म ऐकून घे आणि नंतर तुला योग्य वाटेल त्याप्रमाणें त्यांची निंदा किंवा प्रशंसा कर.

(२) ब्राह्मणानें अध्ययन व यजन करावें, दान द्यावें व घ्यावें, प्रमुख तीर्थांचें सेवन करावें. अध्यापन करून दुसऱ्यांकडून याग करवावे. प्रतिग्रहाचा स्वीकारहि त्यांना विहित आहे. त्याचप्रमाणें क्षत्रियानें प्रजेचें रक्षण करावें. अप्रमत्तपणें धर्मानें दान द्यावें. यज्ञ व सर्व वेदांचें अध्ययन करावें आणि भार्यापरिग्रह करून पुण्याचरण करीत गृहस्थाश्रम स्वीकारावा. त्यायोगें तो धर्मात्मा धर्म व पुण्य संपादन करितो व त्याला इच्छा असली तर तो क्षत्रिय धर्मबळानें ब्रह्मलोकीं जातो किंवा जनकादिकांप्रमाणें इहलोकींच कृतकृत्य होतो. असा हा भोग व मोक्ष देणारा क्षात्रधर्म दुस्त्यज आहे.

वैश्यानें वेदाध्ययन करून कृषि-गोरक्ष-वाणिज्य करावें आणि संपादन केलेल्या वित्ताचें अप्रमत्तपणें संरक्षण करावें. ब्राह्मण व क्षत्रिय यांचें प्रिय करणाऱ्या धर्मशील वैश्यानें पुण्याचरण करून गृहस्थाश्रमी व्हावें. शूद्रानें द्विजांची परिचर्या करून त्यांना वंदन करावें. त्यानें वेदाध्ययन किंवा यज्ञ करूं नये. याप्रमाणें स्वतःच्या उत्कर्षांत निरलसपणें तत्पर असणाऱ्या शूद्रासाठीं हा पुरातन शूद्रधर्म स्मृत आहे.

ज्याप्रमाणें सर्व आश्रमांच्या पालकत्वामुळें गृहस्थाला श्रेष्ठत्व आहे, त्याप्रमाणें सर्व वर्णांच्या पालकत्वामुळें धर्मानें राज्य करणें हें अति श्रेष्ठ कर्म आहे. कारण वर्णाश्रमाचें रक्षण करणारा, प्रजापालनांत दक्ष असणारा, सर्व वर्णांना स्वधर्मांत नियुक्त करणारा व सर्व प्रजांशीं समबुद्धीनें वागणारा, निष्काम राजा सर्व मानवजातीमध्यें श्रेष्ठ होय. हे सर्व राजधर्म युधिष्ठिरामध्यें आहेत. त्याच्यामध्यें अधर्माचा लेशहि नाहीं, हें तूं निश्चयानें जाण. या श्रेष्ठ पांडवाहून अधिक ज्ञाता पुरुष जर त्याच्याकडे आला व याला ज्ञात नसलेला अधिक श्रेष्ठधर्म सांगूं लागला तर तो त्याचेंहि म्हणणें मान्य करून त्याप्रमाणें वर्तन करील, याविषयीं मुळींच संशय नाहीं.

(३) संजया, युद्ध हें कर्म उत्पन्न कसें झालें, तें मी तुला सांगतों. एखादा चोरासारखा दुष्ट राजा दैवाच्या प्रातिकूल्यामुळें दुसऱ्याच्या ऐश्वर्याची इच्छा करूं लागला, तर धार्मिक राजाला तो वध्य होतो. राजांचें परस्पर युद्ध उत्पन्न होण्याचें हें कारण आहे. दुर्योधन अतिशय दुष्ट राजा आहे. तो विधीच्या प्रकोपामुळें पांडवांच्या ऐश्वर्याचा अपहार करण्याची इच्छा करीत आहे. त्यामुळें या धर्मनिष्ठ राजाला तो वध्य झाला आहे. इंद्रानें या युद्धाख्य कर्माच्या अनुषंगानेंच कवच, खड्गादि शस्त्रें व धनुष्य या तीन वस्तु चोरांच्या वधासाठीं उत्पन्न केल्या आहेत. यास्तव देवेंद्रानें उत्पन्न केलेल्या युद्धाख्य कर्माचा व कवचादि साधनांचा आश्रय करून युधिष्ठिरानें या प्रच्छन्न बांधवरूप दुर्योधन चोराचा जर नाश केला, तर तो त्याचा धर्मच होईल. त्यापासून या महाराजाला अधर्म स्पर्शहि करणार नाहीं.

हे संजया, धर्म न जाणणाऱ्या अप्रबुद्ध कौरवांनीं अशाप्रकारच्या तीव्र स्वरूपाचा दोष प्रकट केला आहे, हें योग्य नव्हे. पुत्रांसह राजा धृतराष्ट्रानें पांडवांना पित्यापासून धर्मानें प्राप्त झालेलें राज्य अकस्मात् हरण केलें, त्यानें

सनातन राजधर्माकडे दृष्टि दिली नाहीं आणि हे सर्व कौरव त्यालाच अनुसरले. हे सूता, चोरीचे दोन प्रकार आहेत. चोर गुप्तपणें धनाचें हरण करितात किंवा उघडपणें बलात्कारानें त्याचा अपहार करितात. हे दोन्ही मार्ग निंद्य आहेत. परंतु धृतराष्ट्राच्या पुत्रांनीं या दोहोंचेंहि अवलंबन केलें आहे. (त्यांनीं या पांडुपुत्रांना गुप्तपणेंहि पीडा दिली आहे व उघडहि त्यांचे अपराध केले आहेत.)

दुर्योधनानें कपटानें राज्यापहार केला. तेव्हां 'वनवासानंतर आपलें राज्य परत मिळावें,' या हेतूनें ठेव म्हणून ठेवलेलें पांडवांचें राज्य त्यांना आतां परत कां मिळूं नये? त्या आमच्या राज्याचा कौरवांनीं अपहार कां करावा? या आमच्या पितृराज्यासाठीं युद्ध करीत असतांना आमचा वध जरी झाला तरी तोहि श्लाघ्यच होय. कारण परराज्यापेक्षां पूर्वजांच्या राज्याची प्राप्ति विशिष्ट आहे.

हे संजया, कौरवांच्या राजसभेमध्यें तूं हे सर्व सनातन धर्म कथन कर. धार्तराष्ट्रानें हे सर्व मदानें मृत्युवश झालेले मूढ नृपाल साह्यार्थ जमा केले आहेत. शिवाय त्यांच्या आणखींहि पापकर्मांचें स्मरण कर. कौरवांचें द्यूतसभेंतील आचरण लक्षांत घे. सच्छील व सदाचार यांनीं युक्त असलेली पांडवांची प्रिय भार्या यशस्विनी द्रौपदी दुःशासनाच्या बलात्कारामुळें सभेंत आली असतां भीष्मादि प्रमुख कौरवांनीं तिची उपेक्षा केली.

त्यावेळीं तेथें जमलेल्या सर्व कुमारांसह वृद्ध कौरवांनीं जर दुःशासनाचें या पापकर्मापासून निवारण केलें असतें तर त्यायोगें त्यांनीं व स्वतः धृतराष्ट्रानें माझें प्रिय व दुर्योधनादि पुत्रांचें कल्याण केलें असतें. परंतु ज्याअर्थीं त्यांनीं किंवा त्यानें दुःशासनाच्या त्या निंद्य कर्माचा प्रतीकार केला नाहीं व माझें अप्रिय केलें, त्याअर्थीं त्याच्या पुत्रांचा आतां निःसंशय नाश होईल!

संजया, दुःशासनानें कृष्णेला श्वशुरांच्या समक्ष जेव्हां राजसभेंत बलात्कारानें नेलें, तेव्हां तिनें दीनाप्रमाणें करुण दृष्टीनें सर्वांकडे पाहिलें, परंतु एका विदुरावांचून दुसरा कोणीहि तिला त्राता दिसला नाहीं. त्या सभेंत जमलेले सर्व भूपाल वेतनलोभानें व दैन्यानें कौरवांच्या विरुद्ध एक शब्दहि बोलूं शकले नाहींत. धर्म व अर्थ जाणणारा एकटा धर्मज्ञ विदुरच काय तो त्या मंदमति दुर्योधनाचा प्रतिषेध करण्यास समर्थ झाला. हे संजया, सभेंतील या सर्व

प्रकारांकडे लक्ष न देतां तूं पांडवांनाच उलट धर्माचा उपदेश करण्याची इच्छा कशी करितोस ! तुझें हें कृत्य न्याय्य आहे कीं काय, याचा तूंच आपल्याशीं विचार कर.

त्या सभेमध्यें जाऊन साध्वी कृष्णेनेंच अतिशय दुष्कर पुण्य कर्म केलें आणि सागराच्या ओघांतून उद्धार करणाऱ्या नौकेप्रमाणें त्या मानिनीनें पांडवांचा व स्वतःचा त्या संकटांतून उद्धार केला. भीष्मादि श्वशुरांच्या समीप स्थित असलेल्या कृष्णेला सूतपुत्र जें निंद्य वचन बोलला तें तूंहि ऐकलें आहेस. “ हे याज्ञसेनि, तुला आतां अन्य गति राहिली नाहीं, तूं आतां दुर्योधनाची दासी झाली आहेस, यास्तव त्याच्या मंदिरांत जाऊन गृहकार्य कर. तुझे पति पराभूत झाले आहेत. ते आतां तुझे पतिच नव्हेत. यास्तव हे भाविनि, तूं आतां अन्य पति वर. ”

कर्णाचा हा कठोर शब्दरूपी तीक्ष्ण शर अर्जुनाच्या हृदयांत त्याच्या अस्थींचा व मर्माचा छेद करीत राहिला आहे.

हे पांडव कृष्णाजिनें परिधान करीत असतांना दुःशासन त्यांना अशीं कर्णकटु वचनें बोलला—“ हे सर्व पांडव निष्फल तिल आहेत; त्यांचा नाश झाला आहे; ते क्षय पावले आहेत; ते दीर्घकाल नरकांत पडले आहेत. ” गांधारराज शकुनि कपटद्यूताच्या प्रसंगीं ‘ युधिष्ठिरा, तुला अतिशय आनंद देणाऱ्या या तुझ्या कनिष्ठ भ्रात्याला मीं जिंकून घेतलें आहे. आतां तुजपाशीं कोणतें द्रव्य शिल्लक राहिलें आहे ! तूं आतां याज्ञसेनी कृष्णेचा पण लावून द्यूत खेळ. ’ असें मर्मभेदक दुर्वचन बोलला.

संजया, मीं आतां सांगितलेलीं द्यूताच्या वेळचीं हीं सर्व निंद्य वचनें तूं प्रत्यक्ष ऐकलींच आहेस. तथापि हें नष्ट झालेलें कार्य पुनः साधण्यासाठीं मी स्वतःच हस्तिनापुरास जाण्याची इच्छा करीत आहें. पांडवांच्या अर्थाचा नाश होऊं न देतां मला जर या कुरुकुमारांचा शम साधतां आला आणि मी जर हें महत्कार्य करूं शकलों, तर मीं फार मोठें पुण्यप्रद कर्म केलें, असेंच होईल. शुक्राच्या नीतीला व धर्माला अनुसरणारी, स्वार्थसिद्धि करणारी व अहिंस्र अशी माझी शुभ वाणी जर धृतराष्ट्राच्या पुत्रांनीं मान्य करून तिचा योग्य विचार केला व तेथें समक्ष गेलेल्या माझा सत्कार केला तरच ते मृत्युपाशांतून सुटतील !

पण त्यांनीं माझ्या भाषणाचा विचार न करितां माझा जर अवमान केला तर रथी अर्जुन व युद्धासाठीं सज्ज झालेला भीम यांच्या हातून धृतराष्ट्रपुत्र ऐश्वर्यभ्रष्ट होऊन नाश पावतील. ते पापी धार्तराष्ट्र आपल्या पापानेंच दग्ध झाले आहेत, असें तूं समज. द्यूतामध्यें पराभूत झालेल्या पांडवांना दुर्योधन जे मर्मभेदक व निष्ठुर शब्द बोलला, त्याचें स्मरण हा गदाधर भीमसेन त्याला योग्य वेळीं देईल !!

सुयोधन क्रोधमय महावृक्ष आहे, कर्ण त्याचा स्कंध असून शकुनि शाखा आहे. दुःशासन समृद्ध पुष्पफळें व मूढ धृतराष्ट्रराजा त्याचें मूळ आहे. इकडे युधिष्ठिर हा धर्ममय महाद्रुम आहे. अर्जुन हा त्याचा स्कंध, भीमसेन त्याच्या शाखा व माद्रीपुत्र समृद्ध पुष्पफलें असून मी, वेद व ब्राह्मण, हें त्याचें मूळ आहे. [धृतराष्ट्रपुत्रांचा नाश झाल्यास एकटा धृतराष्ट्रच शोच्य होईल. पण पांडवांचा नाश झाल्यास आम्हीं तिघे शोच्य होऊं. पण मी, वेद व ब्राह्मण यांचा उच्छेद होणें शक्य नाहीं हें तुझ्या लक्षांत असूं दे.]

संजया, पुत्रांसह राजा धृतराष्ट्र हें वन आहे व पांडव त्यांतील व्याघ्र आहेत. यास्तव व्याघ्रांसह वनाचा उच्छेद करूं नको व व्याघ्रांचाहि नाश करूं नको. कारण वनरहित व्याघ्रांचा वध होत असतो आणि व्याघ्ररहित वनहि तोडलें जातें. तस्मात् व्याघ्रांनीं वनाचें रक्षण करावें व वनानें व्याघ्रांचें पोषण करावें, हेंच उचित होय.

धृतराष्ट्राचे पुत्र लतांसारखे असून पांडव शालवृक्षांसारखे आहेत. महाद्रुमाचा आश्रय न केलेली लता जशी कधींहि वृद्धि पावत नाहीं, त्याप्रमाणें पांडवांच्या आश्रयानेंच धार्तराष्ट्र जिवंत राहतील. त्यावांचून त्यांचें जीवन अशक्य आहे.

सारांश, हे शत्रुनाशक पार्थ धृतराष्ट्राची शुश्रूषा करण्यासहि तयार आहेत व युद्धालाहि सज्ज आहेत. यास्तव राजा धृतराष्ट्राला जें योग्य दिसेल तें त्यानें

---

१ वनं राजा धृतराष्ट्रः सपुत्रो व्याघ्रास्ते वै सञ्जय पाण्डुपुत्राः ।
मा वनं छिन्धि सव्याघ्रं मा व्याघ्रा नीनशन्वनात् ॥
निर्वनो वध्यते व्याघ्रो निर्व्याघ्रश्छिद्यते वनम् ।
तस्माद्व्याघ्रो वनं रक्षेद्वनं व्याघ्रं च पालयेत् ॥
लताधर्मा धार्तराष्ट्राः शालाः सञ्जय पाण्डवाः ।
न लता वर्धते जातु महाद्रुममनाश्रिता ॥

करावें. धर्माचरण करणारे महात्मे पांडव शमामध्येंहि स्थित आहेत व युद्ध करण्यासहि समर्थ आहेत. तस्मात् हे विद्वन्, तूं कौरवांना असेंच जाऊन सांग. ३. ५. २९.

अध्याय ३० वा.

[१ संजयानें प्रयाणार्थ घेतलेली अनुज्ञा. २ युधिष्ठिरानें केलेली संजयाची प्रशंसा व त्याला सर्वांचें कुशल विचारण्याची आज्ञा. ३ दुर्योधनाला इंद्रप्रस्थ परत देण्याचा संदेश.]

(१) **संजय**—हे नरदेवश्रेष्ठा पांडवा, मी तुमची अनुज्ञा घेऊन आतां जातों. तुमचें स्वस्ति असो. बोलण्याच्या आवेशांत माझ्या मुखांतून एखादी दुरुक्ति किंवा कठोर शब्द निघून गेला नाहींना ? भान न राहून मी जर कांहीं अप्रिय वचन बोललों असलों, तर आपण सर्व मला त्याबद्दल क्षमा करा. जनार्दन, भीमार्जुन, उभय माद्रीसुत, सात्यकि व चेकितान या सर्वांची अनुज्ञा घेऊन मी जात आहें, तुमचें कल्याण असो. हे नृपहो, मजवर कृपादृष्टि ठेवा.

(२) **युधिष्ठिर**—हे विद्वन्, तुला आमची अनुज्ञा आहे. तूं सुखानें परत जा. आम्हीं तुझें कांहीं अप्रिय केल्याचें तुला स्मरत नाहीं ना ? हे संजया, आम्ही सर्व तुला शुद्धात्मा व सभेंतील मध्यस्थ समजतों. तूं शीलसंपन्न, संतुष्ट व हितवचन सांगणारा आहेस, तुझ्यासारखा आप्त दूत आम्हांला फार प्रिय आहे. तुझी बुद्धि कदापि मोहित होत नाहीं. तूं दुरुक्तीनेंहि कदापि क्रुद्ध होत नाहींस. तूं मर्मभेदक, कर्णकटु, रूक्ष व नीरस भाषण केव्हांहि करीत नाहींस. हे सूता, तूं नेहमीं धर्मार्थयुक्त, रसाळ व प्रेमळ वचन बोलत असतोस. हे दूता, तूंच आम्हांला अतिशय प्रिय आहेस. एक तूं किंवा दुसरा विदुर यांनींच येथें यावें. आम्हीं तुला पूर्वी पुष्कळ वेळां पाहिलें आहे. शिवाय तूं धनंजयाचा प्राणाहून प्रिय मित्र आहेस.

हे संजया, तूं येथून सत्वर जाऊन निरंतर वनांत वास करणारे तपस्वी व स्वाध्यायशील ब्राह्मण, भिक्षु आणि इतरहि ब्रह्मचर्य व अध्ययन यांत निरत असलेले द्विज यांची भेट घे आणि त्या वृद्धांना माझ्या वतीनें अभिवादन करून कुशल विचार. त्याचप्रमाणें धृतराष्ट्राचा पुरोहित, ऋत्विज, आचार्य,

आमची प्रशंसा करणारे, आमचें स्मरण करणारे, यथाशक्ति धर्माचरण करणारे, शील व बल यांनीं युक्त असलेले, मानी व वृद्ध असे जे अत्रैवर्णिक शूद्रादि असतील त्यांसहि माझ्या नांवें यथान्याय कुशल विचार. त्यांना प्रथम माझें क्षेम कळीव व नंतर त्यांचें अनामय विचारून घे. तसेंच राष्ट्रांत जे वाणिज्यावर निर्वाह करितात व पशुपालन करून रहातात त्यांनाहि मीं कुशल विचारलें आहे, म्हणून सांग.

हे सूता, द्रोणाचार्य नीतिज्ञ व आमच्या इच्छेप्रमाणें वागणारा आहे. त्यानें ब्रह्मचर्य पाळून वेदाध्ययन केलें आहे. तसेंच मंत्र, उपचार, प्रयोग व उपसंहार या चार पादांनीं युक्त असलेली अस्त्रविद्याहि संपादन केली आहे. त्या आमच्या पूज्य आचार्याला शरण जाऊन अभिवादन कर. पित्याप्रमाणेंच अस्त्रविद्येंत प्रवीण व गंधर्वपुत्रवत् सौंदर्य व संगीत यांनीं संपन्न अशा तरस्वी अश्वत्थाम्याला कुशल विचार.

हे संजया, शारद्वत कृपाचार्य आत्मवेत्त्यांत वरिष्ठ आहे. त्या महारथाच्या घरीं तूं जा आणि हे सूता, त्याच्या चरणांना स्पर्श करून त्याला माझें क्षेम कथन कर. त्याचप्रमाणें आमचा पितामह भीष्म शौर्य, दया, तप, अनृत इत्यादि गुणांनीं युक्त आहे. त्याची प्रज्ञा, शील व धृति हीं प्रसिद्ध आहेत. त्या कुरुसत्तमाच्या चरणांना वंदन करून त्याला माझें कुशल निवेदन कर.

कुरूंचा प्रणेता प्रज्ञाचक्षु धृतराष्ट्र वृद्धांची सेवा करणारा असून मानी व बहुश्रुत आहे. त्या वृद्ध राजाला अभिवादन करून हे संजया, माझें अनामय कथन कर. धृतराष्ट्राचा ज्येष्ठ पुत्र मंदबुद्धि, मूर्ख, शठ व पापाचरणी आहे. तो सर्व पृथ्वीचें अनुशासन करीत आहे. त्या सुयोधनाला माझ्या नांवें कुशल विचार. त्या मंदमति दुर्योधनाचा कनिष्ठ भ्राता दुःशासन त्याच्याच सारखा दुःशील आहे. तो कौरवांत शूरतम असून महा धनुर्धर आहे. त्या दुःशासनालाहि कुशल विचार.

संजया, जो भारतांच्या शमावांचून दुसरी कसलीहि इच्छा करीत नाहीं त्या विवेकसंपन्न व प्रसन्न बाल्हिकश्रेष्ठाला माझ्या वतीनें अभिवादन कर. सोमदत्त अनेक श्रेष्ठ गुणांनीं युक्त असून विचारी आहे. तो निष्ठुर नसल्यामुळें स्नेहास्तव क्रोधहि सहन करितो. तो नरश्रेष्ठ माझ्या मतें पूज्य आहे. त्याचप्रमाणें संजया, सौमदत्ति माझा भ्राता व सखा आहे. तो महा धनुर्धर श्रेष्ठ रथी कौरवांमध्यें मानाई आहे. त्यालाहि अमात्यांसह कुशल विचार.

त्याचप्रमाणें कौरवांकडे जे अन्य प्रमुख कुरुकुमार, पुत्र, पौत्र व भ्राते असतील आणि इतरहि ज्यांना कुशल विचारणें तुला योग्य वाटेल, त्या सर्वांस त्यांच्या योग्यतेप्रमाणें कुशल विचार. हे गावल्गणे, पांडवांशीं युद्ध करण्याच्या इच्छेनें धार्तराष्ट्रानें जे नृपति एकत्र जमविले असतील, त्या सर्वांना आणि वशाति, शाल्वक, केकय, अंबष्ठ, त्रिगर्त, चारी दिशांतील शूर भूपाल, पर्वतवासी सत्यनिष्ठ शीलसंपन्न योद्धे, माहूत, रथी, पदाति, आर्यांचे संघ, राजामात्य, द्वारपाल, सेनानायक व इतर सर्व अधिकारी या सर्वांना प्रथम माझें कुशल वृत्त कथन करून त्यांचें अनामय विचार.

संजया, युयुत्सु अतिशय धर्मज्ञ, विचारी व कुरूंमध्यें श्रेष्ठ आहे. त्या राजपुत्राला हें युद्ध संमत नाहीं. चित्ररथ द्यूतप्रवीण असून कपटविद्यापरायण आहे. त्याला द्यूताची अतिशय आवड असून तो युद्धांत देवरथालाहि अजिंक्य आहे. गांधारराज शकुनि कपटद्यूत खेळण्यांत अद्वितीय आहे. तो पर्वताधिप पापबुद्धि दुर्योधनाचा सन्मान करीत असतो. त्याचप्रमाणें वैकर्तन कर्ण पांडवांशीं एकरथानें युद्ध करण्यास सदैव उद्युक्त असतो व मूर्ख कौरवांना अधिकच मूढ बनवितो. तो राधासुत अद्वितीय वीर आहे. या सर्वांना माझ्या वतीनें कुशल विचार. बा संजया, अगाधबुद्धि विदुर दीर्घदर्शी असून तो आमचा भक्त, गुरु, पालक, पिता, माता, सुहृद् व मंत्री आहे. त्याला अवश्य कुशलप्रश्न कर. सूता, सर्व सदाचारी व वृद्ध स्त्रियांना मी मातेसमान पूज्य मानितों. त्या सर्व वृद्ध स्त्रियांना एकत्र जमवून तूं त्यांची भेट घे आणि त्यांना माझा प्रणाम कथन कर. ‘तुमचे पुत्र व पौत्र कुशल असून ते तुमच्याशीं प्रेमानें वागतात ना?’ असें प्रथम विचारून नंतर ‘अजातशत्रु पुत्रांसह कुशल आहे’ असें त्यांना सांग.

त्याचप्रमाणें हे संजया, तेथें ज्या राजस्त्रिया असतील त्या सर्व साध्वींना ‘हे पतिव्रतांनों, तुम्ही आपल्या गृहांत सुरक्षित, निर्भय व निष्पाप असतां ना? आपल्या श्वशुरादि वृद्धजनांशीं तुम्ही नम्रतेनें वागतां ना? तुम्ही वडिलांशीं आदरानें वागा व ज्यायोगानें तुमचे पति तुम्हांला अनुकूल होतील, अशीच वृत्ति त्यांच्याशीं ठेवा.’ असें सांगून त्यांचें क्षेम विचार.

संजया, तेथें माझ्या अनेक स्नुषा आहेत. त्या सर्व श्रेष्ठ कुलोत्पन्न व गुणवती असून आतां अपत्यवती झाल्या आहेत. त्या सर्वांना ‘युधिष्ठिरानें तुम्हांला प्रसन्न मनानें आशीर्वाद दिले आहेत’ असें सांग. त्याचप्रमाणें आमच्या कुलांतील ज्या कन्या तेथें असतील त्यांचेंहि माझ्या नांवें ‘मुलींनो, तुमचें

कल्याण असो. तुमचे पति तुम्हांला अनुकूल आहेत ना? तुम्ही पतींशीं प्रतिकूल वर्तन करीत नाहींना, तुम्ही त्यांना प्रिय आहांत ना,' असें अनामय विचार.

संजया, तेथील वेश्याजन, वस्त्र-भूषणांनीं अलंकृत असून पुष्पादि सुगंधी द्रव्याचा उपभोग घेणारा आहे. तरीहि त्या सुखोपभोगांत निमग्न असलेल्या वारांगना बीभत्स नाहींत. त्यांचें भाषण व दर्शन मनोहर आहे. त्यांसहि कुशल विचार. बा सूता, कौरवांचे जे दास व दासी आहेत, आणि त्यांच्या आश्रयानें रहाणारे जे अनेक लंगडे, पांगळे, कुबडे आहेत त्या सर्वांना भेटून त्यांना माझें कुशल कळीव आणि 'धृतराष्ट्रपुत्रानें तुमची पूर्वापर वृत्ति कायम ठेवली आहेना? तो दयाळु दुर्योधन राजा तुम्हां अंध, पंगु व निराधार जनांना पुरेसें अन्न देऊन तुमचें पोषण करतो ना?' असें विचारून नंतर त्यांचेंहि अनामय विचारून घे.

त्याचप्रमाणें आमच्या प्रदेशांत अंध, वृद्ध व याचना करणारे जे असंख्य जन आहेत, त्यांनाहि माझें क्षेम कळवून नंतर त्यांचेंहि कुशल विचार आणि त्यांना असें सांग—"दीनजनहो, तुम्ही भिऊं नका. तुम्ही पूर्वजन्मीं कांहीं तरी पातक आचरिल्यामुळें तुम्हांला असें कष्टकर जीवित प्राप्त होऊन दुःख भोगावें लागत आहे. परंतु मी आतां लवकरच या धार्तराष्ट्र शत्रूचा निग्रह करून सुहृदांवर अनुग्रह करीन आणि तुमचें अन्न-वस्त्रादिकांनीं पोषण करीन."

संजया, मीं ब्राह्मणांना अनेक प्रकारचीं वर्षासनें दिलेलीं होतीं. तीं कौरवांच्या अधिकाऱ्यांनीं चालू ठेवलीं आहेत किंवा बंद केलीं, हें मला कांहींच कळलें नाहीं. यास्तव, 'मीं दिलेलीं वर्षासनें तशींच चालू आहेत व त्याकडे राजाचें लक्ष आहे, असें दूतद्वारा मला कळीव.' असा दुर्योधनाला माझा निरोप सांग.

याशिवाय चारी दिशांतून इतरहि जे अन्नार्थी अनाथ, दुर्बल, मूढ व कृपण जन दुर्योधनाच्या आश्रयाला येऊन राहिले असतील व सर्व दिशांतून दुर्योधनाचे जे दूत एकत्र जमले असतील, त्या सर्वांना भेटून त्यांचें कुशल व अभ्युदय विचार व नंतर माझेंहि अनामय कथन कर.

(३) संजया, धार्तराष्ट्राच्या पक्षाला जे योद्धे मिळाले आहेत, त्यांच्यासारखे दुसरे वीर समग्र पृथ्वीवर नाहींत. परंतु धर्मच अविनाशी फलदायी आहे. यास्तव शत्रूचा निग्रह करण्यास माझें धर्मबलच समर्थ आहे. धर्मबलानेंच जय होईल. सहायबलानें होणार नाहीं. तस्मात् हे संजया, माझें हें

वचन तूं पुनः पुनः दुर्योधनाला ऐकीव. त्याला म्हणावें—'कुरूंचा देश शत्रुरहित करून मीच निष्कंटक राज्याचा उपभोग घेईन,' अशी जी तीव्र इच्छा तुझ्या हृदयाला टोंचीत आहे, ती कदापि सफल होणार नाहीं. मी तुझें हें प्रिय सिद्ध होऊं देणार नाहीं, यास्तव एकतर माझें इंद्रप्रस्थाचें राज्य परत दे, किंवा युद्धाला सज्ज हो. ५. २. ३०.

अध्याय ३१ वा.

[१ युधिष्ठिराची धृतराष्ट्र-भीष्मादिकांना संधि करण्याविषयीं विनयपूर्वक प्रार्थना. २ पांच ग्राम देऊन संधि करण्याविषयीं दुर्योधनाला संदेश.]

(१) **युधिष्ठिर**—हे संजया, प्राणी सज्जन असो किंवा दुर्जन असो, बाल असो किंवा वृद्ध असो, दुर्बल असो किंवा बलाढ्य असो, ईश्वर त्या सर्वांना आपल्या अधीन ठेवीत असतो. पूर्वकर्माला फलोन्मुख करणारा तो परमात्मा मूर्खाला पांडित्य देतो व पंडिताला मूढ बनवितो. हे गावल्गणे, आमचें बल जाणण्याची ज्यांची इच्छा असेल, त्यांना तूं तें यथार्थ कथन कर. आतां हे संजया, तूं आमच्याशीं असा संकेत करून संतुष्ट चित्तानें कुरु-देशास गमन कर.

हे संजया, तूं आतां कौरवांकडे जाऊन महाबलाढ्य धृतराष्ट्राला अभिवादन कर व त्याचें अनामय विचारून सर्व कौरवांच्या परिवारांत बसलेल्या त्या प्रज्ञाचक्षु नृपतीला असें सांग कीं "हे राजन्, तुझ्याच प्रभावानें पांडव सुखानें रहात आहेत. तुझ्याच प्रसादानें त्या बालकांना राज्य प्राप्त झालें. यास्तव हे राजा, प्रथम त्यांना राज्यावर स्थापन करून आतां त्यांचा विनाश होत असतांना त्यांची उपेक्षा करणें तुला योग्य नव्हे.

हे संजया, हें समग्र ब्रह्माण्ड जरी एकट्याच पुरुषाला प्राप्त झालें तरीहि त्याची तृष्णा पूर्ण होणार नाहीं. यास्तव, आपण सर्व मिळून जिवंत राहूं या. तूं शत्रूंच्या वश होऊं नको.

त्याचप्रमाणें शान्तनव भीष्म भारतांचा पितामह आहे. त्याला माझें नांव सांगून शिरसा वंदन कर आणि त्या आमच्या पितामहाला सांग कीं, शान्तनूचा वंश बुडत असतां तूंच आपल्या कुलाचा उद्धार केलास. यास्तव आतां ज्यायोगानें तुझे हे पौत्र कौरव-पांडव परस्परांशीं प्रेमानें वागतील, अशीच स्व-मतानें योजना कर.

संजया, विदुर कौरवांना सल्ला देणारा श्रेष्ठ मंत्री आहे. त्याला म्हणावें— ' हे सौम्य, तूं युधिष्ठिराचा हितचिंतक आहेस. यास्तव युद्ध न करण्याविषयीं कौरवांना उपदेश कर. '

त्यानंतर हे सूता, कौरवांच्या समुदायांत बसलेल्या अमर्षी दुर्योधनाकडे जा व त्याचें पुनः पुनः सान्त्वन करून त्याला माझा असा संदेश सांग—

" हे राजपुत्रा, या निष्पाप पांचालीला राजसभेंत आणून तिची अवहेलना होत असतां तूं उपेक्षा केलीस. त्या अक्षम्य अपराधाबद्दल आम्हांला अत्यंत दुःख वाटत आहे. परंतु केवल कौरवांचा नाश होऊं नये, याच हेतूनें आम्ही तो अपमान सहन करून तुला क्षमा करण्यास तयार झालों आहों. आम्ही पांडव समर्थ असून पूर्वींपासून किती क्लेश सहन करीत आलों हें सर्व कौरव जाणतच आहेत.

तूं आम्हांला अजिनें पांघरून वनवासास पाठविलेंस, तरीहि आम्हीं ते क्लेश सोसले. आर्या कुंतीचें अतिक्रमण करून दुःशासनानें तुझ्या अनुमतीनें कृष्णेला केंस धरून ओढलें, तेंहि अपमानास्पद दुःख आम्हीं सहन केलें. आमच्या हातून कुरूंचा नाश होऊं नये, याच इच्छेनें आम्ही या सर्वांबद्दल तुम्हांला क्षमा करीत आहों.

यास्तव हे दुर्योधना, तूं आतां परद्रव्याभिलाषापासून आपल्या बुद्धीला निवृत्त कर व माझा यथान्याय भाग मला दे. म्हणजे शम होऊन परस्परांचा प्रेमभाव वाढेल.

हे नरश्रेष्ठा, आम्ही शमाची इच्छा करीत आहों. यास्तव राज्याचा एखादा विभाग जरी आम्हांला दिलास, तरीहि आम्ही त्यांत संतोष मानूं. आम्ही पांच भ्राते आहोंत, आम्हां पांच जणांना अविस्थल, वृकस्थल, माकन्दी, वारणावत व पांचवें तुला जें इष्ट वाटेल तें स्थान अशीं पांच गांवें दे. याहून अधिक आम्ही कांहीं मागत नाहीं.

कारण हे महाप्राज्ञ संजया, ज्ञातिबांधवांशीं आमची शांति असावी, भ्रात्यांचें परस्पर सख्य असावें, पिता-पुत्रांची एकी असावी, पांचाल व कौरव यांनीं हंसत-खेळत प्रेमानें रहावें आणि कुरु-पांचालांना मीं अक्षत पहावें, अशी माझी मनीषा आहे. संजया, आम्हीं सर्व प्रसन्नचित्त असावें, आम्हां

आत्यांत शांति नांदावी हीच माझी उत्कट इच्छा आहे. संजया, याप्रमाणें मी शमाला तत्पर आहें व युद्धालाहि सज्ज आहें. मी धर्म व अर्थ पूर्णपणें जाणतों. शमाचा मृदु उपाय मला मान्य असून युद्धासारख्या दारुण प्रसंगालाहि मी सिद्ध आहें.'' ५. २. ३१.

अध्याय ३२ वा.

[१ संजयाचें धृतराष्ट्राकडे रात्रीं आगमन व युधिष्ठिराच्या कुशलप्रश्नादिकांचें कथन. २ धृतराष्ट्राची निंदा करून संजयाचें 'युधिष्ठिराचा संदेश उदयिक सांगण्याचें आश्वासन' देऊन स्वगृहीं प्रयाण.]

(१) **वैशंपायन**—जनमेजया, याप्रमाणें महात्म्या धृतराष्ट्राच्या आज्ञेप्रमाणें कार्य करून, पांडवांची अनुज्ञा घेऊन, संजय परत आला. महावेगवान् व शीघ्रगामी अश्वांच्या रथांतून त्वरेनें हस्तिनापुरांत प्रवेश करून तो सूत धृतराष्ट्राच्या अंतःपुराच्या समीप आला व द्वारपालाला म्हणाला—'' हे द्वारपाला, धृतराष्ट्रापाशीं जाऊन ' पांडवांकडून मी संजय आलों आहें ' असें त्याला सत्वर कळीव. जा, विलंब लावूं नको. यावेळीं राजा जर जागत असला तर मी आल्याचें कळतांच तो मला तत्काळ आंत बोलावील. भूपतीला अवश्य निवेदन करण्यासारखें महत्त्वाचें काम आहे.''

संजयाचें हें वचन ऐकून द्वारपाल नृपतीकडे जाऊन म्हणाला—'' हे भूपते, तुला नमस्कार असो. आपण पांडवांकडे पाठविलेला दूत संजय आला आहे व तो आपल्या दर्शनेच्छेनें द्वारीं उभा आहे. यास्तव त्याला काय ती आज्ञा व्हावी.''

धृतराष्ट्र—उत्तम झालें. संजयाचें स्वागत असो. त्याला माझें स्वास्थ्य निवेदन करून सत्वर आंत पाठवून दे. माझ्या दर्शनाचा त्याला केव्हांहि प्रतिबंध नसतांना आजच तो बाहेर कां उभा राहिला आहे ?

वैशंपायन—राजा धृतराष्ट्राच्या ज्या अंतःपुराचें शूर, बुद्धिमान्, कुलीन व सज्जन पुरुष संरक्षण करीत होते त्यांत संजयानें राजाज्ञेनें प्रवेश केला व तो सूत सिंहासनारूढ असलेल्या वैचित्रवीर्याच्या समीप जाऊन हात जोडून

---

१ अलमेव शमायास्मि तथा युद्धाय संजय ।
धर्मार्थयोरलं चाहं मृदवे दारुणाय च ॥

म्हणाला—“हे भूमिपते, मी संजय तुला नमस्कार करितों. मी पांडवांची भेट घेऊन आलों आहें. विद्वान् युधिष्ठिरानें तुला प्रथम अभिवादन करून तुझें कुशल विचारलें आहे. त्याचप्रमाणें त्या धर्मराजानें तुझे पुत्र व पौत्र, यांचेंहि क्षेम विचारलें असून तुझे इष्टमित्र, मंत्रि व तुझ्या आश्रयानें रहाणारे इतर सर्व यांवर तूं प्रसन्न असतोस ना? असाहि प्रश्न केला आहे.”

धृतराष्ट्र—संजया, अजातशत्रूचें व तुझें आनंदानें अभिनंदन करून मी तुला विचारितों कीं, तो धर्मराज भ्राते, पुत्र व अमात्य यांसह कुशल आहेना?

(२)संजय—राजा, तो पांडुपुत्र अमात्यांसह कुशल आहे. तुझ्यापाशीं त्याचें पूर्वींचें जें राज्यधनादि आहे, तें पुनः प्राप्त व्हावें अशी त्याची इच्छा आहे. तो युधिष्ठिर निर्मल मनाचा व निष्कपट आहे. तो धर्मार्थनिरत असून उदार व दूरदृष्टि आहे. तो शीलसंपन्न बहुश्रुत कौंतेय वित्तसाध्य यज्ञादिकांपेक्षां भूतदया श्रेष्ठ मानितो. अधर्मरहित सुखाचीच त्याला अपेक्षा आहे. त्याची बुद्धि धर्मरहित सुख व प्रिय यांमध्यें कधींहि आसक्त होत नाहीं.

हे कुरुश्रेष्ठा, लाकडाच्या कळसूत्री बाहुलीप्रमाणें ईश्वराच्या प्रेरणेनें मनुष्याचे व्यापार होत असतात. मनुष्याला स्वातंत्र्य नाहीं. मानवाच्या कर्तृत्वापेक्षां दैवच श्रेष्ठ आहे, असें पांडवांचा हा निग्रह पाहून मला वाटूं लागलें आहे. राजा, तुझें हें अवाच्य घोर पापयुक्त कर्म पाहून माझ्या मनाचा हाच ग्रह दृढ होतो. बलवान् शत्रु जोंवर कांहीं काल स्वस्थ बसण्याची इच्छा करितो, तोंवरच तुझ्यासारख्याची प्रशंसा होत असते.

सर्प जीर्ण कात टाकून आपल्या स्वाभाविक नव्या त्वचेनें, जसा शोभतो, तसा शूर युधिष्ठिर तुझ्या ठिकाणीं सर्व अकीर्ति स्थापून आपल्या स्वाभाविक निर्दोष वृत्तीनें विराजमान होत आहे. हे राजन्, आर्यांचें वर्तन धर्मार्थयुक्त असतें, त्याच्याविरुद्ध असलेल्या आपल्या कर्मांचा तूं विचार कर. अरेरे! हे कुरुश्रेष्ठा, इहलोकीं तर तुझी निंदा होतच आहे, पण परलोकींहि तुला या पातकामुळें अधोगतीला जावें लागेल!

---

१ जो आपल्या स्वाभाविक स्वरूपामध्यें स्थित होतो, त्याचें पाप शत्रूला लागतें, याविषयीं ‘तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्याम्’ म्ह० आत्मज्ञाचें धन पुत्रांना, पुण्य सुहृदांना व पाप शत्रूंना प्राप्त होतें, अशी श्रुति आहे. कौ. १. ४ पहा.

हे भरतश्रेष्ठा, पांडवांनीं जें राज्यादि ऐश्वर्य प्राप्त केलें तें त्या वीर पांडुपुत्रांवांचून इतर कोणालाहि मिळवितां येणें शक्य नव्हतें. त्यांच्या सामर्थ्यावांचून हें पृथ्वीचें राज्य दुर्लभ होतें. असें असतांना तूं पुत्रांच्या अधीन होऊन त्यांच्या संपत्तीचा अभिलाष करतोस, हें कर्म तुझ्यासारख्याला योग्य नव्हे. त्यामुळें तुझी पृथ्वीवर मोठी अकीर्ति होईल.

हे राजेंद्रा, आपत्ति बुद्धिशून्य, हीनकुलोत्पन्न, क्रूर, दीर्घद्वेषी, युद्धकलारहित व पुरुषार्थरहित, अशा अधर्मयुक्त पुरुषाचा आश्रय करितात. जो भाग्यवान् नर उच्चकुलांत उत्पन्न होऊन बलाढ्य, यशस्वी व बहुश्रुत असतो तो सुखानें उपजीविका करणारा जितेंद्रिय पुरुष धर्माधर्मांचा विचार करून वागतो आणि या सद्गुणांच्या बलावर उत्कर्ष पावतो. परंतु हे महाराज, तूं श्रेष्ठ कुलांत जन्म पावूनहि कपटाचरणानें द्रव्यापहार करण्याच्या दुष्ट बुद्धीमुळें गुणहीन झाला आहेस !

त्यावांचून हे राजा, भीष्मादिकांसारखे विपत्कालींहि धर्मार्थांचा त्याग न करणारे विवेकी मंत्री असतांना तूं अधर्मांत कसा प्रवृत्त झाला असतास ! भीष्मादिकांसारख्या श्रेष्ठ मंत्र्यांनीं द्यूताचा निषेध केला असतांहि त्यांची उपेक्षा करून कपट द्यूताला संमति कशी दिली असतीस व पांडवांना वनवासाला पाठविण्याचें निष्ठुर कर्म तरी केलें असतेंस ! सर्व मंत्र्यांनीं निषेध केला असतांहि कोणता सुज्ञ मनुष्य असलें क्रूर कर्म करील ! परंतु तूं भीष्मादिकांच्या उपदेशाकडे दुर्लक्ष केलेंस व कर्णादिकांचा मंत्र ऐकलास ! हे तुझे विश्वासांतील मंत्री नित्य एकत्र जमून पांडवांचें राज्य परत न देण्याचा संकेत करीत असतात. परंतु यांत कुरूंचा क्षय निश्चित आहे, हें लक्षांत असूं दे.

हे वैचित्र्यवीर्या, भवितव्यताच जर तशी असेल तर अकस्मात् सर्व कौरव नष्ट होतील. तुझ्या या पापकर्मानें प्रेरित झालेला अजातशत्रु तुझ्या विनाशाची इच्छा करील. यावर तूं कदाचित् असें म्हणशील कीं, आमच्या नाशानें धर्मराजाला गोत्रवधाचें पातक लागेल, तर युधिष्ठिराला तो दोष लागणार नाहीं. कारण तूं एखाद्या चोराप्रमाणें स्वतःच्या नाशाला कारण होणारा अधर्म करीत आहेस. यास्तव तुजवर या पापाचा सर्व दोष लादून धर्मराजा निष्पापच राहील आणि तुझी मात्र लोकांत निंदा होईल.

हे आंबिकेया, देवांना कांहीं असाध्य आहे काय ? सर्व ईश्वराच्याच अधीन आहे. ज्याअर्थीं धनंजय परलोक पहाण्यासाठीं सशरीर स्वर्गलोकीं गेला व

तेथें देवांना मान्य झाला आणि नारदादिकाप्रमाणें उभय लोकसंचाराची योग्यता असतांहि त्या महात्म्यानें वनवासादिकांचे क्लेश सहन केले, त्याअर्थी तो सामान्य मानव नाहीं, यांत संशय नाहीं.

हे नृपश्रेष्ठा, हे शौर्यादि गुण पूर्वकर्मानुसार वृद्धि व ऱ्हास यांनीं युक्त आहेत. ते न्यूनाधिक होत असतात. तसेंच ऐश्वर्य व अनैश्वर्य हीं दोन्ही प्राप्त होऊन नाश पावणारीं असल्यामुळें तीं अनित्य आहेत, हें पाहून बलिराजाला पूर्व-पूर्व-कर्मांच्या कारणांचा अंत लागला नाहीं. शेवटीं अभ्युदयादिकांचें कारण ईश्वरावांचून अन्य नाहीं, असें मानून तो स्वस्थ बसला. तस्मात् सर्व गोष्टी ईश्वराच्याच हातीं आहेत.

हे प्रभो, प्राण्यांचीं चक्षु, श्रोत्र, नासिका, त्वक् व जिव्हा हीं ज्ञानेंद्रियें आहेत. तीं तृष्णेचा क्षय होईल, तेव्हांच तृप्त होतात. यास्तव तृष्णेचा क्षय करूनच इंद्रियप्रीति संपादन करावी. नाना यत्नांनीं संपादन केलेले विषय इंद्रियांना समर्पण करून त्यांना तृप्त करूं नये. (शका—अहो पण आपापला विषय प्राप्त झाल्यावांचून तीं तृप्त कशीं होणार ! उत्तर–निग्रहानें इंद्रियें वश करून घ्यावीं.) लाभ व हानि यांविषयीं हर्ष-विषाद न मानतां इंद्रियांना स्व-विषयांपासून निवृत्त करावें.

तथापि हे भारता, कांहीं लोक यावर दोष देतात. ते म्हणतात कीं, सर्वच दैवायत्त नसून तें कर्मायत्तहि आहे. शुभकर्म करणाऱ्या पुरुषाला शुभ फल प्राप्त होत असतें. कर्मामुळेंच माता-पितरांपासून प्राण्याची उत्पत्ति होते व यथाविधि अन्नपान सेवन केल्यानें त्याची वृद्धि होते. कर्मच जर नसतें तर जन्म व वृद्धि संभवलीच नसती. हे राजन्, प्रिय-अप्रिय, सुख-दुख, निंदा-स्तुति इत्यादि द्वंद्वें प्रत्येक मनुष्याला प्राप्त होतात. एखाद्याच्या सदाचरणाची एक मनुष्य प्रशंसा करितो, तर दुसरा त्याच्याच दुष्कृत्याची निंदा करीत असतो.

हे राजा, कौरव-पांडवांच्या या विरोधानें प्रजेचा क्षय होईल. तस्मात्, मी तुला दोष देत आहें. पांडवांचा राज्यविभाग सरळपणानें त्यांच्या स्वाधीन कर. हें माझें सांगणें तुला जर रुचलें नाहीं तर तृणाला दग्ध करणाऱ्या अग्नीप्रमाणें तुझ्या या अपराधामुळें संतप्त झालेला अर्जुन कौरवांना दग्ध करून टाकील ! हे नरेंद्रा, द्यूतप्रसंगीं कपटानें पांडवांना जिंकून तूं स्वतःला कृतार्थ मानलेंस व

पुत्रांच्या मतानें पांडवांशीं शम करण्याचें नाकारिलेंस. परंतु तेंच कर्म आतां कसें फळाला आलें आहे, तें पहा.

राजा, तूं विदुरासारख्या आप्तांना दूर करून कर्णासारख्या अनाप्तांना जवळ केलें आहेस. ही भूमि केवढी विस्तीर्ण पसरली आहे. तूं दुर्बल असल्यामुळें तिचें संरक्षण करण्यास समर्थ नाहींस. हे कुरुराजा, रथवेगानें मी श्रांत झालों आहें. यास्तव मला आतां जाण्याची अनुज्ञा असावी. मी जाऊन शयन करितों. उदयिक सर्व कौरवांच्या समक्ष सभेमध्यें अजातशत्रूचें वचन तुला निवेदन करीन.

धृतराष्ट्र—हे सूतपुत्रा, माझी तुला अनुज्ञा आहे. तूं आतां स्वगृहीं जा व शयन करून विश्रांति घे. उद्यां प्रातःकाळीं सर्व कौरव सभेंत जमून तुझ्या मुखानें युधिष्ठिराचा संदेश ऐकतील. ५. २. ३२.

येथें दुसरें संजययानपर्व समाप्त झालें.

प्रजागरपर्व ३.

अध्याय ३३ वा.

[१ धृतराष्ट्राचें विदुराला रात्रींच पाचारण २ चिंतेनें धृतराष्ट्राचा प्रजागर, त्याविषयीं विदुराला प्रश्न. ३ विदुराचा नीतिकथनपूर्वक पांडवांना राज्य देण्याचा उपदेश.]

(१) **वैशंपायन**—राजा, याप्रमाणें संजय अनुज्ञा घेऊन स्वगृहीं निघून गेला असतां इकडे धृतराष्ट्राचें चित्त अतिशय अस्वस्थ झालें. त्याला झोंप येईना, किंवा कांहीं सुचेना. तेव्हां तो महाप्राज्ञ महीपति धृतराष्ट्र द्वारपालाला म्हणाला—" हे द्वाररक्षका, मी आतां विदुराची भेट घेऊं इच्छितों, यास्तव सत्वर जा व त्याला घेऊन ये."

धृतराष्ट्रानें पाठविलेला तो दूत वेगानें विदुराकडे गेला व त्याला म्हणाला—" हे धर्मज्ञा, आमचा प्रभु महाप्राज्ञ धृतराष्ट्रमहाराज तुला बोलावीत आहे."

दूताच्या संदेशाप्रमाणें विदुर तत्काल राजमंदिरांत आला व तेथें असलेल्या द्वारपालाला म्हणाला—' मी विदुर आलों आहें,' असें धृतराष्ट्राला निवेदन कर.

तेव्हां द्वारपाल अंतर्गृहांत जाऊन म्हणाला—हे राजेंद्रा, तुझ्या आज्ञेप्रमाणें विदुर आला असून तो तुझ्या चरणांच्या दर्शनाची इच्छा करीत आहे. तरी त्याला काय सांगावें, याची मला आज्ञा व्हावी.

धृतराष्ट्र—महाप्राज्ञ दूरदर्शी विदुराला सत्वर आंत येऊं दे. त्याच्या आगमनाची मला सूचना देण्याची कांहीं गरज नाहीं. विदुराला माझ्या दर्शनाची सर्वदा मोकळीकच आहे.

राजाचें हें वचन ऐकून द्वारपाल बाहेर येऊन विदुराला म्हणाला—" हे क्षत्त्या, धीमान् महाराजांच्या अंतःपुरांत तूं निःशंकपणें प्रवेश कर. तूं महाराजांच्या दर्शनाला सर्वकाल समर्थ आहेस. तुला कोणताहि प्रतिबंध नाहीं, असें राजानें मला सांगितलें आहे."

वैशंपायन—जनमेजया, नंतर विदुरानें धृतराष्ट्राच्या अंतःपुरांत प्रवेश केला व चिंतातुर झालेल्या राजाला तो हात जोडून म्हणाला—" हे महाप्राज्ञ राजा, मी हा विदुर तुझ्या आज्ञेप्रमाणें आलों आहें. माझ्या हातून होण्यासारखें कांहीं कार्य असल्यास मला अवश्य आज्ञा कर."

(२) **धृतराष्ट्र**—हे विदुरा, आपण पांडवांकडे पाठविलेला संजय नुक्ताच परत आला व माझीच निंदा करून निघून गेला. तो अजातशत्रूचें म्हणणें उद्यां सभेमध्यें सांगणार आहे. त्या पांडुपुत्राचा संदेश न कळल्यामुळें माझें मन अतिशय अस्वस्थ झालें आहे, माझ्या सर्व शरीराचा दाह होत आहे व त्यामुळें मला झोंपहि येईनाशी झाली आहे. बा विदुरा, आम्हां सर्वांपेक्षां तूंच अधिक धर्मार्थकुशल आहेस, यास्तव जागरणानें व चिंतेनें तळमळणाऱ्या मला कांहीं तरी श्रेयोमार्ग सांग.

पांडवांकडून संजय जेव्हां परत आला, तेव्हांच माझ्या मनाची शांति नष्ट झाली, सर्व इंद्रियें व्याकुळ झालीं व ' तो आतां काय सांगणार ' याचीच मला अतिशय चिंता लागून राहिली आहे.

विदुर—हे महाराज, ज्यावर बलवान् शत्रु चालून आला आहे असा दुर्बल व साधनहीन पुरुष, ज्याचें सर्वस्व हरण केलें आहे, असा दीन मानव, विषयासक्त पुरुष व चोर या चौघांच्या ठिकाणीं निद्रेचा अभाव होतो. यास्तव हे नराधिपा, या महादोषांनीं तर तुला स्पर्श केला नाहीं ना? परद्रव्याच्या अभिलाषानें तर तूं संतप्त होत नाहींस ना?

धृतराष्ट्र—हे धर्मज्ञा, या राजर्षींच्या कुलांत तूंच एक ज्ञानसंपन्न आहेस. यास्तव तुझ्या मुखानें परम निःश्रेयसकर व धर्म्य वचन ऐकण्याची माझी इच्छा आहे.

(३) विदुर—हे धृतराष्ट्रा, युधिष्ठिर जन्मतःच राजलक्षणांनीं युक्त आहे. शेवटीं तोच त्रैलोक्याचा अधिपति होईल. वस्तुतः पांडवांना त्यांचें राज्य परत देऊन त्यांचा संग्रह करणेंच तुला उचित होतें. परंतु तूं त्यांस वनवासाला पाठविलेंस व आतां चिंतामग्न होऊन बसला आहेस.

राजा, युधिष्ठिराच्या उलट तूं राजलक्षणांनीं हीन आहेस, सर्वांच्या द्वेषाला पात्र झाला आहेस आणि तूं जरी स्वतःला मोठा धर्मात्मा मानीत असलास तरी तुझ्या चक्षूंची ज्योति नष्ट झालेली असल्यामुळें तुला राज्यांश मिळणें शास्त्रसंमत नाहीं. युधिष्ठिराच्या ठिकाणीं क्रूरत्व नाहीं. तो दयालु, धर्मनिष्ठ, सत्यपरायण व पराक्रमी आहे. तरीहि तुझ्या महत्त्वाकडे लक्ष देऊन तो तेरा वर्षें राज्यहीन होऊन अनेक क्लेश सहन करीत राहिला आहे.

असें असतांना हे कुरुश्रेष्ठा, तूं दुर्योधन, कर्ण, शकुनि व दुःशासन यांच्या अधीन होऊन ऐश्वर्याची इच्छा कशी करितोस ? ते चौघेहि मूर्ख असून त्यांच्या ठिकाणीं पांडित्याचा पूर्ण अभाव आहे. यास्तव मी आतां तुला पंडिताचें लक्षण सांगतों तें ऐक—"जो शास्त्रयुक्त आत्मज्ञान, शक्तियुक्त कर्म, वैराग्ययुक्त तितिक्षा व श्रद्धायुक्त धर्मनित्यता या गुणांना यथार्थ जाणतो, तोच पंडित म्हटला जातो. याच्या उलट अयथार्थ गुणांनीं मूढ झालेले पुरुष पुरुषार्थापासून भ्रंश पावतात. पण पंडित त्यापासून च्युत होत नाहींत. प्रशस्त कर्मांचा स्वीकार, निंद्य कर्मांचा त्याग, अनास्तिकत्व आणि श्रद्धालुत्व हीं पंडिताचीं लक्षणें होत. क्रोध, धनमदानें होणारा हर्ष, दर्प, पूज्याच्या सत्काराविषयीं लज्जा, अनम्रता, अहंमन्यता इत्यादि पुरुषार्थाची हानि करणारे दोष ज्याला स्ववश करूं शकत नाहींत, म्ह० जो या दोषांच्या अधीन होत नाहीं, त्याला पंडित म्हणतात.

ज्याचें कार्य व गुप्त संकेत, पूर्वी कोणालाहि कळत नाहीं, तर त्याचें तें कार्य व संकेत सिद्ध झाल्यावर लोकांना कळतात तो पंडित होय. ज्याच्या कार्याला शीत, उष्ण, भय, आसक्ति, समृद्धि किंवा असमृद्धि विघ्न करूं शकत नाहींत, तो पंडित म्हटला जातो. ज्याचें स्वभावतःच अस्थिर असलेलें चित्त ऐहिक सुखापेक्षां उभयलोकसुखावह धर्म व अर्थ यांनाच वरितें, तो पंडित होय.

धर्मार्थापेक्षां काम निकृष्ट आहे, यास्तव कामाचा त्याग करून जो सुज्ञ पुरुष अर्थ संपादन करितो व अर्थाहून धर्म श्रेष्ठ मानतो, तो अर्थार्थी मोक्षापर्यंत सर्व अर्थांना प्राप्त होतो. ज्ञानफल जो मोक्ष त्यांत सर्व अर्थांचा अंतर्भाव होत असल्यामुळें तो जनकादितुल्य पंडितच म्हटला जातो. बुद्धिमान् पंडित आपलें सामर्थ्य जाणून त्याप्रमाणें इच्छा करितात व कर्म आरंभितात आणि कोणाचाहि अवमान करीत नाहींत.

कोणत्याहि गोष्टीचें सत्वर ग्रहण करून आपलें ज्ञान दृढ होण्यासाठीं दीर्घकाल श्रवण करावें, आपलें कर्तव्य जाणून कामासक्त न होतां अर्थ संपादन करावा आणि कोणीं विचारिल्यावांचून दुसऱ्याच्या कामांत व्यर्थ उपदेश करण्यास प्रवृत्त होऊं नये; कारण हीं पंडिताचीं मुख्य लक्षणें आहेत. पंडितबुद्धि पुरुष अप्राप्य वस्तूंची कधीं इच्छा करीत नाहीं. नष्ट झालेल्या विषयांविषयीं शोक करीत नाहीं व आपत्प्रसंगीं मोहित होत नाहीं.

जो सुज्ञ मनुष्य ‘ आपल्याला हें कार्य यत्नसाध्य आहे ’ असा मनाचा निश्चय झाल्यावरच मग तें हातीं घेतो, आरंभिलेलें कार्य मध्येंच न सोडतां शेवटास नेतो आणि जितेंद्रिय होऊन सर्वदा सत्कर्मांतच व्यग्र असतो, तो पंडित म्हटला जातो.

हे भरतश्रेष्ठा, पंडिताला शिष्टांना मान्य असलेलीं कर्मेंच रुचतात. तो ऐश्वर्यप्राप्तीसाठीं कर्मे करीत असतो. दुसऱ्याच्या उत्कर्षाचा द्वेष करीत नाहीं. स्वतःचा सन्मान झाल्यास हृष्ट व अवमान झाला असतां संतप्त होत नाहीं. त्याची वृत्ति गंगेच्या डोहाप्रमाणें अक्षुब्ध असते. तो पृथिव्यादि सर्व भूतांचें ‘ विनाशित्व ’ हें तत्त्व आहे, असें जाणतो. ऐश्वर्यादिकांचा रचनाप्रकार व उपाय त्याला अवगत असतो. मनुष्यांतील असा पुरुषच पंडित म्हटला जातो. जो मधुर वक्ता, प्राचीन चित्रविचित्र कथा जाणणारा बहुश्रुत, प्रतिभासंपन्न, तर्कज्ञ व ग्रंथाचा अर्थ तत्काल समजून सांगणारा असतो तोच खरा पंडित होय. ज्याचें शास्त्राध्ययन बुद्धीच्या अधीन असतें व बुद्धि शास्त्रानुसारिणी असते आणि जो शिष्टांच्या मर्यादेचें उल्लंघन करीत नाहीं अशा गुणवान् मनुष्याला ‘ पंडित ’ हें नांव प्राप्त होतें.”

हे महाराज, आतां मूर्खांचीं लक्षणें सांगतों तीं ऐक—“ जो मूढ मनुष्य शास्त्रश्रवणरहित असून उद्धतपणानें वागतो, दरिद्री असून महत्त्वाकांक्षी

असतो आणि दुर्योधनाप्रमाणें द्यूतादि हीनकर्मांनें अर्थ संपादन करण्याची इच्छा करितो त्याला विद्वान् लोक ' मूढ ' असें म्हणतात. शकुनीप्रमाणें जो स्वतःचें राज्यादि सोडून दुसऱ्याच्या लाभासाठीं झटत असतो, मित्रांसाठीं मिथ्याचरण करितो, तो मूढ म्हटला जातो.

हे राजा, तुझ्याप्रमाणें जो कर्णादि भक्तिहीनांची इच्छा करितो व तुजवर भक्ति ठेवणाऱ्या पांडवांना दूर करितो, युधिष्ठिरासारख्या बलवानांचा द्वेष करितो, तो मूढमति होय. भरतश्रेष्ठा, मूढ मनुष्य अमित्राला मित्र समजतो, मित्राचा द्वेष करून त्याचा नाश करितो. जतुगृहासारखें दुष्ट कर्म आरंभितो, भृत्यांच्या द्वारा निंद्य कार्यांचा लोकांत प्रसार करितो आणि तत्काल सिद्ध होणाऱ्या कार्याला दीर्घकाल लावितो.

जो अधार्मिक पुरुष पितरांचें श्राद्ध व देवतांचें अर्चन करीत नाहीं, त्या मूढमतीला सुहृद् व मित्र लाभत नाहींत. तो मूढबुद्धि नराधम बोलाविल्यावांचूनच दुसऱ्याच्या घरांत प्रवेश करितो, न विचारतांच पुष्कळ बडबड करितो आणि ज्याचा विश्वास ठेवूं नये, त्यावर विश्वास ठेवतो. स्वतः सदोष आचरण करतो व दुसऱ्यांना मात्र तसें वागल्याबद्दल दोष देतो. हातीं कांहीं अधिकार नसतांहि क्रुद्ध होतो. धर्मार्थरहित असलेल्या स्वतःचें बल न जाणतां यत्नांवांचून दुष्प्राप्य वस्तूची इच्छा करितो. हे राजन्, जो अप्रबुद्ध पुरुष शिष्य नसलेल्यास उपदेश करितो, सुपीक नसलेल्या प्रदेशाची मशागत करितो, राजस्त्रियांची गुप्तपणें उपासना करितो आणि दातृत्वहीन कृपणाची सेवा करितो, तो मूढमति म्हटला जातो.

हे धृतराष्ट्रा, याच्या उलट जो विचारवान् पुरुष फार मोठा अर्थ, विद्या किंवा ऐश्वर्य यांची प्राप्ति झाली असतांहि नम्रतेनें वागतो, तो पंडित म्हटला जातो. परंतु आपल्या आश्रित वर्गाला अन्न-वस्त्र न देतां जो स्वतः उत्तम अन्न व उंची वस्त्र यांचें सेवन करितो, त्याच्यासारखा निर्दय प्राणी दुसरा कोणता असणार !

राजा, एक मनुष्य पापाचरणानें धन मिळवितो आणि अनेक लोक त्याचा उपभोग घेतात. परंतु शेवटीं फल भोगणारे दोषमुक्त होतात व त्या पापाचा कर्ता मात्र दोषानें लिप्त होतो. याच न्यायानें हे आंबिकेया, तूंच मुख्य पापकर्ता आहेस, शकुनिप्रभृति नाहींत. यास्तव तुला पुत्र-धनादिकांचा नाश व

नरक हीं पापफलें भोगावीं लागतील. तुझे साह्यकर्ते या दोषांनीं लिप्त होणार नाहींत.

धनुर्धरानें सोडलेला बाण एका मनुष्याला विद्ध करील किंवा मुळींच कोणाला वेध करणार नाहीं. परंतु बुद्धिमानानें योजिलेली बुद्धि राजासह राष्ट्राचा नाश करिते. ऐका बुद्धीनें कार्य व अकार्य यांचा चांगला निश्चय करून साम, दान, भेद व दंड यांनीं मित्र, उदासीन व शत्रु यांना आपल्या स्वाधीन ठेवावें. त्यांतील मित्राला केवल सामानेंच आपलेंसें करून घ्यावें. उदासीनाला दान आणि भेद या उपायांनीं वश करून घ्यावें व शत्रूला सामादि चारी उपायांनीं स्वाधीन ठेवावें. पंच-इंद्रियांना जिंकून संधि-विग्रहादि सहा उपाय उत्तम प्रकारें योजावे आणि स्त्री, द्यूत, मृगया, मद्यपान, कठोरवाक्, निर्दयपणानें केलेला दंड व अर्थदूषण म्ह० द्रव्याची अफरातफर किंवा वित्तशाठ्य हीं सात व्यसनें सोडून तूं सुखी हो. विषाचा रस एकाच मनुष्याचे प्राण हरण करितो. शस्त्रानें एखाद्याचाच वध होतो. परंतु राजाच्या गुप्त संकेताचा स्फोट झाला असतां समग्र राष्ट्र व प्रजा यांच्यासह राजाचा नाश होतो.

हे पृथ्वीपाला, एकट्यानेंच स्वादु अन्न कदापि भक्षण करूं नये, कारण त्यांत त्यापासून पापोत्पत्ति होते. अर्थप्राप्तीविषयींचा विचार एकट्यानेंच करूं नये. त्यांत चित्तभ्रम होण्याचा संभव आहे. प्रवासांत अनेक अनर्थ व अडचणी यांचा संभव असल्यामुळें एकट्यानेंच प्रवासाला जाऊं नये. रात्रीं प्रेतादि-

१ एकया द्वे विनिश्चित्य त्रींश्चतुर्भिर्वशे कुरु । पंच जित्वा विदित्वा षट् सप्त हित्वा सुखी भव ॥ हा श्लोक राजनीतिपर व अध्यात्मपरहि आहे. त्याचा राजनीतीपर अर्थ वर दिला आहे. अध्यात्मपर अर्थ असा—'**एकया**'–विवेकयुक्त बुद्धीनें '**द्वे**'-नित्य व अनित्य यांचा '**विनिश्चित्य**'–यथार्थ निश्चय करून '**त्रीन्**'-काम, क्रोध व लोभ यांस '**चतुर्भिः**'–शम, दम, उपरम व श्रद्धा या चार उपायांनीं '**वशे कुरु**'०वश करून घे. '**पंच जित्वा**'–श्रोत्रादि पंचेंद्रियांना जिंकून '**षट् विदित्वा**'–अशनाया, पिपासा, शोक, मोह, जरा व मृत्यु यांस जाणून '**सप्त हित्वा**'–पंचेंद्रियें, मन व बुद्धि यांचा त्याग करून '**सुखी भव**'–सुखी हो. 'यदा पंचावतिष्ठन्ते०' या काठक श्रुतींत पंचेंद्रियें, बुद्धि व मन यांच्या निग्रहालाच परागति म्हटलें आहे.

दर्शन किंवा बीभत्स दर्शन-श्रवणादिक यांपासून भय उत्पन्न झाल्यास त्यावेळीं त्याचा प्रतिकार करणाराचा असंभव असल्यामुळें सर्व लोक निजले असतां एकट्यानेंच जागत बसूं नये.

राजा, समुद्राच्या परतीरावर नेणाऱ्या नौकेप्रमाणें सत्य म्हणजे यथार्थभाषण हें स्वर्गाचें साधन आहे. किंवा सत्य म्ह० ब्रह्म हाच मोक्ष आहे. हे राजन्, अशा या 'एकमेव अद्वितीय' सत्याला तूं जाणत नाहींस व कपटाचा आश्रय करितोस.

राजा धृतराष्ट्रा, आतां क्षमेचें महत्त्व ऐक. क्षमाशीलांचा फक्त एकच दोष मानला जातो. लोक क्षमावान् मनुष्याला दुर्बल समजतात. यावांचून त्याच्या ठिकाणीं अन्य कोणताहि दोष संभवत नाहीं. परंतु सुज्ञांनीं हा दोष मानूं नये. कारण 'क्षमा' हेंच श्रेष्ठ बल आहे. 'क्षमा हा दुर्बलाचा गुण व सबलाचें भूषण आहे. क्षमा हें एक वशीकरण आहे. या लोकीं क्षमेनें काय साध्य होणार नाहीं ! ज्यांच्या हातीं शांतिरूप खड्ग आहे, त्याला दुर्जन काय करूं शकणार ! तृणरहित स्थलीं पडलेला अग्नि स्वतःच शांत होत असतो.

परंतु अक्षमावान् पुरुष आपल्या निष्ठुरतादि दोषांनीं शत्रूला व स्वतःलाहि संताप देतो. धर्म हें एकच परम श्रेय आहे, क्षमा हीच उत्तम शांति आहे, विद्या हीच परम तृप्ति आहे आणि एक अहिंसाच सुखावह आहे. यास्तव हे राजा, कुमारांच्या युद्धानें तूं कुलक्षय करूं नको. राजा, बिळांत पडून रहाणाऱ्या मूषकादि प्राण्यांस सर्प जसा ग्रासून टाकितो, तसा शत्रूशीं विरोध न करणारा राजा व प्रवास न करणारा ब्राह्मण यांचा पृथ्वी नाश करिते. कठोर वचन व दुर्जनांचा सन्मान हीं दोन कर्म निंद्य आहेत. तीं न करणारा मनुष्य या लोकीं उत्कर्ष पावतो. परंतु राजा, तूं तर शकुन्यादि असज्जनांचा मोठा सत्कार करीत आहेस. हे भरतश्रेष्ठा, दुसऱ्याच्या बुद्धीनें चालणारे दोन प्रकारचे लोक आहेत. एकानें एखाद्याला पूज्य मानतांच स्वतःहि विचार न करितां त्याला पूज्य मानणें हा एक प्रकार, राजा तूंहि त्या अप्रबुद्ध माणसाप्रमाणें दुर्योधनानें कर्णाला मानार्ह मानतांच त्याला सन्मान्य समजूं लागलास. कांहीं स्त्रियाहि अशा वृत्तीच्या असतात. एखाद्या पुरुषावर एका स्त्रीची प्रीति

---

१ एको धर्मः परं श्रेयः क्षमैका शान्तिरुत्तमा ।
विद्यैका परमा तृप्तिरहिंसैका सुखावहा ॥

जडलेली पाहतांच अनेक स्त्रियांनीं त्याच पुरुषावर आसक्त होणें हें परप्रत्ययानें वागणाराचें दुसरें लक्षण आहे. या वृत्तीचीं माणसें दुसऱ्याच्या मतानें कर्मे करीत असतात. त्यांना स्वतःची बुद्धि नसते.

हे राजन्, दरिद्री माणसाची महत्त्वाकांक्षा व हातीं कसलाहि अधिकार नसलेल्या तुझ्या पुत्रांप्रमाणें असमर्थाचा क्रोध हे दोन मनोविकार त्याचें शरीरशोपण करणारे तीक्ष्ण कंटकच आहेत.

हे राजन्, तुझ्यासारखे पुत्रकलहाच्या निवारणाविषयीं उदासीन असलेले गृहस्थ व व्यवहारासक्त यति हे दोघे आपापल्या वृत्तीच्या विपरीत कर्मामुळें लोकांत सत्कीर्तीला प्राप्त होत नाहींत. परंतु हे कुरुसत्तमा, ज्येष्ठ पांडवासारखा समर्थ असूनहि क्षमावान् आणि दरिद्री असूनहि दातृत्ववान् अशा दोन श्रेष्ठ गुणांनीं युक्त असलेले पुरुष स्वर्गाचेंहि अतिक्रमण करून विराजमान होतात.

धृतराष्ट्रा, न्यायप्राप्त द्रव्याच्या विनियोगांत दोन प्रकारचा दोष संभवतो. तूं जसें दुर्योधनाला राज्यार्पण केलें आहेस तसें अपात्रीं समर्पण आणि युधिष्ठिरासारख्या सत्पात्रास त्याचें अप्रदान, हे दोन मुख्य दोष आहेत. यास्तव तुझ्या पुत्रासारखा धनवान् असून अदाता व दरिद्री असून अतपस्वी या दोघांना गळ्यांत दृढ शिला बांधून जिवंतपणींच समुद्रांत बुडवावें. हे पुरुषव्याघ्रा, योगयुक्त परिव्राजक संन्यासी व रणांत युद्धाला तोंड देऊन गतप्राण झालेला वीर हे दोघे सूर्यमंडलाचा भेद करून ऊर्ध्वलोकीं जातात.''

हे भरतर्षभा, मनुष्यांचे तीन उपाय श्रुत आहेत. ते सांगतों ऐक—सर्व उपायांमध्यें युद्ध निकृष्ट, भेद व दान मध्यम आणि साम हा उत्कृष्ट उपाय आहे, असें वेदवेत्ते विद्वान् म्हणतात. उत्तम, मध्यम व अधम असे तीन प्रकारचे पुरुष असतात. त्यांची त्यांच्या योग्यतेप्रमाणें त्रिविध कार्यांत योजना करावी. परंतु तूं कर्णादि अधमांना श्रेष्ठ कार्यांत नियुक्त केलें आहेस.

भार्या, दास आणि सुत हे तिघे धनाचे स्वामी नसतात. ते जें वित्त मिळवितात त्यावर त्यांच्या धन्याची सत्ता असते. यास्तव तूं विद्यमान असतांना तुझ्या पुत्राचा राज्यावर अधिकार नाहीं. पांडवांचें राज्य त्यांना परत देण्यास तूं धर्मतः समर्थ आहेस. धृतराष्ट्रा, परद्रव्याचा अपहार, परदारहरण आणि सुहृदांचा परित्याग हे तीन दोष क्षय करणारे आहेत. तसेंच काम, क्रोध व लोभ हें तीन प्रकारचें नरकाचें द्वार आपला नाश करणारें आहे, तस्मात् या

तिर्हींचा त्याग करावा. हे राजा, तूं परद्रव्यहरणादि तीन दोष आचरिले आहेस व कामादि दोषांनींहि युक्त आहेस.

हे कुरुश्रेष्ठा, वरदान, राज्य व पुत्रजन्म या तिर्हींचें पुण्य 'शत्रूला संकटांतून मुक्त करणें' या एका सत्कर्माच्या तुल्य आहे. यास्तव तूं युधिष्ठिराला गोत्र-वधाच्या पातकापासून सोडीव.

ज्यानें पूर्वीं सेवा केली आहे, असा भक्त, सांप्रत भक्ति करीत असलेला भक्त आणि 'मी तुमचा आहें' असें बोलून शरण आलेला पुरुष, या तिघांचा आपल्या आपत्कालींहि त्याग करूं नये. तथापि तुझी भक्ति करणाऱ्या पांडवांना त्यांच्या संकटांतहि तूं आश्रय दिला नाहींस.

मंदमति, दीर्घसूत्री म्ह० चेंगट व चंचल मनुष्य आणि स्तुतिपाठक यांच्याशीं बलवान् राजानें कदापि संकेत करूं नये, असें पंडितांचें मत आहे. बा धृतराष्ट्रा, गृहस्थधर्मांत स्थित असलेल्या तुझ्या ऐश्वर्यसंपन्न गृहांत सर्वदा चार प्रकारचे लोक निवास करोत. १ वृद्ध ज्ञातिबांधव, २ आपद्ग्रस्त कुलीन, ३ द्रव्यहीन मित्र व ४ अपत्यरहित भगिनी हीं चौघें तत्काल उपकार करणारीं आहेत. कारण वृद्ध कुलधर्मांचा उपदेश करीत असतात. आपत्तींत असलेले कुलीन आचार्य मुलांना शिष्टाचार शिकवीत असतात. दरिद्री सखा हिताचा उपदेश करीत असतो आणि पुत्ररहित भगिनी गृहांतील धनादिकांचें रक्षण करीत असते. यास्तव या सर्वांना सतत आश्रय द्यावा. तुझ्या गृहांत हीं सर्व आहेत, परंतु त्यांच्या उपदेशाचें तूं ग्रहण करीत नाहींस.

महाराज, पूर्वीं एकदा इंद्रानें विचारिलें असतां बृहस्पतीनें त्याला चार प्रकारचीं सद्यःफल साधनें सांगितलीं. तीं मी तुला सांगतों ऐक—देवतांचा शापानुग्रहरूप संकल्प सद्यःफल देणारा आहे. २ अगस्त्यादि ज्ञात्यांचा समुद्रपानादि प्रभावहि सद्यःफल देणारा असल्यामुळें तेहि देवतुल्यच आहेत. ३ विद्यासंपन्न विद्वानांचा विनय गुरुप्रसादरूप सद्यःफल देतो आणि ४ चौर्यादिकांसारखें पापकर्म विनाशरूप सद्यःफल देत असतें. अशा प्रकारचें चौर्यकर्म तूं केलें आहेस.

अग्निहोत्र, मौन, शास्त्राध्ययन व यज्ञ हीं चार कर्में भयरहित आहेत, परंतु त्यांचें विपरीत आचरण भयावह आहे. तीं मानासाठीं आचरिलीं असतां भयंकर फल देतात आणि हे नृपश्रेष्ठा, तूं तर सर्व कर्में मानार्थच करीत असतोस.

हे भरतश्रेष्ठा, मनुष्यानें मोठ्या यत्नानें पिता, माता, अग्नि, आत्मा व गुरु या पंचाग्नींची नित्य परिचर्या करावी. कारण हे सर्व अग्नितुल्य पूज्य आहेत. परंतु तुझा पुत्र पित्याप्रमाणें पूज्य असलेल्या ज्येष्ठ युधिष्ठिर भ्रात्याचा सत्कार करीत नाहीं. 'ज्येष्ठो भ्राता पितुःसमः' म्ह० ज्येष्ठ भ्राता पितृतुल्य आहे, असें श्रुत आहे. या लोकीं देव, पितर, मनुष्य, यति व अतिथि या पांच जणांचें केवळ पूजन केल्यानेंच यशःप्राप्ति होते.

हे राजन्, मित्र, अमित्र, मध्यस्थ, गुरुजन आणि आश्रित हे पांचजण तूं जेथें जेथें जाशील, तेथें तेथें तुला अनुसरतील. इहलोकीं संपादन केलेले मित्रादिक या लोकीं, परलोकीं व जन्मांतरींहि आपापलीं कार्यें करतील. यास्तव तुझ्याशीं मित्रत्वानें वागणारे जे पांडव त्यांच्याशीं मैत्रीनें वागणेंच योग्य होय. परंतु अंधत्वामुळें दुर्जनांच्या वचनानें फसलेल्या तुला पांडवांचे गुण दिसत नाहींत. मानवांच्या पंचेंद्रियांतील एक इंद्रिय जरी नष्ट झालें, तरी कातड्याच्या पिशवीला पडलेल्या बारीकशा एका छिद्रांतून वाहून जाणाऱ्या जलाप्रमाणें त्याची बुद्धि नाहींशी होते.

हे राजा, उत्कर्षाची इच्छा करणाऱ्या पुरुषानें निद्रा, तंद्रा, भय, क्रोध, आलस्य व दीर्घसूत्रता हे सहा दोष टाकावे. मनुष्यानें १ शास्त्राचें रहस्य न सांगणारा आचार्य, २ वेदाध्ययन न करणारा ऋत्विज, ३ रक्षण न करणारा राजा, ४ अप्रिय भाषण करणारी भार्या, ५ गांवांत भटकणारा गोपाल आणि ६ वनांत जाऊन बसणारा नापित या सहाजणांचा फुटक्या नौकेप्रमाणें त्याग करावा, अशी नीति आहे. तिला अनुसरून तुझे प्रजाजन हे राजा, पांडवांचें रक्षण न करणाऱ्या तुझाहि त्याग करितील.

सत्य, दान, अनालस्य, अनसूया, क्षमा व धृति या सहा गुणांचा पुरुषानें कदापि त्याग करूं नये. परंतु तूं धृतिशून्य असल्यामुळें दुर्योधनाचा त्याग करण्याचें धैर्य तुझ्या ठिकाणीं दिसत नाहीं. १ द्रव्यप्राप्ति, २ नित्य आरोग्य, ३ प्रियवादिनी भार्या, ४ प्रिय पत्नी, ५ आज्ञाधारक पुत्र व ६ अर्थप्राप्ति करून देणारी विद्या, हीं सहा या लोकांतील सुखें आहेत. जो मनुष्य चित्तामध्यें नित्य वास करणाऱ्या काम-क्रोध, शोक-मोह व मद-मान या सहा विकारांना जिंकतो तो जितेंद्रिय पुरुष हिंसादि पापांनीं कदापि युक्त होत नाहीं. परंतु राज्याची इच्छा करणारा तूं या पापानें व अनर्थानें युक्त झाला आहेस.

चोर प्रमत्तावर उपजीविका करितात, वैद्य व्याधिग्रस्त जनतेवर आपला निर्वाह चालवितात. कामिनी कामासक्तावर अवलंबून असतात. याजक यजमानावर आपला चरितार्थ चालवितात. राजा नित्य कलह करणाऱ्या लोकांपासून द्रव्य संपादन करितो. (भांडणाऱ्या लोकांना न्याय देणारा न्यायाधीश राजाचाच असतो.) आणि पंडित मूर्खांवर आपलें कार्य साधितात. या सहा विषयांवर आपापलें जीवित चालविणारे हे असे सहाच प्रकारचे लोक आहेत. त्यांहून सातवा कोणी उपलब्ध होत नाहीं. या चोरादि सहा लोकांत तुझा अंतर्भाव होत नसतांना हे राजा, तूं पांडवांच्या धनावर उपजीविका कशी करितोस !

धृतराष्ट्रा, १ धेनु २ सेवा ३ कृषि ४ भार्या ५ विद्या आणि ६ शूद्रांची संगति या सहा वस्तूंकडे क्षणभर जरी दुर्लक्ष झालें तरी त्यांचा विनाश होत असतो आणि हे राजा, तूं तर पुत्रस्नेहानें मोहित होऊन सद्विद्येकडे दुर्लक्ष केलेंस व आतां स्वतःचा नाश करून घेत आहेस! तूं सत्याचा त्याग करूं नको. हे राजन्, ज्यांचें शिक्षण समाप्त झालें आहे, असे शिष्य आचार्यांचा अवमान करितात, विवाहानंतर पुत्र मातेला अवमानितात, अवाप्तकाम स्त्रिया पुरुषांची उपेक्षा करितात, कृतार्थ झाल्यावर प्रयोजकाचा, परतीराला गेल्यावर नावेचा व रोग नाहींसा झाल्यावर वैद्याचा, अशा पूर्वी उपकार केलेल्या सहा जणांचा नित्य अवमान होत असतो. त्याच न्यायानें हे प्रभो, तूंहि समग्र राज्यलाभानें कृतकृत्य झाला आहेस, म्हणून पांडवांची अशी उपेक्षा करीत आहेस.

१ आरोग्य, २ अनृणित्व, ३ अप्रवास, ४ सत्संगति, ५ स्वाधीन वृत्ति व ६ निर्भय निवास, हीं जीवलोकाचीं सहा सुखें आहेत. परंतु तुला सत्संग नाहीं.

ईर्षावान्, निंदक, असंतुष्ट, क्रोधी, नित्यशंकी, परभाग्यावर उपजीविका करणारा, असे हे सहा प्रकारचे मानव नित्य दुःखी असतात. तूं ईर्षावान् आहेस, तुला दया नाहीं व तुझे पुत्र तुझ्या अधीन नाहींत.

१ स्त्रिया, २ द्यूत, ३ मृगया, ४ मद्यपान, ५ कठोरवचन, ६ निर्दयपणानें केलेला दंड व ७ द्रव्याचा अपव्यय, हे सात दोष दृढमूल झालेल्या पृथ्वीपतीचाहि प्रायः नाश करितात. यास्तव दुःखाचें निमित्त होणाऱ्या या सात दोषांचा राजानें सदा त्याग करावा. परंतु तुझ्या पुत्रांनीं पांडवांना वाक्पारुष्य व दंडपारुष्य यांनीं क्लेश दिले आहेत.

राजा, विनाश पावणाऱ्या पुरुषाचीं हीं आठ पूर्वचिन्हें आहेत—१ तो प्रथम ब्राह्मणांचा द्वेष करूं लागतो. २ त्यांच्याविरुद्ध आचरण करितो. ३ त्यांच्या सर्वस्वाचा अपहार करितो. ४ त्यांना ताडन करितो. ५ ब्राह्मणांच्या निंदेंत आनंद मानितो. ६ त्यांची प्रशंसा त्याला रुचत नाहीं. ७ आपल्या कर्तव्यांत त्यांचें स्मरण करीत नाहीं. व ८ याचना करणाऱ्या ब्राह्मणाची त्याच्या समक्ष निर्भर्त्सना करितो. सुज्ञ मनुष्यानें हे आठ दोष आहेत असें जाणून, ते आचरूं नयेत. परंतु हे राजन्, तुझ्या पुत्रानें मैत्रेय-ऋषीचा अवमान केल्यामुळें त्याला या आठांतील शेवटला दोष लागेल, असें मला वाटतें.

हे भारता, स्वसुखाला कारण होणारे आठ प्रकारचे विषय मी तुला सांगतों ते ऐक—१ प्रिय मित्राची भेट, २ विपुल द्रव्यप्राप्ति, ३ पुत्राचें आलिंगन, ४ दांपत्यसमागमसुख, ५ समयोचित प्रिय भाषण, ६ ज्ञातिवर्गाचा उत्कर्ष, ७ इष्ट वस्तूचा लाभ आणि ८ बहुजन समाजांत सन्मान, या आठ गोष्टी नवनीताप्रमाणें हर्षाचें सार आहेत. परंतु हे राजन्, तूं द्रौपदीला सभेंत आणवून आपला स्वतःचा मान नष्ट केलास. १ बुद्धि, २ कुलीनत्व, ३ इंद्रियनिग्रह, ४ अध्ययन, ५ पराक्रम, ६ मितभाषण, ७ यथाशक्ति दान व ८ कृतज्ञता या आठ गुणांनीं पुरुष या लोकीं प्रकाशित होतो. पण तुझ्या पुत्रामध्यें यांतील एकहि गुण नाहीं व तूंहि त्यालाच अनुसरतोस !

श्रोत्रादि पंच ज्ञानेंद्रियें, मन, बुद्धि, अहंकार व स्थूल शरीर हीं जणुं काय नवद्वारेंच म्ह० विषयग्रहणाचे मार्गच ज्या मध्यें आहेत, अविद्या, काम व कर्म हे जणु काय तीन विधारक स्तंभच ज्यांत आहेत, शब्दादि पांच विषय हे ज्यामध्यें साक्षिवत् उदासीन आहेत व क्षेत्रज्ञ चिदात्म्याकडून जे अधिष्ठित आहेत, अशा या देहद्वयरूप एका देहाला म्ह० क्षेत्राला जो जाणतो तो उत्कृष्ट ब्रह्मवेत्ता होय.

हे धृतराष्ट्रा, १ मद्यादिकांनीं मत्त झालेला, २ प्रमत्त, ३ उन्मत्त, ४ श्रांत, ५ क्रुद्ध, ६ बुभुक्षित, ७ उतावीळ, ८ लोभी, ९ भ्यालेला व १० कामी, असे दहा प्रकारचे लोक धर्म जाणत नाहींत. या दहांतील तूं लोभी असल्या-मुळें धर्म जाणत नाहींस. पण या सर्व दोषांत पंडितानें आसक्त होऊं नये. याविषयीं एका पुरातन इतिहासाचें उदाहरण प्रसिद्ध आहे. पूर्वी सुधन्वा असुरानें पुत्रार्थ अशी गाथा गायिली आहे. जो राजा काम-क्रोधाचा त्याग करून

सत्पात्रीं धनाचा व्यय करितो, तारतम्य जाणतो व कोणतेंहि कार्य तत्काल करून टाकितो, लांबणीवर टाकीत नाहीं, त्याला सर्व लोक प्रमाण मानितात. जो नृपति कोणत्या माणसावर विश्वास ठेवावा हें जाणतो, ज्यांचा दोष कळला आहे त्यांना उचित दंड करितो, अपराधानुसार दंडाचें प्रमाण व ब्राह्मणादिकांच्या कोणत्या अपराधाची क्षमा करावी हें जाणतो, त्या-अशाप्रकारच्या राजाची समग्र श्री सतत सेवा करीत असते.

जो भूपति दुर्बलांचा अवमान करीत नाहीं, शत्रूचें छिद्र पहाण्यांत दक्ष राहून बुद्धिपुरस्सर त्याच्याशीं प्रेमानें वागतो, बलवानाशीं युद्ध करीत नाहीं आणि योग्यकालीं पराक्रम दाखवितो, तोच खरा धीर होय. जो महात्मा संकट प्राप्त झालें असतां व्यथित होत नाहीं, दक्ष राहून उद्योग करितो, प्रसंगीं दुःख सहन करितो, अशा कार्यभार सहन करणाऱ्या धुरंधराचे सर्व शत्रु पराभूत झालेच आहेत, असें समजावें.

जो मनुष्य कारणावांचून घरांतून बाहेर जात नाहीं (निष्कारण भटकत फिरत नाहीं), पापी लोकांशीं सख्य करीत नाहीं, परदाराभिलाष, दंभ, चोरी, चहाडी व मद्यपान, या दोषांपासून दूर रहातो, तो सदैव सुखी होतो. धर्म-काम-अर्थ या तिहींचा क्रोधानें आरंभ करीत नाहीं, कोणीं विचारिलें असतां सत्य वार्ताच कथन करितो, अल्पप्राप्तीसाठीं कदापि कलह करीत नाहीं, किंवा मित्राशीं वाद करीत नाहीं आणि तो विवेकी मनुष्य सत्कार न केल्यास क्रुद्ध होत नाहीं. जो कोणाची असूया करीत नाहीं, उलट अनुकंपाच करितो, दुर्बलाशीं विरोध करीत नाहीं, अमर्याद भाषण करीत नाहीं, वादांत क्षमा करितो, अशा पुरुषाची सर्वत्र प्रशंसा होते. जो उद्धत वेष धारण करीत नाहीं, तर सर्वदा नम्र वेषांतच राहतो, स्वतः पराक्रम करूनहि दुसऱ्यांच्या पुढें आत्मश्लाघा करीत नाहीं, स्वतः क्रुद्ध झाला असतांहि इतरांस कटु वचन बोलत नाहीं, असा मनुष्य लोकांना सर्वदा प्रिय होतो.

जो शांत झालेलें वैर पुनः उपस्थित करीत नाहीं, उत्कर्षानें दर्पयुक्त व अपकर्षानें लज्जित होत नाहीं, ' मी आतां आपत्तींत सांपडलों आहें ' असें म्हणून अकार्य करीत नाहीं, अशा मनुष्याला श्रेष्ठ लोक शीलसंपन्न म्हणतात. जो स्वतः-च्या सुखानें संतुष्ट होत नाहीं किंवा दुसऱ्याच्या दुःखानें आनंद मानीत नाहीं, एकदा एखाद्याला दान दिल्यानंतर त्याबद्दल पश्चात्ताप करीत नाहीं, असा मनुष्यच

शीलवान् सत्पुरुष म्हटला जातो. जो परावरज्ञ म्ह० उत्तमाधम विवेकवान् मनुष्य देशाचार, त्यांचे नियम, भाषाभेद व जातिधर्मादि जाणतो, तो जेथें जेथें जातो, तेथें तेथें सदैव महाजनांचा अधिपति होतो. दंभ म्ह० परवंचनेच्या इच्छेनें धर्मानुष्ठान करणारा, मोह म्ह० अनात्म्यामध्यें आत्मबुद्धि ठेवणारा, इतरांचा द्वेष करणारा, पापकर्म आचरणारा, राजाचें अप्रिय करणारा, चहाडखोर, सर्वांशीं वैर करणारा, मत्त, उन्मत्त व दुर्जन यांच्याशीं वाद करणारा, अशा लोकांना जो प्रज्ञावान् वर्ज करितो तो श्रेष्ठ होय. दान, मोह, देवकार्य, मंगलाचरण, प्रायश्चित्त व विविध लोकांवर उपकार, हीं कार्यें जो नित्य करितो, त्याचा देवता उत्कर्ष करितात. जो बुद्धिमान् पुरुष समानाशींच विवाह, सख्य, व्यवहार व संभाषण करितो, हीनजनांशीं करीत नाहीं; विशिष्ट गुणांनीं युक्त असलेल्या लोकांना अग्रस्थान देऊन त्याचा सन्मान करितो, त्या विद्वानाचे सर्व संकल्प उत्तमप्रकारें सिद्धीस जातात. जो आत्मवेत्ता विद्वान् आपल्या सर्व आश्रित वर्गास अन्न विभागून देऊन मग स्वतः परिमित आहार करितो, दिवसभर पुष्कळ कार्य करून अल्प निद्रा घेतो, शत्रूनें जरी याचना केली, तरी त्याला इष्ट वस्तु देतो, त्या धर्मात्म्यापासून सर्व अनर्थ दूर पळतात.

ज्या बुद्धिमानाचें इष्टकार्य किंवा सिद्ध न झालेलें कृत्य, यांची बाहेरच्या इतर लोकांना यत्किंचित्‌हि वार्ता कळत नाहीं, ज्याचे सर्व गुप्त संकेत योग्य प्रकारें योजले जातात, त्याचें अल्पहि कार्य विफल होत नाहीं. जो सर्व प्राणिमात्रांशीं मैत्री ठेवितो, सत्य व मृदु भाषण करितो, शुद्धचित्तानें दुसऱ्याचा आदर करितो, तो आपल्या प्रसन्नतेनें ज्ञातिबांधवांमध्यें उत्तम खाणींतील श्रेष्ठ रत्नाप्रमाणें अतिशय प्रकाशतो.

जो सज्जन स्वतःचे दोष लोकांना अज्ञात असले, तरीहि त्याविषयीं मनांत लज्जित होतो, तो सर्व लोकांचा गुरु होतो आणि तो समाहितचित्त उदारात्मा तेजस्वी पुरुष स्वतेजानें सूर्याप्रमाणें भासतो.

बा धृतराष्ट्रा, शापदग्ध झालेल्या पांडूचे हे पंचेंद्रतुल्य असलेले पांच पुत्र वनांत जन्म पावले, तूंच त्यांना बालपणापासून वाढविलेंस व शिक्षण दिलेंस, ते तुझी आज्ञा अवश्य पाळतील. यास्तव हे आंबिकेया, त्यांचें उचित राज्य त्यांना दे आणि आपल्या पुत्रांसह आनंदानें सुखोपभोग घे. म्हणजे देव किंवा मनुष्य यांतील कोणीहि तुझ्याविषयीं साशंक होणार नाहींत. ५. ३. ३३.

अध्याय ३४ वा.

[१ कौरवांच्या श्रेयःसाधनाविषयीं धृतराष्ट्राचा प्रश्न. २ विदुरानें त्याला केलेला नीतीचा उपदेश.]

(१) धृतराष्ट्र—हे विदुरा, आज माझें मन चिंताग्नीनें जळत आहे, त्यामुळें मला झोंपहि येत नाहीं. तूं धर्मार्थ जाणण्यांत कुशल आहेस, यास्तव या प्रसंगीं मला आमच्या कर्तव्याचा उपदेश कर. हे धर्मज्ञा, अजातशत्रु युधिष्ठिराला जें पथ्यकर व कौरवांना श्रेयस्कर असेल तें मला सांग. माझ्या पूर्वापराधाचें स्मरण होऊन भावि दुःखाच्या विचारानें माझें मन उद्विग्न झालें आहे. माझ्या पापशंकी मनांत एकसारखे अशुभ विचारच येत आहेत. त्यामुळें व्याकुल होऊन मी तुला हें विचारीत आहें. हे सर्वज्ञा, तूं ज्ञानी आहेस. यास्तव युधिष्ठिराचें मनोगत काय आहे तें मला यथार्थ निवेदन कर.

(२) विदुर—राजा, ज्याचा पराभव होऊं नये अशी आपली इच्छा असेल, त्यानें जरी विचारिलें नसलें तरी त्याला त्याच्या हिताचें वचन सांगावें, मग तें शुभ असो किंवा अशुभ असो. त्याला तें प्रिय वाटो किंवा अप्रिय वाटो. सज्जनानें या आपल्या कर्तव्यास कधींहि चुकूं नये. यास्तव हे राजन्, ज्यांत कौरवांचें हित आहे, असेंच धर्म्य व श्रेयस्कर वचन मी तुला सांगतों तें ऐक.

हे भारता, कपटद्यूतादि असदुपायांनीं साध्य होणारीं कर्में जरी तात्कालिक यश देणारीं असलीं तरी तीं परिणामीं दुःखफल देणारीं असतात. यास्तव तूं अशा कर्मांत प्रवृत्त होऊं नको. त्याचप्रमाणें योग्य साधनानें केलेलें शास्त्रविहित कर्म जरी साध्य झालें नाहीं, तरी बुद्धिमंतानें त्याविषयीं मन खिन्न होऊं देऊं नये. एका मुख्य कर्माच्या अनुषंगानें अनेक गौण क्रिया असतात. यास्तव विचारी मनुष्यानें प्रथम त्या सर्वांच्या परिणामाचा निश्चय करून त्या कराव्या. उतावीळपणा करूं नये. आपण आरंभिलेलें कर्म सिद्ध होईल, असें निश्चयानें वाटत असलें तरच त्याचा आरंभ करावा. एरवीं तें हातीं घेऊं नये.

कर्माचा परिणाम व त्याचाहि भावी परिणाम यांचा विचार करून मग त्यासाठीं उद्यम करणें किंवा न करणें, यांचा निश्चय करावा.

हे राजन्, जो भूपाल आपला द्रव्यकोश, प्रजाजन, दंड व सैन्य यांची क्षय व वृद्धि जाणत नाहीं, तो राज्यावर स्थिर रहात नाहीं. लवकरच राज्या-

पासून च्युत होतो. परंतु धर्मार्थज्ञानानें युक्त असलेला जो सुज्ञ नृपति कोशादि तिन्ही विभागांची यथार्थ स्थिति स्वतः पाहतो, जमाखर्चादि हिशोब अवलोकन करितो, तोच निरंतर राज्योपभोग घेतो. राज्य प्राप्त झालें असतां गर्वानें अयोग्य वर्तन कदापि करूं नये. कारण जरा जशी अत्यंत सुंदर स्वरूपहि नष्ट करिते, त्याप्रमाणें अनम्रता श्रीचा नाश करिते.

राजा धृतराष्ट्रा, भक्ष्याच्या दर्शनानेंच लोलुप झालेला मत्स्य परिणामाकडे लक्ष न देतां आमिषानें युक्त असलेला लोहगळ गिळतो व प्राणास मुकतो. यास्तव उत्कर्षाची इच्छा करणाऱ्या पुरुषानें आरंभीं मधुर वाटणारें परंतु परिणामीं मृत्यु देणारें कर्म कधीं करूं नये. आपणांस जो पदार्थ खातां येणें शक्य आहे, जो खाल्ल्यावर पचवितां येईल व शेवटीं हितावह होईल, त्याच पदार्थाचें सेवन करावें.

जो मूढ मनुष्य वृक्षाचीं अपक्व फळें तोडतो, त्याला त्या फलाचा स्वादु रस तर मिळत नाहींच, पण त्या फलापासून उत्पन्न होणाऱ्या बीजाचाहि नाश होतो. परंतु जो सुज्ञ पुरुष योग्यकालीं परिपक्व झालेल्या फलाचें ग्रहण करितो, त्याला मधुर रसाचा आस्वाद मिळून त्या फलापासून बीजाचा लाभ होतो व त्यापासून पुनः फलप्राप्ति होते. हे राजश्रेष्ठा, भ्रमर ज्याप्रमाणें पुष्पांचें रक्षण करून त्यांपासून मध संपादन करितो, त्याप्रमाणें सुखार्थी पुरुषानें हिंसा केल्यावांचून मनुष्यांकडून अर्थ संपादन करावा.

ज्याप्रमाणें मालाकार वृक्षांचें निर्मूलन न करतांच उद्यानांतील एकेक पुष्प वेंचून घेतो, त्याप्रमाणें कार्याच्या मूलावर आघात न करतां अर्थसंपादन करावा. कोळसे पाडणारा लोणारी मूलासह वृक्ष तोडून व त्याचीं काष्ठें जाळून कोळसे करितो. त्याचें अनुकरण करूं नये.

'हें कार्य केलें असतां काय होईल? आणि न केल्यास काय परिणाम होईल?' याचा पूर्णपणें विचार करून मगच पुरुषानें तें कार्य करावें. प्रबलाशीं वैर करणें इत्यादि कांहीं कर्में आरंभिण्यास अयोग्यच असतात. अशा कार्याविषयीं केलेला सर्व पुरुषार्थ व्यर्थ होतो.

हे कुरुश्रेष्ठा, स्त्रिया ज्याप्रमाणें क्लीब पतीची इच्छा करीत नाहींत, त्याप्रमाणें प्रजा दुर्बल राजाची इच्छा करीत नाहींत. कारण अशा राजाचा प्रसाद निष्फल असतो व क्रोधहि निरर्थक ठरतो. कांहीं कर्में अल्प उपायांनीं साध्य होऊन

महाफल देणारीं असतात. विचारी पुरुष अशा कार्याला तत्काल आरंभ करितात. त्यांत विघ्नें येत नाहींत. हे भारता, जो नृपति प्रजेकडे प्रेमयुक्त दृष्टीनें पाहून तिच्याशीं सरळ वागतो, तो कांहीं पराक्रम न करतांच स्वस्थ बसून जरी राहिला, तरी प्रजा त्याच्यावर अनुरक्त असते.

वृक्षानें प्रफुल्लित व्हावें पण फलित होऊं नये. फल जर आलें तरी तें उंचावर यावें. हातीं येण्यासारखें नसावें आणि तें जरी अपक्व असलें, तरीहि बाह्यतः परिपक्वच दिसावें म्हणजे त्या वृक्षाचा नाश कदापि होत नाहीं. याच न्यायानें राजानें पुष्पित वृक्षाप्रमाणें प्रसन्न वृत्ति ठेवावी. भृत्य वर्गाला कृपादृष्टि व मधुर वाणी यांनीं संतुष्ट करावें. त्याच्यावर आपला पूर्ण अनुग्रह आहे, असें दाखवावें. पण धनादिकांनीं त्यांचें बल वाढवूं नये आणि जरी धनादिक दिलें, तरीहि भृत्याच्या वश होऊं नये. अपक्व फलाप्रमाणें नृपति आंतून जरी बलहीन असला तरी त्यानें बाह्यतः प्रबल असल्याप्रमाणेंच भासवावें, म्हणजे तो कदापि विनाश पावत नाहीं. जो नरेंद्र प्रसन्न दृष्टीनें, प्रेमल मनानें, मधुर वाणीनें व दानादि कर्मांनीं लोकांचें प्रेम संपादन करितो, तो लोकांनाहि प्रिय होतो आणि जो भूमिपाल मृगांना भयभीत करणाऱ्या व्याधाप्रमाणें प्राणिमात्रांस त्रस्त करितो, त्याला सागरान्त पृथ्वीचें राज्य जरी प्राप्त झालें, तरी सत्वरच त्याचा नाश होतो.

धृतराष्ट्रा, अनीतिमान् राजाला-पितृपितामहांचें राज्य जरी प्राप्त झालें, तरी त्याचा वायूनें भ्रंश पावणाऱ्या छिन्न अभ्राप्रमाणें स्वकर्मानेंच सत्वर नाश होतो. अनादिकालापासून सज्जनांनीं आचरिलेल्या धर्माला अनुसरणाऱ्या राजाची धनसंपन्न पृथ्वी उत्कर्ष पावते. परंतु तोच राजा जर धर्माचा त्याग करून अधर्मानें वागूं लागला तर भूमि अग्नींत टाकलेल्या चर्माप्रमाणें संकोच पावून अल्प फल देऊं लागते.

नृपति परराष्ट्राचा नाश करण्यासाठीं जितका यत्न करितात, तितकाच त्यांनीं स्वराष्ट्राचें पालन करण्यासाठीं प्रयत्न करावा. धर्मानें राज्य संपादन करावें व धर्मानेंच त्याचें परिपालन करावें. धर्मयुक्त साधनांनीं प्राप्त झालेली संपत्ति कदापि नष्ट होत नाहीं किंवा क्षय पावत नाहीं.

हे कुरुसत्तमा, उन्मत्ताच्या वल्गना आणि बालकाची बडबड यांतूनहि दगडांतील सुवर्णाप्रमाणें सार असल्यास त्याचें ग्रहण करावें. शिलोञ्छवृत्तीचा

मनुष्य जसा धान्याचे कण वेंचून घेत असतो, तसा सुज्ञानें मातृ-पितृ-गुरु इत्यादिकांच्या उपदेशाचा, सदाचरणाचा व पंडितांच्या वचनांचा संग्रह करावा. यास्तव हे राजा, तूंहि आमच्यासारख्यांच्या भाषणाचें ग्रहण कर. गायी वासावरून ओळखतात, ब्राह्मण वेददृष्टीनें सर्व जाणतात, राजा हेरांच्या योगानें सर्वत्र दृष्टि ठेवितो आणि सामान्यजन मात्र नेत्रांनीं पाहतात. तस्मात् तूं पांडवांचें बल जाणण्यासाठीं हेरांची योजना कर.

राजा, सुखानें धार काढूं देणाऱ्या गायीला कदापि मार बसत नाहीं, परंतु द्वाड गायीला बलवान् पुरुष बांधतात व तिला अतिशय क्लेश देऊन दोहन करितात. जी वस्तु तापविल्यावांचून वांकते, तिला लोखंडादिकांप्रमाणें कोणीहि तापवीत नाहीं. स्वभावतःच लवचिक असलेल्या काठीला शेकून वांकवावें लागत नाहीं. विचारी मनुष्यानें या उपमा लक्षांत घेऊन बलिष्ठाशीं नम्रतेनें वागावें. जो बलवानाशीं नम्र असतो, तो इंद्रालाच वंदन करितो, असें समजावें. तस्मात् तूं पांडवांशीं नम्र हो, म्हणजे बलाधिष्ठात्री देवता इंद्र तुजवर अनुग्रह करील. पर्जन्य पशूंचा नाथ आहे. मंत्री राजाचे बांधव आहेत. पति स्त्रियांचे बांधव आहेत, म्हणजे ते स्त्रियांचें संरक्षण करितात. वेद यज्ञादि अनुष्ठानानें ब्राह्मणांचें रक्षण करितात. सत्यानें धर्माचें, अभ्यासानें विद्येचें, नित्य अभ्यंगस्नानानें रूपाचें आणि सद्वर्तनानें कुलाचें संरक्षण होतें. धान्याचें माप करून ठेवल्यानेंच तें सुरक्षित रहातें. व्यायाम, शिक्षण इत्यादिकांच्या योगानें अश्वांचें रक्षण होतें. वारंवार दर्शनानें गायीचें रक्षण होतें. कारण त्यांना तृणादि भक्ष्य विपुल मिळतें किंवा नाहीं, तें त्यामुळें कळतें, तसेंच साध्या वस्त्रानें स्त्रियांचें रक्षण करावें.

सत्कुलोत्पन्न मनुष्य जर दुर्वर्तनी निपजला तर केवल त्याच्या कुलासाठीं त्याला मान्य समजूं नये. उलट सदाचरणी पुरुष हीनकुलांत जरी जन्मला असला तरी तो मानार्ह समजावा. कारण केवल कुल हें धर्माचें कारण नव्हे तर कुल व वृत्त हीं दोन्ही धर्माचीं कारणें आहेत. ज्याला परक्याचें वित्त, रूप, पराक्रम, कुल, सुख, उत्कर्ष व सत्कार हीं सहन होत नाहींत, तो निरंतर व्याधिग्रस्तच असतो. ज्याला अकार्यानुष्ठान, कर्तव्यत्याग व अकालीं मंत्रभेद यांची भीति वाटत असेल, त्यानें ज्यायोगें चित्त प्रमत्त होईल अशा लोभादिकांचा आश्रय करूं नये.

राजा, मद तीन प्रकारचा आहे. १ विद्यामद, २ द्रव्यमद आणि ३ उच्च कुलाचा मद. या त्रिविध मदाच्या योगानें स्वभावतःच गर्विष्ठ असलेले लोक

अधिक उन्मत्त होतात. परंतु याच्या उलट सज्जन विद्या, धन व सत्कुल यांच्या योगानें विनयशील होतात. क्वचित् प्रसंगीं—एखाद्या संकटसमयीं सज्ज-नानें जर दुर्जनापाशीं साह्याची याचना केली, तर तो आपल्याला फार मोठा मानूं लागतो. त्यापूर्वी त्यानें जरी यत्किंचित्‌हि सुकृत केलेलें नसलें व त्याची 'असज्जन' अशी प्रसिद्धि असली, तरीहि तो स्वतःला मोठा सज्जन समजतो. जितात्मे, सज्जन व दुर्जन यांची गति सज्जनच आहेत. परंतु दुर्जन मात्र सज्ज-नांची गति होऊं शकत नाहीं. याच न्यायानें पांडवांनीं तुमच्यावर अनेक उपकार केले आहेत व पुढेंहि करतील. पण याच्या उलट तूं मात्र त्यांचा त्राता होणार नाहींस.

उंची वस्त्रें परिधान करणाराचा सभेंत आदर होतो. ज्याच्या घरांत गोर-साची समृद्धि असते, त्याला मिष्टान्नाचा निरंतर लाभ होतो, वहानानें युक्त असलेला मनुष्य मार्गाला जिंकतो, पण शीलवान् सर्वांनाच जिंकतो. तस्मात् हे राजा, तूं शीलसंरक्षण कर. यालोकीं पुरुषाचें शीलच श्रेष्ठ आहे. जो शील-भ्रष्ट झाला आहे त्याचें जीवित, वित्त किंवा बांधव व्यर्थ होत.

हे भरतश्रेष्ठा, धनिकांचें भोजन मांसप्रधान, मध्यमांचें गोरसप्रधान व दरिद्र्यांचें अन्न तैलप्रधान असतें. (मांसाचे पदार्थ खर्चाचे असल्यामुळें धन-वानाकडे ते अधिक असतात. गोरसाची त्या कालीं सर्वत्र समृद्धि असल्यामुळें सामान्य जनांसहि त्याचें यथेच्छ सेवन करतां येत असे व कनिष्ठ प्रतीच्या दरिद्री वर्गास मात्र तेलाच्या पदार्थांवर निर्वाह करावा लागत असे) तथापि हे राजा, दरिद्री लोकच मिष्टान्नापेक्षांहि अधिक स्वादु अन्नाचा आस्वाद घेतात. कारण श्रमांमुळें त्यांची क्षुधा सतत उद्दीपित झालेली असते व तीच अन्नांत रुचि उत्पन्न करते. परंतु धनिकांना क्षुधा दुर्लभ असल्यामुळें षड्रस अन्नहि नीरसच लागतें. हे महीपाला, धनवानांना प्रायः अल्पाहार करण्याचीहि शक्ति

---

१ संपन्नतरमेवान्नं दरिद्रा भुञ्जते सदा । क्षुत्स्वादुतां जनयति सा चाढयेषु सुदुर्लभा ॥ प्रायेण श्रीमतां लोके भोक्तुं शक्तिर्न विद्यते । जीर्यन्त्यपि हि काष्ठानि दरिद्राणां महीपते ॥ २ अर्जुनमिश्रीयदीपिका व दुर्घटार्थप्रकाशिनी या दोन टीका-कारांनीं या श्लोकांचा असा अभिप्राय दिला आहे—दुर्योधन श्रीमंत असूनहि तो दुर्नीतीमुळें राज्यैश्वर्य भोगण्यास समर्थ नाहीं. परंतु पांडव दारिद्र्यावस्थेंत असले तरी ऐश्वर्य भोगण्यास समर्थ आहेत. त्यांनीं काष्ठवत् अति निष्ठुर असलेल्या हिडिंब-बकप्रभृतींचा वधहि पचविला आहे.

नसते. त्यांना तत्काल अपचन होतें, पण दरिद्री लोक काष्टेंहि पचविण्यास समर्थ असतात, असेंच या लोकीं सर्वत्र दिसून येतें.

हे राजा, निकृष्ट स्थितींतील लोकांना उपजीविकेच्या साधनाच्या अभावाचें भय असतें, मध्यामांना मरणाचें भय असतें आणि उत्तमावस्थेंतील श्रीमानांस शीलाच्या अभावीं लोकांकडून अवमान होण्याची अतिशय भीति वाटते. कारण त्यांना अवमानानें परम क्लेश सहन करावे लागतात. राजा, मद्यपानादि जे अनेक प्रकारचे मद आहेत, त्या सर्वांत ऐश्वर्यमद अत्यंत निंद्य होय. कारण ऐश्वर्यमदानें मत्त झालेला मनुष्य अधःपात झाल्यावांचून सावध होत नाहीं.

हे अंबिकापुत्रा, शब्दादि विषयांत आसक्त होणाऱ्या श्रोत्रादि इंद्रियांचा निग्रह न केल्यास नक्षत्रांना ताप देणाऱ्या आदित्यादि ग्रहांप्रमाणें तीं जीवाला संतप्त करितात. चित्ताचें आकर्षण करणाऱ्या या जीवाबरोबरच उत्पन्न झालेल्या श्रोत्रादि पंच ज्ञानेंद्रियांच्या अधीन झालेल्या पुरुषाच्या आपत्ति शुक्लपक्षांतील चंद्राप्रमाणें वाढत असतात. तूं ऐश्वर्यमत्त व अजितेंद्रिय आहेस. यास्तव तुला क्लेश अवश्य भोगावे लागतील !

जो मूढमति मनोजयावांचून अमात्यांना जिंकण्याची इच्छा करितो आणि त्यांना वश केल्यावांचूनच शत्रूंचा निग्रह करण्याची हांव धरतो, तो शेवटीं परवश होऊन नाश पावतो. परंतु याच्या उलट जो बुद्धिमान् स्वतःलाच शत्रु समजून प्रथम मनोजय करतो, नंतर पुत्रादि अमात्यांना अधीन करून घेतो व शेवटीं शत्रूवर चाल करितो, त्याचा प्रयत्न कदापि निष्फल होत नाहीं. तो सर्वदा विजयीच होतो. यास्तव प्रथम मन, नंतर पुत्रादि व शेवटीं शत्रु, या क्रमानें विजयी व्हावें. श्री जितेंद्रिय, मनोनिग्रही, कामादि विकारांना जिंकणाऱ्या व विवेकपूर्वक कार्य आरंभिणाऱ्या अत्यंत धीर मनुष्याची सेवा करिते. पण तूं मनाला वश होऊन पुत्रादिकांच्या अधीन झाला आहेस. त्यामुळें तूं राजलक्ष्मीला पात्र नाहींस.

हे राजन्, पुरुषाचें शरीर हा रथ असून, मन सारथि आहे. निग्रह केलेलीं

१ अवृत्तिर्भयमन्त्यानां मध्यानां मरणाद्भयम् ।
उत्तमानां तु मर्त्यानामवमानात्परं भयम् ॥

२ काठकोपनिषदांतील 'आत्मानं रथिनं विद्धि०' हें श्रुतिवचन या विदुर वचनाचें मूळ आहे. या मंत्राचें सविस्तर व्याख्यान काठ. भा. पृ. ५६–५७ पहा.

पंचेंद्रियें त्या रथाचे अश्व आहेत. यास्तव त्या अश्वांचा दक्षतेनें निग्रह करून त्यांना दान्त केलें असतां रथांत बसून जाणाऱ्या माणसाप्रमाणें तो विद्वान् सुखानें संसारमार्गाचें आक्रमण करितो.

अदान्त म्ह० अशिक्षित अश्व जसे कुसारथ्याला मार्गामध्यें संकटांत टाकतात, तशीं अनिग्रहित इंद्रियें पुरुषाचा नाश करण्यासहि समर्थ आहेत.

अजितेंद्रिय मूढ दुःखाला सुख, अनर्थाला अर्थ व अर्थाला अनर्थ मानितो. धर्मार्थांचा त्याग करून इंद्रियांच्या वश होणारा अविवेकी सत्वरच वित्त, प्राण, ऐश्वर्य आणि स्त्री-पुरुषादिक यांस मुकतो. धनाचा ईश्वर असून इंद्रियें जर त्याच्या अधीन नसतील तर इंद्रियवश होऊन तो ऐश्वर्यापासून भ्रंश पावतो. संकल्पात्मक बुद्धीनें यत्नपूर्वक इंद्रियनिग्रह करून मनानें प्रत्यक् चैतन्यरूपाला जाणावें. यांत इतराच्या साह्याची अपेक्षा नाहीं. कारण निगृहीत बुद्धीच जीवाची हितकर्त्री आप्त होते व निग्रहरहित असलेली तीच शत्रुहि होते. यास्तव ज्या जितेंद्रिय पुरुषानें कार्य-करणसंघातरूप देहाख्य कार्याला स्वतःच्या अधीन ठेविलें आहे तोच स्वतःचा बंधु होय. शत्रूप्रमाणें अपकार करणाऱ्या इंद्रियांना जिंकल्यामुळें तो स्वतःच जीवाचा हितकर्ता मित्र होतो, किंवा इंद्रियवश होऊन स्वतःच स्वतःचा शत्रु होतो. बुद्धि हाच जीवाचा बंधु व रिपु आहे. जाळ्यांत अडकलेले दोन मोठे मासे जातिस्वभावामुळें परस्परांचे शत्रू जरी असले, तरी जाळें तोडण्यास प्रवृत्त झाल्यामुळें मित्रहि होतात. त्याप्रमाणें बुद्धि चिदात्म्याला संसारांत पाडीत असल्यामुळें त्याची जरी शत्रु असली तरी मोहाचा छेद करण्यासाठीं ती त्याची मित्रहि होते. जो भूपाल धर्मार्थाकडे लक्ष देऊन युद्धाचीं साधनें जमवितो तो युद्धसामुग्रीनें समृद्ध असलेला राजा निरंतर सुखी होतो. मनाच्या विकारभूत असलेल्या श्रोत्रादि पंच ज्ञानेंद्रियांना जिंकल्यावांचून जो अन्य शत्रूला जिंकण्याची इच्छा करितो, त्याला त्याचे शत्रूच जिंकतात. इंद्रियांच्या वश झाल्यामुळें रावणादिकांसारखे बलाढ्य राजेहि ऐश्वर्योपभोगांत आसक्त झाले व सीताहरणासारख्या पापकर्मांनीं दुर्बल होऊन नाश पावले, अशीं अनेक उदाहरणें दिसतात.

धृतराष्ट्रा, वाळलेल्या काष्ठांबरोबर ओलीं काष्ठेंहि जशीं जळतात, त्याचप्रमाणें पातकी मनुष्याच्या संसर्गानें निष्पापालाहि दंड भोगावा लागतो. यास्तव पातकी लोकांचा सहवास करूं नये. जो मूढमति मोहानें शब्दादि पंच विषयां-

कडे धांवणाऱ्या श्रोत्रादि पंचेंद्रियरूप शत्रूंचा निग्रह करीत नाहीं, त्याला परम आपत्ति ग्रासीत असते, तस्मात् हे राजा, तूंहि चित्ताच्या अस्थैर्यामुळें संकटग्रस्त झाला आहेस. अनसूया, आर्जव, शौच, संतोष, प्रिय भाषण, दम, सत्य व अचांचल्य हे गुण दुरात्म्याच्या ठिकाणीं नसतात. आत्मज्ञान अचांचल्य, तितिक्षा, धर्मनिष्ठा, वाक्संयम, म्ह० असंबद्ध प्रलाप न करणें, आणि गुप्तदान हे गुण हीन जनांच्या ठिकाणीं नसतात. हे भारता, तुझ्या पुत्रांच्या ठिकाणीं आर्जवादि गुण नसल्यामुळें तेहि याच कोटींतील आहेत.

कठोर भाषण व निंदा यांच्या योगानें मूर्ख लोक बुद्धिमानांची हिंसा करीत असतात. परंतु त्या पापानें वक्ताच लिप्त होतो, आणि क्षमा करणारे सज्जन पापमुक्त होतात. याच न्यायानें तुझा पुत्र पांडवांची निंदा करून स्वतःच पापलिप्त होत आहे. त्याला जय मिळणें शक्य नाहीं.

राजा, हिंसा असज्जनांचें, दंडाचा नियम राजाचें, पतिशुश्रूषा स्त्रियांचें आणि क्षमा गुणवानांचें बल आहे. हे नृपते, वाणीचें संयमन अतिशय दुष्कर आहे. कारण अर्थयुक्त व चमत्कारयुक्त वचन पुष्कळ बोलतां येत नाहीं. तें मर्यादित असतें. सुभाषण अनेक प्रकारें कल्याण करितें. परंतु याच्या उलट दुर्भाषण अनर्थ उत्पन्न करितें. बाणानें झालेलें क्षत भरून येतें. कुऱ्हाडीनें तोडलेलें वन पुनः वाढतें. परंतु निंदायुक्त कठोर वाक्शरानें पडलेला व्रण कदापि भरून येत नाहीं. कर्णी, नालीक, नाराच, इत्यादि विविध प्रकारचे तीक्ष्ण बाणहि शरीरांतून काढून टाकतां येतात; परंतु हृदयांत रुतलेलें वाक्शल्य काढतांच येणें शक्य नाहीं. वाग्बाण मुखांतून सुटतांच सरळ जाऊन दुसऱ्याच्या मर्मांवर आघात करितात आणि ज्याला विद्ध केलें असेल तो मनुष्य रात्रंदिवस तळमळूं लागतो. यास्तव पंडितानें कठोर वचनांनीं दुसऱ्याला कदापि पीडा देऊं नये. पण हे राजा, सभेमध्यें द्रौपदीला दुर्वचनें बोलणाऱ्या तुझ्या पुत्रांचा अपराध अक्षम्य आहे.

हे भरतश्रेष्ठा, देवांना ज्याचा पराभव विहित असतो, त्याच्या सद्बुद्धीचें[1] ते प्रथम हरण करितात. त्यामुळें तो मूढमति सर्व विपरीत पाहूं लागतो व

१ यस्मै देवः प्रयच्छन्ति पुरुषाय पराभवम् । बुद्धिं तस्यापकर्षन्ति सोवाचीनानि पश्यति । बुद्धौ कलुषभूतायां विनाशे प्रत्युपस्थिते । अनयो नयसंकाशो हृदयान्नापसर्पति ॥

नीच कर्में आचरितो. पुरुषाचा विनाशकाल समीप आला म्हणजे त्याच्या कलुषित झालेल्या बुद्धीला अन्यायच न्याय आहे, असें भासूं लागतें व हा भ्रम त्याच्या मनांतून दूर होत नाहीं. याच न्यायानें सांप्रत तुझ्या पुत्राची बुद्धि विपरीत झाली आहे आणि तूंहि मिथ्या विरोधामुळें पांडवांची योग्यता जाणत नाहींस.

हे धृतराष्ट्रा, तुझ्या आज्ञेंत वागणारा युधिष्ठिर या पृथ्वीचें राज्य करो. तो राजलक्षणांनीं संपन्न असलेला अजातशत्रु त्रैलोक्याचेंहि राज्य करण्यास पात्र आहे. तो पृथापुत्र तुझ्या सर्व पुत्रांहून श्रेष्ठ आहे. त्याला त्याचा राज्यभाग देणेंच उचित आहे. हे राजेंद्रा, बुद्धि व तेज यांनीं युक्त असलेल्या धर्मराजाला धर्मार्थांचें यथार्थ ज्ञान आहे. म्हणूनच श्रेष्ठ धर्मवेत्ता असलेला तो आपलें स्वाभाविक दयालुत्व, अक्रौर्य व तुझ्याविषयीं पूज्यभाव, या तीन कारणांनीं अनेक प्रकारचे क्लेश सहन करीत आहे. ५. ३. ३४.

अध्याय ३५ वा.

[१ विदुरानें सांगितलेलें केशिनीचें आख्यान. २ नीतीचा उपदेश.]

(१) **धृतराष्ट्र**—हे महाबुद्धिमान् विदुरा, तूं अतिशय विचित्र भाषण करीत आहेस. तें ऐकत असतांना माझी तृप्ति होत नाहीं. यास्तव तुझें धर्मार्थयुक्त वचन आणखी सांग.

विदुर—हे विभो, सर्व तीर्थांत स्नान आणि सर्व प्राण्यांशीं समत्व हीं दोन्ही तुल्य फल देणारीं आहेत. किंबहुना यांतील समताच विशिष्ट आहे. तस्मात् हे राजन्, तूं या कुमारांमध्यें (कौरवपांडवांत) समदृष्टि ठेव. म्हणजे तुझी या लोकीं परम कीर्ति होऊन मरणोत्तर तुला स्वर्ग प्राप्त होईल. हे नरश्रेष्ठा, जोंवर मनुष्याची पुण्यकीर्ति या लोकीं प्रसिद्ध असते, तोंवरच तो स्वर्गलोकीं मान्य होतो.

याविषयीं पूर्वीं एकदा केशिनीसाठीं विरोचनाचा सुधन्व्याशीं संवाद झाला. तो हा पुरातन इतिहास प्रसिद्ध आहे. हे राजन्, ‘ केशिनी ’-नांवाची एक अप्रतिम रूपवती राजकन्या होती. ती उत्तम पतीला वरण्यासाठीं स्वयंवरांत

---

१ हेंच आख्यान पूर्वीं विदुरानें सभापर्वांत संक्षेपतः सांगितलें आहे. (खंड २ पृ. ३६८.)

स्थित असतां 'विरोचन'-नामक दैत्य तिच्या प्राप्तीच्या इच्छेनें तेथें आला. तेव्हां केशिनी त्या दैत्येंद्राला असें वचन बोलली.

केशिनी—हे विरोचना, ब्राह्मण श्रेष्ठ कीं दानव श्रेष्ठ? मला वाटतें कीं ब्राह्मणच श्रेष्ठ आहेत. तसें जर नसतें तर सुधन्वा ब्राह्मण तुझ्यासह एका आसनावर कसा बसला नसता! (ब्राह्मणाच्या अपेक्षेनें तूं दैत्य नीच आहेस. असें असतां तूं त्याचा निषेध कां करतोस!)

विरोचन—हे केशिनि, आम्ही कश्यप प्रजापतीची प्रजा असल्यामुळें श्रेष्ठ आहों. हे सर्व लोक आमचे आहेत. आमच्यापुढें देव किंवा ब्राह्मण यांची काय कथा!

केशिनी—हे विरोचना, थांब, तूं या स्वयंवर मंडपांतच बैस. उद्यां प्रातःकाळीं सुधन्वा ब्राह्मण येणार आहे, त्यावेळीं तुम्ही दोघे एका ठिकाणीं जमलेत म्हणजे मी तुमच्या श्रेष्ठत्वाचा निर्णय करीन.

विरोचन—हे भद्रे, ठीक आहे. मी तुझ्या सांगण्याप्रमाणेंच करीन. उद्यां सुधन्वा व मी असे दोघे बरोबरच तुझ्या दृष्टीं पडूं.

विदुर—हे राजसत्तमा, ती रात्र उलटून सूर्यमंडल उदय पावलें असतां सुधन्वा ब्राह्मण त्या प्रदेशीं आला व जेथें केशिनीसह विरोचन बसला होता तेथें प्राप्त झाला. तेव्हां तो ब्राह्मण समीप आलेला पहातांच केशिनी उठून उभी राहिली व तिनें त्याला आसन व अर्घ्य-पाद्यादिक अर्पण करून त्याचा सत्कार केला. त्यावेळीं विरोचनानें 'या सुवर्णसिंहासनावर माझ्या शेजारीं बैस, ये.' अशी त्या ब्राह्मणाची प्रार्थना केली.

ती ऐकून सुधन्वा म्हणाला—हे प्रल्हादपुत्रा, तुझ्या या सुवर्णासनाला हातानें स्पर्श करून मी तुझा आदर करितों, तथापि तुझ्यासह एका आसनावर मी बसणार नाहीं.

त्यावर विरोचनानें त्याचा उपहास करीत म्हटलें—हे सुधन्वन्, माझ्यासह या सुवर्णासनावर बसण्यास तूं पात्रच नाहींस. माझ्या आसनाहून कनिष्ठ प्रतीचें काष्ठासन किंवा वेत्रासनच तुला योग्य आहे.

सुधन्वा—हे दानवा, पिता-पुत्र, दोन विप्र, दोघे क्षत्रिय, दोघे वृद्ध वैश्य किंवा दोघे शूद्र यांनींच एका आसनावर बसावें, यांच्यावांचून इतरांनीं परस्परांच्या अर्ध्या आसनावर कदापि बसूं नये. मी उच्चासनावर बसलों

असतां पूर्वी तुझा पिता प्ऱ्हाद माझी सेवा करीत खालीं बसत असे. त्यावेळीं तूं बाल होतास. आपल्या घरांत सुखानें वाढलेल्या तुला हा सभेंतील शिष्टाचार काय ठाऊक असणार! तूं कांहीं जाणत नाहींस.

विरोचन—'आपणां दोघांत श्रेष्ठ कोण?' या प्रश्नाचा निर्णय करण्यासाठीं मी माझें सर्व सुवर्ण, धेनु, अश्व व असुरांचें सर्व वित्त पणाला लावतों. हे ब्राह्मणा, आपण तज्ज्ञांना हा प्रश्न विचारूं व त्याचा निर्णय करून घेऊं या.

सुधन्वा—हे विरोचना, सुवर्ण, गायी, अश्वादि तुझ्या तुलाच असोत. आपण प्राणांचा पण लावून ज्ञात्यांना हा प्रश्न विचारूं.

विरोचन—ठीक आहे. पण प्राणांचा पण लावूनहि आपण कोणांकडे जावें? कारण देव किंवा मानव यांच्यापुढें मी कदापि येणार नाहीं.

सुधन्वा—आपण प्राणांचे पण लावून तुझ्या पित्याकडेच जाऊं या. मग तर झालेंना? तुझा पिता प्ऱ्हाद पुत्राच्या हितासाठींहि कदापि असत्य भाषण करणार नाहीं.

विदुर—धृतराष्ट्रा, याप्रमाणें पण लावून ते दोघे क्रुद्ध झालेले—विरोचन व सुधन्वा जेथें प्ऱ्हाद होता तेथें येऊन पोंचले.

त्यांना पाहून प्ऱ्हाद म्हणाला—या दोघांचें हाडवैर असल्यामुळें ते केव्हांहि एकत्र फिरतांनाहि सावयाचे नाहींत. असें असतांना आज ते दोघे एकाच मार्गानें येथें कां बरें येत आहेत? ते दोघेहि सर्पासारखे क्रुद्ध झालेले दिसत आहेत. यास्तव मी आतां याविषयीं प्रथम विरोचनालाच प्रश्न करितों—"वत्सा विरोचना, यापूर्वी तुम्हांला एकत्र संचार करीत असतांना मीं कधीं पाहिलें नाहीं, असें असतांना तुमचा आजच सहसंचार कसा झाला? पुत्रा, तुझें या सुधन्व्या ब्राह्मणाशीं सख्य झालें कीं काय?"

विरोचन—हे तात, या सुधन्व्याशीं मीं सख्य केलेलें नाहीं. पण आम्हीं दोघांनीं प्राणाचा पण लाविला आहे आणि त्या प्रश्नाचा निर्णय करण्यासाठीं आम्ही दोघेहि तुझ्याकडे आलों आहों. मी तुला सत्य विचारीत आहें. यास्तव तूं असत्य सांगूं नको.

प्ऱ्हाद—हे ब्रह्मन्, तूं आम्हांला पूज्य आहेस. प्रथम माझ्या या मधुपर्काचा स्वीकार कर.

असें बोलून त्यानें आपल्या सेवकांना 'या सुधन्व्या ब्राह्मणासाठीं उदक, मधुपर्क व शुभ्रवर्ण पुष्ट गाय, सत्वर घेऊन या' अशी आज्ञा केली.

तें ऐकून सुधन्वा म्हणाला—"हे प्रऱ्हादा, तूं मला मार्गांत असतांनाच मधुपर्कादि अर्पण केलें आहेस. आतां अगोदर या प्रश्नाचा निर्णय कर म्हणजे मला सर्व पोंचलें. मी विचारीत असलेल्या या प्रश्नाचें मला सत्य व निश्चित उत्तर दे. 'ब्राह्मण श्रेष्ठ कीं हा विरोचन श्रेष्ठ ?' हा आमच्या वादाचा प्रश्न आहे."

प्रऱ्हाद्—हे विप्रर्षे, विरोचन माझा एकुलता एकच पुत्र असून तूं तर साक्षात् ब्राह्मण माझ्या पुढें स्थित आहेस. अशा तुम्हां दोघांच्या वादाचा निर्णय आमच्यासारख्यांनीं कसा करावा ? हे भगवन्, तूं पूज्य असल्यामुळें तुझ्याविरुद्ध बोलल्यास माझ्याकडे ब्रह्मद्वेषाचा दोष येईल व विरोचन माझा पुत्र असल्यामुळें त्याच्याविरुद्ध निर्णय केल्यास पुत्रघाताचा दोष लागेल.

सुधन्वा—औरस पुत्राला गाय किंवा दुसरेंहि प्रिय धन द्यावें, पण हे बुद्धिमन्, आम्हां दोघांच्या वादांत तूं तथ्य वचनच बोलावेंस, हें उचित होय.

प्रऱ्हाद्—हे ब्रह्मन्, वादाचा सत्य किंवा असत्य कांहींच निर्णय न करणाराला अथवा अन्यायानें निर्णय देणाराला कोणतें दुःख प्राप्त होतें, तें मला सांग.

सुधन्वा—पति आपलें सांनिध्य सोडून सपत्नीकडे गेला असतां स्त्रीला त्या रात्रीं जसें दुःख होतें, किंवा द्यूतांत पराजित झालेला पुरुष जसा खेदानें रात्र घालवितो, किंवा दिवसभर भार वाहून थकलेला मनुष्य अंग ठणकत असल्यामुळें रात्रभर जसे क्लेश सहन करितो, तशाच प्रकारची दुःखमय रात्र अन्यायाचा निर्णय करणाऱ्या पुरुषाला काढावी लागते. ज्याला नगरांत आश्रय मिळत नाहीं, जो क्षुधार्त होऊन द्वाराबाहेर तिष्ठत रहातो व जो असंख्य शत्रूंकडून वेढला जातो, अशा आपन्न पुरुषांना जीं दुःखें सहन करावीं लागतात, तींच दुःखें असत्य साक्ष देणारास भोगावीं लागतात. अजादि सामान्य पशूंच्या लाभासाठीं असत्य भाषण करणाराचे पांच पूर्वज अधोगतीला जातात. गायीसारख्या श्रेष्ठ पशूंच्या प्राप्तीसाठीं अनृत सांगणाराचे दहा पूर्वज, अश्वादिकांसाठीं शंभर व मानवाच्या हितासाठीं एक सहस्र पूर्वज स्वर्गांतून च्युत होतात. सुवर्णप्राप्तीसाठीं असत्य भाषण करणाराचे पूर्वज व वंशज अधोगतीला प्राप्त होतात, आणि भूमीसाठीं अनृत बोलणाराच्या सर्वस्वाचाच नाश होतो. तस्मात् हे प्रऱ्हादा, भूमितुल्य असलेल्या केशिनीसाठीं तूं असत्य भाषण करूं नको.

प्रल्हाद्—हे विरोचना, या ब्राह्मणाचा पिता अंगिरा मजहून श्रेष्ठ आहे, हा सुधन्वा तुझ्याहून वरिष्ठ आहे आणि याची माता तुझ्या मातेहून प्रशस्यतर आहे. तस्मात्, या विप्रानें तुला जिंकलें आहे. तेव्हां तो तुझ्या प्राणांचा स्वामी झाला. हाच माझा निर्णय आहे.

पुत्राला असें सांगून प्रल्हाद सुधन्व्याकडे वळून म्हणाला—" हे ब्रह्मन्, न्यायानें तुला अर्पण केलेला माझा पुत्र विरोचन तूं मला पुनः परत द्यावास, अशी माझी प्रार्थना आहे."

सुधन्वा—हे प्रल्हादा, ज्या अर्थी तूं धर्मालाच वरिलेंस, आणि मोहानें अनृत भाषण केलें नाहींस, त्याअर्थी तुजवर प्रसन्न होऊन तुझ्या पुत्राचे दुर्लभ प्राण मी तुला परत देतों. हा तुझा विरोचन पुत्र मीं तुला दिला आहे. त्याचा स्वीकार कर आणि केशिनी राजकुमारीचें हळदीनें पादप्रक्षालन करून माझ्या समक्ष विरोचनाशीं तिचा विवाह लावून दे. ती राजकन्या याचीच भार्या होवो.

(२) विदुर—राजा धृतराष्ट्रा, ही आख्यायिका सांगण्याचें तात्पर्य इतकेंच कीं, तूं भूमीसाठीं असत्य भाषण करूं नको. बाबारे, पुत्रांसाठीं अनृत वचन बोलून पुत्र व अमात्य यांसह विनाश पावूं नको. पशूंचें पालन करणाऱ्या गोपालांप्रमाणें हातांत काठी घेऊन देव मानवांचें रक्षण करीत नसतात. तर त्यांना ज्यांचें रक्षण करावयाचें असतें, त्या मनुष्याला ते तशा प्रकारची सुबुद्धि देत असतात.

पुरुष जसें जसें आपलें मन सत्कृत्यांत नियुक्त करितो, तसे तसे त्याचे सर्व इष्टार्थ सिद्ध होतात, यांत संशय नाहीं. हे राजन्, वेदशास्त्र कपटाचरण करणाऱ्या मायावी माणसाचें पातकापासून रक्षण करीत नाहींत. पंख फुटलेले पक्षी जसे आपलें घरटें सोडून उडून जातात, तसे वेद अशा धार्मिकांचा अंतकाळीं त्याग करितात. या तीन दृष्टान्तांवरून हे राजा, तुझें दैवच प्रतिकूल दिसतें व तुझें अध्ययन निष्फल होय, असेंच म्हणावें लागतें.

हे भरतश्रेष्ठा, मद्यपान, कलह, मोठ्या समूहाशीं वैर, दाम्पत्यवियोग, ज्ञातिभेद, राजाचें अप्रिय, पतिपत्नीवाद आणि निंद्य मार्ग हीं सर्वदा वर्ज करावींत, तसेंच, हस्तरेखा पाहून भवितव्य सांगणारे सामुद्रिक, २ पूर्वी चौर्य कर्मावर द्रव्यसंचय करून नंतर खोट्या मापानें व्यापार करणारे, ३ खोट्या फांशांनीं कपटद्यूत

खेळणारे किंवा शकुनादि सांगून अज्ञ जनांना फसविणारे धूर्त, ४ चिकित्सक, ५ विपरीत साक्ष देणारे शत्रु, ६ मित्र, ७ नर्तकीदास विट, उन्मत्तादि किंवा नट या सात प्रकारच्या लोकांची साक्ष कदापि सत्य मानूं नये, अशी नीति आहे. पण कपटद्यूतांत प्रवीण असलेल्या शकुनीला तूं प्रमाण मानीत आहेस. अग्निहोत्र, मौन, अध्ययन व यज्ञ हीं चार कर्में जरी कल्याणकारक आहेत, तरी लोकांत आपला उत्कर्ष व्हावा या हेतूनें तीं आचरिलीं असतां भयंकर फल देतात. १ दुसऱ्याच्या घराला आग लावणारा, २ विष घालणारा, ३ कुंडगोलकाचें अन्न भक्षण करणारा, ४ सोमविक्रय करणारा, ५ केवल बाणांचीं पर्वें करणारा, ६ नक्षत्रादिकांतील दोष दाखविणारा ज्योतिषि, किंवा चहाडी करणारा, मित्रद्रोही, परस्त्रीगमन करणारा, भ्रूणहत्या करणारा, किंवा स्वशाखाध्यायी ब्राह्मणाचा घात करणारा, गुरुपत्नीशीं व्यभिचार करणारा, मद्यपान करणारा द्विज, क्षतावर टोंचणाऱ्या कावळ्याप्रमाणें कठोर वचनांनीं दुःखितांचा मर्मभेद करणारा, नास्तिक, वेदनिंदक, स्रुवप्रग्रहण म्ह० अधिकारबलावर सर्व व्यापाऱ्यांकडून पसा पसा धान्य घेणारा, किंवा ग्रामपुरोहित, व्रात्य म्ह० संस्कारहीन, कीनाश म्ह० पापाचरणी लोकांशीं सहभोजन करणारा, किंवा इतरांना अन्न न देतां स्वतःच भोजन करणारा, स्वतः समर्थ असूनहि शरणांगताचें रक्षण न करणारा, हे सर्व ब्रह्महत्या करणाराच्या तुल्यच आहेत, असें समजावें. राजा, यांतील घराला आग लावणें व विषप्रयोग हीं दोन आरंभींच सांगितलेलीं पातकें तुझ्या पुत्रांनीं आचरिलीं आहेत.

हे कौरवश्रेष्ठा, तृणज्वालेनें जशी अंधकारांतील वस्तु दिसते, त्याचप्रमाणें मनुष्याच्या आचरणावरून त्याच्या ठिकाणीं धर्म आहे किंवा नाहीं, हें जाणतां येतें. सुहृदांवर उपकार करणें, शत्रूला अपकार न करणें इत्यादि अहिंसाप्रधान व्यवहारानें सज्जन मनुष्य ओळखतां येतो. भयाच्या प्रसंगीं शूराचा अनुभव येतो, दुर्भिक्षादि संकटांत धैर्याचा प्रत्यय येतो आणि आपत्काळीं उपकार करणें व अपकार करणें या कार्यांवरून मित्र कोण व शत्रु कोण, यांची परीक्षा होते. हे राजन्, तुझ्या पुत्रांच्या वर्तनावरून त्यांच्या ठिकाणीं धर्म व साधुत्व दिसत नाहीं.

जरा रूपाचा विनाश करिते, आशा धैर्य नष्ट करिते, मृत्यु प्राणांचें हरण करितो, असूया धर्माचरणाची हानि करिते, क्रोध ऐश्वर्य घालवितो, नीचसेवा

शीलाचा विघात करिते, काम लज्जेचा त्याग करवितो, आणि अभिमान सर्वस्वाचा नाश करितो. हे राजा, तुझ्या पुत्राच्या ठिकाणीं अभिमान हा फार मोठा दोष आहे.

हे भारता, शुभ वस्तूंच्या दर्शनानें संपत्तीची प्राप्ति होते. प्रगल्भपणानें ती वाढते, दक्षतेनें दृढमूल होते आणि नियमित व्यय करण्यानें स्थिर रहाते. परंतु तूं अनियमित व्यय करीत असल्यामुळें ती तुझ्यापाशीं स्थिर रहाणार नाहीं.

पुरुषाला १ बुद्धि, २ कुलीनता, ३ इंद्रियनिग्रह, ४ अध्ययन, ५ पराक्रम, ६ मितभाषण, ७ यथाशक्ति दान व ८ कृतज्ञता हे आठ गुण या लोकीं प्रकाशित करितात. हे आठ गुण जरी अतिशय महत्त्वाचे व दुर्लभ असले तरी राजा जेव्हां एखाद्या मनुष्याचा सत्कार करितो, तेव्हां ' राजसत्कार ' या एकाच गुणानें तो वरील सर्व गुणांनीं युक्त असल्याप्रमाणें प्रकाशूं लागतो. याच न्यायानें तूंहि कर्णादिकांचा सत्कार करीत असल्यामुळें त्यांच्या ठिकाणीं या गुणांचा भास होत आहे. पण त्यांच्या अंगीं हे गुण स्वाभाविक नाहींत.

राजा, स्वर्गाच्या निदर्शक आठ गोष्टी आहेत, त्यांतील चार सज्जनांच्या ठिकाणीं स्वाभाविक असतात व चार यत्नानें संपादन करतां येतात. १ यज्ञ, २ दान, ३ तप व ४ अध्ययन या चार कर्मांकडे सज्जनांची स्वभावतःच प्रवृत्ति असून १ दम, २ सत्य, ३ आर्जव व ४ दयालुत्व हे चार गुण प्रयत्नानें साध्य होतात. त्याचप्रमाणें १ यजन, २ अध्ययन, ३ दान, ४ तप, ५ सत्य, ६ क्षमा, ७ दया व ८ निर्लोभ, असे धर्माचे अष्टविधमार्ग श्रुत आहेत. यांतील आरंभींचे चार धर्म कोणी दंभार्थहि आचरितात. परंतु इतर चार मात्र सज्जनांवांचून अन्यत्र दिसून येत नाहींत. कारण असत्यादि दोषांनीं युक्त असलेल्या मनुष्याचे ठिकाणीं दंभार्थ यज्ञादि धर्म संभवतात.

हे धृतराष्ट्रा, जेथें वृद्ध नाहींत, ती सभाच नव्हे, जे धर्म्य भाषण करीत नाहींत ते वृद्धच नव्हेत, ज्यांत सत्य नाहीं तो धर्मच नव्हे आणि मनांत कपट ठेवून उच्चारलेलें जें वचन तें सत्यच नव्हे. १ सत्य, २ विनययुक्त सौम्यमुद्रा, ३ अध्ययन, ४ देवतांचें उपासन, ५ सत्कुल, ६ शील, ७ बल, ८ धन, ९ शौर्य आणि १० युक्तियुक्त वचन हीं दहा स्वर्गप्रद आहेत, तस्मात् ज्यांना

---

१ न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धा न ते वृद्धा ये न वदन्ति धर्मम् ।
नासौ धर्मो यत्र न सत्यमस्ति न तत्सत्यं यच्छलेनाभ्युपेतम् ॥

या दहा गुणांनीं युक्त होण्याची इच्छा असेल त्यांनीं सत्संग करावा. पाप करणाराची पापकीर्ति होते व त्याला पापाचें फल भोगावें लागतें. पुण्याचरण करणाराची पुण्यकीर्ति होते आणि त्याला अत्यंत पुण्यफल प्राप्त होतें. तस्मात् तीव्र व्रत धारण करणारानें पापाचरण कधींहि करूं नये. वारंवार पाप करणाराची बुद्धि प्रथम भ्रंश पावते, ज्याच्या बुद्धीचा भ्रंश झाला आहे, तो मूढ पुरुष नित्य नवें पाप आचरूं लागतो. निरंतर पुण्याचरण करणाराची बुद्धि वाढत जाते आणि तो परिपक्व बुद्धीचा विचारवान् पुरुष नित्य नवें पुण्यकर्म आरंभितो. याप्रमाणें पुण्यकीर्ति करणारा पुण्याचरणानें पुण्यलोकालाच प्राप्त होतो. यास्तव समाहितचित्त पुरुषानें पुण्याचरणच करावें.

असूया करणारा, कठोर वचनांनीं प्रहार करणारा, निष्ठुर, वैर करणारा, व कपटी अशा प्रकारचा पापाचरणी मनुष्य लवकरच महत्संकटांत सांपडतो. परंतु याच्या उलट अनसूयु, बुद्धिमान् व सर्वदा शुभाचरण करणारा पुरुष समग्र सुखांना प्राप्त होऊन सर्वत्र प्रिय होतो. जो मनुष्य प्राज्ञलोकांकडून ज्ञान संपादन करितो, तोच पंडित होय. ज्ञानवानच धर्म व अर्थ यांची प्राप्ति करून घेऊन सुखानें रहाण्यास समर्थ होतो.

हे भरतश्रेष्ठा, ज्यांच्या योगानें रात्रीं सुखानें झोंप येईल अशींच सत्कर्में दिवसा आचरावींत. पावसाळा सुखानें घालवितां येईल इतका अर्थसंचय आठ महिन्यांच्या परिश्रमानें करून ठेवावा. वृद्धपणाचा काल सुखानें जावा म्हणून पूर्व वयांत द्रव्य संपादन करावें आणि ज्यायोगें मरणोत्तर उत्कर्ष होईल असेंच कर्म यावज्जीव करीत असावें. पचन झाल्यावर मग अन्नाची प्रशंसा करावी. तारुण्य गेल्यावर भार्येची, युद्धांत विजयी झाल्यावर शूराची व तत्त्वाला प्राप्त झाल्यावर तपस्व्याची प्रशंसा करावी.

राजा, अधर्मानें संपादन केलेल्या धनानें स्वतःच्या दुष्कर्माचें छिद्र लपविण्याचा प्रयत्न केल्यास, तें झांकलें न जातां उलट दुसरें दुष्कर्म मात्र उघ-

---

१ दिवसेनैव तत्कुर्याद्येन रात्रौ सुखं वसेत् । अष्टमासेन तत्कुर्याद्येन वर्षाः सुखं वसेत् ॥ पूर्वे वयसि तत्कुर्याद्येन वृद्धः सुखं वसेत् । यावज्जीवेन तत्कुर्याद्येन प्रेत्य सुखं वसेत् ॥

२ जीर्णमन्नं प्रशंसन्ति भार्यां च गतयौवनाम् । शूरं विजितसंग्रामं गतपारं तपस्विनम् ॥

इकीस येतें. तुझे पुत्र परिणामीं सुख होणारें कर्म न करितां, अन्यायानें द्रव्य मिळवून सुख भोगीत आहेत, परंतु तें त्यांचें कृत्य विपरीत आहे. नियतचित्त लोकांचा गुरु शास्ता असतो. दुरात्म्यांना राजा शासन करितो आणि गुप्तपणें पातक करणारांना यम शिक्षा करितो. तुझा पुत्र दुर्योधन प्रछन्नपाप आचरीत आहे. ऋषींचें[1] कुल, नद्यांचें मूळ, महात्म्यांची उत्पत्ति व स्त्रियांचें दुराचरण यांना अंत नसल्यामुळें त्यांचा उगम जाणण्याचा यत्न करूं नये.

ब्राह्मणांचा सत्कार करण्यांत तत्पर, दाता, स्वज्ञातीशीं सरळ वर्तन ठेवणारा आणि शीलसंपन्न क्षत्रिय दीर्घकाल पृथ्वीचें पालन करितो. राजा, शूर, कृतविद्य व सेवापरायण असे तीन प्रकारचे पुरुष या पृथ्वीवरील सुवर्णपुष्पें वेंचीत असतात. पांडव शूर असल्यामुळें ते सुवर्णभाक् आहेत. हे भारता, सर्व कर्मांमध्यें बुद्धिबलावर होणारीं कर्मे श्रेष्ठ होत. बाहुबलानें साध्य होणारीं मध्यम, कपट साधनांनीं गुप्तपणें केलीं जाणारीं कर्मे निकृष्ट आणि ज्या कर्मांच्या सिद्धीसाठीं आपल्या शिरावर संकटाचा भार येऊन पडतो तीं निंद्य होत. हे कुरुश्रेष्ठा, दुर्योधन, शकुनि, दुःशासन व कर्ण या मूढांना ऐश्वय अर्पण करून तूं उत्कर्षाची इच्छा कशी करतोस ? बा धृतराष्ट्रा, सर्व गुणांनीं युक्त असलेले पांडव तुला पितृतुल्य मानून आदरानें वागत आहेत; यास्तव तूंहि त्यांच्याशीं पुत्रवत् वर्तन ठेवावेंस हेंच योग्य होय. ५. ३. ३५.

अध्याय ३६ वा.

[१ हंस व साध्य यांच्या धर्म्यसंवादाचा अनुवाद. २ महाकुलांविषयीं धृतराष्ट्राचा प्रश्न व विदुराचें उत्तर. ३ पांडवांशीं कपटाचरण केल्याबद्दल धृतराष्ट्राचा पश्चात्ताप व अभयपदाचा प्रश्न. ४ विदुराचा हितोपदेश.]

(१) **विदुर**—हे धृतराष्ट्रा, आत्रेय व साध्य यांचा हा संवादरूप पुरातन इतिहास आम्हीं ऐकला आहे, व तो इतिहास व्यवहारांत नेहमीं सांगितला जातो. तो मी तुला सांगतों, ऐक. पूर्वी एकदा साध्य देवांनीं परिव्राजकरूपानें

---

१ ऋषीणां च नदीनां च कुलानां च महात्मनाम् । प्रभवो नाधिगन्तव्यः स्त्रीणां दुश्चरितस्य च ॥

संचार करणाऱ्या महाप्राज्ञ व तीव्र व्रत धारण करणाऱ्या महर्षीला असा प्रश्न केला—

साध्य—हे महर्षे, आम्ही साध्यदेव आहोंत. तुला नुसतें पाहूनच तुझ्या बाह्य वेषावरून तूं कोण आहेस, याचें आम्हांला अनुमान करतां येत नाहीं. तूं अध्ययनयुक्त, धीर व बुद्धिमान् आहेस, असें आम्हांला वाटतें. यास्तव तुझें विद्वत्तापूर्ण उदार वचन ऐकण्याची आमची इच्छा आहे.

हंस—हे देवहो, मीं माझ्या गुरूच्या मुखानें असें ऐकलें आहे कीं, धृति, शम, व सत्यधर्म यांच्या परिपालनानें चित् व जड यांची ग्रंथि शिथिल करावी. आत्मानात्मविवेकानें अंतःकरणांतील सर्व सुखदुःख आत्मरूप पहावें. ज्याप्रमाणें रज्जूवरील सर्पाचा आरोप दूर झाला, म्हणजे त्यापासून उत्पन्न झालेलें भयहि तेथेंच लीन होतें, त्याचप्रमाणें अंतःकरणांतील सुख-दुःखहि आत्म्याशीं सम होतें. आपला क्रोध सहन करून दुसऱ्याला शाप न देणाराचा क्रोधच अपराध करणाराला दग्ध करितो आणि त्याचें सुकृत क्षमावानाला प्राप्त होतें. कोणाला अपशब्द बोलूं नये. दुसऱ्याचा अवमान करूं नये. मित्रद्रोह करूं नये. नीचांचा सहवास करूं नये. अभिमान धरूं नये. हीनवृत्ति धारण करूं नये आणि क्रोधयुक्त रुक्ष वाणी वर्ज करावी.

कठोर वचन पुरुषाचीं मर्में, अस्थि, हृदय व प्राण यांचा दाह करीत असतें. तस्मात् धर्मनिष्ठानें रोषयुक्त दाहक वाणीचा सर्वदा त्याग करावा. मर्मछेद करणाऱ्या, रुक्ष भाषण करणाऱ्या आणि शब्दरूपी कंटकांनीं मनुष्यांना टोंचणाऱ्या पुरुषाला अत्यंत अभागी समजावें. कारण तो आपल्या मुखामध्यें नित्य संबद्ध असलेल्या मृत्यूलाच वहात असतो. एखादा मनुष्य अति तीक्ष्ण सूर्य व अग्नि यांप्रमाणें दग्ध करणाऱ्या वाग्बाणांनीं जरी विद्ध करीत असला तरी त्या विद्ध व दग्ध होणाऱ्या पुरुषानें 'हा मला सुखच देत आहे,' असें समजावें.

राजा, ज्याप्रमाणें शुभ्र वस्त्र ज्या रंगांत घालावें त्या रंगाचें होतें, त्याप्रमाणें मनुष्यहि सज्जन किंवा दुर्जन, तपस्वी किंवा चोर यांतील ज्याच्या संगतींत असेल, त्याच्या वश होत असतो. तूंहि रुक्षभाषणादि करणाऱ्या तुझ्या पुत्रांच्या संगतीनें त्यांच्यासारखाच झाला आहेस. जो मनुष्य अतिवाद करणाराशीं स्वतः वाद करीत नाहीं किंवा इतरांकडून वाद करवीत नाहीं, दुसऱ्यानें प्रहार केल्यावांचून कोणाला मारीत नाहीं किंवा मारवीत नाहीं. एखाद्यानें प्रहार केला तरीहि त्या पातक्याच्या वधाची इच्छा करीत नाहीं, तो देवाहूनहि श्रेष्ठ होय.

कांहींच भाषण न करतां मौन धरणें चांगलें. परंतु त्याहून सत्यभाषण करणें श्रेयस्कर आहे. सत्य व प्रिय भाषण अधिक श्रेष्ठ व सर्वांहून धर्म्य-वचन श्रेष्ठतम होय. तस्मात् हे धृतराष्ट्रा, तूं सत्संग करावास हेंच योग्य होय. पुरुष जशा प्रकारचा होऊन रहातो, जशा प्रकारच्या लोकांचा सहवास करितो, आणि जसा होण्याची इच्छा करितो, तसा तो होतो. मनुष्य जसा जसा एखाद्या विषयापासून निवृत्त होतो, तसा तसा तो त्यापासून विमुक्त होतो आणि सर्वथा निवृत्त झाला म्हणजे त्याला लेशमात्रहि दुःख होत नाहीं. स्वप्नांत जसा बाह्यविषयांपासून होणाऱ्या दुःखाचा लेश नसतो, स्वप्नांत अनुभविलेलें दुःख जागृतींत निवृत्त होतें आणि सुषुप्ति व समाधि या दोन अवस्थांत दुःखाचा स्पर्शहि होत नाहीं, तसा तूं सर्वांपासून निवृत्त हो म्हणजे दुःखमुक्त होशील. जो मनुष्य स्वतः जिंकला जात नाहीं, दुसऱ्याला जिंकण्याची इच्छा करीत नाहीं, कोणाशीं वैर करीत नाहीं किंवा प्रत्याघात करीत नाहीं, निंदा व प्रशंसा या दोन्हींविषयीं समभाव ठेवितो, शोक किंवा हर्ष मानीत नाहीं, अशा पुरुषाला यत्किंचित्हि दुःख होत नाहीं.

हे राजन्, जो सर्वांचें कल्याण इच्छितो, कोणाचें अकल्याण मनांतहि आणीत नाहीं, तो सत्यवादी, मृदु व दांत पुरुष उत्तम म्हटला जातो. जो मिथ्या सांत्वन करीत नाहीं, प्रतिज्ञेप्रमाणें देतो, आणि परक्याचें छिद्र जाणतो तो मध्यम पुरुष होय. जो दुरात्मा उपकार करणारांशीं क्रोधवशात् कृतघ्न होतो तो अधम पुरुष होय. राजा, तुझ्या पुत्रांना घोषयात्राप्रसंगीं गंधर्वांनीं गदाप्रहारांनीं ताडन केलें, शस्त्रांनीं विदीर्ण केलें. तेव्हां पांडवांनीं वस्तुतः असें शासन भोगण्यास योग्य असलेल्याहि कौरवांना सोडविलें. परंतु ते मूढ उपकार करणाऱ्या त्यांना विसरले आहेत. त्यांच्याशीं सरळ वागत नाहींत; उलट कृतघ्न झाले आहेत, ही अधम मनोवृत्ति होय.

जो कल्याणोपायांवर श्रद्धा ठेवीत नाहीं, 'मी परोपकार करीत नाहीं, तेव्हां इतरहि मजवर उपकार करणार नाहींत' असा साशंक असतो व मित्रांचें

---

१ अव्याहृतं व्याहृताच्छ्रेय आहुः सत्यं वदेद्व्याहृतं तद्द्वितीयम् ।
प्रियं वदेद्व्याहृतं तत्तृतीयं धर्म्यं वदेद्व्याहृतं तच्चतुर्थम् ॥

यादृशैः सन्निविशते यादृशांश्चोपसेवते । यादृगिच्छेच्च भवतुं तादृग्भवति पूरुषः ॥
यतो यतो निवर्तते ततस्ततो विमुच्यते । निवर्तनाद्धि सर्वतो न वेत्ति दुःखमण्वपि ॥

निराकरण करितो तो अधम पुरुष जाणावा. स्वतःचें कल्याण इच्छिणाऱ्या पुरुषानें सर्वदा उत्तम पुरुषाचाच सहवास करावा. संकटप्रसंगीं मध्यमाचीहि संगति धरावी, परंतु अधमाच्या वाऱ्यासहि उभें राहूं नये.

जो पुरुष सत्कुलोत्पन्न लोकांच्या आचाराला अनुसरत नाहीं, तो द्यूतादि असद्वलानें, प्रज्ञेनें किंवा पराक्रमानें वित्त संपादन करूं शकत नाहीं, किंवा सज्जनांच्या प्रशंसेलाहि प्राप्त होत नाहीं.

(२) **धृतराष्ट्र**—हे विदुरा, जे धर्मार्थांत नित्य तृप्त व बहुश्रुत असतात, ज्या सत्कुलीनांची देव स्पृहा करितात, ते महाकुलीन कसे असतात, हें मला सांग. मी तुला हा प्रश्न विचारीत आहें.

विदुर—हे राजन्, जे कृच्छ्रचान्द्रायणादि तप, २ इंद्रियजयादि दम, ३ वेदाध्ययन-वेदाध्यापनादि ब्रह्मवित्त, ४ यज्ञकर्म, ५ विधियुक्त दारपरिग्रह, ६ पवित्र व ७ सतत अन्नदान या सात गुणांनीं जे संपन्न असतात, ते सत्कुलोत्पन्न आहेत, असें जाणावें. जे आपल्या सद्वृत्तापासून कदापि चलित होत नाहींत, ज्यांच्या दोषामुळें त्यांचे पितरादि व्यथित होत नाहींत, तर उलट त्यांच्या गुणांच्या योगें संतुष्ट होतात (ते दोषाचरण करीतच नाहींत), जे प्रसन्न चित्तानें धर्म आचरितात, ज्यांनीं अनृताचा त्याग केलेला असतो, ते पुत्र-पौत्रादिरूपानें कुलाची वृद्धि करून कीर्तीची इच्छा करणारे पुरुषहि स्वतःच महाकुलें होत.

आतां कुलांचें कुलीनत्व कशामुळें नष्ट होतें तें सांगतों ऐक—यज्ञ न केल्यानें, विधिरहित दारपरिग्रह केल्यानें, स्वधर्मत्यागानें आणि धर्माचें अतिक्रमण केल्यानें सत्कुलें हीन होतात. तसेंच देवद्रव्याचा विनाश, ब्राह्मणांचें वित्तहरण, ब्राह्मणधर्माचें अतिक्रमण, ब्राह्मणांना ताडनादि केल्यानें, त्यांची निंदा केल्यानें व त्यांच्या ठेवीचा अपहार केल्यानेंहि कुलांचा विनाश होतो. विद्या, सत्पुरुष व धन यांनीं युक्त असलेलीं कुलेंच सत्कुलांत गणलीं जातात. परंतु ज्यांचें वर्तन हीन आहे, तीं कुलेंच नव्हेत. याच्या उलट धर्मयुक्त असलेलीं कुलें द्रव्यहीन जरी असलीं तरी तीं सत्कुलांत गणलीं जाऊन महद्यशाला प्राप्त होतात. यास्तव हे राजा, सदाचाराचें मोठ्या यत्नानें संरक्षण करावें. वित्त येतें

१ उत्तमानेव सेवेत प्राप्तकाले तु मध्यमान् । अधमांस्तु न सेवेत य इच्छेद्भूतिमात्मनः ॥

व जातें, त्यामुळें वित्तक्षयानें पुरुषाचा विनाश होत नाहीं. परंतु आचारहीन पुरुष नाश पावतो. हीन वृत्तीचीं कुलें गायी, पशु, अश्व व समृद्ध कृषि यांनीं जरी संपन्न असलीं तरी त्यांचा उत्कर्ष होत नाहीं.

हे प्रभो, आमच्या कुलांत दुसऱ्याशीं वर करणारा कृतघ्न, परधनापहारी, मित्रद्रोही, कपटी, अनृत वक्ता व देव, पितर, आणि अतिथि यांना अन्न अर्पण केल्यावांचून आहार करणारा राजा व अमात्य न होवो. जो ब्राह्मणांचा वध व द्वेष करितो आणि कृषि करीत नाहीं, तो आमच्या सभेंत न येवो. सज्जनांच्या गृहांत तृण, भूमि, उदक व सत्य आणि प्रिय भाषण यांचा केव्हांहि अभाव होत नाहीं. अतिथींना यांचा सदैव लाभ होत असतो. हे महाप्राज्ञ राजा, पुण्यकर्मे करणाऱ्या धार्मिकांची प्रवृत्ति परम श्रद्धेनें अतिथींचा सत्कार करण्याकडे असते.

हे नृपते, लहानसा रथहि जसा फार मोठा भार वाहून नेण्यास समर्थ असतो, तसा प्रचंड वृक्षहि भार वाहूं शकत नाहीं, त्याचप्रमाणें महाकुलांतील पुरुषच रथाप्रमाणें अविकलतेनें भार वहाण्यास उद्युक्त होतात. सामान्य माणसांना तें कार्य शक्य नसतें. जो मनुष्य आपल्या मित्राच्या क्रोधाला भितो, किंवा त्याच्याशीं साशंकपणें वागतो, तो त्याचा खरा मित्रच नव्हे. तर जो आपल्या मित्रावर पितराप्रमाणें विश्वास ठेवितो, तोच त्याचा मित्र होय. अशा मित्राशींच संबंध ठेवावा. इतरांशीं ठेवूं नये. हे राजा, तूंहि मजविषयीं साशंक असल्यामुळें तुझ्या मनांत मित्रत्वभाव नाहीं. जो मनुष्य कांहीं संबंध नसतांहि मित्रत्वानें वागतो, तोच खरा बंधु, मित्र, गति व आश्रयस्थान होय. परंतु मूर्ख दुर्योधन कुल-शीलादिकांनीं संबद्ध नसलेल्या कर्णादिकांशीं मित्रभावानें वागत आहे. जो चंचल बुद्धीचा मनुष्य वृद्धांची सेवा करीत नाहीं, अशा अस्थिर वृत्तीच्या पुरुषाचा मित्रसंग्रह अस्थिर असतो. हंस जसे शुष्क सरोवराला सोडून जातात, तसे चंचलवृत्तीच्या अविवेकी व इंद्रियाधीन असलेल्या पुरुषाचे सर्व अर्थ त्याच्यापासून दूर जातात.

धृतराष्ट्रा, वायूच्या अधीन असलेल्या चंचल मेघाप्रमाणें असज्जनांची वृत्ति अस्थिर असते. ते अकस्मात् क्रुद्ध होतात व कारणावांचून प्रसन्न होतात. जे पुरुष सत्कार व कृतार्थ करणाऱ्या मित्राच्या हितार्थ झटत नाहींत, त्या कृतघ्नांच्या मृतदेहाला मांसभक्षक पशु-पक्षीहि स्पर्श करीत नाहींत. यास्तव

आपल्यापाशीं धन असो किंवा नसो, मित्रांचा सत्कार करावा. मित्रांची परीक्षा संकटप्रसंगीं याचना केल्यानेंच होते. जो आपत्प्रसंगीं साह्य करतो, तोच खरा मित्र होय. पण जो आपलें कार्य साधण्यासाठीं मित्र होतो, तो खरा मित्र नसून व्यापारीच होय. इष्टवियोगजन्य शोकानें रूप, बल व ज्ञान नष्ट होऊन व्याधि मात्र जडते.

केवल शोकानें शरिराला त्रास होतो, त्यामुळें शत्रूला आनंद होतो. यास्तव हे राजा, तूं व्यर्थ शोक करूं नको. मनुष्य पुनः पुनः उत्पन्न होतो व मरतो. त्याची वृद्धि होते व पुनः क्षय होतो. मनुष्याला कधीं याचना करावी लागते तर कधीं तो इतरांकडून याचनाहि केला जातो. तो कधीं स्वतः शोक करितो व कधीं त्याच्यासाठीं इतर शोक करितात. त्याला सुख-दुःख, उत्कर्ष-अपकर्ष, लाभ-हानि, जन्म-मरण, हीं सर्व क्रमानें स्पर्श करीत असतात. तस्मात् धीर पुरुष कदापि हृष्ट होत नाहीं, किंवा शोक करीत नाहीं. मनासह श्रोत्रादि सहा इंद्रियें चंचल आहेत, त्यांतील जें ज्या विषयांमध्यें आसक्त होतें, त्याविषयीं छिद्रयुक्त कुंभांतून गळणाऱ्या जलाप्रमाणें त्याची बुद्धि स्वार्थापासून भ्रंश पावते.

(३) धृतराष्ट्र—हे महामते, शरीररूपी काष्ठांत अग्नीप्रमाणें अव्यक्त असलेल्या युधिष्ठिराशीं मीं मिथ्याचरण केलें आंहे. तो माझ्या मंदमति पुत्रांचा युद्धांत नाश करील. हे विदुरा, हें सर्व बाह्य जगत् भययुक्त व अस्थिर आहे, आणि मन चंचल आहे, यास्तव भीतिरहित व स्थिर असें जें परम पद तें मला सांग.

(४) विदुर—हे निष्पाप राजा, तुला विद्या, तप, इंद्रियनिग्रह व लोभाचा त्याग यांवांचून शांति मिळेल असें दिसत नाहीं. आत्मज्ञानानें मनुष्याच्या संसाररूपी भयाचा नाश होतो. तपाच्या योगानें सद्गुरु-शास्त्रादिकांचा लाभ होतो, गुरुशुश्रूषेनें ग्रंथापासून होणारें ज्ञान मिळतें आणि सर्व चित्तवृत्तिविरोधानें परमशांति प्राप्त होते. दान व वेदाध्ययन यांपासून मिळणाऱ्या स्वर्गादि फलाविषयीं निरिच्छ व राग-द्वेपशून्य होऊन इहलोकीं संचार करणाऱ्या पुरुषास मोक्षाची प्राप्ति होते. यथाविधि वेदाध्ययन, धर्मयुद्ध, सुकृत व उग्र तपश्चर्या यांच्या

१ अर्चयेदेव मित्राणि सति वासति वा धने ।
नानार्थयन्प्रजानाति मित्राणां सारफल्गुताम् ॥

फलासक्तीचा नाश झाला असतां परमानंदरूपी सुख प्राप्त होतें. (जगत्कारण जें ब्रह्म त्याच्या दर्शनानें सकलकर्मांचा नाश झाला असतां शुद्ध आनंदाचा लाभ होतो. त्यावांचून इतर सर्व दुःखरूप आहे, अशा आशयानें विदुर पुढें म्हणतो—)

ज्ञातीशीं वैर करणारांस उत्तम मऊ शय्येवरहि निद्रासुख मिळत नसतें. हे राजन्, स्त्रियांच्या विलासांतहि त्यांचें चित्त रमत नाहीं. मागधांच्या स्तुतीनेंहि त्यांचें समाधान होत नाहीं. ज्ञातिद्रोह करणारे लोक धर्माचरण करीत नाहींत, त्यामुळें त्यांना सुख प्राप्त होत नाहीं. त्यांचा गौरव होत नाहीं. त्या ज्ञातिभेद करणारांस शम रुचत नाहीं. त्यांना सांगितलेलें पथ्यकर हितवचन पटत नाहीं. त्यामुळें अलब्ध वस्तूंचें संपादन व प्राप्त वस्तूंचें परिपालन हीं दोन्ही त्याच्या ठिकाणीं संभवत नाहींत.

हे मनुजेंद्रा, ज्ञातीशीं वैर करणारापाशीं दुसऱ्याचा विनाश करण्यावांचून अन्य कांहीं साधन नसतें. ते सर्वदा तत्परायण असतात. गायींच्या ठिकाणीं दुग्धादि, ब्राह्मणाच्या ठिकाणीं तप, स्त्रियांच्या ठिकाणीं चंचलत्व व ज्ञातीपासून भय संभवतें.

राजा धृतराष्ट्रा, कुरुकुलाचे तंतु असलेल्या या पांडवांचें तूंच बालपणापासून अनेक वर्षें संवर्धन केलेंस. त्यांनीं वनवासांतील विपुल क्लेश सहन केल्यामुळें ऋषींच्या समुदायांनीं त्यांस सज्जनांची उपमा दिली आहे. अशा साधुतुल्य पांडवांची तूं वंचना करूं नको. हे भरतश्रेष्ठा, तुझे अन्य ज्ञातिबांधव पांडवांसारखे नाहींत. ते एकेकटे असले म्हणजे शुष्क काष्ठांप्रमाणें धूमसत असतात व एकत्र जमले म्हणजे काष्ठांच्या जुडग्यांप्रमाणें प्रज्वलित होतात.

हे धृतराष्ट्रा, जे शूर पुरुष आपलें शौर्य ब्राह्मण, स्त्रिया, ज्ञाति व धेनु यांमध्यें प्रकट करितात, त्यांचा वृक्षावरून पडणाऱ्या पक्व फलाप्रमाणें अधःपात होतो. एखादा शाखायुक्त प्रचंड वृक्ष जरी असला तरी तो जर एकटाच असेल तर वायु एका क्षणांत वेगानें त्याचें उन्मूलन करितो. परंतु याच्या उलट जे वृक्ष समूहानें प्रतिष्ठित असतात, ते परस्परांच्या आश्रयानें राहून सोसाट्याचा वायु सहन करण्यासहि समर्थ होतात. याच न्यायानें एखादा मनुष्य अनेक गुणांनीं जरी युक्त असला तरी तो एकटा असल्यास वाताहत वृक्षाप्रमाणें शत्रु त्याला सुसाध्य मानितात. अन्योन्याच्या आश्रयानें व आधारानें सरोवरांतील कमलाप्रमाणें ज्ञातीची वृद्धि होत असते.

हे महाराज, ब्राह्मण, गायी, ज्ञातिबांधव, शिशु व स्त्रिया, ज्यांचें अन्न खाल्लें असेल ते आश्रयदाते व शरणागत हे सर्व अवध्य आहेत. मनुष्यांमध्यें सधनता व नीरोगित्व यांवांचून दुसरा गुण नाहीं. हे राजन्, तुझें कल्याण असो. दरिद्री व रोगी हे दोघेहि मृतवत्च आहेत. परंतु हे राजा, तूं धनवान् व रोगरहित आहेस, यास्तव गुणवानांप्रमाणें शमाला प्राप्त हो. धृतराष्ट्रा, क्रोध मस्तकशूल देणारा आहे. जे असज्जन असतात, ते व्याधीवांचूनच कटु, रूक्ष, तीक्ष्ण व स्पर्श करण्यास दुःसह असें जें क्रोधरूपी पेय तें प्राशन करीत नाहींत. सज्जनच त्याचें प्राशन करितात. तस्मात् हे प्रभो, तूं हा क्रोध गिळून शांत हो.

रोगपीडित मनुष्यांना पुत्र-पश्वादि फल, विषयांचा इष्टानिष्टविवेक, भोग व धनादिजन्य सुख यांचें भानहि रहात नाहीं. कारण पुत्रादिकांपासून होत असलेलें सुख त्यांच्या अनुभवास येत नाहीं. त्यामुळें रोगी नित्य दुःखच भोगीत असतात. यास्तव हे राजा, जागरादिकांच्या द्वारा रोगाला उत्पन्न करणाऱ्या या संतापाचा तूं त्याग कर.

हे राजन्, पूर्वीं द्यूतप्रसंगीं द्रौपदीला जिंकलेलें पाहून मीं तुला ‘ द्यूत खेळणाऱ्या या दुर्योधनाचें निवारण कर. पंडित द्यूताची प्रशंसा करीत नाहींत.’ असें जें हितवचन सांगितलें होतें, तें तूं ऐकलें नाहींस.

हे धृतराष्ट्रा, सहनशीलांशीं जें विरोध करितें, तें वस्तुतः बलच नव्हे. यास्तव तूं दायविभागरूपी सूक्ष्म धर्माचें सत्वर अवलंबन कर. तुझ्या क्रूर पुत्रांपाशीं स्थित असलेली राजलक्ष्मी नष्ट होईल व ती वृद्धि पावून सहिष्णु युधिष्ठिर व त्याचे पुत्र-पौत्र यांचा आश्रय करील. यास्तव हे धार्तराष्ट्र पांडवांचें पालन करोत आणि पांडुपुत्र तुझ्या पुत्रांचें रक्षण करोत. त्या कुरूंचे मित्र व शत्रु एकच असोत, व त्यांचें कार्यहि एकच असो. हे राजन्, अशा प्रकारें ते सुखी व समृद्ध होऊन जिवंत राहोत.

हे कुरुकुलश्रेष्ठा, तूं आज कौरवांचा आधारस्तंभ आहेस. तूं स्वतः जरी कांहीं व्यापार करीत नसलास तरी यथेष्ट वागणाऱ्या पुत्रांचा निरोध करण्यास समर्थ

---

१ न मनुष्ये गुणः कश्चिद्राजन्सधनतामृते ।
अनातुरत्वाद्भद्रं ते मृतकल्पाहि रोगिणः ॥

१ न तद्बलं यन्मृदुना विरुध्यते सूक्ष्मो धर्मस्तरसा सेवितव्यः ।
प्रध्वंसिनी क्रूरसमाहिता श्रीर्मृदुप्रौढा गच्छति पुत्रपौत्रान् ॥

आहेस. यास्तव बाबारे, वनवासानें संतप्त झालेल्या व तुला पुत्रतुल्य असलेल्या पांडुपुत्रांचें पालन करून स्वतःच्या यशाचें रक्षण कर. हे नरेंद्रा, तूं कौरव आणि पांडव यांचा संधि कर. शत्रूंना आपलें छिद्र कळूं देऊं नको. ते सर्व पांडुपुत्र सत्यामध्येंच प्रतिष्ठित आहेत. त्यांच्याप्रमाणें तूं दुर्योधनालाहि सत्यामध्येंच स्थित कर. ५. ३. ३६.

अध्याय ३७ वा.

[१ विदुरानें केलेलें सतरा प्रकारच्या मूर्खांचें वर्णन व धृतराष्ट्राला उपदेश. २ पुरुष शतायु न होण्याचीं कारणें. ३ पुनः नीतिचा उपदेश.]

(१) **विदुर**—हे राजेंद्रा, आकाशावर मुष्टीचा प्रहार करणारे, कधींहि वांकवितां न येणाऱ्या इंद्रधनुष्याला वांकविणारे व चंद्र-सूर्यांच्या किरणांचें ग्रहण करणारे असे हे सतरा मूर्ख पुरुष स्वायंभुव मनूनें सांगितले आहेत. मीहि ते तुला सांगतों ऐक—१ जो शिष्य नसणाऱ्या दुर्योधनादिकांसारख्या मूर्खांस उपदेश करतो, २ जो अल्प लाभानें संतुष्ट होतो, ३ जो स्वार्थासाठीं शत्रूचें अतिशय सेवन करितो, ४ जो स्त्रियांचें रक्षण करितो, (शत्रुसेवा व स्त्रीरक्षा यांच्या योगानें स्वतःचें कल्याण इच्छिणारे हे सर्व मूर्ख होत.) त्याचप्रमाणें ५ अयाच्य वस्तूची याचना करणारा, ६ स्वतः केलेल्या अल्पकृतीचीहि श्लाघा करणारा (हा सहावा मूर्ख होय.) ७ कुलीन असून स्वार्थासाठीं अकार्य करणारा, ८ स्वतः दुर्बल असून बलाढ्याशीं वैर करणारा, ९ अश्रद्धावानास धर्मोपदेश करणारा, १० परस्त्रीप्रमाणें अकाम्य वस्तूची कामना करणारा, ११ पुत्राच्या भार्येशीं थट्टा-विनोदादि करणारा, १२ सुनेच्या पितरादिकांनीं संकटांतून सोडविलें असतांहि त्यांच्यापासून सत्काराची अपेक्षा करणारा, १३ परक्यांच्या शेतांत बीजारोपण करणारा किंवा परस्त्रीच्या ठिकाणीं संतति निर्माण करणारा, १४ स्वस्त्रीला वारंवार अपशब्द बोलणारा, १५ एखादी वस्तु घेऊन 'मला स्मरत नाहीं' असें बोलून नाकबूल होणारा, १६ तीर्थादिकांच्या ठिकाणीं दानाचें शाब्दिक अभिवचन देऊन घरीं याचना करावयास आलेल्या याचकांस 'मीं पूर्वीच दान दिलें आहे,' अशी दान न देतांच श्लाघा करणारा, १७ सत्याला असत्य व असत्याला सत्य ठरविणारा, असे हे सतरा मूर्ख आहेत. यांना हातीं पाश घेतलेले यमदूत अधोलोकीं नेतात.

राजा, जो मनुष्य ज्या पुरुषाशीं जसा वागत असेल, तसेच त्याच्याशीं वर्तन ठेवावें. हाच धर्म होय. कपटाचरण करणाराशीं कपटानें व सरळ वागणाराशीं निष्कपट वर्तन ठेवावें. यास्तव तुझ्याशीं साधुत्वानें वागणाऱ्या सज्जन पांडवांशीं सरळ वागणेंच तुला उचित आहे. हे राजन्, जरा रूपाचा लोप करिते, आशा धैर्याची हानि करिते, मृत्यु प्राणांचें हरण करतो, असूया धर्मबुद्धि घालविते, काम लज्जेचा त्याग करवितो. हीनसेवेनें सद्वृत्त नाहींसें होतें, क्रोधानें ऐश्वर्य नष्ट होतें आणि अभिमानानें सर्वस्वाचा विनाश होतो, तस्मात् तूं अभिमानाचा त्याग कर.

(२) अभिमान सर्वस्वाचें हरण करणारा आहे, असें विदुरमुखानें ऐकून 'माझ्या अभिमानी पुत्रांना जर अल्प आयुष्य असेल, तर अभिमान टाकल्यानें ते कांहीं जिवंत रहाणार नाहींत. बरें, त्यांचें आयुष्य जर दीर्घ असेल, तर ते अभिमानानें जरी युक्त असले तरी मरणार नाहींत, अशा आशयानें धृतराष्ट्र म्हणाला—"हे विदुरा, सर्व वेदांमध्यें 'पुरुष शतायु असतो' असें वर्णिलेलें आहे, परंतु या पूर्ण दीर्घायुष्याचा लोकांना लाभ कां होत नाहीं, याचें काय कारण ?"

विदुर—हे नरश्रेष्ठा, तुझें कल्याण असो. लोक अल्पायु होण्याचीं कारणें सांगतों ऐक—१ अतिमान, २ अतिवाद, ३ योग्यकालींहि दान न करणें, ४ क्रोध, ५ आत्मपोषणपरायणता व ६ मित्रद्रोह हीं सहा कारणें पोलादाच्या तीक्ष्ण शस्त्रासारखीं आहेत. तीं देहवानांच्या आयुष्याचा छेद करितात आणि तींच मानवांचा नाश करितात. मृत्यु त्यांच्या प्राणांचें हरण करीत नाहीं. तस्मात् हे राजा, या सहा दोषांचा त्याग केला असतां तुझे पुत्र शतायु होतील.

हे भारता, एखाद्यानें 'माझ्या या भार्येचें रक्षण कर,' असें सांगून विश्वासानें तिला स्वाधीन केलें असतां, त्या परस्त्रीशीं व गुरुपत्नीशीं निंद्य आचरण करणारा, शूद्रेशीं विवाह करणारा त्रैवर्णिक द्विज, मद्यपि, ग्रामनायक, ब्राह्मणांच्या वृत्तीचें हरण करणारा, त्यांना दास्यांत नियुक्त करणारा आणि शरणांगताचा वध करणारा, हे सर्व ब्रह्मघातक्यांसारखे महापातकी आहेत. अशा लोकांचा सहवास घडला असतां प्रायश्चित्त करावें, अशी श्रुति आहे. यास्तव

१ यस्मिन् यथा वर्तते यो मनुष्यस्तस्मिंस्तथा वर्तितव्यं स धर्मः ।
मायाचारो मायया वर्तितव्यः साध्वाचारः साधुना प्रत्युपेयः ॥

तुझे पुत्र जर अतिमानादि दोष टाकणार नाहींत, तर पांडवांच्या वृत्तीचा अपहार करणाऱ्या त्यांची तूं संगति ठेवूं नको.

हे कुरुश्रेष्ठा, विद्यावान्, नीतिज्ञ, दाता, पितृ-देवादिकांस अर्पण करून मग शेषान्न भक्षण करणारा, हिंसा न करणारा, अनर्थावह कृत्य न करणारा, कृतज्ञ, सत्यवक्ता व मृदु असा विद्वान् स्वर्गाला प्राप्त होतो. हे राजन्, प्रियवादी पुरुष सर्वदा सुलभ असतात, परंतु अप्रिय पण हितकर वचन सांगणारा वक्ता व तें ऐकणारा श्रोता असे दोघेहि दुर्लभ आहेत. जो पुरुष धर्माचा आश्रय करून आपल्या प्रभूला रुचेल किंवा नाहीं, याचा विचार न करितां त्याला अप्रिय पण पथ्यकर उपदेश करितो, तोच त्या राजाचा खरा साहाय्यकर्ता होय. कुलाच्या हितासाठीं पुरुषाचा त्याग करावा, ग्रामासाठीं कुलाचा त्याग करावा, नगरासाठीं ग्राम सोडावा आणि आत्महितासाठीं पृथ्वीचाहि त्याग करावा. यास्तव तूं दुर्योधनाचा त्याग कर. संकटप्रसंगीं उपयोगी पडावा म्हणून धनसंचय करावा. धनाचा व्यय करूनहि स्त्रियांचें रक्षण करावें आणि द्रव्य व दारा यांचाहि प्रसंगीं त्याग करून आत्मरक्षण करावें.

धृतराष्ट्रा, द्यूत पुरुषांच्या वैराला कारण होतें, असा पूर्वकल्पांतील अनुभव आहे. यास्तव बुद्धिमान् मनुष्यानें चित्तरंजनार्थहि द्यूत खेळूं नये. हे प्रतीपकुलोत्पन्न राजा, द्यूताच्या प्रसंगीं 'हें द्यूत योग्य नाहीं,' असें मी तुला वारंवार सांगत होतों, परंतु व्याधिग्रस्ताला औषध व पथ्य जसें रुचत नाहीं, तसें माझें तें हितवचन तुला रुचलें नाहीं. हे वैचित्रवीर्या, चित्रविचित्र पिसाऱ्यांनीं युक्त असलेल्या मनोरम मयूराप्रमाणें हे पांडव आहेत, त्यांचा काकतुल्य असलेल्या धार्तराष्ट्रांकडून तूं पराभव करविलास; परंतु नरेंद्रा, सिंहांचा त्याग करून कोल्ह्यांचें रक्षण करणाराप्रमाणें प्रसंग आला असतां तुला आपल्या कृतीचा पश्चात्ताप होईल !

(३) बा धृतराष्ट्रा, जो स्वामी आपली सेवा करणाऱ्या व हितामध्यें तत्पर असलेल्या भृत्यावर सर्वकाल क्रुद्ध होत नाहीं, त्या प्रभूवर त्याचे भृत्य सर्वदा विश्वास ठेवितात व संकटप्रसंगीं त्याचा त्याग करीत नाहींत. यास्तव हे राजा, सेवकांची वेतनादि वृत्ति संकुचित करावी. परकीयांचें राज्य व धन संपादन करण्याची इच्छा करूं नये. पूर्वीं स्नेहयुक्त असलेले अमात्यादि भोग्य पदार्थांच्या अपहारामुळें स्वामीशीं विरोध करूं लागतात आणि वंचित झालेले ते त्याचा

त्यागहि करितात. यास्तव आपल्या कार्याविषयीं पूर्वींच साध्यासाध्य विचार करून आपलें उत्पन्न व व्यय यांस अनुसरून भृत्यांचें वेतनादि निश्चित करावें आणि योग्य साह्यकर्त्यांचा संग्रह करावा. ज्याला समर्थ सेवकांचें साह्य असतें, तोच परराष्ट्रग्रहणादिकांसारखें दुष्कर कर्म करूं शकतो. जो भृत्य आपल्या स्वामीचा अभिप्राय जाणून त्याचीं सर्व कार्यें निरलसपणानें करितो, प्रसंगीं आपल्या प्रभूला हिताचा उपदेश करितो, स्वामीवर अनुरक्त असतो व जो कुलीन भृत्य आपल्या स्वामीची शक्ति जाणतो, तो आपल्या आत्म्याप्रमाणेंच अनुग्राह्य असतो. हे राजा, मी तुझ्याशीं आजवर असाच वागलों आहें. यास्तव माझ्या हितोपदेशाचा स्वीकार करून मजवर अनुग्रह कर. जो भृत्य स्वामीनें उपदेश केला असतां त्याचा निषेध करितो, स्वतःला प्रज्ञावान् मानतो व स्वामीची आज्ञा न ऐकतां त्याच्या विरुद्ध भाषण करतो, त्याचा तत्काल त्याग करावा.

राजा, आतां मी तुला दूताचीं लक्षणें सांगतों तीं ऐक. १ दर्पशून्य, २ सामर्थ्यवान्, ३ दीर्घसूत्री नसलेला—चपल, ४ सदय, ५ मंजुल भाषण करणारा, ६ शत्रूला अभेद्य, ७ निरोगी, ८ उदार म्हणजे युक्तियुक्त अर्थपूर्ण भाषण करणारा, या आठ गुणांनीं युक्त असलेल्या दूताचीच दूतकार्यांत नेहमीं योजना करावी. हे भारता, अविश्वसनीय परकीयांच्या घरीं सायंकाळीं विश्वासानें कदापि जाऊं नये. चवाठ्यावर रात्रीं लपून राहूं नये. राजा जिची कामना करीत आहे, अशा स्त्रीचा अभिलाष धरूं नये.

कुटील व कुत्सित लोकांचा संकेत चालला असतां त्यांस ‘ माझा तुमच्यावर विश्वास नाहीं’ असें कदापि सांगूं नये, तर ‘ मला दुसरें कांहीं काम आहे ’ अशा मिषानें तेथून निघून जावें. ‘ लोक आपल्याला क्रूर बोलतील ’ या भयानें ऋणकोला दंड करण्यास समर्थ नसलेला लज्जावान् राजा, व्यभिचारिणी स्त्री, राजसेवक, पुत्र, भ्राता, विधवा, जिचीं अपत्यें बाल आहेत अशी स्त्री, सेनेवर उपजीविका करणारा, व अधिकारावरून दूर केलेला पुरुष, यांना व्यवहारांत न्यायनिर्णयाच्या कामीं केव्हांहि नियुक्त करूं नये.

धृतराष्ट्रा, १ प्रज्ञा, २ सत्कुलांतील जन्म, ३ विद्वत्ता, ४ दम, ५ पराक्रम, ६ मितभाषण, ७ यथाशक्ति दान, व ८ कृतज्ञता, हे आठ गुण पुरुषाला प्रकाशित करितात. राजा जेव्हां एखाद्या मनुष्याचा सत्कार करितो, तेव्हां ‘ राजाश्रय ’ हाच त्याचा गुण या सर्व गुणांना धारण करितो. (मनुष्यानें मोठ्या

प्रयत्नानें राजाश्रय मिळविला म्हणजे त्याच्या ठिकाणीं पूर्वोक्त आठ गुण नसले तरी ते आहेत असें मानलें जातें.)

स्नानशील पुरुषाला १ बल, २ रूप, ३ मंजुळ आवाज, ४ स्पष्ट उच्चार ५ मृदु स्पर्श, ६ लावण्य, ७ सुगंध, ८ पावित्र्य, ९ ऐश्वर्य व १० श्रेष्ठ स्त्रिया या दहा गुणांची प्राप्ति होते. मिताहारी पुरुषाला १ आरोग्य, २ आयुष्य, ३ बल, ४ सुख, व ५ सदृढ अपत्यें यांचा लाभ होऊन त्याची 'बहुभोजन करणारा, खादाड' अशी कोणी निंदा करीत नाहीं. असे हे मिताहाराचे सहा गुण आहेत.

आळशी, खादाड, लोकांना द्वेष्य असलेला, मायावी, क्रूर, देश व काल न जाणणारा आणि क्षपणकादिकांचा अनिष्ट वेश धारण करणारा, यांस आपल्या घरांत निवास करूं देऊं नये. कृपण, गालिप्रदान करणारा, मूर्ख, कैवर्तक, निष्ठुर, वैर करणारा व कृतघ्न अशा लोकांपाशीं अत्यंत आर्त स्थितींतहि याचना करूं नये.

या लोकीं सहा प्रकारचे नराधम आहेत. १ आततायी, बहुभाषी किंवा सदा व्यग्र, नित्य अनृत भाषण करणारा, ज्याची भक्ति दृढ नाहीं असा, स्नेह-रहित व स्वतःला कुशल मानणारा, अशा अधमांचें कदापि सेवन करूं नये. तस्मात् गुणरहित स्वपुत्रांच्या पक्षपातानें तूं गुणवान् पांडुपुत्रांचा त्याग करूं नको. तर सांप्रत सर्वांच्या ऐकमत्यानें अभ्युदय साधून घे व सर्वांचें हित कर. अर्थ सहायवानांशीं संबद्ध आहे व साह्यकर्ते अर्थावर अवलंबून आहेत. याप्रमाणें हे दोन्ही अन्योन्याश्रयी आहेत. ते अन्योन्यावांचून सिद्ध होत नाहींत.

राजा, पुत्रांना जन्म देऊन त्यांना अनृणी करावें, त्यांच्या निर्वाहाची सोय करावी, सर्व कन्या योग्य वरांना अर्पण कराव्या, नंतर अरण्याचा आश्रय करून

---

१ अकर्मशीलं च महाशनं च लोकद्विष्टं बहुमायं नृशंसम्।
अदेशकालज्ञमनिष्टवेषमेतान् गृहे न प्रतिवासयेत ॥
कदर्यमाक्रोशकमश्रुतं च वनौकसं धूर्तममान्यमानिम्।
निष्ठूरिणं कृतवैरं कृतघ्नं एतान्भृशार्तोऽपि न जातु याचेत् ॥
संक्लिष्टकर्माणमतिप्रमादं नित्यानृतं चादृढभक्तिकं च।
विसृष्टरागं पटुमानिनं चाप्येतान्न सेवेत नराधमान् षट् ॥

मुनि व्हावें. सर्व भूतांना हितावह व स्वतःला सुखावह असेंच कर्म सर्वार्थसिद्धीसाठीं करीत असावें. कारण स्व-परहिताचरण सर्वांचें मूलभूत आहे. त्या कर्मावांचून साक्षात् ईश्वरहि फल देण्यास समर्थ नाहीं. (यावर तूं कदाचित् म्हणशील कीं, परहित केल्यानें स्वहित कसें होईल! तर तेंहि सांगतों ऐक—) सहायसंपन्न मनुष्य धनादिकांचा संग्रह, शत्रूंचा पराजय, शौर्य, धर्मज्ञानैश्वर्यरूप बल, उद्योग व दृढनिश्चय या सहा गुणांनीं युक्त असल्यामुळें त्याच्या उपजीविकेला भय कोठचें !

आतां हे स्वामिन्, पांडवांशीं वैर करण्यांत किती दोष आहेत तें पहा. पांडवांचे हे क्लेश पाहून इंद्रासह सर्व देव व्यथित होत आहेत. पुत्रांचें हें वैर पाहून तूं नित्य उद्विग्न होत आहेस. तुझ्या यशाचा नाश होऊन शत्रूंना हर्ष होत आहे. हे देवेंद्रतुल्य राजा, ज्याप्रमाणें आकाशांत तिर्यक्—तिरकस पसरलेला धूमकेतु या लोकांचा विनाश करितो, त्याप्रमाणें भीष्म, द्रोण, राजा युधिष्ठिर व स्वतः तूं यांचा प्रवृद्ध झालेला क्रोध या सर्व लोकांचा विध्वंस करील.

हे राजन्, तुझे शंभर पुत्र, कर्ण आणि पांच पांडव या सागरान्त अखिल पृथ्वीचें शासन करोत. हे सर्व धार्तराष्ट्र जणुकाय वन असून पांडुपुत्र त्यांतील व्याघ्र आहेत. तस्मात् या सव्याघ्र वनाचा उच्छेद करूं नको. म्हणजे वनामुळें व्याघ्र नाश पावणार नाहींत. व्याघ्रावांचून वन व वनावांचून व्याघ्र कधींहि संभवत नाहींत. कारण व्याघ्र वनाचें संरक्षण करितात व वन व्याघ्रांना आश्रय देऊन त्यांचें रक्षण करितें.

धृतराष्ट्रा, तुझे पापबुद्धि दुर्योधनादि पुत्र पांडवांचे दोष जाणण्यामध्यें जसे दक्ष असतात, तसे ते पांडुपुत्रांचे कल्याणप्रद गुण जाणण्याची इच्छा करीत नाहींत. स्वर्गलोकापासून अमृत जसें दूर रहात नाहीं, तसे धर्मापासून अर्थ दूर होत नाहींत, यास्तव श्रेष्ठ अर्थसिद्धीची इच्छा करणारानें प्रथम धर्मच आचरावा. परब्रह्मामध्यें चित्त रमल्यामुळें ज्याची बुद्धि 'हें माझें आहे' या संकल्पापासून निवृत्त झाली आहे, तो ही त्रिगुणात्मिका माया व महदादि, हें सर्व पूर्णपणें जाणतो. कारण आत्मज्ञानानें सर्वज्ञत्वाची प्रसिद्धिच आहे.

राजन्, मोक्षाला अधिकारी नसलेल्या पुरुषांविषयीं मी काय सांगतों तें ऐक— जो मनुष्य धर्म, अर्थ व काम यांचें यथाकालीं सेवन करितो, त्याला इहलोकीं

व परलोकींहि त्याचें फल प्राप्त होतें. हर्ष-क्रोधांपासून उत्पन्न होणाऱ्या वेगाचें जो नियमन करितो व आपत्तीमध्यें मोहित होत नाहीं तो ऐश्वर्याला पात्र होतो. पुरुषांचें नित्य बल पांच प्रकारचें आहे, त्यांतील बाहुबल सर्वांत कनिष्ठ म्हटलें जातें. हे राजा, तुझें कल्याण असो, अमात्यलाभ हें दुसरें बल व धन-लाभ हें तिसरें बल आहे, असें विद्वान् लोक म्हणतात. पितृपैतामहांपासून सहज प्राप्त झालेलें जें कुलाचें बल (सत्कुलीनत्व) तें चवथें बल स्मृत आहे आणि हे भारता, ज्या बलाच्या योगानें सर्व बलांचा संग्रह करतां येतो त्या सव बलांतील श्रेष्ठ बलाला ' प्रज्ञाबल ' म्हणतात.

अतिशय अपकार करण्यास समर्थ असलेल्या पुरुषाशीं वैर करून ' मी त्याच्यापासून दूर आहें, मला कांहीं भय नाहीं ' असा विश्वास कदापि धरूं नये. स्त्रिया, राजे, सर्प, वेदाध्ययन करणारा द्विज, स्वामी, शत्रु, विषयोपभोग व आयुष्य यांवर कोणता सुज्ञ मनुष्य विश्वास ठेवील ! धृतराष्ट्रा, प्रज्ञारूपी शरानें विद्ध झालेल्या प्राण्याला वैद्य, औषधें, होममंत्र, मंगलकृत्यें, वेदमंत्र, व सुसिद्ध असलेलीं रसायनें, यांचा कांहींच उपयोग नाहीं. सर्प, अग्नि, सिंह व ज्ञाति यांची मनुष्यानें कदापि अवज्ञा करूं नये. कारण हे सर्व अतितेजस्वी आहेत. या लोकीं अग्नीचें तेज फार मोठें आहे. तें काष्ठांत गूढ रहातें. तें तेज जोंपर्यंत दुसऱ्यानें उद्दीपित केलें नाहीं, तोंपर्यंत तें काष्ठाला दग्ध करीत नाहीं. परंतु जेव्हां काष्ठांचें मंथन करून तें तेज प्रज्वलित केलें जातें, तेव्हां त्या तेजानें केवल तें काष्ठच नव्हे तर त्याबरोबर सर्व वनहि दग्ध होतें.

हे धृतराष्ट्रा, याच न्यायानें हे सत्कुलोपन्न पांडुपुत्र अग्नितुल्य तेजस्वी आहेत. ते क्षमावान् असून काष्ठांतील अग्नीप्रमाणें आपलें हृद्गत गुप्त राखून स्वस्थ राहिले आहेत. राजा, तूं पुत्रांसह लताधर्माप्रमाणें आहेस व पांडुपुत्र महावृक्षा-सारखे आहेत. महावृक्षाचा आश्रय केल्यावांचून लता कदापि वृद्धि पावत नाहीं. तस्मात् पांडवांचा आश्रय करून तूं पुत्रांसह आपला उत्कर्ष करून घे. हे आंबिकेया, मी तुला पुनः तोच सिद्धांत सांगतों ऐक. बाबारे, पांडव वनांतील सिंह आहेत हें तूं निश्चित समज. सिंहांवांचून वनाचा उच्छेद होत असतो व वनावांचून सिंह नाश पावत असतात. तस्मात् तुझ्या पुत्रांचा वध करून पांड-वहि स्नेहानें व्याकुल होऊन नाश पावतील. ५. ३. ३७.

अध्याय ३८ वा.

[१ विदुरानें पुनः केलेला नीतीचा उपदेश.]

(१) विदुर—हे धृतराष्ट्रा, समोरून वृद्ध मनुष्य येत असलेला पहातांच तरुणाचे प्राण जणुंकाय उत्क्रमण पावूं लागतात. (तो गडबडून जातो.) पण उत्थान आणि अभिवादन यांच्या योगानें तो त्यांस स्थिर करितो. आलेल्या साधु-अतिथीला आसन देऊन जल आणावें, त्याचें पादप्रक्षालन करावें आणि कुशल विचारून आपलेंहि क्षेम त्याला निवेदन करावें. नंतर त्या विद्वानानें अन्न सिद्ध झालें आहे असें पाहून तें अतिथीला अर्पण करावें. जो कृपण मनुष्य आपल्या कृपण स्वभावामुळें, लोभामुळें किंवा आपण खर्च केला असतां 'हा धनिक आहे,' अशी राजादिकांत आपली प्रसिद्धि होईल, या भयानें अतिथीला उदक, मधुपर्क आणि गाय अर्पण करीत नाहीं व त्यामुळें ज्याच्या गृहांत त्यानें केलेल्या आतिथ्याचें मंत्रयुक्त ग्रहण कोणीहि करीत नाहीं, अशा माणसाचें जीवित व्यर्थ होय, असें आर्यांचें मत आहे. चिकित्सक, बाण करणारा, ब्रह्मचर्यापासून भ्रंश पावलेला, चोर, क्रूर, मद्यपि, भ्रूणहत्या, सेनेवर उपजीविका व वेदविक्रय करणारा आणि निषिद्ध वस्तु विकणारा, हे लोक उदक देण्यासहि अपात्र आहेत. परंतु ते जर अतिथिरूपानें आपल्या घरीं आले, तर त्यांचा जामात्याप्रमाणें आदर करावा. कारण अतिथि दोषपूर्ण जरी असला, तरी तो पूज्य आहे. मग इतर गुणवानांविषयीं काय सांगावें ! आतां अविक्रेय वस्तु कोणत्या, त्या सांगतों. ऐक—

हे राजा, लवण, शिजविलेलें अन्न, दहीं, दूध, मध, तेल, तूप, तिल, कच्चें मांस, फलमूलें, शाखा, रक्त, वस्त्रें, सुगंधी द्रव्यें आणि गूळ या पदार्थांचा विक्रय द्विजांनीं कधींहि करूं नये. जो पुरुष क्रोधशून्य असतो, मातीचें ढेकुळ, दगड व सोनें हे तिन्ही पदार्थ सम मानतो, शोकरहित व स्नेह-वैरशून्य होऊन निंदा व प्रशंसा यांपासून दूर रहातो, राग-द्वेषादिकांच्या राहित्यामुळें प्रिय व अप्रिय यांचा त्याग करून उदासीनवत् रहातो, तो खरा संन्यासी होय. जो नीवार धान्य, मूळें, इंगुद व शाका यांवर निर्वाह करितो, आत्मसंयमन करून अग्निकार्यांत तत्पर असतो, वनांत रहातो, स्वतः दरिद्री असला तरीहि अतिथींचा सत्कार करतो, मग धनादिकांनीं संपन्न असल्यावर काय सांगावें ! असा धुरंधर तापस खरा पुण्यवान् होय.

धृतराष्ट्रा, बुद्धिमानाला अपकार करून 'मी त्याच्यापासून दूर आहें, तो माझी कसली हानि करणार आहे ?' असा विश्वास कदापि ठेवूं नये. कारण बुद्धिमानाची बुद्धि दीर्घ बाहूसारखी असते. तिच्या साह्यानें तो दूरस्थ अपकर्त्यांचाहि नाश करण्यास समर्थ होतो. यास्तव अतिथिभक्त पांडव दूरस्थ जरी असले तरी तूं त्यांना तुच्छ मानूं नको. अविश्वासु माणसावर कदापि विश्वास ठेवूं नये. विश्वासु माणसावरहि अति विश्वास ठेवूं नये, अशी नीति आहे. यास्तव अविश्वसनीय असलेल्या भीमावर विश्वास ठेवणें योग्य नव्हे. विश्वासापासून भय उत्पन्न होतें, व समूळ नाश होतो. कोणाशीं ईर्ष्या न करणारा, आपल्या स्त्रीचें संरक्षण करणारा, अन्नादिकांचा अतिथ्यादिकांना विभाग देणारा, प्रिय भाषण करणारा व स्त्रियांशीं मधुर भाषण करणारा, अशा पुरुषानें स्त्रियांच्या वश होऊं नये.

हे राजन् स्त्रिया पूज्य आहेत, त्या पवित्र असून गृहाला प्रकाशित करणाऱ्या आहेत, स्त्रिया गृहाची शोभा आहे. तस्मात् त्यांचें विशेषतः रक्षण करावें. पित्याकडे अंतःपुर व मातेकडे स्वयंपाकगृहाची व्यवस्था सोंपवावी. पुत्र-भ्रात्यादिकांकडे गायींचें पालन सोंपवून स्वतःप्रमाणेंच त्यांचें अन्नादिकांनीं पोषण करावें आणि कृषीचें स्वतः निरीक्षण करावें. तिचें रक्षण दुसऱ्यावर कदापि सोपवूं नये. भृत्यांकडे व्यापार सोंपवावा व पुत्रांकडून ब्राह्मणांची सेवा करवावी. हे राजा, पांडव आपल्या स्त्रीचें रक्षण करीत असतात. त्यांची पत्नी द्रौपदी लक्ष्मीतुल्य आहे. यास्तव पितृस्थानीं असलेल्या तूं त्यांचें अवश्य रक्षण कर. तिचें अतिक्रमण केल्यास फार मोठें भय उपस्थित होईल.

राजा, जलापासून अग्नि, ब्राह्मणापासून क्षत्रिय व दगडापासून लोखंड उत्पन्न होतें. त्यांतील सर्वगत तेज आपापल्या कारणांत लीन होतें. सर्वदा सज्जन व कुलीन पांडव अग्नीसारखे तेजस्वी आहेत. ते क्षमाशील असल्यामुळें काष्ठांत गुप्त रहाणाऱ्या अग्नीप्रमाणें बाह्यतः शांत दिसत आहेत.

ज्या राजाचा संकेत बाह्य व आंतर जनांतील कोणालाहि माहीत नसतो व जो सर्वतश्चक्षु असल्याप्रमाणें हेरांच्या द्वारा परक्यांचा संकेत जाणतो तो राजा ऐश्वर्याला प्राप्त होतो. गंभीर नृपाल 'मी अमुक करणार आहें,' असें कधीं

१ अपकृत्य बुद्धिमतो दूरस्थोऽस्मीति नाश्वसेत् ।
दीर्घौ बुद्धिमतो बाहू याभ्यां हिंसति हिंसितः ॥

बोलत नाहीं, तर धर्मकामार्थकार्यें करून दाखवितो. त्याचा गुप्त संकेत कदापि बाहेर फुटत नाहीं. यास्तव धृतराष्ट्रा, पर्वतशिखरावर चढून प्रासादावर एकांतांत किंवा तृणरहित अरण्यांत जाऊन तेथें गुप्त संकेत करावा. हे भारता, सुहृद् नसलेल्या माणसाला आपला गुप्त संकेत सांगणें योग्य नव्हे. एखादा पुरुष सुहृद् असूनहि मूढ असेल, अथवा पंडित असला तरीहि चपलवाक् म्ह० बडबड्या असेल, तर त्यासहि गुप्तसंकेत कळूं देऊं नये. महीपालानें परीक्षा केल्यावांचून आपल्या अमात्याची योजना करूं नये. कारण अमात्याच्या ठिकाणीं अर्थलीप्सा म्ह० द्रव्यसंपादनेच्छा व गुप्तसंकेताचें रक्षण, हे दोन गुण अवश्य असावे. ज्या राजाचीं धर्म, अर्थ व काम यांतील सर्व कार्यें झाल्यावर मग तीं त्याच्या सभासदांस कळतात, तो राजा श्रेष्ठ होय. ज्या भूपालाचे सर्व संकेत गुप्त असतात त्याला निःसंशय सिद्धि प्राप्त होते.

जो राजा मोहानें निंद्य कार्यें आरंभितो, त्या कार्यांच्या विपरीतत्वानें तो जीवितालाहि मुकतो. प्रशस्त कार्यांचें अनुष्ठान सर्वदा सुखावह असतें. अशा कार्यांचें अनुष्ठान न करणेंच उलट पश्चात्तापाला कारण होतें. ज्याप्रमाणें वेदाध्ययन न करणारा विप्र श्राद्धाला पात्र नसतो, त्याप्रमाणें १ संधि, २ विग्रह, ३ यान, ४ आसन, ५ द्वैधीभाव व ६ समाश्रय यांच्या समूहाला षाड्गुण्य असें म्हणतात. या षाड्गुण्यांत निष्णात नसलेला मनुष्य संकेत ऐकण्यास अपात्र होय. पूर्वोक्त षड्गुणांनीं संपन्न असलेला राजा शत्रूचें स्थान, वृद्धि व क्षय जाणण्यास समर्थ असतो. तो आपल्या सच्छीलानें सर्वत्र पूज्य होतो व सर्व पृथ्वी त्याच्या स्वाधीन होते. ज्याचा हर्ष व क्रोध कधींहि निष्फल नसतो, ज्यानें आपल्या कोशाचें निरीक्षण स्वतः केलें आहे व जो एखादें कार्य करून पुनः त्याच्या गुण-दोषांचें चिंतन करितो, त्याला पृथ्वी सर्व प्रकारचें ऐश्वर्य देते.

पृथ्वीपालानें केवल राजा हें नांव आणि छत्र-चामरादि राजचिह्नें यांवरच संतुष्ट व्हावें. ऐश्वर्यादि सर्व सुखोपभोग आपल्या सर्व भृत्यांस विभागून त्यांच्यासह त्यांचा उपभोग घ्यावा. स्वतः एकट्यानेंच त्यांचा अपहार करूं नये. ब्राह्मण त्यांच्या क्रियाभिज्ञत्वामुळें ब्राह्मणाला जाणतो. पति पत्नीला चांगलें ओळखतो. तसेंच नृपति अमात्याला व राजाच राजाला जाणतो. वध्य असलेला शत्रु हातीं सांपडल्यास त्याला कदापि सोडूं नये. आपल्या दुर्बलावस्थेंत वध्य शत्रूपुढेंहि नम्र व्हावें आणि आपण सबल होतांच शत्रूला जिवंत सोडूं नये. कारण असा शत्रु जिवंत सुटला असतां त्याच्यापासून लवकरच भय प्राप्त होतें.

धृतराष्ट्रा, दैवतें, राजे, ब्राह्मण, वृद्ध, बाल व रोगी यांच्याविषयीं आलेल्या क्रोधाचें मोठ्या प्रयत्नानें नियमन करावें. कारण देवतापासून अनिष्ट फलाचें, राजापासून वधाचें व ब्राह्मणापासून शापाचें भय असतें.

मूढांना प्रिय असलेला निरर्थक कलह सुज्ञ मनुष्य वर्ज करितो. त्यामुळें त्याला कीर्तीचा लाभ होतो आणि तो लोकामध्यें कोणत्याहि अनर्थानें युक्त होत नाहीं. क्लीब पतीची इच्छा न करणाऱ्या स्त्रीप्रमाणें ज्याचा प्रसाद निष्फल व क्रोध निरर्थक असतो, अशा स्वामीचा त्याचे भृत्य अवमान करितात. बुद्धीनें धनप्राप्ति किंवा मूढत्वानें दारिद्र्य प्राप्त होत नसतें; तर तें कर्मफलाधीन आहे, हें प्राज्ञच केवल जाणतात, इतर जाणत नाहींत.

हे भारता, विद्या, शील व वय यांनीं वृद्ध असलेले ज्ञानवृद्ध, धनवान्, आणि बलवान्, यांचा मूढ मनुष्य नित्य अवमान करितो. दुराचारी, मूढ, असूया करणारा, अधार्मिक, क्रोधी व कठोर भाषण करणारा, अशा पुरुषांवर सत्वर अनर्थ ओढवतात. याच्या उलट वंचना न करणारा, दाता, प्रतिज्ञा पाळणारा व वाणीचें संयमन करून विचारपूर्वक भाषण करणारा, अशा मनुष्याला सर्व प्राणी अनुकूल होतात. वंचनाशून्य, दक्ष, कृतज्ञ, मतिमान् व ऋजु अशा पुरुषाचा द्रव्यसंचय क्षीण जरी झाला, तरीहि त्याला परिवाराचा लाभ होतो. १ धृति, २ शम, ३ दम, ४ शौच, ५ कारुण्य, ६ मृदुभाषण व ७ मित्रांशीं अद्रोह, हे सात गुण ऐश्वर्याला उद्दीपित करीत असतात.

हे नृपश्रेष्ठा, आपल्या आश्रित वर्गाला त्यांचा अंश न देतां स्वतःच सर्व सुखोपभोग घेणारा, दुष्टात्मा, कृतघ्न व निर्लज्ज अशा राजाला या लोकीं वर्ज मानावें.

जो मनुष्य निर्दोष प्राण्याला दोष देऊन कोपवितो, त्या सदोष माणसाला सर्पयुक्त गृहांत निजणाऱ्या पुरुषाप्रमाणें रात्रीं सुखानें निद्रा येत नाहीं. हे भारता, कोपविलेल्या भृत्यादिकांच्या वेतनादिकांचें अतिक्रमण केल्यानें स्वतःच्या योग-

१ न च रात्रौ सुखं शेते ससर्प इव वेश्मनि ।
यः कोपयति निर्दोषं सदोषोऽभ्यन्तरं जनम् ॥
येषु दुष्टेषु दोषः स्याद्योगक्षेमस्य भारत ।
सदा प्रसादनं तेषां देवतानामिवाचरेत् ॥

क्षेमांतहि अडथळा येतो; यास्तव देवतांच्या प्रसादाप्रमाणें अशा लोकांची प्रसन्नता संपादन करावी. स्त्रीच्या स्वाधीन केलेलें धन आणि प्रथमच उत्कर्ष झाल्यामुळें गर्वानें दृप्त झालेले व अकुलीन अशा लोकांच्या हातीं दिलेलें सर्व द्रव्य हीं दोन्ही संशयितच आहेत, असें समजावें. हे राजन्, ज्या ठिकाणीं स्त्री, द्यूतकार, किंवा मूर्ख यांतील एखादा शासन करीत असेल, तेथील प्रजाजन दगडाच्या नावेंत बसलेल्या लोकांप्रमाणें अवश होऊन दुःखार्णवांत बुडतात.

हे भारता, जे भृत्य केवल राजकार्यांतच आसक्त असतात, आपल्या महत्त्वादिकांमध्यें आसक्त नसतात, तेच पंडित होत. कारण भृत्य मानापमानामध्यें आसक्त झाले म्हणजे त्यांच्यामध्यें परस्पर स्पर्धा सुरू होते. ते आपसांत कलह करितात, त्यामुळें राजकार्य नष्ट होतें. ज्याची द्यूतकार, चारण व व्यभिचारिणी स्त्रिया प्रशंसा करितात, तो मानव जीवंत रहात नाहीं. हे राजा, महाधनुर्धर व अतिशय बलाढ्य पांडवांना सोडून तूं हें महदैश्वर्य दुर्योधनाला अर्पण केलें आहेस; तस्मात् त्रैलोक्यापासून भ्रंश पावणाऱ्या बलीप्रमाणें तूं ऐश्वर्यमदानें मूढ झालेल्या तुझ्या पुत्राला राज्यभ्रष्ट झालेलें लवकरच पहाशील! ५. ३. ३८.

अध्याय ३९ वा.

[१ विदुराचा धृतराष्ट्राला परोपरीनें उपदेश.]

(१) धृतराष्ट्र—हे महाप्राज्ञ विदुरा, काष्ठाच्या कळसूत्री बाहुलीप्रमाणें ऐश्वर्य व अनैश्वर्य पुरुषाच्या स्वाधीन नाहीं. विधात्यानें तें दैवाधीन ठेविलें आहे. यास्तव तूं मला दोष देऊं नको; मला उपदेश कर. तुझें भाषण श्रवण करण्यास मी सिद्ध आहें, परंतु त्याप्रमाणें वागण्याचें मात्र मला धैर्य नाहीं !

विदुर—हे भारता, अप्रासंगिक वचन साक्षात् बृहस्पति जरी सांगत असला, तरी त्याला मूर्ख मानून त्याची अवज्ञा होत असते. तेव्हां माझ्यासारख्याची काय कथा! एखादा मनुष्य दानानें प्रिय होतो. तर कोणी प्रियभाषणानें प्रीति संपादन करितो. जो मनुष्य मूलादि वशीकरणऔषधीनें किंवा मंत्रादि साधनांनीं प्रिय होतो, तो त्या वस्तूंचा अभाव होतांच अप्रिय होतो, परंतु मी तशाप्रकारचा नाहीं. दानादिकांवांचूनच जो प्रिय होतो, तोच खरा प्रिय होय. यास्तव प्राप्तकालीं तुला सांगत असलेल्या माझ्या या योग्य उक्तीचा तूं अनादर करूं नको.

राजा, आपल्याला जो मनुष्य द्वेष्य वाटत असेल, तो कितीहि विद्वान् किंवा पंडित असला तरीहि सज्जन दिसत नाहीं आणि प्रिय मनुष्याचीं सर्व कार्यें शुभच दिसतात व द्वेष्याचीं सर्वच कार्यें सदोष भासतात.

हे राजन्, तुझा हा दुर्योधन पुत्र उत्पन्न होतांच, 'तूं या एका पुत्राचा त्याग कर, त्या एका पुत्राच्या त्यागानें तुझ्या शंभर पुत्रांची वृद्धि होईल, परंतु त्या एकाच्या अत्यागानें शंभर पुत्रांचा नाश होईल,' असें मी तुला सांगितलें होतें. ज्या वृद्धीपासून पुढें क्षय होतो ती वृद्धि महत्त्वाची मानूं नये, परंतु ज्या क्षयापासून परिणामीं उत्कर्ष होतो, तो क्षयहि हितकरच समजावा. कारण, हे महाराज, ज्यापासून परिणामीं उत्कर्ष होतो तो क्षयच नव्हे, तर या लोकीं जो प्राप्त झाला असतां अतिशय नाश होतो, तोच क्षय जाणावा. हे धृतराष्ट्रा, कोणी गुणानें समृद्ध असतात, तर कित्येक धनानें संपन्न असतात. तुझे पुत्र धनसंपन्न असले तरी गुणहीन आहेत. त्यांचा तूं त्याग कर.

धृतराष्ट्र—हे विदुरा तूं परिणामीं हितकर व प्राज्ञसंमत असेंच भाषण करीत आहेस. परंतु या माझ्या दुर्योधन-पुत्राचा त्याग करण्यास माझें मन धजत नाहीं. जेथें धर्म असेल तेथेंच जय होईल!

विदुर—राजा, तूं जर दुर्योधनाचा त्याग करण्यास असमर्थ असशील तर निदान शकुनिप्रभृति दुष्टांचा तरी त्याग कर. अतिशय गुणवान् व विनयसंपन्न मनुष्य भूतांचा अल्पनाशहि होऊं देत नाहीं. यास्तव हे राजन्, तूं आपल्या या कुलनाशाची उपेक्षा करूं नको.

परनिंदा व परोपद्रव यांत निरत असलेले लोक परस्परांचा कलह लावून देण्याचा नेहमीं यत्न करीत असतात, अशा लोकांचें दर्शनच अमंगल असतें. त्यांच्या सहवासापासून प्राण्यांना महद्भय असतें, त्यांना द्रव्यदान न दिल्यास महान् अनर्थ ओढवतो आणि द्रव्य दिल्यास अतिशय भीति उत्पन्न होते. भेद करणें हेंच ज्यांचें शील आहे असे लोक, सकाम, निर्लज्ज, शठ आणि पातकी म्हणून ज्यांची प्रसिद्धि आहे अशा लोकांचा सहवास निंद्य होय. शिवाय इतरहि महादोषांनीं युक्त असलेल्या पुरुषांना वर्ज करावें.

---

१ द्वेष्यो न साधुर्भवति न मेधावी न पण्डितः ।
प्रिये शुभानि कार्याणि द्वेष्ये पापानि चैव ह ॥

ज्या कर्मासाठीं मैत्री केली असेल तो हेतु निवृत्त झाला असतां नीच मनुष्याच्या मनांतील प्रीतीचा, फलनिष्पत्तीचा व मैत्रींतील सुखाचा नाश होतो. तो नीच मनुष्य उपकारकर्त्यांची निंदा करितो व त्याच्या नाशाचा यत्न आरंभितो. अल्प अपकारानें त्याच्या मनाची शांति होत नाहीं. यास्तव विद्वानानें अशा निर्दय व शास्त्रसंस्कारशून्य नीच मनुष्याच्या संबंधाचा चांगला विचार करून त्यांना दुरूनच वर्ज करावें.

जो मनुष्य आपल्या दरिद्री, दीन व आतुर ज्ञातीवर अनुग्रह करितो, तो पुत्र, पशु इत्यादिकांसह उत्कर्ष पावून परम श्रेयाला प्राप्त होतो. ज्यांस आपली कुलवृद्धि व कल्याण व्हावें, अशी इच्छा असते, त्यांनीं ज्ञातीचा उत्कर्ष करावा. तस्मात् हे राजेंद्रा, तूं पांडवांशीं सरळ वाग. (कपटाचरण करूं नको.) हे भरतर्षभा, ज्ञातीचा सत्कार करणारा मनुष्य श्रेयानें युक्त होतो. ज्ञातिजन गुणरहित जरी असले, तरीहि त्यांचें संरक्षण करावें, मग सर्वथा गुणवान् व तुझ्या प्रसादाची इच्छा करणाऱ्या पांडवांविषयीं काय सांगावें ! तस्मात्, हे विशांपते, वीर पांडवांवर प्रसन्न हो. त्यांच्या निर्वाहासाठीं त्यांना निदान कांहीं गांवें तरी दे. त्यामुळें या लोकीं तूं कीर्तिमान् होशील. बाबारे, पुत्रांना शासन करणें हें तुज वृद्धाचेंच कर्तव्य आहे. मींहि तुला हितवचन सांगतों आहें, मला तुझा हितेच्छु समज.

हे भरतश्रेष्ठा, स्वतःच्या कल्याणाची इच्छा करणारानें ज्ञातींशीं केव्हांहि कलह करूं नये. तर ज्ञातिबांधवांसह सुखोपभोग घ्यावा. आपल्या[1] ज्ञातिजनांसह प्रीतीनें भोजन व कथावार्ता करून परस्परांशीं प्रेमभावानें वागावें, कदापि विरोध करूं नये. ज्ञातिच तारते व मारते. सज्जन तारण करितात व दुर्जन बुडवितात, यास्तव हे मानद राजेंद्रा, तूं पांडवांशीं सद्वर्तन ठेव. पांडुपुत्रांकडून आवृत्त झालेला तूं शत्रूंना दुर्धर्ष होशील. विषलिप्त बाणानें विद्ध केलेला मृग निरुपयोगी होतो. कारण व्याधाला त्याचें मांस खातां येत नाहीं. हिंसेचें पातक मात्र लागतें. त्या व्याधाप्रमाणेंच ज्ञातीला प्राप्त होऊन ज्ञातीचा नाश करणाऱ्या श्रीमंताची स्थिति होते.

---

१ संभोजनं संकथनं संप्रीतिश्च परस्परम् ।
ज्ञातिभिः सह कार्याणि न विरोधः कदाचन ॥

हे नरेश्वरा, पांडवाचा किंवा तुझ्या पुत्रांचा वध झाल्याचें तूं जेव्हां ऐकशील, तेव्हां तुला अतिशय संताप होईल, याचा विचार कर. जीवित नश्वर आहे, हें जाणत असतां ज्या कर्मानें पुरुषाला लोकलज्जेनें घरांत खाटेवर बसून कृतकर्मांचा पश्चात्ताप करावा लागतो, तें कर्मच त्यानें प्रथम न करणें बरें. हे महाराज, नीतिशास्त्रकर्ता शुक्रच काय तो नीतिमान् आहे. त्या भार्गवावांचून इतर सर्व पुरुष कांहींना कांहीं अनीतीनें वागतातच. यास्तव पूर्वी जें होऊन गेलें तें जाऊं दे, पण आतां भविष्यत्कालीं कसें वागावें याचा विचार करणें प्राप्त आहे. दुर्योधनानें पूर्वी पांडवांशीं जें अन्यायाचें वर्तन केलें, याचा प्रतिकार आतां तूं करावास. कारण तूं कुलांतील वृद्ध आहेस. हे नरश्रेष्ठा, पांडवांना राज्यांशदानानें स्थिर केलें असतां तूं लोकांत निष्पाप व विद्वानांना पूज्य होशील.

जो नृपाल उपदेश करणाऱ्याच्या सम्यग्वचनांचा फलतः विचार करून कार्याला आरंभ करितो, त्याला चिरकाल यश प्राप्त होतें. कुशल उपदेष्ट्यांनीं उपदेशिलेलेंहि ज्ञान वस्तुतः असम्यक्‌च आहे. कारण त्या ज्ञानाच्या योगानें त्याला ज्ञातव्य वस्तु अवगत होत नाहीं आणि जरी अवगत झाली, तरी तो त्याप्रमाणें वागत नाहीं. याच न्यायानें मीं केलेला हा उपदेश तुझ्या ठिकाणीं निष्फलच होणार, यांत संशय नाहीं. ज्या कर्माचें फल दुःख आहे, तें कर्म विद्वानानें कदापि आरंभूंच नये आणि जो परिणामीं दुःखद होणारें कर्म आरंभीत नाहीं, त्याचीच अभिवृद्धि होते. जो पुरुष पूर्वी केलेल्या पापांचा विचार न करतां त्यालाच अनुसरतो, तो दुर्बुद्धि अगाध पंकांत पडतो. विद्वानानें मंत्रभेदाचीं हीं सहा द्वारें मानलीं आहेत. अर्थाची अविच्छेदानें वृद्धि व्हावी, अशी इच्छा करणाऱ्यानें त्या द्वारांचें नित्य रक्षण करावें. सुरापानादिकांचा मद, निद्रा, परकीयांच्या गुप्त हेरांविषयीं अज्ञान, स्वतःच्या चर्येवरील विकार, दुष्ट अमात्यांवर विश्वास व अकुशल दूत हीं मंत्रभेदाचीं द्वारें जाणून तीं सर्वदा झांकून टाकावीं. जो मनुष्य धर्म, अर्थ, व काम या तीन पुरुषार्थांनीं युक्त असतो, तो शत्रूंचाहि स्वामी होतो.

---

१ असम्यगुपयुक्तं हि ज्ञानं सुकुशलैरपि। उपलभ्यं चाविदितं विदितं चाननुष्ठितम्॥
पापोदयफलं विद्वान्यो नारभति वर्धते। यस्तु पूर्वकृतं पापमविमृश्यानुवर्तते॥
अगाधपङ्के दुर्मेधा विषमे विनिपात्यते। मंत्रभेदस्य षट् प्राज्ञो द्वाराणीमानि लक्षयेत्॥

राजा, शास्त्राध्ययन व वृद्धांची सेवा केल्यावांचून बृहस्पतितुल्य पुरुषांनाहि धर्म व अर्थ यांचें ज्ञान होणें शक्य नाहीं, समुद्रांत पडलेली वस्तु नष्ट होते, न ऐकणाराला केलेला उपदेश व्यर्थ होतो, नास्तिकानें केलेलें शास्त्राध्ययन विफल होतें व कुंडांतील अग्नि प्रज्वलित झालेला नसतांना दिलेली आहुति निरर्थक होते.

बुद्धिमानानें एखाद्याशीं मैत्री करण्यापूर्वी प्रथम युक्तीनें त्याच्याविषयीं मनांत वारंवार विचार करावा, नंतर स्वतः अनुभवानें त्याच्या योग्यतेचा निश्चय करावा, परक्यांच्या मुखानें त्याची माहिती मिळवावी, नंतर त्याच्या मुखादि चिह्नांवरून निश्चय करावा आणि मग त्या विद्वानाशीं मैत्री करावी.

विनयानें अकीर्तीचा नाश होतो, पराक्रम अनर्थ घालवितो, नित्य क्षमा क्रोध नाहींसा करिते व धर्माचरणानें अशुभ चिह्नें नष्ट होतात. हे राजन्, भोग्य वस्तूची सामग्री, जन्मस्थान (कुग्रामांत जन्म झाला असल्यास प्रायः त्याच्या ठिकाणीं विवेकाचा अभाव असतो,) गृह, आचार, भोजन व आच्छादनादि वस्त्रें यांवरून कुलाची परीक्षा करावी.

राजा, इष्ट भोग्य वस्तु समीप आली असतां निष्काम जीवन्मुक्तालाहि तिचा प्रतिकार करणें शक्य नसतें, मग सकाम मनुष्याविषयीं काय सांगावें ! विद्वानांचा सहवास करणारा, सुविद्य, धार्मिक, प्रियदर्शन, मित्रांनीं युक्त असलेला व प्रियवाक् अशा माणसाशीं स्नेह ठेवावा. कुलीन असो किंवा दुष्कुलीन असो, मर्यादेचें उलंघन न करणारा, धर्मनिष्ठ, मृदु व लज्जावान् असा पुरुष शेकडों कुलीनांहून श्रेष्ठ होय. ज्यांचें मन, बुद्धि व गूढाचार हे तिन्ही

---

१ नष्टं समुद्रे पतितं नष्टं वाक्यमशृण्वति ।
अनात्मनि श्रुतं नष्टं नष्टं हुतमनग्निकम् ॥

२ मत्या परीक्ष्य मेधावी बुद्ध्या संपाद्य चासकृत् ।
श्रुत्वा दृष्ट्वाऽथ विज्ञाय प्राज्ञैर्मैत्रीं समाचरेत् ॥

३ उपस्थितस्य कामस्य प्रतिवादो न विद्यते ।
अपि निर्मुक्तदेहस्य कामरक्तस्य किं पुनः ॥

४ ययोश्चित्तेन वा चित्तं निभृतं निभृतेन वा ।
समेति प्रज्ञया प्रज्ञा तयोर्मैत्री न जीर्यति ॥

एकरूप असतात, त्यांची मैत्री कदापि क्षीण होत नाहीं. दुर्बुद्धि व अनिश्चयी पुरुषाची मैत्री तृणांनीं आच्छादिलेल्या कूपाप्रमाणें असते, यास्तव विचारी माणसानें त्याचा त्याग करावा. कारण त्याची मैत्री नाश पावते. सुज्ञ माणसानें गर्विष्ठ, मूर्ख, क्रोधी, साहसी व धर्महीन लोकांबरोबर मैत्री ठेवूं नये. कृतज्ञ, धार्मिक, सत्यवक्ता, अक्षुद्र, दृढभक्त, जितेंद्रिय, मर्यादेंत स्थित व केव्हांहि न सोडणारा, असाच मित्र इष्ट आहे.

विषयांपासून निवृत्ति अत्यंत दुष्कर असल्यामुळें ती मृत्यूहूनहि अधिक दुःखद आहे. विषयप्रवृत्ति देवतांचाहि नाश करणारी आहे. सर्व भूतांवर दया, अनसूया, क्षमा, धृति व मित्रांचा सत्कार, हीं आयुष्य वाढविणारीं आहेत, असें विद्वान् म्हणतात. कोणत्याहि कार्यांत अन्याय झाला असतां दृढनिश्चयानें पुनः तें न्यायमार्गांत पूर्ववत् प्रस्थापित करणें, हे श्रेष्ठ पुरुषाचें व्रत आहे. भावी संकटाचा प्रतिकार कसा करावा, हें जाणणारा, वर्तमानकाळाविषयीं दृढनिश्चय करणारा, आणि भोगांवांचून प्राप्त दुःखाचा नाश होत नाहीं, हें जाणून गत गोष्टीविषयीं शोक न करितां कार्यतत्पर होणारा मनुष्य अर्थहीन होत नाहीं. (त्याची संपत्ति नष्ट होत नाहीं.) मनुष्य कर्मानें, मनानें व वाणीनें सतत जें कर्म करितो, तेंच त्याला आकर्षण करीत असतें. तस्मात् सर्वदा शुभ कर्मच करावें. दहीं, दूर्वा, गायी इत्यादि पवित्र पदार्थांचा स्पर्श, सहायसंपत्ति, शास्त्राध्ययन, उद्यम, अंतः-करणाचा सरलपणा, आणि सज्जनांचें वारंवार दर्शन, हीं कल्याणकारक आहेत. उद्योग न सोडणें, हेंच ऐश्वर्य, लाभ व शुभ यांचें मूळ आहे. मनुष्य अवि-श्रांत उद्योगानें श्रेष्ठ पदाला प्राप्त होऊन अत्यंत सुखी होतो.

बा धृतराष्ट्रा, ज्याअर्थी क्षमेवांचून अन्य कांहींहि अधिक ऐश्वर्यप्रद व हिता-वह नाहीं, त्याअर्थी आपल्या उत्कर्षाची इच्छा करणारानें सर्वदा व सर्वत्र क्षमेचेंच अवलंबन करावें. दुर्बलानें सर्वांशीं क्षमाशील असावें आणि सम-र्थानें धर्मबुद्धीनें क्षमा करावी. जो अर्थ व अनर्थ नित्य सम मानितो, त्यानें निरंतर क्षमाशील असणेंच हितकर आहे.

---

१ अवलिप्तेषु मूर्खेषु रौद्रसाहसिकेषु च ।
तथैवापेतधर्मेषु न मैत्रीमाचरेद्बुधः ॥

२ कर्मणा मनसा वाचा यदभीक्ष्णं निषेवते ।
तदेवापहरत्येनं तस्मात्कल्याणमाचरेत् ॥

ज्या सुखाचा उपभोग घेतला असतां मनुष्य धर्म व अर्थ यांपासून च्युत होत नाहीं, त्याच सुखोपभोगाचें यथेष्ट सेवन करावें. अमर्याद आहारादि करणें हें मूढाचें व्रत आहे, तें आचरूं नये.

दुःखार्त, प्रमत्त, नास्तिक, आळशी, अदांत, आणि उत्साहशून्य अशा मानवापाशीं श्री रहात नाहीं. सरळ अंतःकरणाच्या मनुष्याला मनाच्या ऋजुतेमुळें दुर्वर्तनाची लज्जा वाटते. परंतु दुर्जन लोक त्याला दुर्बल समजतात व पीडा देतात. अति-पंडित, अति-उदार दाता, अति-शूर, अति-व्रती, व प्रज्ञाभिमानी इतक्या लोकांपासून संपत्ति भयानें दूर पळते. (कारण पंडित विचारानें मला निःसार समजेल, दाता दान देऊन तुच्छ लेखील, शूर युद्धांत पडला असतां मी निराश्रित होईन, तीव्र व्रत धारण करणारा सुखोपभोग निरुपयोगी समजेल आणि प्रज्ञाभिमानी दुष्ट आज्ञेनें माझा नाश करील, अशी लक्ष्मीला भीति वाटत असते.) श्री अति गुणवानांपाशीं रहात नाहीं किंवा अत्यंत गुणहीनाचाहि आश्रय करीत नाहीं. ती गुणांची इच्छा करीत नाहीं, किंवा दुर्गुणावर आसक्त होत नाहीं. तर उन्मत्त व अंध गायीप्रमाणें कोठें तरी—मनास येईल तेथें रहाते.

अग्निहोत्र वेदाध्ययनाचें फल आहे, सच्छील व सदाचार हें शास्त्राध्ययनाचें फल आहे, विषयोपभोग व पुत्रप्राप्ति हें दारपरिग्रहाचें फल आहे. दान व सुखोपभोग हें धनाचें फल आहे.

राजा, जो मनुष्य अधर्मानें संपादन केलेल्या द्रव्यानें पितरांचें और्ध्वदेहिक कर्म व परलोकाचें यज्ञदानादि साधन करतो, त्याला परलोकीं अमार्गानें संपादन केलेल्या द्रव्याच्या दानाचें फल मिळत नाहीं. सत्यनिष्ठ मनुष्याला गहन अरण्य, दाट झाडी, दुर्गम प्रदेश, रोगादि आपत्ति, दुर्भिक्ष इत्यादि बिकटप्रसंगीं किंवा एखाद्यानें त्यावर शस्त्रें जरी उगारिलीं, तरी यत्किंचित्हि भय वाटत नाहीं. (तो धैर्यानें सर्व संकटांतून पार पडतो.)

उद्योग, इंद्रियनिग्रह, दक्षता, अप्रमाद, धैर्य, स्मृति आणि विचारपूर्वक कार्यारंभ, हीं पुरुषाच्या उत्कर्षाचीं कारणें आहेत.

तापसांचें बल तप, ब्रह्मवेत्त्यांचें बल ब्रह्म, दुर्जनांचें बल हिंसा आणि गुण-

---

१ तपो बलं तापसानां ब्रह्म ब्रह्मविदां बलम् ।
हिंसा बलमसाधूनां क्षमा गुणवतां बलम् ॥

वानांचें बल क्षमा आहे. जल, कंदमूळें, फलें, दूध, तूप, ब्राह्मणाची इच्छा, गुरूचें वचन व औषध हीं आठ द्रव्यें व्रतभंग करीत नाहींत. स्वतःला प्रतिकूल वाटणारें वर्तन दुसऱ्याशीं कदापि करूं नये. हा संक्षिप्त धर्म आहे. त्याचेंच आचरण करावें. याहून इतर धर्म कामानें प्रवृत्त होतो. अक्रोधानें क्रोधाला, सदाचरणानें दुर्जनाला, दानानें कृपणाला व सत्यानें अनृताला जिंकावें.

स्त्री, धूर्त, आळशी, भीरु, क्रोधी, गर्विष्ठ, चोर व नास्तिक, यांवर कदापि विश्वास ठेवूं नये. नित्य वंदनादिकांनीं विनयशील व वृद्धांची सेवा करणारा, अशा मनुष्याची कीर्ति, आयुष्य, यश आणि बल, यांची वृद्धि होते. हे राजन्, अतिशय क्लेशानें, धर्माच्या अतिक्रमानें किंवा शत्रूला प्रणिपात करून जे अर्थ प्राप्त होतात, ते संपादन करण्याची इच्छा करूं नको. विद्याहीन पुरुष, प्रजाशून्य स्त्रीसंग, अन्नावांचून प्रजा व अराजक राष्ट्र, हीं सर्व शोचनीय आहेत. मनुष्य प्रवासानें कृश होतो, पर्वत सतत वहाणाऱ्या निर्झरानें झिजतो, स्त्रिया विषयोपभोगावांचून अकालीं वृद्ध दिसूं लागतात आणि वाक्शल्य मनाचा दाह करीत असतें.

[2]अनभ्यासानें वेद व अव्रतानें ब्राह्मण मलिन होतात. जेथें सिंधु नदाला पंचनद मिळतात, त्या प्रदेशाला 'बाह्लिक' देश म्हणतात. तेथील लोकांची वंचनेविषयीं प्रसिद्धि आहे. यास्तव त्या बाह्लिक देशानें या पृथ्वीला व अनृतानें पुरुषाला लांछन लागतें. साध्वी स्त्रियांना कौतूहलानें व विवाहित स्त्रियांना पति दीर्घकाल प्रवासास गेला असतां, गौणत्व प्राप्त होतें. रौप्याच्या मिश्रणानें सुवर्ण, कथिलानें रौप्य, शिशानें कथील व मातीनें शिसें हीन होतें. दीर्घ शयनानें निद्रेला, कामानें स्त्रियांना, इंधनानें अग्नीला व विपुल प्राशनानें मद्यतृष्णेला तृप्त करण्याचा कदापि यत्न करूं नये.

[3]ज्यानें दानानें मित्रांना वश करून घेतलें आहे, युद्धानें शत्रूला जिंकलें आहे व अन्नादि भोग्यवस्तूंनीं स्त्रियांना अधीन ठेविलें आहे, त्याचें जीवित सफल होय.

हे धृतराष्ट्रा, सहस्रावधि सुवर्ण धारण करणारे श्रीमान्हि जिवंत रहातात. मध्यम धनाढ्यहि जिवंत रहातात व धनहीनहि जगतात. त्यासाठीं विपुल

---

१ न तत्परस्य संदध्यात् प्रतिकूलं यदात्मनः ।

२ अनाम्नायमला वेदा ब्राह्मणस्याव्रतं मलम् ।

३ यस्य दानजितं मित्रं शत्रवो युधि निर्जिताः ।
अन्नपानजिता दाराः सफलं तस्य जीवितम् ॥

ऐश्वर्याचीच आवश्यकता नाहीं. यास्तव हे राजा, तूं ही धनतृष्णा सोडून दे. धनावांचून जिवंत रहातांच येत नाहीं, असें नाहीं. या पृथ्वीतलावर जेवढें व्रीहि-यवादि धान्य, सुवर्ण, पशु व स्त्रिया आहेत, तेवढें सर्व ऐश्वर्य जरी एकट्या मनुष्याला मिळालें तरीहि त्याची तृप्ति होत नाहीं, हें जाणणारा विचारी मनुष्य त्यांविषयीं मोह पावत नाहीं. हे राजन्, मी तुला पुनः सांगतों कीं, तुझ्या मनांत स्वपुत्र व पांडुपुत्र यांच्याविषयीं जर समता वास करीत असेल, तर पांडवांना यथाभाग राज्य दे व त्यांच्याशीं सम आचरण ठेव. ५. ३. ३९.

अध्याय ४० वा.

[१ विदुराचें उपदेशपर भाषण. २ त्यानें सांगितलेल्या संग्राह्य वस्तु व धर्म यांचें अत्याज्यत्व. ३ नदीचें रूपक, ४ चातुर्वर्ण्यपालन.]

(१) विदुर—धृतराष्ट्रा, जो मनुष्य सज्जनांनीं सत्कार केला असतांहि अभिमानशून्य राहून यथाशक्ति कार्य करीत असतो, त्याला सत्वर यश प्राप्त होतें. कारण सज्जन प्रसन्न झाले असतां ते पूर्णपणें सुख देण्यास समर्थ असतात. जो सुज्ञ पुरुष अधर्मयुक्त महान् लाभ जरी होत असला व त्यापासून त्याला कोणीं निवृत्तहि केलें नाहीं, तरी त्या अर्थाचा त्याग करितो, तो कात टाकलेल्या सर्पाप्रमाणें महादुःखांपासून मुक्त होऊन सुखानें शयन करतो.

असत्यानें उत्कर्ष पावणें, राजाजवळ चहाडी करणें व गुरूचें अप्रिय करणें किंवा पितरादि गुरुजनांचें मिथ्याचरित्र प्रकाशित करणें, हीं सर्व ब्रह्महत्येसमान आहेत. असूया हा सर्वप्रकारें मृत्युच आहे. बहुभाषण किंवा निंदा श्रीचा नाश करणारी आहे. १ गुरूंची अवज्ञा किंवा गुरुजनांच्या सेवेचा अभाव, २ अल्पकालांत विपुल ज्ञानप्राप्तीची इच्छा व ३ आत्मश्लाघा हे तीन विद्येचे शत्रू आहेत. १ आळस, २ मदमोह, ३ चापल्य, ४ वल्गना, ५ औद्धत्य, ६ दर्प व ७ अदातृत्व हे सात विद्यार्थ्यांचे दोषच मानले आहेत. सुखाची[१] इच्छा करणारास विद्या कोठची ! विद्यार्थ्याला सुख मिळत नसतें. सुखाची इच्छा असल्यास विद्या सोडावी आणि विद्येची इच्छा असल्यास सुखाचा त्याग करावा. अग्नीची

---

१ सुखार्थिनः कुतो विद्या नास्ति विद्यार्थिनः सुखम् ।
सुखार्थी वा त्यजेद्विद्यां विद्यार्थी वा त्यजेत्सुखम् ॥

काष्ठांनीं, समुद्राची नद्यांनीं, अंतकाची सर्व प्राण्यांनीं व पुरुषांची कामिनींनीं तृप्ति होत नाहीं. (त्यांची तृष्णा अधिकच वाढत असते.) आशा धैर्याचा लोप करिते, यम समृद्धीचा नाश करितो. (ऐश्वर्यवानाला अकालीं मृत्यु आला असतां त्याची समृद्धि व्यर्थ होते.) क्रोधानें 'श्री' नाहींशी होते, कृपणतेनें यशाची हानि होते, पालन न केल्यानें पशूंचा घात होतो आणि एक ब्राह्मण कोपला असतां तो समग्र राष्ट्राचा नाश करितो.

(२) हे राजन्, तुझ्या गृहांत अजादि पशु, कांसें, रौप्य, विषाची परीक्षा करणारे चकोरादि पक्षी, वेदाध्ययन केलेले श्रोत्रिय, ज्ञानवृद्ध, ज्ञातींतील कुलीन व व्याधिग्रस्त लोक, हे सर्व सदैव असोत.

चंदन, वीणा, आदर्श, मध, तूप, ताम्रपात्रें व लोहपात्रें, शंख, आणि सुंदर शालग्राम, हे मंगलकारक पदार्थ देव, ब्राह्मण व अतिथि यांच्या पूजनार्थ गृहामध्यें नेहमीं ठेवावे, असें मनूचें वचन आहे.

हे भारता, मी तुला सर्व प्रकारें पुण्यप्रद, मंगलकारक व उत्कृष्ट वचन सांगतों तें ऐक. मनुष्यानें कामानें, भयानें, लोभानें किंवा आपल्या जीवितासाठींहि कदापि धर्माचा त्याग करूं नये. कारण धर्म नित्य आहे व सुखदुःखें अनित्य आहेत. तसाच जीव नित्य असून जीविताचा हेतु जी अविद्या ती अनित्य आहे. यास्तव अनित्य असलेलें सुखदुःख व अविद्या यांचा त्याग करून शाश्वत धर्म व शुद्ध आत्मा यांवर निष्ठा ठेव व सतत संतुष्ट हो. सर्व लाभामध्यें संतोष हाच परम लाभ आहे.

हे राजन्, आजवर अनेक महाबलाढ्य व भाग्यवान् नरेंद्र धनधान्यसंपन्न पृथ्वीचें राज्य करीत असतां राज्य व विपुल ऐश्वर्य सोडून अकस्मात् मृत्यूच्या वश झाले आहेत, याचा विचार कर.

हे राजेंद्रा, अनेक कष्ट सोसून ज्याचें पोषण केलें, असा प्रिय पुत्र मृत झाला असतां, त्याचा मृतदेह स्वगृहांतून उचलून दूर नेतात, केंस मोकळे सोडून त्याच्यासाठीं करुण विलाप करितात आणि शेवटीं काष्ठाप्रमाणें तें शव चितेमध्यें टाकून देतात.

---

१ न जातु कामान्न भयान्न लोभाद्धर्मं जह्याज्जीवितस्यापि हेतोः ।
नित्यो धर्मः सुखदुःखे त्वनित्ये जीवो नित्यो हेतुरस्य त्वनित्यः ॥
त्यक्त्वाऽनित्यं प्रतितिष्ठस्व नित्ये संतुष्य त्वं तोषपरो हि लाभः ॥

मृत मनुष्याच्या धनाचा इतर लोक उपभोग घेतात. पक्षी व अग्नि त्याच्या शरीरांतील सप्त धातूंना भक्षण करितात आणि पुण्य व पाप यांनीं आवृत्त झालेला तो जीव त्या दोहोंसह परलोकीं जातो. पक्षी ज्याप्रमाणें पत्र-पुष्पहीन वृक्षाचा त्याग करून अन्यत्र जातात, त्याप्रमाणें मृतांचे ज्ञातिजन, सुहृद् व पुत्रादि त्याच्या चितेंत दग्ध झालेल्या देहाला सोडून परत फिरतात. त्यावेळीं अग्नींत टाकलेल्या त्या पुरुषाचें स्वकृत कर्मच त्याला अनुसरतें, तस्मात् मनुष्यानें हळुहळू धर्माचाच यत्नानें संचय करावा.

हे राजन्, या मृत्युलोकावर स्वर्ग आहे. स्वर्गलोकाच्या अधोभागीं व पाताळांत अन्धतामिस्राख्य नरक आहे. तो इंद्रियांना महामोह पाडीत असतो. यास्तव तूं सावध रहा. तें प्रकाशशून्य स्थान तमोगुणप्रधान पुरुषांना प्राप्त होत असतें, त्या अंधतमाचा तुला स्पर्श न होवो. हे भारता, माझें हें वचन ऐकून त्याप्रमाणें जर यथावत् आचरण करशील, तर तुला या लोकीं परम यश प्राप्त होईल आणि परलोकाचें भय यत्किंचित्‌हि रहाणार नाहीं.

(३) हे कुरुश्रेष्ठा, जीव ही एक नदी आहे, धर्म हा तिचा घाट आहे. सत्यब्रह्म हें त्या जीवनदीचें उगम स्थान आहे. धैर्य हें नदीतीर असून दया त्यांतील ऊर्मि आहेत. तिच्यांत स्नान केलें असतां पुण्यकर्मा जीव पावन होतो. (आत्मवेत्ता प्रत्यग्रूपांत मग्न झाला असतां शुद्ध स्वरूपांत लीन होतो) व अशाप्रकारें पावन झालेला पुण्यात्मा नित्य विरक्त होतो. वैराग्याहून श्रेष्ठ पुण्य दुसरें कोणतेंहि नाहीं. ही संसारनदी पंचेंद्रियरूपी जलानें युक्त आहे. काम व क्रोध हे त्या नदींतील नक्र आहेत. यास्तव तूं धृतिमय नौका करून जन्मरूपी दुर्गम मार्गाचें उल्लंघन कर. (मोक्षार्थ यत्न कर.)

प्रज्ञावृद्ध, धर्मवृद्ध, विद्यावृद्ध व वयानेंहि वृद्ध असलेल्या स्वबंधूचें पूजन करून त्याला प्रसन्न करून घ्यावें व त्याला कर्तव्याकर्तव्याविषयीं प्रश्न करावा.

---

१ अन्यो धनं प्रेतगतस्य भुङ्क्ते वयांसि चाग्निश्च शरीरधातून्।
द्वाभ्यामयं सह गच्छत्यमुत्र पुण्येन पापेन च वेष्टयमानः ॥
उत्सृज्य विनिवर्तन्ते ज्ञातयः सुहृदः सुताः ।
अपुष्पानफलान् वृक्षान् यथा तात पतत्रिणः ॥
अग्नौ प्रास्तं तु पुरुषं कर्मान्वेति स्वयंकृतम् ।
तस्मात्तु पुरुषो यत्नाद्धर्मं संचिनुयाच्छनैः ॥

असें जो करतो तो कर्तव्याकर्तव्याविषयीं केव्हांहि मोहित होत नाहीं. काम व क्षुधा यांना धैर्यानें जिंकून अगम्यागमन व अभक्ष्यभक्षण या दोषांपासून इंद्रियांचें रक्षण करावें. नेत्रांनीं पाहून अनिंद्य वस्तु हातीं घ्यावी. पवित्र जागेवर पाऊल ठेवावें व याप्रमाणें हस्त व पाद यांचें नेत्रांच्या द्वारा रक्षण करावें. परदारादिकांचें दर्शन व कुशब्दांचें श्रवण यांपासून मनानें चक्षु व श्रोत्र यांना निवृत्त करावें व मन आणि वाक् यांचें संयमनानें रक्षण करावें.

(४) हे महाराज, आतां चातुर्वर्ण्याचे धर्म सांगतों ते ऐक—नित्य यथाकालीं स्नान-आचमनादि करणारा, यज्ञोपवीत धारण करणारा, नित्य वेदाध्ययन करणारा, पतिताचें अन्न वर्ज करणारा, सत्यवक्ता व गुरुशुश्रूषु असा ब्राह्मण ब्रह्मलोकापासून च्युत होत नाहीं.

वेदाध्ययन करून परिस्तरणपूर्वक अग्निहोत्र-यज्ञादि करणारा, प्रजेचें पालन करणारा व गो-ब्राह्मणांच्या रक्षणार्थ हातीं शस्त्र घेऊन तत्पर असणारा क्षत्रिय युद्धांत मरण पावला असतां स्वर्गलोकीं जातो.

वेद-शास्त्राध्ययन करून ब्राह्मण, क्षत्रिय व आश्रित यांस पर्वकालीं धन विभागून देणारा आणि अग्नित्रयाच्या पवित्र धूमाचें अवघ्राण करणारा वैश्य मरणोत्तर स्वर्गलोकीं दिव्य सुखें भोगितो.

ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य यांची क्रमानें यथान्याय सेवा करून त्यांस संतुष्ट करणारा शूद्र व्यथाशून्य व निष्पाप होऊन देहपातानंतर स्वर्गसुखें भोगितो.

हे राजन्, याप्रमाणें हे चातुर्वर्ण्याचे धर्म मीं तुला संक्षेपतः सांगितले. हे धर्म सांगण्याचा माझा हेतु काय आहे, तोहि सांगतों ऐक. पृथ्वीपालनरूपी क्षात्रधर्मापासून युधिष्ठिर च्युत झाला आहे, त्याला तूं पुनः राज्यावर स्थापन कर.

धृतराष्ट्र—हे सौम्य, तूं मला नित्य जो उपदेश करितोस, तो योग्य आहे, तूं जें मला सांगतोस तें सर्व सत्य आहे, असें मलाहि वाटतें. मी पांडवांविषयीं सर्वदा असाच विचार मनांत आणितों. परंतु दुर्योधनाची भेट होतांच माझी ती बुद्धि पुनः विपरीत होते. तस्मात् हे विदुरा, कोणत्याहि प्राण्याला दैवाचें अतिक्रमण करतां येणें शक्य नाहीं, हेंच खरें. दैवच निश्चित असून पुरुषप्रयत्न व्यर्थ आहे, हेंच मी सत्य मानितों. ५. ३. ४०.

येथें तिसरें प्रजागरपर्व समाप्त झालें.

सनत्सुजातपर्व ४.

अध्याय ४१ वा.

[१ धृतराष्ट्रानें ब्रह्मतत्त्वाविषयीं प्रश्न केला असतां विदुरानें स्वतःच्या शूद्रयोनीचा विचार करून सनत्सुजाताचें केलेलें स्मरण. २ सनत्सुजाताचें आगमन व त्याला सत्कारपूर्वक धृतराष्ट्राच्या संशयनिवृत्तीची प्रार्थना.]

(१) **वैशंपायन**—राजा जनमेजया, याप्रमाणें ब्रह्मविद्याधिकारी पुरुषाच्या विशेषणाप्रमाणें असलेली जी साधनसंपत्ति तिचें सविस्तर उपपादन केलें. त्यांत विदुरानें क्वचित प्रसंगीं ' यतो यतो निवर्तते ' इत्यादि वचनांनीं संक्षेपतः ब्रह्मविद्या सूचित केली आहे. तीच सविस्तर ऐकण्याच्या इच्छेनें धृतराष्ट्र म्हणाला—" हे विदुरा, वाणीनें अनुक्त पण अवश्य वक्तव्य, असें जर कांहीं तुझ्याजवळ अवशिष्ट असेल, तर तूं श्रवणेच्छु असलेल्या मला तें सांग. कारण तूं विचित्र भाषण करितोस. "

विदुर—हे धृतराष्ट्रमहाराज, जो पुराण सनातन कुमार सनत्सुजात त्यानें ' मृत्यु नाहीं ' असें सांगितलें आहे. तो बुद्धिमानांतील श्रेष्ठ ऋषि तुला योगकलादि गुह्य व शमादि प्रकट असे सर्व हृदयाश्रित धर्म सांगेल.

वैशंपायन—राजा, वर्णाश्रमक्रमाचें उल्लंघन करून ब्रह्मविद्येचा उपदेश करूं नये, हें तत्त्व आख्यायिकेच्या द्वारा धृतराष्ट्र व विदुर यांच्या पुढील संवादांत प्रकट केलें आहे.

धृतराष्ट्र—हे विदुरा, तो सनातन कुमार मला जें तत्त्व सांगणार, तें तूंच कां सांगत नाहींस ? तुला तें यथावत् अवगत नाहीं कीं काय ! तुझ्या ज्ञानाचा जर कांहीं अवशेष राहिला असेल तर तूंच तें मला सांग.

विदुर—हे राजन्, माझा जन्म शूद्रयोनींत झाला आहे, त्यामुळें नीतिप्रभृति लौकिकज्ञानाहून विलक्षण असलेलें ब्रह्मज्ञान सांगण्याचा अधिकार मला नाहीं. ब्रह्मविद्येमध्यें सनातनसंज्ञक कुमाराची बुद्धि किती परिनिष्ठित आहे, हें मी चांगलें जाणतों. तो कुमार ब्राह्मयोनींत उत्पन्न झाला आहे, त्यामुळें तो अति गुह्य ब्रह्मज्ञानाचाहि उपदेश करण्यास समर्थ आहे. त्यानें तुला ज्ञानोपदेश केल्यास तो देवांच्या निंदेला पात्र होणार नाहीं. म्हणून मी तुला हें सांगत आहें.

धृतराष्ट्र—बा विदुरा, त्या सनातन, पुराण ब्रह्मर्षीशीं या देहानें माझा समागम कसा होईल तें सांग पाहूं ?

(२) वैशंपायन—राजा पारिक्षिता, धृतराष्ट्राची ही शंका ऐकून विदुरानें तीक्ष्ण व्रतें धारण करणाऱ्या त्या ऋषीचें चिंतन केलें. त्याबरोबर विदुर आपलें स्मरण करीत आहे, असें जाणून तो सनातन कुमार त्याच्यापुढें प्रकट झाला.

विदुरानें शास्त्रोक्त मधुपर्कादि विधीनें त्याचें स्वागत केलें आणि सुखासनावर बसून किंचित् विश्रांति घेतलेल्या त्या महर्षीला तो म्हणाला—"भगवन्, या धृतराष्ट्र राजाच्या मनांत कांहीं संशय आहे, त्याचें निरसन करण्यास मी समर्थ नाहीं, यास्तव तूं या राजाच्या संशयाचें निरसन कर. ज्या ब्रह्मविद्येचें तुझ्या मुखानें श्रवण करून हा नरेंद्र सर्व दुःखांपासून मुक्त होईल, लाभ-अलाभ, प्रिय-द्वेष्य, जरा-मृत्यु, भय-असहिष्णुता, क्षुधा-तृषा, मद व ऐश्वर्य, अरति व तंद्री, काम-क्रोध आणि क्षय व उत्कर्ष आणि यांचें हेतुभूत पुण्य-पाप याला पीडा देणार नाहींत, असा त्याच्यावर अनुग्रह कर. ५. ४. ४१.

अध्याय ४२ वा.

[१ धृतराष्ट्र व सनत्सुजात यांचीं प्रश्नोत्तरें.]

(१) वैशंपायन—राजा, त्यानंतर बुद्धिमान् धृतराष्ट्रानें विदुराच्या पूर्वोक्त वचनाचें अभिनंदन केलें, आणि त्या महात्म्यानें सनत्सुजाताला एकांतांत विस्मृत झालेल्या आत्म्याला ब्रह्मविद्येच्या योगानें जाणण्याच्या इच्छेनें ब्रह्मात्मविषयक श्रेष्ठ ज्ञान विचारिलें.

धृतराष्ट्र—हे भगवन् सनत्सुजात, मृत्यु नाहीं, असें तूं आपल्या शिष्यांना सांगितलें आहेस, असें हा प्राज्ञ विदुर म्हणतो. ह्यावरून 'मृत्यु' हा पदार्थच नाहीं, असा शिष्यांना केलेला तुझा उपदेश प्रसिद्ध आहे, असें दिसतें. पण इंद्रादि देव व विरोचनादि असुर यांनींहि मृत्यूचा अभाव होऊन अमृतत्वप्राप्ति व्हावी म्हणून प्रजापति-गुरूपाशीं वास करून ब्रह्मचर्य आचरिलें, असें छान्दोग्योपनिषदाच्या आठव्या अध्यायांत स्मृत आहे. (छां. भा. अ. ८. पृ. ६२५.) आपल्या म्हणण्याप्रमाणें मृत्यु जर खरोखरच नाहीं, तर या देवासुरांनीं मृत्यूच्या

---

१ सनत् म्ह० हिरण्यगर्भाख्य सनातनब्रह्म. त्या सनातन ब्रह्माच्या मनापासून ज्ञान-वैराग्यादिकांनीं युक्त असा जो उत्तम प्रकारें उत्पन्न झाला तो सनत्सुजात होय.

परिहारासाठीं ब्रह्मचर्य कां आचरिलें ? यावरून ‘ मृत्यु आहे ’ असें एक पक्ष म्हणतो व ‘ तो नाहीं ’ असा दुसरा पक्ष आहे. तर यांतील खरें काय आहे, तें मला सांग.

धृतराष्ट्रानें असा प्रश्न केला असतां भगवान् श्रीसनत्सुजात म्हणाले— हे राजा धृतराष्ट्रा, कित्येक अविद्वान् लोक वस्तुतः मृत्यु आहेच, असें समजून वेदोक्त कर्मांनें अमृतत्वप्राप्ति होते, असें म्हणतात व वस्तुभूत असलेल्या मृत्यूची निवृत्ति होऊन अमृतत्वप्राप्ति व्हावी यासाठीं वेदोक्त कर्माचें आचरण करितात. विषयविषानें अंध झालेले दुसरे कित्येक विषयावांचून सुखच नाहीं व मोक्ष तर निर्विषय आहे, यास्तव त्याची आम्हांला अपेक्षाच नाहीं, असें समजून कर्मानेंच विषयप्रचुर देवादिभाव प्राप्त होतो, असें वर्णितात. याविषयीं एका विषयासक्त पुरुषाचें पुढील वचन प्रसिद्ध आहे. ‘ अपि वृंदावने शून्ये शृगालत्वं स इच्छतु । न तु निर्विषयं मोक्षं कदाचिदपि गौतम ॥’—हे गौतमा, पुरुषानें सर्व विषयशून्य वृंदावनांतील शृगालत्वाचीहि इच्छा करावी म्ह० त्यानें निर्जन वनांतील श्वानाच्या जन्माचीहि इच्छा करावी, पण निर्विषय—सर्व विषयशून्य मोक्षाची इच्छा केव्हांहि करूं नये.

त्याचप्रमाणें परमात्म्याहून अन्य वस्तु न पहाणारे कित्येक विद्वान् ज्ञानकर्मांच्या योगानें अमृतत्वाची प्राप्ति होते, असें वर्णन करितात. आणखीं कित्येक अद्वितीय आत्मदर्शी आत्म्याहून व्यतिरिक्त—दुसरी वस्तुच नाहीं, असें समजतात व आत्मव्यतिरिक्त दुसरी वस्तु नसल्यामुळें मृत्युहि नाहींच, असें वर्णितात. यास्तव हे राजन्, या दोन्ही पक्षांमध्यें विरोध कसा संभवत नाहीं, तें मी तुला सांगतों. माझें वचन सावधान चित्तानें ऐक. त्याविषयीं तूं साशंक होऊं नको.

हे क्षत्रिया, मृत्यूचें अस्तित्व व नास्तित्व हे दोन्ही पक्ष आदिसर्गापासून—जगाच्या आरंभापासून प्रवृत्त झाले आहेत. (मूळ वचन—‘ उभे सत्ये क्षत्रियाद्यप्रवृत्ते ’ असें आहे. त्यांतील ‘हे क्षत्रिय’ व ‘आद्यप्रवृत्ते’ असा पदच्छेद करून वरील अर्थ केला. पण त्याच पदाचा ‘ क्षत्रियाद्य ’ व ‘ प्रवृत्ते ’ असा पदच्छेद केला असतां, हे क्षत्रियश्रेष्ठा, मृत्यूचें अस्तित्व व नास्तित्व हीं दोन्ही सत्य आहेत असा अर्थ संभवतो.

धृतराष्ट्र—पण परस्परविरुद्ध असलेलें अस्तित्व व नास्तित्व या दोहोंचें सत्यत्व कसें संभवतें !

सनत्कुमार—हे राजा, विद्वानांना 'प्रसिद्ध मोह' हाच मृत्यु म्हणून संमत आहे. सर्व लोकांच्या ठिकाणीं जो अनादि अविवेक दृढ होऊन राहिला आहे, तोच मृत्यु होय, असें विद्वानांचें मत आहे. यास्तव हे क्षत्रियश्रेष्ठा, तुझ्या म्हणण्याप्रमाणें अस्तित्व व नास्तित्व या दोहोंनाहि सत्यत्व आहे, या म्हणण्यांत विरोध उत्पन्न झाला असता, पण तो केव्हां ? मृत्यु परमार्थरूप असता तर तो दोष उद्भवला असता; पण मृत्यु सत्य नाहीं.

'तर मग मृत्यु कोण' म्हणून विचारशील तर मोह हाच मृत्यु आहे, हें मीं वर सांगितलेंच आहे. मोह म्हणजे मिथ्या ज्ञान. अनात्म्यामध्यें आत्माभिमान. त्यालाच 'अनादि अविवेक' असेंहि म्हणतात व कांहीं विद्वानांच्या मतानें तोच मृत्यु आहे. पण मी मोहाला मृत्यु म्हणत नाहीं, तर प्रमादाला मृत्यु म्हणतों. प्रमाद म्हणजे स्वाभाविक ब्रह्मभावापासून च्युत होणें. तो प्रमाद मिथ्याज्ञानाचेंहि कारण आहे. आत्म्याच्या स्वरूपाचा अनिश्चय—आत्म्याचें अज्ञान हाच मृत्यु म्ह० जननमरणादि सर्व अनर्थांचें बीज आहे, असें मी मानितों. त्याचप्रमाणें सदा अप्रमाद म्ह० स्वाभाविक स्वरूपानें अवस्थित होणें, यालाच मी अमृतत्व म्हणतों. छान्दोग्यांतील निरतिशय चैतन्यस्वरूप परम ज्योतीला प्राप्त होऊन आत्मा आपल्या स्वाभाविक स्वरूपानें अभिनिष्पन्न—संपन्न होतो, हें वाक्य स्वरूपावस्थान हेंच मोक्षप्रद आहे, असें दाखवितें. (छा. भा. ८–३–४ पृ. ५९६)

अनुगीतेमध्येंहि ' आत्मा एकच आहे. तो अद्वितीय आहे आणि तोच एक आत्मा सर्व प्राण्यांच्या हृदयांत अभिव्यक्त होतो, असें म्हटलें आहे; ' त्याचेंच स्वरूप मी तुला कथन करितों. मर्त्य या सर्व द्वैताचा स्वरूपामध्यें लय करून व आत्म्यामध्यें निश्चयानें स्थित होऊन स्वरूपसंस्थ म्ह० स्वरूपांत अवस्थित होतात, असें स्पष्ट म्हटलें आहे.

ज्याअर्थी स्वरूपावस्थान हाच मोक्ष आहे, त्याअर्थी तो चतुर्विध कर्मफलाहून विलक्षण आहे. उत्पत्ति, प्राप्ति, संस्कृति—संस्कार, विकृति—विकार हें कर्मांचें चतुर्विध फल आहे. मोक्ष या चारी प्रकारच्या फलाहून विलक्षण आहे. म्हणूनच अमृतत्व कर्मानें साध्य होत नाहीं. समुच्चित ज्ञानकर्मानेंहि अमृतत्वाचा लाभ होणें शक्य नाहीं. त्यामुळें ' अमृत्युः कर्मणा केचित् ' हा जो वर एक पक्ष सांगितला आहे, तो सर्वथा अनुपपन्न आहे. (या पक्षाचें निराकरण स्वतः सनत्सुजातच पुढें करणार आहेत.)

त्यावर धृतराष्ट्र म्हणतो—प्रमाद म्ह० आत्म्याविषयींचें अज्ञान हाच मृत्यु व सदा अप्रमाद–स्वाभाविक स्वरूपानें अवस्थित होणें, हेंच अमृतत्व आहे, हें कशावरून अवगत होतें ?

सनत्सुजात—प्रमादापासून पराभव प्राप्त होतो. स्वाभाविक ब्रह्मभावापासून च्युत झाल्यामुळें देहादि अनात्म्याच्या ठिकाणीं आत्मभाव धारण केल्यानें पूर्वीं विरोचनप्रभृति असुरांचा पराभव झाला, याविषयीं छान्दोग्योपनिषदामध्यें प्रमाणहि आहे. त्याचप्रमाणें अप्रमादामुळें म्ह० स्वाभाविक चित्सदानंद अद्वितीय ब्रह्मस्वरूपानें अवस्थित झाल्यामुळें इंद्रादि देव ब्रह्मभूत झाले. याविषयींहि स्मृतिप्रमाण आहे. किंवा इंद्रियांमध्यें रममाण होणारे जे विषयी अनात्मज्ञ प्राणी ते असुर होत. असले असुर स्वाभाविक ब्रह्मभावाचें अतिक्रमण करून अनात्मभूत देहादिकांमध्यें आत्माभिमान धारण करितात आणि याप्रमाणें अनात्म्यामध्यें आत्मभावास प्राप्त होऊन पशुपक्षि-प्रभृति तिर्यगादि योनीस प्राप्त होतात. हाच त्या असुरांचा पराभव होय. याविषयींहि बहृवृच ब्राह्मणोपनिषदांत आधार आहे. त्याचप्रमाणें जे स्वात्म्यामध्येंच रममाण होतात, ते ब्रह्मज्ञ सुर होत. ते अप्रमादामुळें म्ह० स्वरूपामध्यें स्थित झाल्यामुळें ब्रह्मभूत झाले. मिथ्या ज्ञान व त्याचें कार्य यांची निवृत्ति होऊन ते साक्षात् ब्रह्मच झाले.

धृतराष्ट्र—भगवन्, सर्व जंतूंच्या प्राणांचा उपसंहार करणारा मृत्यु सर्व लोकप्रसिद्ध आहे. असें असतांना ‘ प्रमाद हाच मृत्यु आहे, असें मी म्हणतों ’ असें कसें सांगतां !

सनत्सुजात—राजा, मृत्यु व्याघ्राप्रमाणें प्राण्यांना कांहीं खात नाहीं. कारण व्याघ्र जसा प्राण्यांना खातो, त्याप्रमाणें मृत्यूनें जर जीवाला खाल्लें असतें, तर त्याचें स्वरूपहि उपलब्ध झालें असतें, पण मृत्यूचें स्वरूप कोणालाच उपलब्ध होत नाहीं. म्हणून मृत्यु नाहीं, असें मी म्हणतों.

धृतराष्ट्र—‘ अहो पण सावित्रीच्या उपाख्यानांत सत्यवानाच्या शरीरांतून पाशबद्ध व त्यामुळेंच मृत्युवश झालेल्या अंगुष्ठमात्र पुरुषाला यमानें बलात्कारानें बाहेर ओढून काढलें व सावित्रीला तो प्रत्यक्ष दिसला, असें वर्णन केलें आहे. असें असतांना तुम्ही ‘ यमाचें स्वरूप उपलब्ध होत नाहीं ’ असें कसें म्हणतां ?

सनत्सुजात—हे राजन्, सावित्रीच्या उपाख्यानांत त्या साध्वीला यमाचें दर्शन झाल्याचें उपलब्ध होतें, हें खरें, पण तो साक्षात् मृत्यु नव्हे. तर जें आत्म्याचें अज्ञान तोच प्रमादाख्य मृत्यु होय. कारण त्याला—अज्ञानाला साक्षात् विनाशहेतुत्व आहे. या मनुष्यशरीरांतच आत्म्याला न जाणल्यास फार मोठा विनाश होतो. (के. भा. पृ. ४३.) असें म्हणून अज्ञानाला विनाशहेतुत्व आहे, असें सांगितलें आहे. तसेंच बृहदारण्यकामध्यें 'मृत्युर्वै तमः ज्योतिरमृतम्' (बृ. भा. १–३–२८) अज्ञान हाच मृत्यु आहे व ज्ञान अमृत आहे, या वाक्यानें प्रमादाख्य अज्ञानाला साक्षात् मृत्युत्व आहे, असें सांगितलें आहे. म्हणून प्रमादच साक्षात् सर्व अनर्थांचें बीज आहे, असें मी म्हणतों. म्हणून मुमुक्षूनें पूर्वोक्त प्रमाद करूं नये. तर चित्-सत्-आनंद अद्वितीय ब्रह्मभावानें अवस्थित व्हावें.

ज्याअर्थीं प्रमादच मृत्यु आणि अप्रमाद अमृतत्व आहे, त्याअर्थीं अमृतत्व कर्मसाध्य किंवा कर्मप्राप्य नाहीं. कारण तें नित्यसिद्ध व नित्यप्राप्त आहे. म्हणून प्रमाद हेंच सर्व अनर्थांचें बीज आहे व त्यामुळें तोच मृत्यु आहे, असें मी म्हणतों. मी यमाला मृत्यु समजत नाहीं. पण कित्येक विषयविषानें अंध झालेले अविद्यावान् लोक 'यम स्वात्म्याहून भिन्न आहे' व तो वैवस्वत यम मीं सांगितलेल्या प्रमादाख्य मृत्यूहून भिन्न आहे असेंहि म्हणतात, तो आत्मावास—सर्व प्राण्यांच्या बुद्धीमध्यें राहणारा, अमृत म्ह० अमरधर्मा व 'ब्रह्मचर्य'—स्वात्मभूत ब्रह्मामध्यें रममाण होणारा ब्रह्मनिष्ठ आहे. हा मृत्युसंज्ञक देव पितृलोकांत राहून आपल्या राज्याचें अनुशासन करितो. 'पण तो अनुशासन कसें करितो' म्हणून म्हणशील तर तेंहि सांगतों. तो वैवस्वत यमराज पुण्यकर्में करणारांना सुखप्रद व पापकर्में करणारांना असुखप्रद होतो.

याप्रमाणें आत्मविषयक अज्ञान हाच प्रमाद व तोच मृत्यु आहे, असें सांगून मीं मृत्यूचें स्वरूप निश्चित केलें. आतां त्याचेंच कार्यरूपानें म्हणजे व्यक्तरूपानें अवस्थान कसें होतें, तेंहि सांगतों ऐक.

राजा, हा जो प्रमादाख्य मृत्यु तो प्रथम अहंकाररूपानें परिणाम पावतो

---

१ या श्लोकांत 'आस्य' असा एक शब्द आहे व त्या शब्दाचा अर्थ अभिमानात्मक अहंकार असा केला आहे. पण पूर्वी मोहाला मृत्यु असें म्हटलें असल्यामुळें येथें 'आस्य' म्ह० काम, असेंहि म्हणतां येईल. जो सर्व प्राण्यांना संसारांत पाडतो, तो काम. किंवा प्रसिद्ध मुखाप्रमाणें हा काम सर्वभक्षक असल्यामुळें त्याला 'आस्य' असें म्हटलें आहे, असाहि याचा अर्थ संभवेल.

आणि सर्व प्राण्यांच्या हृदयांत अहंकाररूपानें स्थित होऊन त्या अहंकारापासूनहि कामरूपानें बाहेर पडतो. तो काम आपल्या विषयामध्यें प्रवृत्त होऊं लागला असतां कांहीं निमित्तानें प्रतिबद्ध झाल्यास क्रोध, प्रमाद व मोह या रूपानें परिणत होतो. त्यानंतर अहंकार, काम, क्रोध, प्रमाद व मोह या रूपानें परिणत झालेल्या अज्ञानाशीं तादात्म्य पावून मी ब्राह्मण, क्षत्रिय, स्थूल, कृश, अमक्याचा पुत्र, नातु, इत्यादि प्रकारें राग-द्वेषानें युक्त होऊन उन्मार्गानें वागूं लागतो. श्रौत-स्मार्त धर्माचें उल्लंघन करून त्याच्या उलट वर्तन करूं लागतो. त्यामुळे त्याला आत्म्याचा समाधियोग यत्किंचित्‌हि प्राप्त होत नाहीं.

त्या अहंकारादिरूपानें परिणत झालेल्या अज्ञानानें हे सर्व जीव मोहित होतात, देहादिकांमध्यें आत्मभावाला प्राप्त होतात व पूर्वोक्त प्रमादाख्य मृत्यूच्या अधीन होऊन राहतात. आयुष्य क्षीण झालें असतां ते अज्ञ जीव धूमादि दक्षिणायन मार्गानें परलोकीं गमन करितात. धूमादि मार्गानें गमन करणाऱ्या त्या जीवांना 'चंद्रमस्' या नांवाचा पितृलोक प्राप्त होतो. त्या लोकांतील भोगांना कारण होणारें कर्म क्षीण होईपर्यंत ते तेथें रहातात व कर्मक्षय होतांच त्या लोकांतून च्युत होऊन आकाश, वायु, वृष्टि, अन्न, शुक्र, शोणित, इत्यादि क्रमानें या लोकीं येऊन देहधारण करितात. देह धारण केलेल्या त्या जीवाला त्याचीं इंद्रियें अनुसरतात व त्याचीं सर्व कर्में प्रवृत्त होतात. त्यामुळें इंद्रियगुणांच्या अनुरोधानें तो मरण पावतो व दुसरा जन्म घेतो. त्या जन्मांतहि तो पुनः मृत्यु पावतो. याप्रमाणें जन्म-मरणचक्रावर आरूढ होऊन तो त्यांतून केव्हांहि सुटत नाहीं.

याप्रमाणें संसार आत्म्याच्या अज्ञानामुळें प्रवृत्त झाला आहे. त्यामुळें पुरुष जोंवर परमात्म्याला साक्षात् आत्मत्वानें जाणत नाहीं, तोंवर हा जीव रागादि क्लेशांनीं पीडित व मोहित होत्साता संसार करीत राहतो.

राजा, याप्रमाणें अविद्या व काम यांना बंधहेतुत्व कसें आहे, तें मीं तुला सांगितलें. आतां कर्माला बंधहेतुत्व कसें आहे, तेंहि सांगतों, ऐक.

कांहीं अविवेकी लोक कर्मानें अमृतत्व प्राप्त होतें, असें म्हणतात. पण तें बरोबर नाहीं. कर्मानें अमृतत्वप्राप्ति होत नाहीं, इतकेंच नव्हे, तर कर्माचा उदय झाला असतां त्याच्या फलामध्यें आसक्त झालेले जीव कर्मफलामध्येंच प्रवृत्त होतात. कर्मफलामध्येंच जन्म घेऊन पुनः असलेंच फल मिळावें, म्हणून

पुनः कर्माचें आचरण करितात आणि स्वात्म्याला चिदानंदाद्वयब्रह्मत्व आहे, हें न कळल्यामुळें देहाभिमानी जीव विषयासक्तीनें भोगामध्यें प्रवृत्त होतो. एखादा अंध उंच, सखल, कंटकप्रचुर इत्यादि स्थानीं जसा परिभ्रमण करीत रहातो, त्याप्रमाणें हा विवेकहीन पुरुषहि सर्वत्र विषयसुखाच्या आकांक्षेनें संसारमार्गांत परिभ्रमण करीत रहातो. आसक्तीनें पराभूत झालेल्या पुरुषाच्या इंद्रियांची विषयांमध्यें प्रवृत्ति तेंच ' महामोहन ' होय. ज्या पुरुषाला विषय मिथ्या आहेत असें वाटतें, त्याचीं इंद्रियें विषयांमध्यें प्रवृत्त होत नाहींत आणि त्यांची प्रवृत्ति विषयांमध्यें होत नसल्यामुळें ती प्रत्यगात्म्यामध्येंच होते. त्यामुळें त्यांच्या मोहाची निवृत्ति होते. पण ज्यांची बुद्धि विषय सत्य आहेत अशी असते, त्यांचीं इंद्रियें बाह्य विषयांमध्येंच प्रवृत्त होतात. असा बहिर्मुख पुरुष सत्, अद्वितीय, प्रत्यगात्मभूत परमात्म्याला आत्मत्वानें साक्षात् जाणत नाहीं. (स्त्रीशरीराच्या संपर्कानें ज्याचें चित्त कलुषित झालेलें असतें, ते विषयविषांध पुरुष ब्रह्माला जाणत नाहींत, असें प्राचीन अभियुक्तांनीं–मुनींनीं म्हटलें आहे.) त्यामुळें पुनः पुनः विषयांमध्यें प्रवृत्त होणें हेंच ' महामोहन ' होय.

त्या महामोहनामुळें अविद्याकल्पित मिथ्या शब्दादि विषयांशीं संयोग होतो आणि मिथ्यार्थसंबंध झाला असतां या पुरुषाची संसारगति नियमानें सिद्ध होते. मिथ्याभूत विषयसंयोगानें ज्याचा स्वाभाविक ब्रह्मात्मभाव प्रतिबद्ध झाला आहे, असा पुरुष रूपादि विषयांचें स्मरण करीत सर्वकाल त्यांचीच उपासना करितो. सर्वत्र सिद्ध असलेल्या परमात्म्याची उपासना करीत नाहीं. त्यामुळें विषयांचें चिंतनच या पुरुषाचा प्रथम घात करितें म्ह० त्याला स्वरूपापासून च्युत करितें. त्यानंतर काम विषयध्यानानें प्रतिबद्ध झालेल्या या पुरुषाला विषयाच्या संनिध नेऊन पोंचवितो व त्याचा पूर्वींपेक्षां अधिक घात करितो.

नंतर क्रोध कामाभिहत झालेल्या याला स्ववश करून घेतो. याप्रमाणें विषयचिंतन, काम व क्रोध यांच्या अधीन झालेल्या या मूढ पुरुषांना ते

१ विषयतृष्णा विषयांच्या उपभोगानें शांत होत नाहीं. तर घृतादि हवीनें अग्नि जसा प्रदीप्त होतो, त्याप्रमाणें विषयांच्या उपभोगानें विषयतृष्णा अधिकाधिक वाढते, असें भगवान् मनूनेंहि म्हटलें आहे.

विषयचिंतनादि दोष मृत्यूपर्यंत नेऊन पोंचवितात. पण याच्या उलट जे विद्वान् धैर्यानें विषयांना जिंकून परमात्म्यालाच आपल्या प्रत्यगात्मत्वानें जाणतात, तेच मृत्यूचें उल्लंघन करूं शकतात.

धृतराष्ट्र—भगवन्, विद्वान् धैर्यानें विषयांना जिंकून मृत्यूचें उल्लंघन कसें करितात ?

सनत्सुजात—राजा जो धीर पुरुष या विषयांचें अनित्यत्व, अशुचित्व, दुःखरूपत्व इत्यादि दोषांचें चिंतन करितो, तो पुनः पुनः उत्पन्न होऊन नाश पावणाऱ्या विषयांचा त्याग करितो आणि एखाद्या अशुद्ध पदार्थाप्रमाणें त्याविषयीं उदासीन होऊन रहातो. तो समीप असलेल्या विषयांचेंहि चिंतन करीत नाहीं. असा धीर पुरुषच मृत्यूचाहि मृत्यु होतो. प्रसिद्ध मृत्यु ज्याप्रमाणें सर्व भूतांचें भक्षण करितो, त्याप्रमाणें विषयांचा सर्वत्र त्याग करणारा धीर पुरुष मृत्यूचेंहि भक्षण करितो.

पण हे राजा, जो मनुष्य विषयांच्या अनित्यत्वादि दोषांचें चिंतन न करतां त्यांचा आदर करितो, त्याची काय अवस्था होते, तेंहि मी तुला सांगतों. जो पुरुष विषयांचें चिंतन करून त्यांना अनुसरतो, तो कामाच्या बरोबरच नाश पावतो. कामगुण अनित्य व प्रतिक्षणीं विनाश पावणारे आहेत. त्यामुळें कामी पुरुषहि त्यांच्याबरोबरच विनाश पावतो. पण याच्या उलट जो पुरुष विषयदोषदर्शनानें विषयांचा परित्याग करितो, तो या जन्मीं किंवा जन्मांतरीं संपादन केलेल्या पुण्यपापलक्षणकर्मांचा विवेकबुद्धीनें नाश करितो.

धृतराष्ट्र—अहो, पण आब्रह्मस्तंबपर्यंत सर्व प्राण्यांना अत्यंत इष्ट असलेल्या या देहाचें त्याज्यत्व कसें संभवतें ?

सनत्सुजात—राजा, प्राण्यांचा जो हा देह दिसतो, तो अप्रकाश, अच्छिद्रन व केवल नरक आहे. कारण तो कफ, रक्त, पू, कृमि, विष्ठा, मूत्र, इत्यादि पदार्थांनीं परिपूर्ण आहे. पण हा असा अत्यंत बीभत्स असूनहि तो अतिशय रमणीय आहे, असें समजून कामी लोक त्याची इच्छा करितात व त्याच्या मागें धांवतात. पण जसे अंध पुढील कूपादि पदार्थांस पहाण्यास समर्थ नसल्यामुळें स्वतःच त्यांच्या समीप जाऊन त्यांत पडतात, त्याप्रमाणें स्त्रियादिकांची आकांक्षा करणारे विषयविषांध पुरुष त्यांच्या ठिकाणीं आसक्त होऊन नरकांतच पडतात.

हे राजेंद्रा, अशा पुरुषांचा जन्म व्यर्थ आहे. हे क्षत्रियश्रेष्ठा, जो विषय-विषांध पुरुष स्त्र्यादि अमंगल विषयांची आकांक्षा करून त्याच्या मागोमाग धांवतो व त्याहून अगदीं विलक्षण असलेल्या आत्मभूत परमात्म्याला जाणत नाहीं किंवा परमात्मविषय अध्यात्मशास्त्राचें अध्ययनहि करीत नाहीं, त्या विषयविषांध षडंगवेदवेत्त्या पुरुषाचाहि देह तृणनिर्मित व्याघ्राप्रमाणें व्यर्थ आहे. भगवान् वसिष्ठानेंहि ' जो ब्राह्मण चतुर्वेदवेत्ता असूनहि सूक्ष्म ब्रह्माला जाणत नाहीं, तो वेदरूप शब्दराशीच्या भारानें पीडिलेला ब्राह्मण गर्दभच होय ' असें म्हटलें आहे. त्याचा केवल देहच निरर्थक असतो असें नाहीं, तर अशाप्रकारचा पुरुष हा स्वतःच स्वतःचा मृत्यु आहे. कारण क्रोध, लोभ, मोह व भय यांनीं युक्त असलेला जो हा तुझा आत्मा तुझ्या शरीरामध्यें दिसत आहे, तो सुद्धां मृत्यु आहे. म्ह० जो अजितेंद्रिय पुरुष क्रोध-लोभादिकांनीं युक्त होऊन विषयामध्यें प्रवृत्त होतो, तोच त्याचा मृत्यु होय.

धृतराष्ट्र—भगवन्, अशा मृत्यूचा विनाश कोणत्या उपायानें होतो ?

सनत्सुजात—हे क्षत्रिया, याप्रमाणें क्रोधादिरूपानें उत्पन्न होणारा प्रमादाख्य मृत्यु हेंच जन्म-मरणादि सर्व अनर्थांचें बीज आहे, असें जाणून त्या दोषांचा त्याग करून ज्ञानानें सच्चिदानंद अद्वितीय ब्रह्मरूपानें अवस्थित होणारा पुरुष मृत्यूला भीत नाहीं. कारण ज्ञानी पुरुषाला परमात्म्याचा साक्षात्कार झाला असतां हा 'प्रमाद'-संज्ञक अज्ञानमृत्यु नाश पावतो. तो आत्मज्ञानी पुरुषाच्या समोर उभाहि रहात नाहीं. संसार हा मृत्यूचा विषय आहे. त्यास प्राप्त झालेला पुरुष जसा नष्ट होतो, त्याचप्रमाणें आत्मवेत्त्याच्या समीप आलेला अज्ञानमृत्यु नष्ट होतो.

[याप्रमाणें कर्मांचें बंध-हेतुत्व सांगून ज्ञानालाच मोक्षसाधनत्व आहे, असें सनत्सुजातांनीं सांगितलें असतां त्यावर धृतराष्ट्र असा आक्षेप घेतो–]

धृतराष्ट्र—भगवन्, कर्मांना बंधहेतुत्व आहे, असें कसें सांगतां ! कारण या संसारमंडलांत वेद ज्यांना ' धार्मिकांचे लोक ' असें म्हणतात व ज्योतिष्टोमादि यज्ञांच्या योगानें धार्मिक ज्यांवर आरूढ होतात त्या ब्रह्मलोकान्त पवित्र व सनातन लोकांना परमपुरुषार्थत्व आहे, असेंहि ते (वेद) सांगतात, ते लोक बंधनकारक आहेत असें कसें म्हणतां येईल ? यज्ञाच्या योगानें प्राप्त होणाऱ्या ऊर्ध्व लोकांना परम पुरुषार्थत्व आहे, असें वेदरूप अपौरुषेय

प्रमाणावरून जाणणारा पुरुष त्याचें साधन जें कर्म त्याचें अनुष्ठान कसें बरें करणार नाहीं !

सनत्सुजात—राजा, तूं म्हणतोस तें खरें आहे; विषय-विषांध अज्ञ पुरुष ब्रह्मलोकादि साध्यसुख हाच परम पुरुषार्थ आहे, असें मानून त्या ब्रह्मलोकादिकांचें साधनभूत जें कर्म त्याच्या अनुष्ठानांतच निमग्न होतो, ही गोष्ट खरी आहे. पण विद्वान् ब्रह्मलोकांतील अविद्यादि दोषांना जाणतो व त्यामुळें तो त्यांत आसक्त होत नाहीं.

वेद सर्वफलजात अविद्वानालाच सांगतात. विद्वानाला सांगत नाहींत. त्यामुळें तो विद्वान् ब्रह्मलोकादि अनित्य सुख व त्याचें साधन कर्म, यांत प्रवृत्त होत नाहीं. तर परमात्म्यालाच आत्मत्वानें जाणून स्वतः परात्मा ब्रह्म होऊन परमात्म्यालाच प्राप्त होतो. तो ज्ञानमार्गानें अमार्गांचा नाश करितो. आत्म्याच्या विरुद्ध असलेले व संसारहेतुभूत धर्म, अधर्म आणि उपासनामार्ग हेच अमार्ग होत.

धृतराष्ट्र—भगवन्, तो सत्यादिलक्षण परमात्माच क्रमानें आकाशापासून पृथ्वीपर्यंत जगत् उत्पन्न करून व त्यांत प्रविष्ट होऊन अन्नमयादिरूपानें अवस्थित होत्साता संसार करीत असेल तर त्या सत्यज्ञानादिलक्षण, पुराण व अज परमात्म्याला दुःखबहुल संसारांत कोण नियुक्त करितो ! तो स्वतःच स्वतःला प्रेरणा करितो किंवा दुसरा कोणी त्याला प्रेरणा करितो ! किंवा नाना योनींमध्यें प्रवृत्त न होणाऱ्या, स्व-स्वरूपांत अवस्थित झालेल्या व अंतर्बहिरिंद्रियांनीं कोणतीहि क्रिया न करणारा असा तो परमात्मा संसारामध्यें जर प्रविष्ट न झाला, तर त्याला कोणतें असुख होतें ! तो स्वरूपांतच जर स्थित झाला तर त्यांत त्याची कोणती हानि होते ! हे विद्वन्, हें सर्व तूं मला यथावत् सांग.

सनत्सुजात—राजा, हा प्रश्न करण्यांत एक प्रेरक व दुसरा प्रेरित होणारा, एक नियोजक व दुसरा नियोज्य, असा भेद प्रतीतीला येत असल्यामुळें व एका कूटस्थ आत्म्याच्या ठिकाणीं त्याचा असंभव असल्यामुळें जगांत वस्तुभेद असलाच पाहिजे, असा जर तुझा आशय असेल तर तूं मला असें सांग कीं, तूं तो भेद कोणाचा मानतोस ! ब्रह्माच्याच ठिकाणीं नानात्व मानितोस कीं, जीव व परमात्मा यांचा भेद मानितोस ! तूं जर ब्रह्मच विविध आहे, त्याच्या ठिकाणीं भेद आहे, असें समजत असशील तर या पक्षीं फार

मोठा दोष येतो. १ अद्वैतवादी मिथ्या भाषण करणारे व अवैदिक आहेत असें होईल. २ परमार्थभूत अद्वैत हें वेदहृदय बाधित होण्याचा प्रसंग येईल. ३ ब्रह्म अनेक रूपानें परिणत झाल्यानें त्याच्या ठिकाणीं अनित्यत्वादि दोष येतील व अस्थूलादि वाक्यांशीं विरोध येईल. कारण उपनिषदांत ब्रह्माला अस्थूल, अनणु इत्यादि म्हटलें आहे, हें प्रसिद्ध आहे. बरें 'मी ब्रह्माचें नानात्व मानीत नाहीं, तर जीव आणि परमात्मा यांचा भेद मानितों' असें म्हणून दुसरा पक्ष स्वीकारशील तर त्या पक्षींहि विनाश हा मोठा दोष प्राप्त होतो. श्रुति भेददर्शी पुरुषाला मोठें भय सांगते. स्मृति, इतिहास, पुराण इत्यादि सर्वहि प्रमाण ग्रंथांत भेददर्शी पुरुषाला मोठा प्रत्यवाय सांगितलेला आहे. त्यामुळें जीवेश्वरभेददर्शनांत अवैदिकत्व हा मोठा दोष प्राप्त होतो.

धृतराष्ट्र—तर मग तुमच्या पक्षीं जीवेश्वरादिव्यवहारभेद कसा संभवतो व त्याला नित्यत्व कसें? अनादि अविद्याख्य मायेच्या संबंधानें जीवादि नित्य संभवतात. सजातीयादि भेदांनीं रहित असलेल्या परमात्म्याचें मायायोगानें बहुरूपत्व संभवतें. याविषयींहि पूर्वोक्त श्रुति-स्मृत्यादि प्रमाणग्रंथांत शेकडों प्रमाणें आहेत. ज्याअर्थीं एका परमात्म्यालाच मायायोगानें बहुरूपत्व प्राप्त होतें, त्याअर्थीं तोच कारणात्मा परमेश्वर कार्यात्म्या जीवाला त्याच्या पूर्व प्रयत्नाच्या अपेक्षेनें संसारांत नियुक्त करितो. जीवाचा हा संसार मायिक आहे. परमार्थतः नाहीं. त्यामुळें परमात्मा स्वतः संसार करीत नाहीं व करवीतहि नाहीं.

शिवाय माया या निमित्तानें परमात्म्यामध्यें नैमित्तिक भेद होतो, असें जरी मानलें, तरी कार्य-कारणरूपानें अवस्थित असलेल्याहि परमात्म्याचें स्वरूपाधिक्य नष्ट होत नाहीं. कारण संसाराला मायारूपत्व असल्यामुळें तो कार्यकारणभाव प्राप्त होण्याच्या पूर्वीं जसा निर्विकार होता, तसाच मायिक कार्यकारणभाव प्राप्त झाल्यावरहि तो रहातो. त्यामुळें पूर्ण परमात्म्याला जो जीव-भाव प्राप्त होतो, तो स्वाभाविक नसून आगंतुक आहे. त्यामुळें आमच्या मायिक व्यवहारामध्यें कोणताहि दोष संभवत नाहीं.

[याप्रमाणें अद्वितीय परमात्म्याला अनादि मायायोगानें बहुरूपत्व प्राप्त होतें, असें सांगितलें. आतां ईश्वराचें जगत्कारणत्वहि मायोपाधिक आहे, असें सांगण्यासाठीं सनत्सुजात म्हणतात—] राजा, तो ऐश्वर्यादिगुणयुक्त परमात्मभूत परमेश्वर ईक्षणादिपूर्वक हें सर्व विश्व नित्य विकारयोगानें करितो, असें जें

म्हणतात, तें तो स्वतः करीत नसून त्याची मायाशक्तीच तें सर्व करिते. त्यामुळें सदानंदाद्वितीय परमात्म्याला स्वतः कारणत्व नाहीं. तर मायासंबंधामुळेंच त्याच्या ठिकाणीं जगत्कारणत्वाचा आरोप करितात.

पण 'असंग परमात्म्याच्या ठिकाणीं अशा अलौकिक मायेचा संबंध आहे, याविषयीं प्रमाण काय ?' म्हणून म्हणशील तर ईश्वराच्या ठिकाणीं मायेचें अस्तित्व आहे, याविषयीं वेद हेंच प्रमाण आहे. 'इंद्र—परमात्मा आपल्या मायाशक्तींनीं बहुरूप होतो' 'मायावी महेश्वर हें सर्व जगत् उत्पन्न करितो' 'त्या परमात्म्याची स्वरूपभूत शक्ति स्वगुणांनीं गुप्त होऊन राहिलेली आहे' इत्यादि अर्थाच्या श्रुति; 'माझी माया दुरत्यय आहे' इत्यादि स्मृति व 'व्यापक परमात्म्याची ही दुस्तर माया अति दुर्ज्ञेय आहे' इत्यादि पुराणवचनें तिच्याविषयीं प्रमाण आहेत.

याप्रमाणें प्रमाद—आत्मस्वरूपाविषयीं अज्ञान, हेंच मृत्यूचें स्वरूप आहे व या अज्ञानस्वरूप मृत्यूच्या निमित्तानें अनेक अनर्थांची प्राप्ति होते, असें दाखवून आणि ज्ञानानेंच त्या अज्ञानरूप मृत्यूचा परिहार होतो, असें सनत्सुजातांचें मत ऐकून धृतराष्ट्र कर्माचें स्वरूप जाणण्याच्या इच्छेनें म्हणतो—"भगवन्, या लोकीं कांहीं मानव धर्माचरण करितात व कांहीं लोक अधर्माचरण करितात; पण त्यांतील धर्म पापाचा विनाश करितो कीं, पाप धर्माला प्रतिबंध करितें ! किंवा धर्म व अधर्म हीं दोन्ही तुल्यबल असल्यामुळें त्यांतील कोणीच कोणाचा विनाश करूं शकत नाहीं ?"

अविद्वानाला त्या दोहोंचाहि अनुभव येतो. त्यामुळें धर्म व अधर्म यांतील कोणीच कोणाचा नाश करीत नाहीं, असें सिद्ध होतें. पण विद्वानाचा धर्म व अधर्म, या दोहोंचाहि ज्ञानाग्नीनें नाश होतो, अशा आशयानें सनत्सुजात म्हणतात—"हे राजन्, पुण्य-पापात्मक कर्मांत स्थित असलेलाहि पुरुष पुण्य व पाप या दोहोंचेंहि अनुष्ठान करितो. पण विद्वान् ज्ञानानें त्या उभयविध कर्माचा नाश करितो व ही गोष्ट श्रुति, स्मृति, पुराण आणि इतिहास यांमध्यें प्रसिद्ध आहे. त्याचप्रमाणें ज्ञानहीन पुरुष पुण्यफलाला प्राप्त होतो व तो पापफलाचाहि उपभोग घेतो, हेंहि श्रुति-स्मृत्यादि प्रमाण ग्रंथांवरून सिद्ध आहे."

धृतराष्ट्र—भगवन्, अविद्वानाला पुण्य व पाप या दोहोंचाहि अनुभव घ्यावाच लागतो कीं, त्यांतील एकानें दुसऱ्याचा नाश होतो ?

सनत्सुजात—हे वैचित्रवीर्या, पुरुष परलोकास प्राप्त होऊन पुण्य व पाप यांनीं प्राप्त होणारें इष्टानिष्ट फल पुण्य-पापलक्षण कर्मांमुळेंच भोगतो. तोच पुरुष विद्वान्–कर्माचा विनियोग जाणणारा असला, तर तो ईश्वरार्थ कर्मानुष्ठान करून त्या धर्माच्या योगानें पापाचा विनाश करितो. असा ईश्वरार्थ कर्मानुष्ठान करणारा जो विद्वान् त्याचा धर्म पापाहून बलवान् आहे, असें तूं समज. पण जो केवल कर्मानुष्ठान करितो, त्याचा धर्म पापाहून बलवान् नाहीं. अशा पुरुषाला पुण्य व पाप या दोहोंचाहि अनुभव घ्यावाच लागतो. त्याच्या पुण्यानें पापाचा किंवा पापानें पुण्याचा विनाश होत नाहीं.

धृतराष्ट्र—तर मग, कोणाचें कर्म स्वर्गादिकांचें साधन होतें व कोणाचें कर्मानुष्ठान चित्तशुद्धीच्या द्वारा ज्ञानाचें साधन होतें ?

सनत्सुजात—राजन्, विषयासक्त पुरुष स्वर्गांतील उर्वश्यादि भोगांचें श्रवण करून स्वर्गसाधनभूत ज्योतिष्टोमादि कर्मांमध्यें स्पर्धेनें प्रवृत्त होतात. एखादा बलाढ्य राजा दुसऱ्या बलवान् राजाला पाहून त्याच्याशीं स्पर्धा करूं लागतो. मी स्वबलानें या बलाढ्य शत्रूला जिंकून त्याच्याहिपेक्षां अधिक सुखी होईन, अशा महत्त्वाकांक्षेनें तो विजयाच्या साधनांमध्यें जसा आसक्त होतो, त्याचप्रमाणें यज्ञाधिकारी ब्राह्मण स्वर्गफलाच्या आसक्तीनें यज्ञादि धर्म आचरितात. यज्ञाधिकारी प्रत्येक ब्राह्मण ‘ मी सर्वांपेक्षां अधिक धर्माचरण करून अधिक सुखी होईन ’ अशी इतरांशीं स्पर्धा करूं लागतो आणि अशा प्रकारें ‘ अहमहमिकेनें ’ स्वर्गसाधनभूत धर्माचें अनुष्ठान करून मरणोत्तर धूमादिमार्गानें स्वर्गलोकीं जाणारे कर्मठ तेथें नक्षत्ररूपानें प्रकाश पावतात.

पण याच्या उलट, ज्यांचें चित्त विषयांनीं आकृष्ट झालेलें नसतें, तें अनित्य फलाचें साधन असे जे ज्योतिष्टोमादि धर्म, त्यांविषयीं कोणाशीं स्पर्धा करीत नाहींत. उलट फलाची अपेक्षा न करितां ईश्वराराधनार्थ कर्मानुष्ठान करितात. अशा विरक्त पुरुषांचें यज्ञादि कर्म शुद्धीच्या द्वारा ज्ञानाचें साधन होतें. याविषयीं श्रुति-स्मृति-पुराणांमध्यें पुष्कळ प्रमाणें आहेत.

राजा, यज्ञादि साधनांच्या योगानें ज्यांचें चित्त शुद्ध झालेलें असून जे परमात्म्याला आत्मत्वानें जाणतात, ते ब्राह्मण या शरीरेंद्रियसंघातरूप लोकापासून मुक्त होत्साते सुखलक्षण पूर्णानंद ब्रह्माला प्राप्त होतात. हाच मुख्य स्वर्ग किंवा त्रिविष्टप आहे. कारण प्रसिद्ध स्वर्गामध्यें अप्सरादि लक्षण विषयांपासून सुख

होतें व हा ब्रह्मलक्षण स्वर्ग आध्यात्मिकादि ताप, सत्त्वादि तीन गुण व जाग्रदादि तीन अवस्था यांनीं रहित आहे.

आतां ब्रह्मचर्यापासूनच सर्व कर्मांचा संन्यास व वेदान्तश्रवणादि करून स्वरूपामध्यें स्थित झालेल्या परमहंस परिव्राजकाचार्य विद्वानाचें आचरण कसें असतें ! तें भगवान् सनत्सुजात सांगतात—राजन्, अशा विद्वानाच्या आचरणाला वेदवेत्ते जन सम्यक् समाचार असें म्हणतात. अशा पुरुषाचें यथार्थ स्वरूप त्याचे बाह्य किंवा आंतर जन—भक्त व अभक्त यांतील कोणीहि जाणूं शकत नाहींत. तो कोठें राहतो म्हणून विचारशील तर तेंहि सांगतों. ऐक.

हे राजा, वर्षाकालीं जेथें तृण, उदक, इत्यादि विपुल असतें तेथेंच पशुपक्ष्यादि जसे रहातात, त्याप्रमाणें जेथें अन्नोदकाची समृद्धि असते, तेथेंच तो परमहंस परिव्राजक वास करितो. अशा ज्ञानी विरक्त पुरुषाला मृष्टान्नाची आवश्यकता नसते. भक्षण-योग्य फुलें, फळें, पानें, दूर्वादि जेथें सुलभ असतात, त्या प्रदेशीं तो सुखानें रहातो. किंबहुना अशा ब्राह्मणानें दूर्वादिकांच्या रसावरहि आपला निर्वाह करावा, पण पराधीन अन्न-पानादिकांची आशा करूं नये व त्याच्या आशेनें संतप्त होऊं नये. कारण या अन्न-पानादिकांनीं रहित असलेल्या प्रदेशांत माझी देहयात्रा कशी सिद्ध होईल ! अशी चिंता तो करूं लागल्यास त्याचा स्वरूपावस्थानरूप योग सिद्ध होणार नाहीं.

आतां त्यानें कशाप्रकारच्या लोकांचा सहवास करावा तेंहि सांगतों, ऐक—अशा परमहंस परिव्राजकानें जेथें आपला कोणी संमान करील, प्रणिपातादिपूर्वक ईश्वरबुद्धीनें पूजन करील, अशा प्रदेशीं राहूं नये. तर आपलें माहात्म्य प्रकट न करतां तें गुप्त ठेवणाऱ्या, प्रसंगीं प्राप्त होईल तें अन्न भक्षण करणाऱ्या, कोणत्याहि प्राप्त चैलादिकांनीं शरीराला आच्छादित करणाऱ्या, जड, मूक, पिशाच इत्यादिकांप्रमाणें संचार करणाऱ्या त्यानें जेथें लोक त्याचा अवमानादि करतील अशाच ठिकाणीं वास करावा.

त्याला मूढ मानून त्याच्या वाटेला न जाणारा प्राकृत जन हाच त्याला श्रेयस्कर होय. त्याला स्थितप्रज्ञ ब्रह्मविद् मानून त्याची पूजा करणारा जन त्याला श्रेयस्कर होत नाहीं. सर्व साधनांचा त्याग करून पूर्णानंदरूपानें स्थित झालेला जो विद्वान्, त्यानें मूकव्रत धारण करावें. आत्म्याला संतप्त करूं नये. ब्रह्मनिष्ठासाधनभूत चैल, अजिन, कुश, पुस्तक इत्यादि अवश्य वस्तूंचा त्याग

करूं नये. कारण आत्मज्ञानी पुरुषाचें कुशादि हेंच ब्रह्मत्व आहे. तेंच त्याचें अन्न होय. ब्रह्मवेत्त्यानें नियमानें गूढचर्या—अज्ञातवास हेंच माझें नियत कर्तव्य आहे असें मानावें. आपल्या ज्ञातींतील कोणाच्याहि सांनिध्याची इच्छा करूं नये. तर सुहृद्-बांधवादिकांचा परित्याग करून केवल स्वात्मनिष्ठ होऊन गुप्त वास करावा. तात्पर्य स्थूल व सूक्ष्म देह आणि त्यांचे धर्म, यांचा आत्मत्वानें स्वीकार करूं नये. कारण स्थूल-सूक्ष्मशरीरांनीं रहित, क्रिया-कर्त्रादि-शून्य, अविद्यादोषरहित अशनाया-पिपासादि षडूर्मींनीं रहित, शीतोष्ण सुख-दुःखादि धर्मवर्जित, सर्वप्रमाणागोचर, सर्वान्तर व सर्वसाक्षी अशा आत्म्याला ‘ मी स्थूल आहें, कृश आहें, मूक आहें, सुखी आहें ’ इत्यादि प्रकारें जाणणें कसें शक्य आहे !

मुख्य ब्राह्मणानें शुद्ध चैतन्यरूप आत्म्याच्या ठिकाणीं स्थूल-सूक्ष्मरूप देहद्वयाचा आरोप करणें सर्वथा अयुक्त आहे. कारण त्या विद्वानानें असा अनात्म्याच्या ठिकाणीं आत्म्याचा अध्यारोप केल्यास त्याचें ब्राह्मणत्वच नष्ट होईल ! पण याच्या उलट जो अविवेकी पुरुष पूर्वोक्त प्रकारें सर्व द्वंद्वशून्य व आनंदलक्षण असलेल्या आत्म्याला देहद्वय व त्याचे धर्म यांनीं युक्त, कर्ता-भोक्ता, सुखी-दुःखी, ब्राह्मण-क्षत्रिय इत्यादि प्रकारें जाणतो, त्या आत्म्याचाच अपहार करणाऱ्या मूर्ख चोरानें कोणतें पाप केलें नाहीं ! त्यानें महापातकादि सर्व पापें केलींच आहेत असें जाणावें. अशा पुरुषाच्या संसाराची निवृत्ति सर्वथा होत नाहीं. यास्तव हे राजा, विषयभूत देहेंद्रियादि अनात्मवस्तूंवरील आत्मभाव टाकून वागादिकांचा विषय न होणाऱ्या परमात्म्यामध्येंच निश्चयानें स्थित व्हावें.

देहेंद्रियें व त्यांचे धर्म यांना आत्मत्वानें न पहाणाऱ्या पुरुषाला कोणत्या फलाची प्राप्ति होते, तें सनत्सुजात सांगतात—जो पुरुष अनात्मभूत देह, इंद्रियें व त्यांचे धर्म, यांचें आत्मत्वानें ग्रहण करीत नाहीं, तो संसारश्रमानें युक्त होत नाहीं. अशनाया-पिपासा हे प्राणाचे, शोक-मोह हे मनाचे आणि जरा-मरण हे शरीराचे धर्म आहेत. स्थूल व सूक्ष्म या दोन देहांचा आत्म्याच्या ठिकाणीं अध्यास झाला म्हणजे त्यांच्या धर्मांचाहि आत्म्यावर अध्यास होतो. पण जो देहेंद्रियें व त्यांचे धर्म यांचें आत्मत्वानें ग्रहण करीत नाहीं, त्यांना अशनायादि षडूर्मींचे संसारश्रम होत नाहींत. त्यामुळेंच तो निरुपद्रव असतो. क्रोध, हर्ष, लोभ, मोह इत्यादि विघ्नें हेच उपद्रव होत. पूर्वोक्त प्रकारें जो अश्रान्त

असतो, तोच निरुपद्रव होतो. विद्वानांना तोच शिष्ट म्हणून मान्य होतो. पण ब्रह्मज्ञ विद्वान् ब्राह्मणानें शिष्टाप्रमाणें वागूं नये. तर जड किंवा मूढ यांप्रमाणें वागावें.

आतां याप्रमाणें जो गूढ आचरण करीत नाहीं, त्याची निंदा करीत सनत्सुजात पुढें म्हणतात—जसे बाल म्ह० श्वान किंवा मूढ आपलीच वांत (ओकून टाकलेलें अन्न) भक्षण करितात, तसे जे शिष्ट ब्रह्मवेत्ते आपलें माहात्म्य प्रकट करीत होत्साते गूढचारी रहात नाहींत, ते आपलेंच बल–वीर्य–सामर्थ्य क्षीण करीत असल्यामुळें जणुं काय वांतच भक्षण करितात आणि अशाप्रकारें वांताशन करणें हें त्यांच्या अनर्थालाच कारण होतें. यास्तव विद्वानानें गूढचर्या स्वीकारून अशिष्टाप्रमाणें वर्तन करावें.

(आतां सनत्सुजात योग्याची प्रशंसा करितात—) धृतराष्ट्रा, जे विद्वान् स्त्री, पुत्र, वित्त इत्यादि मानुष वित्तामध्यें आसक्तचित्त होत नाहींत, तर वेदप्रतिपाद्य अहिंसा, सत्य, अस्तेय, अपरिग्रह, ब्रह्मचर्य इत्यादि समाधिसाधनामध्येंच आसक्त होऊन रहातात ते द्विज दुर्धर्ष व दुष्प्रकंप्य असतात. कोणतीहि परिस्थिति, दोष किंवा पुरुष त्यांना स्वरूपावस्थानापासून ढळवूं शकत नाहीं. ते ब्रह्माची तनुच–ब्रह्मस्वरूपभूतच आहेत, असें जाणावें.

या लोकीं जो कोणी अग्न्यादि देवतांतील प्रत्येक देवतेला उद्देशून याग करितो, तो या ब्रह्मवेत्त्या ब्राह्मणाची बरोबरी करूं शकत नाहीं. कारण ब्रह्मवेत्ता सर्व देवतायाजी पुरुषाहूनहि श्रेष्ठ आहे व त्यांत कांहीं आश्चर्यहि नाहीं. कारण स्वतः यजमान ‘ इदमग्नये इदमिन्द्राय ’ असा देवतोद्देशानें हविस्त्याग करून ज्या देवतेपासून फल संपादन करण्याची इच्छा करितो, ती देवताहि या ब्रह्मवेत्त्याच्या बरोबरीची नाहीं आणि अग्न्यादि देवसुद्धां जर ब्रह्मवेत्त्याची बरोबरी करूं शकत नाहींत, तर देवांचें उपकरण असलेला हा यजमान ब्राह्मणाची बरोबरी कशी करणार ! ‘ या लोकीं ब्रह्मवेत्त्यांहून श्रेष्ठ भूत नाहीं, ’ याविषयीं अनेक श्रुति-स्मृतिप्रमाणें आहेत.

(भगवान् सनत्सुजात पुनः ब्रह्मवेत्त्याचाच आचार सांगतात—) स्थितप्रज्ञांचीं लक्षणें जाणणारे कांहीं विद्वान् ब्रह्मचर्याश्रमापासूनच संन्यास करून गूढचर्या करणाऱ्या या परमहंस परिव्राजकाचार्याला ब्रह्मवेत्ता जाणून जर त्याची पूजा करूं लागले, तर त्यांच्याकडून पूजा केली जाणाऱ्या या विद्वा-

नानें 'मी असा पूज्य आहें' असें मानून हृष्ट होऊं नये. त्याचप्रमाणें स्थितप्रज्ञांचीं लक्षणें न जाणणारे अविद्वान् त्या निष्क्रिय आत्मज्ञाला जड व मूढ मानून जर त्याचा अवमान करूं लागले तर त्यानें त्या अवमानानें संतप्तहि होऊं नये.

(तर मग, दुसऱ्याकडून पूजित व अवमानित झालेल्या त्या विद्वानानें आपल्या मनांत काय समजावें तें आतां सनत्सुजात सांगतात–) नेत्रांच्या निमेषोन्मेषा-प्रमाणें–उघड झांपीप्रमाणें 'पूज्यांची पूजा करणें' हा विद्वानांचा स्वभावच आहे. त्याला अनुसरून ते माझा आदर करतात, त्यांत काय आश्चर्य आहे, असें मानून ब्रह्मवेत्त्यानें हृष्ट होऊं नये. त्याचप्रमाणें लौकिक व शास्त्रीय मर्या-देचें उल्लंघन करणारे अधर्मज्ञ मूढ मान्यांचा मान ठेवीत नाहींत; कारण त्यांचाहि तो स्वभावच आहे, त्यांत तरी काय आश्चर्य आहे; असें समजून त्यानें संतप्त होऊं नये.

(आतां मान व मौन यांचे विषय पृथक् आहेत, असें दाखविण्यासाठीं सनत्सुजात म्हणतात–) हे राजा, मान आणि मौन हीं एकत्र कधीं रहात नाहींत. हा प्रत्यक्षादि प्रमाणांचा विषय होणारा प्रपंच मानाचा विषय आहे व ब्रह्म हा मौनाचा विषय आहे. मानानें संसारप्राप्ति व मौनानें ब्रह्मप्राप्ति होते. जो पुरुष प्रपंचामध्यें आसक्त असतो, त्याला ब्रह्मप्राप्ति होत नाहीं. कारण जो विषयासक्त पुरुष स्वर्गादि विषयप्राप्तीसाठीं कर्मानुष्ठान करितो, त्या विषयविषान्ध पुरुषालाच ऐश्वर्य प्राप्त होतें व तें ऐश्वर्यहि श्रेयोमार्गाला विरोध करितें आणि जो ऐश्वर्यमदानें विषयांमध्यें प्रवृत्त होतो, त्या विद्याविहीन पुरु-षाला ब्रह्मानंदलक्षण ऐश्वर्य दुर्लभ होतें.

राजा, आतां मी तुला ब्रह्मानंदलक्षण ऐश्वर्याच्या प्राप्तीचीं साधनें सांगतों. ब्राह्मी लक्ष्मीमध्यें प्रवेश करण्याचीं द्वारें अनेक आहेत व साधु ब्राह्मण तीं दुश्चर आहेत, असें म्हणतात. यथार्थ संभाषण व भूतहित हें सत्य, अकुटिलता हें आर्जव, अकार्याविषयीं लज्जा ही ह्री, अंतर्बहिरिंद्रियांची उपरति हा दम, दोषप्रक्षालन हें शौच व ब्रह्मविद्या, हीं सहा दुश्चर साधनें मान-मोहादि दोषांना प्रतिबंध करणारीं असून तींच ब्रह्मश्रीमध्यें प्रवेश करण्याचीं साधनें आहेत. ५. ४. ४२.

अध्याय ४३ वा.

[१ धृतराष्ट्राचे प्रश्न व सनत्सुजातांचीं शास्त्रीय उत्तरें.]

(१) **धृतराष्ट्र**—भगवन्, कशाप्रकारच्या पुरुषाला हा वागादि-उपरति-लक्षण मौनभाव प्राप्त होतो! अभाषण व आत्मस्वरूप यांतील तुम्हांला विवक्षित असलेलें मौन कोणतें! मौन म्हणजे तूर्ष्णीभाव—वाणीचा निरोध असें आम्हांला माहीत आहे. यास्तव या तूर्ष्णीभावानें विद्वान् ब्रह्माला प्राप्त होतो कीं, दुसऱ्या एखाद्या मौनानें त्याला मोक्ष मिळतो? हे मुने, मुमुक्षु ब्राह्मण या लोकीं मौनाचें आचरण कसें करितात?

सनत्सुजात—राजा, वेद मनासह या परमात्म्याला विषय करूं शकत नाहींत. कारण उपनिषदेंहि या परमात्म्याचा साक्षात् वाच्यवृत्तीनें–मुख्यवृत्तीनें बोध करूं शकत नाहींत आणि मनहि त्याचा निश्चय करूं शकत नाहीं. म्हणूनच त्या परमात्म्याला 'वाङ्मनसातीत' असें म्हणतात. यास्तव वाणीचा विषय न होणारा परमात्मा हेंच मौन आहे. जेथून वेदरूप शब्द उत्पन्न झाला व ज्याच्यामध्यें स्थित होऊन तो आपला निमित्तभूत अर्थ प्रकट करितो, तें शास्त्रादिकांचें कारणच ब्रह्म आहे. त्यामुळें हा 'वेद'-शब्दप्रतिपाद्य परमात्मा ज्ञानरूप आहे. पण 'तो जर वाणीचा अविषय आहे, तर तो ज्ञानरूप आहे, हें तरी कसें कळतें!' म्हणून विचारशील तर हे क्षत्रियश्रेष्ठा, तो संविन्मय–ज्योतिर्मय–ज्ञानमय, असाच आमच्या अनुभवाला येतो. आम्हांला परमात्म्याचा अनुभव ज्योतिर्मयत्वानें येत असल्यामुळें तूं माझ्या कथनावर विश्वास ठेव. परमात्मा चिद्रूप आहे, याविषयीं अविश्वास करूं नको. कारण श्रुति, स्मृति, इतिहास, पुराण व योगशास्त्र यांमध्यें त्याचें चिद्रूपत्वानेंच प्रतिपादन केलेलें प्रतीत होतें.

धृतराष्ट्र—जो ब्राह्मण पापाचरण करीत असतांनाहि ऋग्वेद, यजुर्वेद व सामवेद यांचें अध्ययन करितो, तो त्या वेदाध्ययनानें पावन होतो कीं नाहीं तें मला सांगा.

सनत्सुजात—हे विवेकी राजा, पापाचरण करणारा पुरुष ऋग्वेद, यजुर्वेद व सामवेद या तिन्ही वेदांचें अध्ययन जरी करीत असला तरी ते ऋगादिवेद निषिद्धाचरण करणाराचें रक्षण करूं शकत नाहींत. राजा, हें माझें वचन भयानक किंवा औपचारिक आहे, असें मानूं नको. मी हें तुला सत्य सांगत

आहे, त्यावर अविश्वास ठेवूं नको. कारण वेद पुरुषाचें अधर्मापासून रक्षण करीत नाहींत. एखादा ढोंगी पुरुष लोकांची प्रतारणा करण्यासाठीं सर्व वेदांचें अध्ययन जरी करीत असला तरी तें व्यर्थ होय. पक्ष्यांच्या पिलांना पंख फुटले म्हणजे तीं आपल्या आश्रयभूत घरट्यांना सोडून जशीं निघून जातात, तसे वेद पापीपुरुषाला अंतकालीं सोडून जातात. ते त्याच्या पुरुषार्थोपयोगी होत नाहींत.

धृतराष्ट्र—भगवन्, नित्य व काम्य कर्मैं पितृलोकादि प्राप्तीचीं साधनें असल्यामुळें त्यांना संसाररूप अनर्थाचें हेतुत्व आहे व प्रतिषिद्ध कर्मांना नरकसाधनत्व असल्यामुळें तींहि अनर्थाचीं कारणें आहेत, असें तुम्हीं पूर्वी सांगितलेंच आहे आणि आतां वेदहि वेदवेत्त्याचें रक्षण करीत नाहीं, असें सांगत आहां. पण असें जर आहे, तर ' वेदाध्ययन, तदर्थ विचार व अनुष्ठान करावें ' हा ब्राह्मणांचा अनादि वृथालाप कां ऐकूं येतो ?

सनत्सुजात—राजा, वेदाचा जर विधि व निषेध इतकाच अर्थ असता तर वेद हा ब्राह्मणांचा ' वृथा प्रलाप ' झाला असता, पण स्वर्गादिकांहून भिन्न असलेला जो मोक्षसंज्ञक परम पुरुषार्थ, तो मुख्य वेदार्थ आहे. त्याहून अन्य असलेला जो कर्मराशि व उपासना, त्यांना मोक्षप्राप्तीचें साधन जें ज्ञान व त्याचेंहि साधन जी अंतःकरणशुद्धि, त्यांचें साधनत्व असल्यामुळें परंपरेनें पुरुषार्थत्व आहे आणि कर्म व उपासना हीं परंपरेनें पुरुषार्थाचीं साधनें असल्यामुळें त्यांना वेदप्रतिपाद्यत्व आहे.

आतां परमात्म्यालाच पुरुषार्थत्व कसें म्हणून म्हणशील, तर बृहदारण्यकांत 'अनात्मज्ञ लोक अंधतमानें व्याप्त असलेल्या स्वर्गादि लोकांस प्राप्त होतात' (बृ. भा. ४. ४. १०) असें सांगून व ' जो पुरुष परमात्म्यालाच आत्मत्वानें जाणतो, त्याला शोक व संताप देत नाहींत,' असें म्हणून आत्मज्ञाची कृतकृत्यता प्रदर्शित केली आहे. त्याचप्रमाणें आत्मवेत्त्याला अमृतत्वप्राप्ति व अनात्मवेत्त्याला आत्मविनाशरूप अनर्थप्राप्ति सांगितली आहे. त्याचप्रमाणें आत्मस्वरूप, याचा साक्षात्कार व त्याचें फल यांचा वारंवार उल्लेख करून भगवान् वेदानें 'मकरादिकां-प्रमाणें रागादिकांकडून पीडिल्या जाणाऱ्या या पापी, विषयासक्त पुरुषाला या

१ न छन्दांसि वृजिनात्तारयन्ति मायाविनं मायया वर्तमानम् ।
नीडं शकुन्ता इव जातपक्षाश्छन्दांस्येनं प्रजहत्यन्तकाले ॥

संसारसागरांतून सोडवून पूर्णानंद मोक्षाख्य परमार्थरूप स्वाराज्यावर मी कसा बरें स्थापन करूं शकेन ?' असा विचार करून मोक्षाच्या प्राप्तीचें साधन जें ज्ञान व ज्ञानाचेंहि साधन जी जिज्ञासा, त्या जिज्ञासेच्या साधनत्वानें यज्ञादिकांचा विनियोग केला आहे आणि ज्याअर्थी वेदांना मोक्ष व मोक्षाचीं साधनें यांचें प्रतिपादकत्व आहे, त्याअर्थी त्यांना संसाररूप अनर्थाचें निवृत्तिहेतुत्वहि आहेच. म्हणून वेद वेदवेत्त्या पुरुषाचें रक्षण करण्यास समर्थ आहेत. अशा आशयानें सनत्सुजात म्हणतात—हे महानुभाव राजा धृतराष्ट्रा, त्या परमात्म्याच्या मायापरिकल्पित नामादि विशेषरूपांनीं हें जगत् भासतें. हें कशावरून अवगत होतें ? म्हणून विचारशील तर सांगतों. 'परमात्मा आपल्या मायाशक्तींनीं बहुरूप होतो.' अशा बृहदारण्यक वाक्यावरून तें आम्हांला अवगत होतें. (बृ. भा. २. ५. १९.) श्रुतीनें ईश्वराच्या मायानिर्मित बहुरूपत्वाचा असा निर्देश करून पुनः लागलेंच त्याचें 'सर्वविशेषशून्य' चिद्रूपात्मा हें स्वरूपहि सांगितलें आहे.

त्याचप्रमाणें बृहदारण्यकाच्या मूर्तामूर्त ब्राह्मणामध्यें त्याचेंच मूर्तामूर्त सर्व जगत् हें कल्पित स्वरूप सांगून ' नेति नेति ' या वाक्यानें त्याचेंच सम्यग्रूप प्रतिपादिलें आहे. तसेंच तैत्तिरीयामध्यें आत्म्यापासून आकाशादि पृथ्वीपर्यंत सर्व कार्य उत्पन्न झालें, असें वर्णन करून त्याचेंच वाङ्मनसागोचर सम्यग्रूप सांगितलें आहे. छान्दोग्यांत नामापासून प्राणापर्यंत मायानिर्मित सर्व जगाचा निर्देश करून शेवटीं सर्व विशेषशून्य भूम-ब्रह्माचा सम्यग्रूपानें उपदेश केला आहे. यावरून सर्व वेद परमात्म्याच्या मायाकल्पित नाम-रूपादिकांनीं हें जगत् प्रतीत होतें व तो परमात्मा सर्वविशेषशून्य आहे, असेंच सर्व वेद सांगतात.

राजा, केवल वेदच असें वर्णन करितात असें नाहीं, तर पराशरादि इतर मुनीहि परमात्म्याचें असेंच वर्णन करितात. त्यावरून ईश्वरप्रीत्यर्थ अनुष्ठिलेल्या कर्मांना चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानसाधनत्व असल्यामुळें आणि ज्ञानानें अविद्येची निवृत्ति होऊन परंपरेनें तीं (कर्में) पुरुषार्थाचीं साधनें होत असल्यामुळें ईश्वरार्थ अनुष्ठिलेल्या यज्ञादि कर्मांना पुरुषार्थत्व आहे. पण जे विषयासक्त पुरुष ईश्वरार्थ कर्मानुष्ठान न करितां स्वर्गादि भोगप्राप्तीसाठीं त्यांचें अनुष्ठान करितात, त्यांच्या कर्मांना पुरुषार्थत्व नाहीं.

वेदानें विश्वरूपाहून विपरीत असलेलें जें ब्रह्म, त्याच्या प्राप्तीसाठीं कृच्छ्र-चांद्रायणादि तप व ज्योतिष्टोमादि यज्ञ हीं दोन्ही सांगितलीं आहेत. त्यांचा पूर्वोक्त विनियोग जाणणारा विद्वान् ईश्वरार्थ कर्मानुष्ठान करितो व कर्मजन्य अपूर्वानें–पुण्यानें युक्त होतो. त्या पुण्यानें पापाचा क्षय करून निष्पाप होतो. त्यानंतर ज्याचें सर्व पाप क्षीण झालें आहे, असा तो ज्ञानानें ज्याला प्रकाशित केलें आहे, अशा सच्चिदानंद अद्वितीय ब्रह्मस्वरूपाला प्राप्त होतो. म्ह० तो आत्मवेत्ता विद्वान् ज्ञानानें परमात्म्यास प्राप्त होतो. पण ज्यानें ईश्वरार्थ कर्मानुष्ठान करून सर्व पापाचा क्षय केलेला नसतो तो ज्ञानी होत नाहीं. तर तो स्वर्गादि फलांची आकांक्षा करून या लोकीं केलेलें यज्ञादि सर्व कर्म बरोबर घेऊन परलोकीं जातो व त्याच्या फलाचा उपभोग घेतो आणि अवशिष्ट राहिलेल्या कर्मानें पुनः संसारांत पडतो. अर्थात् या लोकीं केलेलें जें तप, त्याचें फल परलोकामध्यें भोगणें हें सर्वांना समान आहे, पण ब्रह्मवेत्त्या ब्राह्मणांचें तप अतिशय समृद्ध होतें म्ह० फलाच्या वृद्धीला कारण होतें. पण जे विषयी अनात्मवेत्ते असतात, त्यांच्या तपाची समृद्धि होत नाहीं. तर ज्या कर्माचें जें फल श्रुत असतें, तेवढेंच फल त्यांना मिळतें. त्याची समृद्धि होत नाहीं.

धृतराष्ट्र—भगवन्, केवल तप अत्यंत समृद्ध कसें होतें, तें मला सांगा.

सनत्सुजात—राजा धृतराष्ट्रा, जें तप पापरहित असतें, त्यालाच 'केवल' असें म्हणतात. जें या सर्व प्रपंचाचें निमित्तभूत तप, त्यालाच केवल असें म्हटलें आहे. कारण उशनाकवीनें गुणसाम्यामध्यें स्थित असलेल्या तत्त्वाला 'केवल' असें म्हटलें जातें व त्या केवलापासूनच हें सर्व सदसदात्मक जगत् उत्पन्न झालें, असें म्हटलें आहे. तें हें केवल तपच अत्यंत समृद्धीला कारण होतें. गुणांच्या साम्यामध्यें स्थित नसलेलें तप निष्कल्मप होऊं शकत नाहीं. सत्त्वादि गुणांतील कोणत्याहि गुणानें युक्त असलेलें तप हें सकल्मप तप होय. तें अत्यंत समृद्धीला कधींहि प्राप्त होत नाहीं.

हे क्षत्रिया, तूं मला जें विचारीत आहेस, तें हें तप होय व त्या तपोमूलच हें सर्व आहे. आजपर्यंत अनेक वेदवेत्ते तपाच्याच योगानें श्रेष्ठ अमृतत्वाला प्राप्त झाले आहेत.

धृतराष्ट्र—भगवन्, निष्कल्मष तपाला केवल तप म्हणतात, असें आपण

सांगितलें. पण तपाचें कल्मष कोणतें, तें मला सांगा, म्हणजे मी निष्कल्मष तपानें गुह्य सनातन ब्रह्माला जाणीन.

सनत्सुजात—राजन्, या तपाचे क्रोधादि बारा दोष आहेत व सात नृशंसें आहेत. तसेंच, वेदशास्त्रांमध्यें सविस्तर वर्णिलेले ज्ञानादि बारा गुण आहेत. यास्तव मी हे तपाचे शास्त्रोक्त बारा गुण व एकोणीस दोष सांगतों. ते ऐक.

१ क्रोध हा तपाचा पहिला दोष आहे. तो कामाला प्रतिबंध झाला असतां उत्पन्न होतो. तो दुसऱ्याला ताडन करणें, शिव्या देणें इत्यादि क्रिया करवितो. शरीराला घाम व कंप सुटणें, दृष्टि क्रूर होणें इत्यादि त्याचीं बाह्य लिंगें आहेत. क्रोध हा अंतःकरणाचा विक्षेप आहे. २ रूपादि विषयांचा अभिलाष हा काम. ३ परद्रव्येच्छा किंवा संपादन केलेल्या द्रव्याचा योग्य स्थानीं विनियोग करण्याचें धैर्य नसणें हा लोभ. ४ कर्तव्याकर्तव्याचा विवेक न होणें हा मोह; ५ विषयरसांच्या सेवनाची इच्छा ही विवित्सा; ६ अकृपा—निष्ठुरता, ७ असूया—दुसऱ्याचे गुण दोषरूपानें प्रकट करणें किंवा परकीय गुणादि सहन न होणें; ८ आत्मबहुमानित्व—स्वतःला मोठा मानणें हा मान; ९ इष्ट वस्तूचा वियोग झाला असतां अंतःकरणाला होणारा जो विक्षेप—रोदन, चिंतन इत्यादि ज्यांचीं बाह्य चिह्नें आहेत, तो शोक. १० विषयभोगेच्छा ही स्पृहा, ११ दुसऱ्याच्या ऐश्वर्याविषयीं असहिष्णुता हीच ईर्ष्या, १२ दुसऱ्याच्या गुणाचा निषेध करण्याची इच्छा किंवा बीभत्सा हीच जुगुप्सा; असे हे क्रोधादि बारा दोष तपाचें कल्मष आहे. महागुणवान् ब्राह्मणानें त्याला सदा वर्ज करावें.

ब्राह्मणाच्या ठिकाणीं उत्कृष्ट गुणांचा योग स्वभावतःच सिद्ध असतो. किंवा ब्रह्मप्राप्ति हाच महागुण होय. त्या ब्रह्मप्राप्तिलक्षण महागुणानें युक्त असलेल्या पुरुषानें सर्वदा या क्रोधादि दोषांना वर्ज करावें. कारण जसा व्याध मृगांचें छिद्र शोधीत त्यांच्या मागोमाग धांवत असतो व त्यांचें छिद्र आढळतांच त्यांना मारतो, त्या प्रमाणें या बारा दोषांतील प्रत्येक दोष त्या मनुष्याचें रन्ध्रान्वेषण करीत प्रत्येक मनुष्याला अनुसरतो व छिद्र सांपडतांच त्यांचा घात करितो. यास्तव क्रोधादिकांतील प्रत्येक दोष विनाशाचें कारण आहे आणि ज्याअर्थीं असें आहे, त्याअर्थीं त्यांना सर्वदा वर्ज करावें.

आतां मीं पूर्वीं ज्यांचा उल्लेख केला आहे, तें नृशंससप्तक कोणतें तें सांगतों, ऐक. १ संभोगसंविद्—ज्याची बुद्धि विषयभोगांतच आसक्त

असते, तो संभोगसंविद्; २ 'विषमेधमानः'–विषाप्रमाणें इतरांना पीडा देऊन वृद्धि पावणारा (अथवा 'द्विषमेधमानः' हा पाठ घेतल्यास त्याचा अर्थ प्राण्यांना द्वेष्य–अप्रिय असलेलें कर्म करून त्यांच्या द्वारा वृद्धि पावणारा;) ३ पूर्वीं धर्मबुद्ध्या धनादिक देऊन मागून मीं हें कशाला दिलें, असें म्हणून संतप्त होणारा दत्तानुतापी. ४ जो अत्यंत क्षुद्र लाभासाठीं सर्वांनीं केलेला अवमान सहन करितो तो कृपण; ५ ज्ञानबलशून्य असलेला अबलीयान्; ५ इंद्रियवर्गाची प्रशंसा करणारा वर्गप्रशंसी; व ७ जो आपल्यावरच अवलंबून असलेल्या अनन्यशरण भार्येचा द्वेष करितो तो वनिताद्वेष्टा; असे हे सात पुरुष पूर्वोक्त क्रोधादिकांहून भिन्न व नृशंसरूप आहेत.

आतां ज्ञानादि बारा गुण सांगतों ते ऐक—१ तत्त्वार्थज्ञान; २ यथार्थ व भूतांना हितावह भाषण, हें सत्य; ३ मनाचें दमन, हा दम; ४ अध्यात्मशास्त्रश्रवण, हें श्रुत; ५ सर्व भूतांविषयीं सहनशीलता, हें अमात्सर्य; ६ अकार्याविषयीं लज्जा, हीच ह्री; ७ द्वंद्वसहिष्णुता, ही तितिक्षा; ८ परदोषांचें आविष्करण न करणें, ही अनसूया; ९ ज्योतिष्टोमादि यज्ञ व ब्रह्मयज्ञादि महायज्ञ, हाच यज्ञ; १० ब्राह्मणांना धनादि देणें, हेंच दान; ११ विषय संनिध असतांनाहि इंद्रियांचा निग्रह हीच धृति; व १२ अंतःकरणाची उपरति–शांति हाच शम; हीं ज्ञानादि बारा व्रतें ब्राह्मणांच्या पुरुषार्थाचीं साधनें होतात.

याप्रमाणें ज्ञानादि बारा गुण सांगून सनत्सुजात त्यांची स्तुति करितात—जो ब्राह्मण या गुणांनीं युक्त असतो व त्यांच्याशीं केव्हांहि वियुक्त होत नाहीं, तो या सर्व पृथ्वीला स्ववश करून घेतो. किंबहुना या बारा गुणांतील तीन, दोन किंवा एका गुणानेंहि युक्त असलेले पुरुष क्रमानें ज्ञानी व ब्रह्मभूत होतात.

राजा, आतां मी तुला दमाचे दोष सांगतों. ते लक्षपूर्वक ऐकून ठेव. दम हा एकच दोष दुसऱ्या अठरा दोषांनीं युक्त असतो. त्यांचें दोषत्व तें कोणतें, म्हणून विचारशील तर तेंहि सांगतों—मी आतां तुला जे अनृतादि अठरा दोष सांगणार आहें, त्यांतील एक दोष जरी आचरिला, तरी दमाच्या प्रतिकूल आचरण केल्यासारखें होतें. तें कोणतें म्हणून विचारशील तर सांगतों, ऐक.

१ अनृत—अयथार्थ वचन; २ पैशुन—परदूषणवचन; ३ तृष्णा—विषयप्राप्तीची इच्छा; ४ प्रातिकूल्य—सर्वांची प्रतिकूलता; ५ तम—अज्ञान; ६ अरति—प्राप्त झालेल्या लाभानें संतुष्ट न होणें, किंवा इत्यादि विषयभोगांनीं तृप्त न होणें; ७ लोकद्वेष—लोकांना उद्वेग होईल असें आचरण करणें; ८ अभिमान—कोणापुढेंहि नम्र न होणें; ९ विवाद—लोकांशीं कलह करणें; १० प्राणिपीडन—स्वदेहाच्या पूर्तीसाठीं प्राण्यांची हिंसा करणें; ११ परीवाद—दुसऱ्यांच्या समक्ष त्यांच्या दोषांचें कथन करणें; १२ अतिवाद—व्यर्थ प्रलाप; १३ परिताप—वृथा दुःखचिंतन करणें; १४ अक्षमा—द्वंद्वविषयक असहिष्णुता; १५ अधृति—इंद्रियसंबंधीं चपलता; १६ धर्म, ज्ञान व वैराग्य यांची असिद्धि; १७ पापकृत्य—निषिद्ध आचरण व १८ अविहित हिंसा; असे हे दमाचे अठरा दोष सांगितले आहेत. या अठरा दोषांनीं रहित असलेला जो गुण तोच दम होय, असें विद्वान् समजतात.

मदाचेहि अठरा दोष आहेत व त्याग षड्विध आहे. वर ‘ दमाचे दोष ’ असें म्हणून अनृतादि-हिंसान्त ज्या दोषांचें संकीर्तन केलें, तेच त्यांच्या विपरीत झाल्यास मदाचे दोष होतात. अनृताच्या उलट १ सत्य, २ अपैशुन, ३ अतृष्णा, ४ अप्रातिकूल्य, ५ ज्ञान, इत्यादि हे पूर्वोक्त विपरीत पदार्थ मदाचे दोष म्हणजे मदाचा नाश करणारे म्हणून सांगितले आहेत.

राजा, मीं तुला त्याग सहा प्रकारचा आहे, असें म्हटलें. तो षड्विध त्याग अतिशय श्रेष्ठ आहे. पण त्यांतील तिसरा त्याग तर अत्यंत दुष्कर आहे. पुरुष त्या तिसऱ्या त्यागानें आध्यात्मिकादि त्रिविध तापाचें निश्चयानें उल्लंघन करून जातात. तो त्याग केला असतां सर्व जिंकल्यासारखें होतें. पण ते त्याग कोणते म्हणून विचारशील तर सांगतों—

१ याचना करणाऱ्या योग्य पुरुषाला पुत्र व वित्त यांचें दान करणें, हा पहिला त्याग होय; २ श्रौतकर्मांमध्यें व स्मार्तकर्मांमध्यें दिलेलें जें दान, त्याला क्रमानें इष्ट+पूर्त=इष्टापूर्त असें म्हणतात. कोणी देवांना उद्देशून दान देणें हें इष्ट व पितरांना उद्देशून देणें हें पूर्त असें म्हणतात. ज्याचें चित्त शुद्ध झालें असून जो पदार्थांतील अनित्यत्वादि दोष जाणतो, त्या पुरुषानें विरक्त होऊन धनादिकांचा व कामांचा त्याग करणें हा तिसरा त्याग होय. पण या त्यागाच्या योगानें काय होतें म्हणून विचारशील तर सांगतों.

या त्यागांनीं पुरुष अप्रमादी होतो व हा अप्रमाद आठ गुणांनीं युक्त आहे. १ सत्य, २ ध्यान म्ह० सूर्यमंडलस्थ नारायणादि कोणत्याहि शुभपदार्थामध्यें चित्ताची अविच्छिन्न प्रवृत्ति ठेवणें; ३ समाधान म्ह० प्रणवोच्चारानें विश्व, तैजस व प्राज्ञ या तीन अवस्थांच्या अभिमानी जीवाचा उपसंहार करून स्वाभाविक चित्सदानंद अद्वितीय ब्रह्मरूपानें अवस्थित होणें; ४ चोद्य—मी कोण, कोणाचा, कोठून आलों, इत्यादि प्रश्न; ५ वैराग्य—ऐहिक व पारलौकिक विषयांविषयीं अप्रीति; ६ अस्तेय—आत्म्याचा किंवा परकीय द्रव्याचा अपहार न करणें; आत्मा निर्विशेष चैतन्यरूप असतांना त्याला शरीरेंद्रियादिरूप समजणें, हेंच आत्मचौर्य होय; ७ ब्रह्मचर्य; ८ असंग्रह—पुत्र, स्त्री, क्षेत्र इत्यादिकांचा परिग्रह न करणें. या आठ गुणांचें नियमानें परिपालन करावें.

याप्रमाणें दमाचे दोष सांगितले. त्या दोषांचें परिमार्जन करावें. त्या अठरा दोषांचा त्याग केला असतां पुरुष प्रमाद करीत नाहीं. अनात्म्याला आत्मा समजणें हाच मुख्य प्रमाद होय. तो अप्रमादहि कोणत्या आठ गुणांनीं युक्त असतो तें वर सांगितलेंच आहे. हे राजेंद्रा, तूं सत्यात्मा हो. सत्यस्वरूप हो. सत्यामध्येंच सर्व लोक प्रतिष्ठित आहेत. कारण, सर्व विद्वान् सत्याधीन आहेत, सत्यामुळेंच त्यांचें अस्तित्व सिद्ध होतें, असें सांगतात. सत्यामध्येंच अमृताख्य मोक्षहि स्थित आहे.

धृतराष्ट्रा, मीं वर जे दोष सांगितले आहेत, त्यांच्यापासून निवृत्त होऊन म्ह० त्यांचा त्याग करून या लोकीं तप व व्रतें यांचें आचरण करावें. परमेश्वरानें ब्राह्मणासाठीं सत्य हेंच वित्त उत्पन्न केलें आहे. साधूंचें सत्यच श्रेष्ठ आहे. राजा, या पूर्वोक्त दोषांनीं रहित व गुणांनीं युक्त असें जें अत्यंत समृद्ध तप तेंच केवल तप होय. किंबहुना तूं जें मला विचारीत आहेस, तेंच मी तुला संक्षेपतः सांगतों. आतां मी तुला जें सांगणार आहें, तें अत्यंत शुद्ध, पापहर आणि जन्म, मृत्यु व जरा यांची निवृत्ति करणारें आहे.

हे भारता, विषयांसह पंचेंद्रियांपासून आणि अतीत व अनागत म्ह० भूत व भविष्यत् विषयांचें चिंतन करणाऱ्या मनापासून मुक्त झालेला जीव सुखी होतो. इंद्रियांना वर्तमानकालीन विषयांपासून व मनाला भूत-भविष्यत् विषयांपासून निवृत्त करणारा पुरुष मुक्तच आहे, असें समज.

धृतराष्ट्र—भगवन्, पुराणांसह वेदांचें अध्ययन करणाऱ्या पुरुषाची अतिशय ख्याति होते व तो स्वतःहि मी सर्वांहून अधिक विद्वान् आहें, असें

समजतो. कांहीं चतुर्वेदी असतात, कोणी त्रिवेदी व कित्येक द्विवेदी असतात. कांहीं लोकांनीं एकाच वेदाचें अध्ययन केलेलें असतें व दुसऱ्या कित्येकांनीं तर ऋगादि वेदांचें अध्ययनच केलेलें नसतें. अशा या विविध मनुष्यांमध्यें श्रेष्ठ कोण आहे, तें मला सांग. म्ह० त्यालाच मी ब्राह्मण मानीन.

राजाचा हा प्रश्न ऐकून 'जो स्वाभाविक चित्सदानंद अद्वितीय ब्रह्मस्वरूपानें अधिष्ठित होतो, तोच ब्राह्मण होय' असें सांगण्याच्या आशयानें सनत्सुजात म्हणतात—'राजा, एका वेदाच्या अज्ञानामुळें ऋगादि अनेक वेद झाले आहेत. तो एक वेद कोणता म्हणून विचारशील तर सांगतों. ज्या पदार्थांचा 'इदं—हा, ही, हें' अशा रूपानें निर्देश करतां येतो, तें वेद्य. त्यालाच 'इदं-रूप' असें म्हणतात. हें इदंरूप जड, अनात्म, विकार व विनाशी असतें व सर्व वेद्याला जें जाणतें तें वेदन. त्याला 'अनिदं रूप'—चित्, संविद्, ज्ञप्ति इत्यादि म्हणतात. हें वेदन म्हणजेच वेद होय. हा वेद एक, अद्वितीय व संविद्रूप आहे. अशा या एकवेदरूप ब्रह्माचा बोध न झाल्यामुळें ऋक्, यजुः, साम इत्यादि अनेक वेद झाले. हे ऋगादि वेद, एकवेदरूप ब्रह्माच्या ज्ञानासाठीं विचार करितात. म्हणून त्यांना 'वेद' हें नांव प्राप्त झालें आहे. किंवा ते आत्म्याचा सद्भाव साधितात, म्हणून वेद. किंवा ते जाणतात, ते ज्ञानसाधनभूत आहेत, म्हणून वेद. किंवा ब्रह्मामुळें त्यांना आत्मभाव प्राप्त होतो, अथवा ते ब्रह्माचा आत्मत्वानें लाभ होण्यास कारण होतात, म्हणून वेद. कारण 'विद्' हा धातु विचार, सत्ता, ज्ञान व लाभ या अर्थीं पठित आहे. या चार अर्थीं पठित असलेल्या चार प्रकारच्या 'विद्'-धातूपासून निष्पन्न झालेला 'वेद' हा शब्द त्या त्या अर्थीं प्रवृत्त होतो. म्हणून ऋगादि हे वेद होत.

त्या एकवेदाचें स्वरूप काय म्हणून विचारशील, तर 'सत्य' हें त्याचें स्वरूप आहे, यास्तव तो सत्य. एकवेदस्वरूप जें ब्रह्म, त्याच्या अज्ञानामुळें वेद अनेक झाले आहेत. हे राजेंद्रा, तूंहि हें जाणून सद्ब्रह्मामध्यें स्थित झाला आहेस का? तूं सत्यब्रह्मनिष्ठ झाला आहेस का? जो या एका वेदाला तें सत्य जाणतो, तो सर्वदा प्राज्ञ होतो. दान, अध्ययन व यज्ञ हीं साधनें लोभानेंच प्रवृत्त होतात. 'या एकवेदाला जर न जाणलें, तर काय होतें' म्हणून विचारशील, तर सांगतों. या सत्य-ज्ञानादिलक्षण ब्रह्मापासून च्युत होणाऱ्या म्ह० स्वाभाविक ब्रह्मभावाचा त्याग करून देहादि अनात्म पदार्थांमध्यें आत्मभावाला प्राप्त झालेल्या अज्ञ जीवांचे संकल्प व्यर्थ होतात.

म्हणजे त्याचे सत्यसंकल्पादिक सिद्ध होत नाहींत. त्यामुळें यज्ञादि कर्मे विस्तार पावतें. हें सर्व सत्यादि लक्षण ब्रह्माच्या अनिश्चयामुळें होतें. संसार आत्म्याच्या अज्ञानामुळें प्रवृत्त झाला आहे. आत्म्याचें अज्ञान हें निमित्त असून संसार हें त्याचें नैमित्तिक कार्य आहे. त्यामुळें पुरुष जोंवर परमात्म्याला आत्मत्वानें साक्षात् जाणत नाहीं, तोंवर तो तापत्रयानें अभिभूत होतो. रागादि दोष जलाशयांतील मकरादिकांप्रमाणें पुरुषाचें इतस्ततः आकर्षण करितात. त्यामुळें तो मोहित व असत्यसंकल्प होतो. तो स्वर्ग, पशु, अन्न इत्यादि हेय साधनांमध्यें प्रवृत्त होतो.

राजा, पुराणासह चार वेदांचें अध्ययन करणाऱ्या ब्राह्मणाला बहुवाक्–पुष्कळ बडबड करणारा ब्राह्मण असें समजावें. तो मुख्य ब्राह्मण आहे, असें समजूं नये. 'तर मग मुख्य ब्राह्मण कोण' म्हणून विचारशील तर त्याचें लक्षण सांगतों, ऐक.

जो सत्य-ज्ञानादिलक्षण ब्रह्मापासून दूर होत नाहीं, तर स्वाभाविक सच्चिदानंद अद्वितीय ब्रह्मरूपानेंच अवस्थित होतो, तोच मुख्य ब्राह्मण आहे, असें तूं जाण. सत्यापासून च्युत व अकृतार्थ होऊन जो कर्मांमध्यें प्रवृत्त होतो तो मुख्य ब्राह्मण नव्हे. बृहदारण्यकांत ब्रह्मवेत्ताच मुख्य ब्राह्मण आहे, असें स्पष्ट सांगितलें आहे. (बृ. भा. ३. ५. १.)

धृतराष्ट्र—अहो पण, तुम्ही म्हणतां तें ब्रह्म जर प्रमाणानें सिद्ध होईल, तर मी हें सर्व मानीन. पण वेद अन्यपर–कर्मादिकांचें प्रतिपादन करीत असल्यामुळें वेदावरून ब्रह्माची सिद्धि होत नाहीं.

सनत्सुजात–हे नरश्रेष्ठा, वेद स्वच्छंदानें–स्वरसतः परमात्म्याविषयींच प्रमाण आहेत. कारण 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति०'–सर्व वेद ज्या पदाचें प्रतिपादन करितात, तेंच व्यापक परमात्म्याचें स्वरूप मी तुला सांगतों, असें यमानें नचिकेताला सांगितलें आहे. (का. भा. १. २. १५.) वेदाचें पर्यवसान मोक्षाख्य पुरुषार्थामध्यें होतें. एका मोक्षाख्य पुरुषार्थावांचून इतर सर्व अनित्य, अशुचि व दुःखमिश्रित आहे. त्यामुळें त्याला पुरुषार्थत्व नाहीं. अर्थात् ब्रह्मस्वरूप, ब्रह्मज्ञान व ब्रह्मज्ञानाचीं साधनें यांच्या प्रतिपादकत्वानें वेदांना प्रामाण्य आहे व ज्याअर्थी वेद स्वच्छंदानें 'परमात्मा' या अर्थींच प्रमाण आहेत, त्याअर्थी त्यांचेंच अध्ययन–वेदांचेंच

श्रवणादि करून ब्रह्मवेत्ते पंडित संविद्रूप परमात्म्याच्या स्वरूपाला प्राप्त झाले आहेत. ते वेद्य—विषयरूप प्रपंचाला प्राप्त झाले नाहींत.

धृतराष्ट्र—भगवन्, असें जर आहे, तर 'तें ब्रह्म विदित व अविदित यांहून विलक्षण आहे.' (के. भा. १.३.) 'ज्याला विषय न करतां मनासह वाक् निवृत्त होते' (तै. भा. २. ९. पृ १५३.) इत्यादि श्रुतींशीं विरोध आल्यावांचून कसा राहील!

सनत्सुजात—ऋग्वेदादि वेदांतील एकहि वेद मन व वाक् यांचा विषय न होणाऱ्या संविद्रूप परमात्म्याला जाणत नाहीं. कारण कोणीहि पुरुष ऋगादिरूप जड वेदानें संविद्रूप परमात्माख्य परब्रह्माला जाणूं शकत नाहींत व ते वेद्य प्रपंचालाहि जाणूं शकत नाहींत. कारण चैतन्याच्या योगानें सर्वांची सिद्धि होते आणि ज्याअर्थीं सर्व अनात्म पदार्थांची सिद्धि चिद्रूप परमात्म्याच्या अधीन आहे, त्याअर्थीं जो वेदाला—संविद्रूप परमात्म्याला जाणतो, तो सर्व वेद्यविषय जाणतो. पण जो वेद्यविषयाला जाणतो, तो सत्यादि लक्षण परमात्म्याला जाणत नाहीं.

धृतराष्ट्र—अहो पण, तुम्ही 'ऋगादिरूप जडवेदानें संविद्रूप परमात्म्याला जाणत नाहीं व वेद्यालाहि जाणत नाहीं' असें म्हणत असल्यामुळें अनात्मवेत्त्यांच्या प्रपंचाची सिद्धिच होत नाहीं, हेंच शेवटीं सिद्ध होतें.

सनत्कुमार—राजा, जो ऋगादि वेदांना जाणतो, तोहि अनात्मवेत्ताच होय. कारण तो स्वतःहून भिन्न असलेल्या ज्ञानानें वेद्य प्रपंचाला जाणतो. यावर तूं कदाचित् म्हणशील कीं, वेदवेत्ता अनात्मज्ञ जरी असला, तरी तो वेद्य प्रपंचाप्रमाणें परमात्म्यालाहि जाणील. पण हे राजा, वाणी व मन यांचा विषय न होणाऱ्या परमात्म्याला वेदवेत्ते जाणूं शकत नाहींत व साक्षात् वेदहि त्याला विषय करीत नाहीं. 'तर मग ब्रह्माला औपनिषदत्व कसें संभवतें?' असें विचारशील तर तेंहि सांगतों.

वेदवेत्ते व वेद परमात्म्याला जरी विषय करूं शकत नाहींत, तरी जे वेदवेत्ते ब्राह्मण वेदांच्या ब्रह्मप्रतिपादनाचा प्रकार जाणतात ते वेदांच्या द्वारा वागादिकांचा विषय न होणाऱ्याहि परमात्म्याला जाणतात. त्यांना संविद्रूप परमात्म्याचा बोध ऋग्वेदादिकांच्या साह्यानेंच होतो.

धृतराष्ट्र—पण वेद निर्विषय ब्रह्माचें प्रतिपादन कसें करूं शकतात?

सनत्सुजात—राजा, शुक्लप्रतिपदेच्या दिवशीं दिसणाऱ्या चंद्राच्या कलादर्शनास वृक्षाचें शाखाग्र जसें निमित्त होतें, त्याचप्रमाणें ऋगादि वेद नित्य चैतन्यरूप परमात्म्याच्या ज्ञानाचें कारण होतात. म्ह० ते मुख्य वृत्तीनें परमात्म्याचें प्रतिपादन करूं शकत नाहींत. तर शाखाचंद्रन्यायानें लक्षणेनें बोध करितात. [जो याप्रमाणें वेदांचा वेदरूप आत्मप्रतिपादन प्रकार जाणून त्याचें व्याख्यान करितो, तोहि ब्राह्मणच होय, असें सांगण्याच्या अभिप्रायानें ते पुढें म्हणतात—] हे राजा, जो या वेदप्रतिपादन प्रकाराचें व्याख्यान करितो, त्यालाच मी विद्वान् ब्राह्मण समजतों.

धृतराष्ट्र—अहो पण, श्रवण-मननादिकांच्या द्वारा आत्मसाक्षात्कार संपादन करून जो ब्रह्मरूपानें अवस्थित होतो, त्याला श्रुति मुख्य ब्राह्मण म्हणते. असें असतांना आपण 'जो वेदांचें व्याख्यान करितो त्यालाच मी विद्वान् ब्राह्मण समजतों' असें कसें म्हणतां !

सनत्सुजात—हे क्षत्रियश्रेष्ठा, मीं सांगितलेला हा वेदांचा वेदरूप आत्मप्रतिपादन प्रकार जो जाणतो, तो परब्रह्माला अवश्य जाणतोच. जो यथार्थश्रवण संपादन करून आत्मस्वरूपाविषयीं निश्चित झालेला असतो, त्याचें मनन व निदिध्यासन सत्वर सिद्ध होतें व तो सत्वर मुख्य ब्राह्मण होतो. [आणि हे राजा, 'ज्याअर्थी सत्यनिष्ठ पुरुषाच्याच ब्राह्मण्याची सिद्धि होते, त्याअर्थी विषयपरायण होऊं नये' अशा आशयानें सनत्सुजात म्हणतात—] हे धृतराष्ट्रा, या आत्म्याच्या शत्रूप्रमाणें असलेले जे देह, इंद्रियें व शब्दादि विषय, त्यांचें अन्वेषण करण्यास तत्पर होऊं नये. त्यांच्याच पोषणादिकांत तन्मय होऊन राहूं नये. कारण जो या विषयांचा संचय करीत नाहीं, तोच उपनिषदांतील 'तत्त्वमस्यादि'-वाक्यांनीं प्रतिपादिलेल्या प्रभु परमात्म्याला जाणतो. हे वैचित्रवीर्या, ज्याअर्थी सर्व विषयांच्या परित्यागानेंच आत्मदर्शनसिद्धि होते, त्याअर्थी सर्व-कर्म-संन्यास करून म्हणजे स्वात्मव्यतिरिक्त सर्व पदार्थांचा त्याग करून सर्व उपाधिशून्य व्हावें व स्वात्मा याच लोकाची उपासना करावी. स्वप्नांतहि विषयांची इच्छा करूं नये. याप्रमाणें सर्व विषयांचा उपसंहार करून जो साधक स्वात्मलोकाचीच उपासना करितो, त्या त्यागी ब्राह्मणाला सर्व विशेषशून्य असलेलें ब्रह्मच स्वतः अभिमुख होतें. त्यामुळें तो स्वरूपानें सिद्ध होऊन अज्ञानतमाहून अत्यंत विलक्षण असलेल्या भूमाख्य ब्रह्माला प्राप्त होतो. हे राजा, मीं तुला पूर्वीं तूष्णींभावरूप जें मौन सांगितलें आहे, त्या मौनाच्या

योगानेंच पुरुष मुनि होतो. केवल अरण्यांत जाऊन राहिल्यानें तो मुनि होऊं शकत नाहीं.

मीं सांगितलेल्या या तूष्णींभावरूप मौनानें युक्त असलेल्या पुरुषांतील जो कोणी त्या अक्षरपरमात्म्याला 'हा मी आहें' असें साक्षात् जाणतो, तो मुनिश्रेष्ठ होय. हे भारता, हा मुनिश्रेष्ठ सर्व पदार्थांना व्याकृत–अभिव्यक्त करीत असतो. त्यामुळें हाच वैयाकरण होय.

शब्दरूप एकदेशाचें व्याख्यान केल्यानें वस्तुतः कोणी वैयाकरण होऊं शकत नाहीं. कारण पूर्वोक्त मूलभूत अक्षरापासूनच सर्व नाम-रूपात्मक प्रपंच अभिव्यक्त झालेला आहे. यास्तव साक्षात् ब्रह्मालाच वैयाकरणत्व आहे. कारण तें मूलभूत ब्रह्मच प्रपंचाला अभिव्यक्त करितें. हा विद्वानहि ब्रह्मच आहे. तोहि ब्रह्मरूपानें नामरूप व्याकरण करितो, म्हणून ब्रह्मज्ञच मुख्य वैयाकरण होय. जो 'भूः, भुवः' इत्यादि सर्व लोकांना पहातो, तो सर्वदर्शी होतो व तोच सर्वरूप परमात्म्याला पहातो. हा विद्वान् सत्यादिलक्षण ब्रह्मामध्यें स्थित होऊन आपल्या मनाला निश्चल करितो. यास्तव सत्यादिलक्षण ब्रह्माला आत्मत्वानें जाणणारा पुरुष सर्व जाणतो. म्हणून तोच साक्षात् सर्वज्ञ आहे. केवल अनात्मदर्शी सर्ववित् होऊं शकत नाहीं. हे क्षत्रिया, वर सांगितलेल्या ज्ञानादि गुणांमध्यें स्थित असलेलाहि पुरुष सत्यामध्यें स्थित होऊन जें ब्रह्म पाहतो, तें वेदान्तश्रवणपूर्वकच पहातो. त्यावांचून त्याला ब्रह्मदर्शन होत नाहीं. अर्थात् केवल ज्ञानादिकांमध्यें स्थित झाल्यानेंच ब्रह्मदर्शन होईल, अशी आशा करूं नये. तर ज्ञानादि साधनांसह ब्रह्मामध्यें व सत्यामध्यें स्थित होऊन वेदान्तश्रवणादि करावें. त्याच्या योगानेंच ब्रह्मज्ञान होतें. आतां हे विद्वन्, वेदान्ताचा विचार कसा करावा तें मी तुला सांगतों. ५. ४. ४३.

अध्याय ४४ वा.

[१ ब्रह्मविद्येचें साधन जें ब्रह्मचर्य त्याचें सविस्तर निरूपण. २ ब्रह्मस्वरूपाचें निरूपण.]

(१) याप्रमाणें आत्मज्ञानाचा मार्ग ऐकून त्याचें अंतरंग साधन जो योग त्याचें श्रवण करण्याच्या इच्छेनें धृतराष्ट्र म्हणतो—हे भगवन्, तूं ब्रह्माला प्राप्त करून देणारी अशी जी ही सर्व प्रकाशिका वाक् जाणतोस व जिचें ज्ञान

झालें असतां दुसरें कांहीं ज्ञातव्य उरत नाहीं, अशी अतिशय उत्कृष्ट व अतिशय दुर्लभ कथा मला सांग. हे सनत्सुजात, माझें हें वचन आज्ञारूप नसून प्रार्थनारूप आहे, असें तूं समज.

सनत्सुजात—हे राजा, मी ब्रह्मविद्येचा अधिकारी आहें, असें समजून तूं अतिशय हृष्ट होत आहेस व त्यामुळें मला ब्रह्मविद्या सांगण्याविषयीं आग्रह करीत आहेस. पण बाबारे, ब्रह्म असें त्वरेनें मिळत नसतें. ब्रह्मविद्या फार दुर्लभ आहे. तिच्यासाठीं जन्मच्या जन्म, साधनानुष्ठानांत घालविले पाहिजेत. निश्चयात्मिका बुद्धीमध्यें संकल्प-विकल्पात्मक मन विषयांपासून परावृत्त होऊन लीन झालें असतां तिचें चिंतन करावें लागतें व ती चिंतनानें प्राप्त होणारी विद्या ब्रह्मचर्यानेंच लाभणारी आहे.

धृतराष्ट्र—भगवन्, ही सनातन ब्रह्मविद्या म्ह० त्रिविध परिच्छेदशून्य ब्रह्माचें ज्ञान ब्रह्मचर्यानें प्राप्त होतें असें तूं सांगत आहेस. ती विद्या नित्यसिद्ध आहे. कारण प्रत्यगात्मा नित्य अपरोक्ष आहे. तशीच ती उत्पन्न होत नसून केवल अभिव्यक्त होत असते. कारण कर्माप्रमाणें ती आरंभयोग्य नसते. ती नित्यसिद्ध असल्यामुळें कार्यकालीं या आत्म्यामध्येंच स्थित होते. पण असें असतांना ब्राह्मणांना योग्य असलेलें अमृतत्व कसें प्राप्त होईल ? कारण जी वस्तु अगोदरच प्राप्त झाली आहे, तिच्या लाभासाठीं यत्न करावा लागत नाहीं. मग ब्रह्मविद्येला ब्रह्मचर्यादि अनुष्ठानाची काय अपेक्षा !

सनत्सुजात—हे राजा, मी तुला पुरातन ब्रह्मविद्या सांगतों. बुद्धिरूप उपाधीच्या संबंधामुळें मलिन झालेली ती विद्या दुर्बोध झाली आहे. तथापि ब्रह्मचर्यानें सिद्ध झालेली तीच विद्या मी तुला आत्मानात्मविवेकपूर्वक सांगतों. ज्या विद्येला प्राप्त होऊन ब्रह्मज्ञ पुरुष या मर्त्यलोकाचा त्याग करितात ती विद्या प्राचीन विद्वानांमध्यें नित्यसिद्ध असते.

धृतराष्ट्र—भगवन्, जी विद्या ब्रह्मचर्य या साधनानेंच साक्षात् जाणणें शक्य आहे, त्या ब्रह्मचर्याचें स्वरूप काय आहे तें मला सांगा.

सनत्सुजात—राजा, आचार्य या स्थानामध्यें प्रवेश करून जे गर्भभूत होत्साते ब्रह्मचर्याचें पालन करितात, ते याच लोकीं शास्त्रकर्तृत्वाला प्राप्त होऊन गुरूच्या अनुग्रहानें येथेंच ब्रह्मभावाला प्राप्त होतात. ते ब्रह्मरूप होतात, त्यांना पुनः या संसारांत यावें लागत नाहीं. जे या लोकीं सर्व कामांना जिंकून

शास्त्रज्ञानबलानें ब्राह्मी स्थितीला प्राप्त होतात, ते मुंजातृणांतून त्याच्या मध्यवर्ती असलेल्या कोमल तृणाला–ईषिकेला जसें पृथक् करितात, त्याप्रमाणें आत्म्याला देहाहून पृथक् करितात, ते सत्त्वामध्यें स्थित होतात. म्ह० हे राजा, प्रथम सर्व कामांचा त्याग करावा. नंतर ब्राह्मी स्थिति प्राप्त होण्यासाठीं द्वंद्वसहिष्णु व्हावें. नित्य सत्त्वस्थ व्हावें. म्हणजे मुंजा-ईषीकान्यायानें याच शरीरांत देह व आत्मा यांच्या विवेकाचें सामर्थ्य प्राप्त होतें.

हे भारता, माता व पिता हीं दोघें मिळून हें शरीर उत्पन्न करितात. पण आचार्यानें दिलेला जो जन्म, तो अतिशय पुण्यावह, अजर व अमर असतो. जो आचार्य सत्य वेदाक्षरांनीं दोन्ही कान भरून टाकितो, असत्य झालेल्या आत्म्यालाहि सत्य करितो व अमृतत्व प्राप्त करून देतो, अशा आचार्यालाच माता व पिता मानावें. सत्यब्रह्माचें प्रतिपादन करणाऱ्या वेदाक्षरांनींच शिष्याचे दोन्ही कान भरून सोडणाऱ्या आचार्यांचे उपकार स्मरणाऱ्या शिष्यानें त्यांचा कधींहि द्रोह करूं नये. शिष्यानें गुरूला नित्य अभिवादन करावें. शुचि व सावधान चित्त होऊन अध्ययन करण्याची इच्छा करावी. ‘मी विद्वान् शिष्य असतांना गुरुगृहांतील हें तुच्छ कार्य कसें करूं?’ असा मान धारण करूं नये. एखादें कार्य करीत असतांना जरी अतिशय श्रम झाले तरी क्रुद्ध होऊं नये. हा ब्रह्मचर्याचा प्रथम पाद आहे.

सायंकालीं व प्रातःकालीं भिक्षेवर जीवन करणें व गुरूच्या अन्नावर उपजीविका न करणें हा शिष्यवृत्तीचा क्रम आहे. जो शिष्य शुचिर्भूत होऊन या क्रमानेंच विद्या संपादन करितो, त्याच्या ब्रह्मचर्याचा हाहि प्रथम पाद म्हटला आहे.

प्राण व धन या दोहोंचाहि व्यय करून शरीर, वाणी व मन यांनीं आचार्यांचें प्रिय करावें. तसेंच गुरूप्रमाणें गुरुपत्नीशींहि अत्यंत आदरानें वागावें. गुरुपुत्राशींहि तसेंच वर्तन ठेवावें. हा ब्रह्मचर्याचा दुसरा पाद होय.

आचार्यानें आपल्याला विद्यादान करून त्याचें प्रयोजन–दुःखनिवृत्ति व आनंदप्राप्ति संपादन करून दिली आहे, हे त्याचे उपकार जाणून; या आचार्यानें माझी अतिशय वृद्धि केली आहे, हें स्मरून विद्यासुखानें अतिशय हृष्ट होणारा शिष्य त्याचा अतिशय आदर करितो. यास्तव आचार्योपदेशानें विद्येला प्राप्त होऊन व विद्यासुखाचा अनुभव घेऊन शिष्य त्याचा जो सत्कार करितो, तोच ब्रह्मचर्याचा तिसरा पाद होय.

विद्येच्या निष्क्रयार्थ गुरूला धन-दानादि देऊन व त्याचें ऋण फेडून मग गुरुगृहांतून निवृत्त व्हावें. गुरूचें हें ऋण फेडल्यावांचून अन्य आश्रमामध्यें स्थिति करूं नये. म्ह० ब्रह्मचर्याश्रमांतून निवृत्त होऊं नये. पण 'मी गुरूला हें धनप्रदान करीत आहें' असेंहि विद्वान् शिष्यानें मानूं नये व तसें कोणापाशीं बोलूंहि नये. म्ह० शिष्यानें 'मी धनदानानें गुरूवर उपकार करीत आहें' असें मनांत आणूं नये, इतकेंच नव्हे तर वाणीनें तसे शब्दहि उच्चारूं नयेत.

या चतुष्पाद ब्रह्मचर्यानें चतुष्पदी विद्या प्राप्त होते. ती कशी म्हणून विचारशील तर सांगतों. हे राजा, शिष्य बुद्धिपरिपाकानें विद्येचा एक पाद प्राप्त करून घेतो व त्याचा अर्थ जाणतो. त्यानंतर गुरूंच्या सहवासानें त्याला विद्येचा दुसरा पाद प्राप्त होतो. बुद्धिवैभवानें त्याला विद्येचा तिसरा पाद प्राप्त होतो व सहाध्यायी विद्यार्थ्यांबरोबर शास्त्राचा विचार केल्यानें त्याला चतुर्थ पाद प्राप्त होतो. (सनत्सुजातांनीं चार उपायांनीं विद्येचे चार पाद प्राप्त होतात, एवढेंच येथें सांगितलें आहे. कारण अन्य प्रमाणग्रंथांत आचार्यमुखानें शिष्याला एक अंश प्राप्त होतो, त्याच्या धारणाशक्तीनें त्याला दुसरा अंश मिळतो, कालानें तिसरा अंश व सतीर्थ्यांबरोबर शास्त्राची चर्चा केल्यानें त्याला चवथा भाग प्राप्त होतो, असें म्हटलें आहे.)

धर्मादि बारा गुण हें ब्रह्मचर्याचें स्वरूप आहे. आसन, प्राणायाम इत्यादि हीं त्यांचीं अंगें आहेत. ब्रह्मचर्याचे धर्म परिपालन करण्याचें सर्व सामर्थ्य आचार्यांच्या सहवासानेंच प्राप्त होतें, असें विद्वान् सांगतात. कर्म व ब्रह्म हा दोन प्रकारचा वेदार्थ ज्ञात झाल्यानेंच ब्रह्मचर्य फलद्रूप होतें.

याप्रमाणें 'मी हा गुरूवर उपकार करीत आहें' असा अभिमान न धरतां व त्या अभिमानाचें प्रकाशक वचन न बोलतां गुरूचा अर्थ संपादन करण्यासाठीं जो प्रवृत्त होतो, तो आचार्यांचा प्रसाद संपादन करितो. वास्तव शिष्यानें गुर्वर्थ संपादन करून तो गुरूलाच समर्पण करावा. त्यामुळें तो आचार्य अनेक गुणांनीं युक्त अशा सद्वृत्तीला प्राप्त होतो व दुसऱ्या अनेक शिष्यांचें पोषण करूं शकतो. शिष्यानें गुरुपुत्राशीं असेंच वर्तन ठेवावें. याप्रमाणें ब्रह्मचर्यामध्यें वास करणाऱ्या शिष्याची सर्व प्रकारें वृद्धि होते. त्याला अनेक पुत्र व प्रतिष्ठा यांची प्राप्ति होते. सव दिशा व उपदिशा त्याच्यावर धनाची वृष्टि करितात व याला अनेक ब्रह्मचारी प्राप्त होतात. म्ह० त्याच्यापाशीं अनेक विद्यार्थी येऊन रहातात व ब्रह्मचर्याचें पालन करितात.

या ब्रह्मचर्यानें देव देवत्वाला प्राप्त झाले आहेत. ब्रह्मचर्याच्या बलावरच महाभाग ऋषि ऋषित्वाला पोंचले आहेत. 'ब्रह्मचर्य' या साधनानेंच गंधर्वांसह अप्सरांना रमणीय स्वरूप प्राप्त झालें आहे. फार काय पण हे राजा, या ब्रह्मचर्याख्य व्रतानेंच सूर्य जगताला प्रकाशित करितो. धृतराष्ट्रा, चिंतलेली वस्तु देणाऱ्या चिंतामणीची इच्छा करणाऱ्या पुरुषांना त्यांना आकांक्षित असलेल्या मण्याची प्राप्ति झाली असतां जसा चिंतामणिभाव प्राप्त होतो, त्याचप्रमाणें हे देवादि ब्रह्मचर्य पाळून सत्यसंकल्पत्वाच्या योगानें चिंतित वस्तुप्रदत्वाला प्राप्त झाले आहेत. (पारदाच्या एका विशिष्ट गुटिकेला चिंतामणि ही संज्ञा आहे.) तो चिंतामणि चिंतित वस्तु देणारा आहे. कांहीं लोक त्याची आकांक्षा करितात व त्याची प्राप्ति झाली म्हणजे ते लोक इतरांना जसे इष्टार्थ देऊं शकतात—स्वतः चिंतामणितुल्य होतात, त्याचप्रमाणें ते देवादिकहि ब्रह्मचर्याच्या बलावर सत्यसंकल्प होतात व आपल्या भक्तांना इष्टार्थ देऊं शकतात.

हे राजा, जो पुरुष सर्व चतुष्पाद ब्रह्मचर्याचा आश्रय करितो व उग्र तपश्चर्या करून शरीराला पावन करितो, तो राग-द्वेषादिराहित्य या बाल्याला प्राप्त होतो किंवा उपनिषदांच्या अर्थाचें युक्तिपूर्वक अनुचिंतन करून तत्त्वनिश्चयाला प्राप्त होतो आणि या क्रमानें विद्वान् झालेला तो अंतकालीं मृत्यूला जिंकितो. यास्तव वर्तमान शरीराचा पात होईपर्यंत राग-द्वेषादिराहित्य एतद्रूप बाल्य, किंवा श्रुत वेदार्थाचें युक्तिपूर्वक अनुचिंतन करून तत्त्वनिश्चय करणें, एतद्रूप बाल्य यांचें यावज्जीव आचरण करावें.

हे क्षत्रिया, अविद्वान् लोक पुण्यकर्मानें विनाशी लोकांना संपादन करितात, पण 'ब्रह्मच सर्वांचा आत्मा असल्यामुळें सर्व आहे,' अशा त्या सर्व ब्रह्माला जाणून विद्वान् स्वतःच सर्व होतो. त्याला कर्मानें प्राप्त करून घेण्यास योग्य असें कोणतेंच फल अवशिष्ट रहात नाहीं. अशा या ज्ञानावांचून मोक्षाला दुसरा मार्ग नाहीं.

(२) 'ज्ञानावांचून मोक्षाला दुसरा मार्ग नाहीं,' असें ऐकून धृतराष्ट्र एक क्षणभर आत्म्याचेंच अनुसंधान करीत राहिला, पण तो आत्म्याला प्राप्त झाला नाहीं, उलट अंतर्हृदयामध्यें नानावर्णांचे नाडीमार्ग पाहून सनत्सुजातास म्हणाला—" हे भगवन्, सद्ब्रह्माचें रूप पहाण्याच्या इच्छेनें जर एखादा

पुरुष हृदयामध्यें त्याला पाहूं लागला, तर तो तें शुक्र, रक्त, कृष्ण, अंजना-सारखें कृष्णवर्ण, किंवा धूम्रवर्ण, असें त्याचें अनवस्थित स्वरूप पहातो. पण तें अमृत व अक्षर पद वस्तुतः कोणत्या स्वरूपाचें आहे !"

सनत्सुजात—राजा, तूं म्हणतोस तें खरें आहे. ब्रह्ममार्गामध्यें अशीं शुक्र-लोहितादि रूपें दिसतात व तीं श्रुतहि आहेत. तथापि ब्रह्माचें स्वरूप पृथिव्यादि कोणत्याहि भूत-भौतिक पदार्थांमध्यें नाहीं. कारण तें शब्दादि सर्व विशेषांनीं रहित आहे. तथापि हीं शुक्रादि रूपें ब्रह्मप्राप्तीचीं चिह्नें आहेत. त्याचें स्वरूप अंतरिक्षांतहि नाहीं.

या संसारसागरांतील पंचभूतात्मक देहहि त्या परमात्म्याला धारण करूं शकत नाहीं. कारण जीवाप्रमाणें ब्रह्माला उपाधिजन्य दुःख नाहीं. किंवा समुद्राच्या जलांतहि ब्रह्मरूप नाहीं. राजा, रात्रीं आकाशांत दिसणाऱ्या विविध तारका, अभ्रामध्यें चमकणारी विद्युत्, वायु, देवता, चंद्र, सूर्य, ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, अथर्ववेद, शुद्ध सामांतील रथंतर, बार्हद्रथ व महाव्रतें, यांमध्येंहि त्याचें रूप दिसत नाहीं. कारण तें ब्रह्म नित्य आहे. त्याचें अतिक्रमण करून कोणालाहि रहातां येत नाहीं. अज्ञानरूप उपाधीहून तें अगदीं विलक्षण आहे. प्रलयकालीं सर्वभक्षक कालहि त्याच्या स्वरूपांत लीन होतो. त्याचें स्वरूप अतिशय सूक्ष्म आहे. तें क्षुरधारेप्रमाणें अतिशय तीक्ष्ण आहे, त्यामुळें तें दुर्लक्ष्य असून अति सूक्ष्मबुद्धीनेंच त्याचें ग्रहण करतां येतें. जसें तें सूक्ष्माहूनहि अति-सूक्ष्म आहे, तसें पर्वतादि महत्पदार्थांहूनहि अति महत् आहे. तेंच सर्वांचें अधिष्ठान आहे. तें अमृत—निर्विकार आहे. कारण एक विकार आपलें स्वरूप सोडून दुसऱ्या स्वरूपास प्राप्त झाला, म्हणजे त्याला मृत असें म्हणतात. परंतु तें तसें नाहीं, म्हणून अमृत. तेंच सर्व दृश्य आहे. तेंच बृहत् आहे व रमणी-यहि तेंच आहे. उपादानभूत सुवर्णापासून जसे कुंडलादि अलंकार उत्पन्न होतात, त्याप्रमाणें परमात्म्यापासून हीं भूतें उत्पन्न झालीं आहेत व मृत्तिके-मध्यें लीन होणाऱ्या घटाप्रमाणें तीं ब्रह्मामध्येंच लीन होतात. यावरून ब्रह्माला जगत्कारणत्व आहे, हें सिद्ध होतें. श्रुतीनेंहि हेंच सांगितलें आहे. तें ब्रह्म द्वैतशून्य आहे. तथापि जगदाकारानें तेंच उदय पावलें आहे. तेंच महद्यश—अतिशय व्यापक व आकाशादिकांहूनहि महत् आहे. ब्रह्मज्ञ लोक केवळ वाणीनेंच विकारांचा उच्चार करितात. स्वरूपानें उच्चार करीत नाहींत.

कारण विकार वाङ्मात्र आहे. रज्जूमध्यें जसा सर्प, त्याप्रमाणें ज्यामध्यें हें सर्व जगत् प्रतिष्ठित आहे व रज्जुसर्पन्यायानें ज्यांत हें लीन होतें, तें अमृत—ब्रह्म आहे. त्याला जे जाणतात, ते मुक्त होतात. ५. ४. ४४.

अध्याय ४५ वा.

[१ सनत्सुजात योगप्रधान ब्रह्मविद्या उपदेशितात.]

(१) सनत्सुजात—राजा, शोक, क्रोध, लोभ, काम, मान, परासुता—निद्रापरत्व, ईर्ष्या, मोह, विधित्सा, कृपा—स्नेह, असूया व जिगुप्सुता, हे पूर्वोक्त बारा महादोष मनुष्यांच्या प्राणांचा नाश करणारे आहेत. हे राजेंद्रा, हे दोष मनुष्यांचें पृथक् पृथक् सेवन करितात आणि ज्या पुरुषामध्यें त्यांचा प्रवेश झाला आहे त्याची बुद्धि मूढ—विवेकशून्य होते. तो दुःखरूप पापफलाला कारण होणारें कर्म आचरितो. स्पृहावान् पुरुष निर्दय होतो व दाता रूक्षवाक् होतो. तो याचकांना उद्देशून वृथा कठोर भाषण करितो. मनानें क्रोध धारण करणारा पुरुष आत्मश्लाघा करूं लागतो. हे सहा जन नृशंसधर्मांनीं युक्त असतात. ते अर्थाला प्राप्त झाले असतांनाहि कोणाचा संमान करीत नाहींत. १ संभोगसंविद्, २ विषमदृष्टि ठेवणारा, ३ अतिमानी, ४ दान देऊन आत्मश्लाघा करणारा, ५ कृपण, ६ दुर्बल, व ७ सर्वदा स्त्रीद्वेष करणारा, हे सात पापशील पुरुष नृशंस म्हटले आहेत.

धर्म, सत्य, तप, दम, अमात्सर्य, ह्री, तितिक्षा, अनसूया, दान, श्रुत, धैर्य व क्षमा हीं ब्राह्मणांचीं बारा व्रतें आहेत. जो ब्राह्मण या बारा व्रतांपासून कधींहि च्युत होत नाहीं, तो या सर्व पृथ्वीचें अनुशासन करितो.

---

१ चित्तवृत्तिनिरोधानें अगोदर 'त्वं'-पदार्थाला जाणून मागून वेदान्तश्रवणादि उपायांनीं त्या 'त्वं'-पदार्थालाच ब्रह्मत्व आहे, असा निश्चय केला जातो. ही पहिली ब्रह्मविद्या होय. पण पूर्वी श्रवणादि-उपायांनीं प्रत्यगात्म्याचें ब्रह्मत्व परोक्षवृत्तीनें निश्चित करून मागून निदिध्यासनानेंहि प्रत्यगात्म्याचा ब्रह्मभाव साक्षात् जाणला जातो. ती दुसरी ब्रह्मविद्या आहे. या दोन्ही क्रमांचें फल व साधनें एकरूपच आहेत, हें सांगण्यासाठीं भगवान् सनत्सुजात पूर्वोक्तच हेयदोष व उपादेय गुण दाखवितात.

यांतील तीन, दोन, किंवा एका महाव्रतामध्येंहि ज्याचा पक्षपात असतो तो त्यासाठीं सर्वस्वाचा त्याग करितो. त्यामुळें त्याचें 'स्व' म्हणून कांहीं आहे, असें मानूं नये.

हे राजा, दम, त्याग व अप्रमाद, यांमध्यें अमृत स्थित आहे आणि ब्रह्म हेंच ज्यांचें मुख्य प्राप्य आहे, त्या विद्वान् ब्रह्मवेत्त्या ब्राह्मणांच्या ठिकाणीं हीं बारा व्रतें असतात. ब्राह्मणांच्या विद्यमान किंवा अविद्यमान—खऱ्या किंवा खोट्या दोषांचें संकीर्तन करणें केव्हांहि विहित नाहीं. यास्तव जे लोक त्यांच्या दोषांचें संकीर्तन करितात ते नरकांत पडतात.

पूर्वीं सांगितलेला जो मद, त्याचे अठरा दोष आहेत व त्यांचें वर्णन पूर्वीं केलेंच आहे. दमाचे विरोधी म्हणून प्रातिकूल्यादि जे दोष सांगितले तेच मदाचे दोष आहेत, असें पूर्वीं सूचविलें आहे; पण हेच ते, असें म्हणून सांगितलेले नाहींत. यास्तव त्यांचेंच आतां संकीर्तन करितों.

१ परस्त्रीगमनादि, हें लोकांच्या द्वेषास पात्र होणारें कर्म, २ धर्मादिकांमध्यें विघ्न आणणें हें प्रातिकूल्य, ३ गुणिजनामध्यें दोषांचा आरोप करणें ही अभ्यसूया, ४ असत्य भाषण, ५ स्त्रियांचा अभिलाष, एतद्रूप काम, ६ क्रोध, ७ पारतंत्र्य, ८ निंदा, ९ राजद्वारादिकांमध्यें परदोष कथन, एतद्रूप पैशुन, १० नट-नर्तक-वेश्यादिकांच्या निमित्तानें किंवा दंडानें वित्तनाश, एतद्रूप अर्थहानि, ११ वैर, १२ मात्सर्य, १३ प्राणिपीडा, १४ ईर्ष्या, १५ मोद—दर्पाला कारण होणारा हर्ष, १६ अमर्याद वचन, एतद्रूप अतिवाद, १७ कार्याकार्यविवेकराहित्य हा संज्ञानाश व १८ सतत परद्रोहशीलता ही अभ्यसूयिता, हे मदाचे अठरा दोष आहेत. यास्तव बुद्धिमानानें केव्हांहि मत्त होऊं नये. आपत्कालींहि त्यानें त्या दोषांचा आश्रय करूं नये. कारण सज्जनांनीं या मदवत्त्वाची निंदा केली आहे.

हे राजा, सौहृदांमध्यें सहा गुण आहेत, असें जाणावें. सुहृदाचें प्रिय झालें असतां हृष्ट होणें, त्यांचें अप्रिय झालें असतां व्यथित होणें, हे सुहृदांचे दोन मुख्य गुण आहेत. जो दात्यापाशीं अयाच्य असलेल्याहि पुत्रादिकांची याचना करितो, त्या दीर्घकाल याचना करणाराला या दात्यानें अदेय असलेलेहि इष्टार्थ द्यावे. शुद्धचित्त पुरुष इष्ट पुत्र, वैभव व धन याचकाला देतो. ज्याला आपण आपलें सर्वस्व दिलें असेल त्याच्या गृहांत राहूं नये. मीं याच्यावर उपकार

केले आहेत, अशा बुद्धीनें तर तेथें कधींहि वास करूं नये. कारण त्यानें कधीं अनादर केल्यास स्नेहाचा भंग होतो. हा स्नेहाचा चवथा गुण आहे.

आतां पांचवा गुण कोणता तें सांगतों. सुहृद् स्वकर्मानें संपादन केलेल्या धनाचाच उपभोग घेतो. मित्रादिकांनीं संपादन केलेल्या धनावर कधींहि उपजीविका करीत नाहीं. कारण परधनावर उपजीविका केल्यास कदाचित् अपमान होण्याचा संभव असतो व स्नेहाचा भंग होतो, तो होऊं नये म्हणून हा सुहृद् स्वकष्टार्जित धनावर उपजीविका करितो.

आतां सहावा सुहृद्गुण सांगतात—मित्राच्या हितासाठीं सुहृद् आपल्या हिताचाहि नाश करितो. जो द्रव्यवान् गृहस्थ अशा गुणांनीं युक्त, म्ह० त्यागी—दाता, सात्त्विक—सत्त्वप्रधान होतो, तो श्रोत्रादि इंद्रियांच्या आकारांनीं परिणत झालेल्या पंचभूतांना शब्दादि भूतविषयांपासून निवृत्त करितो. स्वविषयापासून इंद्रियांना निवृत्त करणें हें समृद्ध व उत्कृष्ट केवल तप होय. तेंच ऊर्ध्वगति प्राप्त करून देतें. तें ज्ञानाप्रमाणें याच लोकीं कृतकृत्यता प्राप्त करून देत नाहीं, हें खरें, तथापि तें केवल तप अतिशय समृद्ध झालें असलें तरी वैराग्याच्या अभावीं धैर्यापासून च्युत होणाऱ्या त्याला दिव्य भोग देतें. त्यामुळें मी आतां दिव्य भोग भोगीन, अशा संकल्पानें समृद्ध झालेलें तें त्यांना ऊर्ध्वगति देतें.

सत्याचा निश्चय केल्यानें कांहीं साधकांचे यज्ञ मनानेंच सिद्ध होतात. कारण सत्यसंकल्पाचा निश्चय केल्यानें त्यांना सत्यसंकल्पत्व प्राप्त झालेलें असतें. याविषयीं वेदामध्यें ' त्रित '-नांवाच्या मुनीची कथा आलेली आहे.

त्रिताला त्याच्या भ्रात्यानें एका मोठ्या कूपामध्यें ढकलून दिलें असतां त्यानें तेथेंच सावधान चित्तानें सर्व यज्ञ संपादन केला. त्याविषयीं ' त्रितः कूपे अवहितः देवान् हवते ऊतये ' असा मंत्र आहे व त्यांत—' त्रित ' या नांवाचा मुनि कूपामध्यें राहूनच मनानें ध्यान करीत यज्ञसंततीसाठीं—यज्ञाचा विच्छेद होऊं नये म्हणून देवांचें आह्वान करता झाला, असें सांगितलें आहे. हा उत्तम अधिकाऱ्यांचा पक्ष होय.

दुसऱ्या मध्यम अधिकाऱ्यांचा यज्ञ, ब्रह्मयज्ञ, जप, इत्यादिरूप वाणीनेंच सिद्ध होतो. अनेक प्राकृत लोकांचा यज्ञ कर्मानें म्ह० आज्य, पशु, पुरोडाश इत्यादि-प्रधान क्रियेनेंच सिद्ध होतो. सगुण ब्रह्मज्ञानानेंच ज्यांचा संकल्प सिद्ध झाला आहे, अशा पुरुषापाशीं संकल्पशून्य चिदात्मा उपस्थित होतो. ज्याप्रमाणें

प्रसंगीं भृत्यापाशीं राजा उपस्थित होतो किंवा राजा त्याचा प्रेरक होतो, त्याप्रमाणें हा चिदात्मा सत्यसंकल्प पुरुषाचा अधिष्ठाता म्ह० प्रेरक होतो. शिवाय आणखी दुसरीहि गोष्ट मी तुला सांगतों ती ऐक. निर्गुण ब्रह्मवेत्त्या ब्राह्मणाच्या विशेष प्रकारच्या संकल्पानेंच असंकल्प चिदात्मा अधिष्ठित होतो; कारण सगुणोपासकाच्या अपेक्षेनें निर्गुण ब्रह्मवेत्त्यामध्यें सत्यसंकल्पत्वादि अतिशय आविर्भूत होतात. हे राजा, हें योगशास्त्र शिष्यांना शिकवावें. त्यांच्याकडून त्याचें ग्रहण करवावें. कारण हें शास्त्र ब्रह्मप्राप्तीला हितकर आहे. याहून अन्य शास्त्रें हा केवल वाणीचा विकार आहे, असें विद्वान् लोक सांगतात.

या योगी पुरुषामध्यें हें सर्व जगत् प्रतिष्ठित आहे. हें सर्व त्याच्या अधीन आहे व हें जे जाणतात ते अमृत—मुक्त होतात. हे राजा, केवल पुण्यकर्मानें सत्य ब्रह्माची प्राप्ति होत नाहीं. अविद्वान् पुरुष जो होम किंवा याग करितो, त्या होम-यागात्मक कर्मानें तो मोक्षाला प्राप्त होत नाहीं व त्याला मरणोत्तर सुखहि होत नाहीं. एकान्तामध्यें शरीराच्या सर्व चेष्टा सोडून मनाचाहि व्यापार थांबवून ब्रह्माची उपासना करावी. ब्रह्मचिंतन हीच ब्रह्मोपासना होय. कोणी स्तुति केली तर संतुष्ट होऊं नये व निंदा केली तर क्रुद्ध होऊं नये. हे क्षत्रिया, याप्रमाणें क्रमानें वेदामध्यें पूर्वोक्त दृष्टि ठेवून जो रहातो, त्याला या जीवदवस्थेंतच—येथल्या येथेंच ब्रह्मदर्शन होतें. घट फुटतांच घटाकाश महाकाशांत जसें तादात्म्य पावतें, त्याप्रमाणें उपाधीचा विलय झाला असतां तत्त्ववेत्ता ब्रह्माशीं तादात्म्य पावतो. ५. ४. ४५.

अध्याय ४६ वा.

[१ आत्म्याचें स्वरूप व योगीच त्याला पाहतात, असें प्रतिपादन.]

(१) **सनत्सुजात**—हे राजा, ब्रह्मवेत्ता ज्ञानयोगानें ज्याला पहातो व ज्याला जाणूनच ब्रह्मज्ञ अमृत होतात, तें तत्त्व शुक्र[१] म्हणजे शुद्ध—अविद्यादि दोषरहित, सर्वावभासक असल्यामुळें महज्जोति व देदीप्यमान महत् यश आहे. इंद्रादि देव ज्याची उपासना करितात व ज्याच्या तेजानेंच सूर्य विराजमान होतो, त्या परमात्म्याख्य सनातन पूज्य ब्रह्माला योगीच पाहूं शकतात. ज्ञान-

---

१ या अध्यायांत ब्रह्माला शुक्र, महज्जोति, महद्यश इत्यादि जीं विशेषणें दिलीं आहेत, तीं सर्व उपनिषदांतील आहेत.

योगानें रहित असलेले पुरुष त्याला पाहूं शकत नाहींत. त्या पूर्वोक्त शुद्ध-ब्रह्मापासून हिरण्यगर्भसंज्ञक ब्रह्म उत्पन्न होतें. शुद्ध ब्रह्मापासून उत्पन्न झालेलें हिरण्यगर्भाख्य ब्रह्म शुक्रानें म्हणजे विराड्रूपानें वृद्धि पावतें. तें शुद्ध ब्रह्म आदित्यादिकांकडून प्रकाशित न होतां आदित्यादिकांमध्यें स्वतःच प्रकाश पावतें. त्या आदित्यादिकांनाहि प्रकाशित करतें, म्ह० परमात्मा दुसऱ्या कोणाकडूनहि प्रकाशित होत नसून स्वयंप्रकाश व सर्वावभासक आहे. अशा त्या सनातन भगवानाला योगीच पाहूं शकतात. ज्ञानयोगरहित पुरुष पाहूं शकत नाहींत.

देशतः, कालतः, वस्तुतः अपरिच्छिन्न म्ह० पूर्ण असलेल्या परमात्म्यापासून जीवरूपानें पूर्णाचाच उद्धार करितात. म्ह० पूर्ण परमात्म्यापासून पूर्ण जीवात्माच उत्पन्न होतो. पूर्णापासूनच जीवाचा उद्धार—उद्भव झालेला असल्यामुळें विद्वान् या जीवस्वरूपालाहि पूर्णच म्हणतात. त्याचप्रमाणें जीवरूपानें अवस्थित असलेल्या पूर्णापासून देहेंद्रियादिकांमध्यें अनुप्रविष्ट झालेल्या पूर्ण आत्मस्वरूपाला देहेंद्रियादिकांहून पृथक् करून त्यांच्या सर्वांतर साक्षीला देहद्वयापासून उद्धरितात. त्यामुळें तें उद्धृत मूलभूत स्वरूप पूर्णानंदानें अवशिष्ट रहातें. म्ह० त्या पूर्णानंद ब्रह्माशींच संयुक्त होऊन चित्-सदानंद-अद्वितीय ब्रह्मरूपानें अवस्थित होतें. अशा त्या सनातन भगवानाला योगीच पाहूं शकतात. (या वाक्यांत भगवान् सनत्सुजातांनीं ‘ पूर्णमदः पूर्णमिदम्० ’ या श्रुतीचा अनुवाद केला आहे. बृ. भा. पृ. ५. १. १.)

प्रजापतीनें प्रथम परमात्म्यापासून ‘ आप ’ उत्पन्न केलें. येथील ‘ आप ’ हा शब्द भूतपंचकाच्या उपलक्षणार्थ आहे. अर्थात् ‘ आप ’ या शब्दावरून उपलक्षित होणारी सर्व सूक्ष्म सृष्टि उत्पन्न केली. त्यानंतर त्या पूर्वसृष्ट ‘ आपा’-पासून सलिल-भूतपंचकात्मक स्थूल देहादिकांना उत्पन्न केलें. त्या स्थूल देहरूपानें अवस्थित असलेल्या सलिलाच्या मध्यवर्ती अंतरिक्षांत—हृदयाकाशांत दोघे तेजःस्वभाव जीव-परमात्मा रहातात. ते केवल हृदयाकाशाचाच आश्रय करून रहातात असें नाहीं, तर आग्नेयादि सहा उपदिशांसह प्राच्यादि सर्व दिशांना आच्छादित करणारे ते दोघे देव पृथ्वी व द्युलोक यांना धारण करितात. त्यांतील एक म्ह० जीव आपलें स्वाभाविक चित्सदानंद-अद्वितीय-ब्रह्मात्मतत्त्व न जाणतां देहादि अनात्म्यामध्यें आत्मभावाला प्राप्त होऊन भूतभौतिक-लक्षण कर्मफलानुरूप सुख-दुःखात्मक

देहादि पृथ्वीला धारण करितो व दुसरा देव द्योतनात्मक स्वात्मस्वरूपाला धारण करितो. [सनत्सुजातांनीं येथें 'द्वा सुपर्णा०' या श्रुतीचाच अर्थ सांगितला आहे. मुं. भा. ३. १. १.] जो स्वात्ममायेनें स्वात्म्यालाच प्राणादि अनंत भेदांनीं उत्पन्न करून व त्यांत प्रवेश करून त्यांना पहात रहातो, त्या भगवानाला योगीच पहातात.

राजा, इंद्रियाश्व ज्याचें कर्म अव्यय आहे, अशा ईश्वररूपानें अवस्थित झालेल्या जीवाला त्रैलोक्यस्वरूपानें अवस्थित असलेल्या, आपल्या शरीरामध्यें संचार करणाऱ्या–देहांत रहाणाऱ्या, प्रज्ञावान् म्हणूनच दिव्य–अप्राकृत, जरा-मरणादिशून्य, कधींहि उदय व अस्त न पावणाऱ्या द्योतनात्मक व पूर्णानंद अशा ब्रह्मामध्यें नेऊन पोंचवितात. म्ह० इंद्रियें स्वभावतःच विषयांमध्यें जरी रहात असलीं, तथापि बुद्धि-सारथ्याकडून आकर्षण केलीं जाणारीं तीं आत्मरूप जीवाला द्युलोकांतील प्रज्ञावान् पुरुषालाच नेऊन पोंचवितात. (याविषयीं कठवल्लींतील 'आत्मानं रथिनं विद्धि' हें रूपक पहा. का. भा. १. ३. ३.) याप्रमाणें इंद्रियें तपाच्या योगानें जीवाला ज्या परमात्म्याला नेऊन पोंचवितात, त्या परमात्म्याला योगीच पहातात.

या परमात्म्याचें रूप दुसऱ्या कोणत्याहि वस्तूसारखें नाहीं. कारण याच्या-सारखें दुसरें कांहीं नाहींच. याविषयीं श्रुतीनेंहि 'ज्याचें नांव महद्यश आहे, त्याला दुसरी उपमाच नाहीं' असें म्हटलें आहे. यास्तव परमात्म्याचें रूप उपमानादिकांचा विषय होणारें नाहीं. त्याचप्रमाणें या सर्वांतर परमात्म्याला चक्षूनें कोणी पहात नाहीं. (तर मग त्याला कसें पहातात म्हणून विचार-शील तर सांगतों.)

निश्चयात्मक बुद्धि, संकल्प-विकल्पात्मक मन व हृदय या साधनानें पुरुष त्याला पहातात. परमात्म्याची उपलब्धि हृदयावांचून होत नाहीं, हें सांग-ण्यासाठींच मीं येथें 'हृदयानें' असें म्हटलें आहे. किंवा केवल मन व बुद्धिच नव्हे, तर हृदयस्थ परमेश्वराकडूनहि अनुगृहीत होत्साते जे साधक याला पहातात, ते अमृत होतात. याप्रमाणें ज्याला जाणून योगी अमृत होतात, त्याला योगीच पाहूं शकतात.

राजा, इंद्रियांची विषयांमध्यें होणारी प्रवृत्ति अनर्थालाच कारण होते. कारण पांच कर्मेंद्रियें, पांच ज्ञानेंद्रियें, अकरावें मन व बारावी बुद्धि, यांतील

एकेकाला अनेक पुरुषांच्या अपेक्षेनें पूग—समूह असें म्हटलें आहे. असे है बारा पूग, ते चलनशील व परमात्म्याकडून सुरक्षित आहेत. ते पूग मधाप्रमाणें मधुर असलेल्या विषयांचें असांकर्यानें नियमन करितात. म्ह० प्रत्येक इंद्रिय आपापल्या विषयाचा अनुभव घेतें. पुरुष जेव्हां विषयासक्त होऊन त्याचीं इंद्रियें विषयपरायण होतात, तेव्हां तीं घोर संसारामध्यें प्रवेश करितात. यास्तव इंद्रियांचा विषयांपासून उपसंहार करून त्यांना स्वात्म्यामध्येंच स्थिर करावें. ज्या परमात्म्याकडून नियमित झालेलीं हीं इंद्रियें सुरक्षित असतात, त्या देवाला योगीच पाहूं शकतात.

ज्याप्रमाणें मधुकर पंधरा दिवसांत संपादन केलेला मध अर्धा महिना प्राशन करितो, त्याप्रमाणें हा भ्रमणशील संसारी आपला संचित विषयरूप मध अर्धमासभर पीत रहातो. तो पूर्वजन्मामध्यें संपादन केलेलें कर्म अन्य जन्मामध्यें भोगितो.

धृतराष्ट्र—भगवन्, इहलोकींच फल देणाऱ्या कर्मांची फलसिद्धि संभवते. कारण तें फल कर्मानंतर लागलेंच मिळूं शकतें. पण परलोकीं फल देणाऱ्या कर्मांची फलसिद्धि कशी होणार ! कारण कर्माला विनाशित्व आहे.

सनत्सुजात—राजा, केवल कर्मापासूनच फलसिद्धि झाली असती, तर हा दोष संभवला असता. पण, परमेश्वर पुरुषानें जो धर्माचरणरूप प्रयत्न केलेला असतो, त्याच्या अपेक्षेनें म्ह० प्राणाग्निहोत्र व इतर कर्म यांस अनुसरून सर्व प्राण्यांमध्यें हविर्भूत अन्नादि कल्पितो. याप्रमाणें जो ईश्वर सर्व भूतांमध्यें अन्नादिकांची योजना करितो, त्याला योगीच पाहूं शकतात.

राजा, यावर तूं कदाचित् म्हणशील कीं, हें विषयरूप मधाचें प्राशन करणारे जीव सर्वदा भ्रमण करीतच रहातात, किंवा ज्ञानाला प्राप्त होऊन मुक्त होतात ? तर त्याचें उत्तर सांगतों, ऐक.

जे जीवभ्रमर ज्ञानपक्षरहित होऊन मधुभक्षण करीत परिवर्तन करितात, ते ज्याचीं पानें आपातरमणीय आहेत, अशा हिरण्यपर्ण अश्वत्थावर आरूढ होऊन—वेदसंयोगी ब्राह्मणादि देहास प्राप्त होऊन, त्याच ब्राह्मणादि देहांमध्यें पक्षयुक्त—ज्ञानी होतात व इष्टस्थानीं उडून जातात. त्यामुळें ते सुखानें मुक्त होतात. ज्याला जाणून पुरुष असे पक्षवान् व मुक्त होतात, त्याला योगीच पाहूं शकतात.

प्राण अपानाचा उपसंहार करितो व चंद्रमा-मन प्राणाचा उपसंहार करितो. त्या चंद्राला-मनाला आदित्य-बुद्धि गिळून टाकते व परब्रह्म आदित्याला-बुद्धीलाहि आपल्यामध्यें उपसंहृत करिते. पुरुष समाधिसमयीं अपानाचा प्राणामध्यें, प्राणाचा मनामध्यें, मनाचा बुद्धीमध्यें व बुद्धीचा परमात्म्यामध्यें उपसंहार करून स्वाभाविक चित्सदानंद अद्वितीय ब्रह्मरूपानें अवस्थित होतो. त्या सनातन भगवंताला योगीच पाहूं शकतात.

आतां सनत्सुजात परमात्म्याचें जीवरूपानें अवस्थान सांगतात—अविद्या व तिचें कार्य, यांचा नाश करितो म्हणून हंस-परमात्मा. तो हंस या भूतभौतिकलक्षण संसारसलिलाच्या बाहेरच राहून आपला जीवाख्य पाद वर उचलून घेत नाहीं; तर तो संसारांतील प्रत्येक व्यक्तीच्या प्रतिरूपच-प्रत्येक व्यक्तीसारखा-होऊन रहातो. तो आपला जीवाख्य पाद कां बरें वर उचलीत नाहीं ? म्हणून विचारशील तर सांगतों. त्या सतत गमन करणाऱ्या जीवाख्यपादाला जर त्यानें वर काढलें म्ह० तो हंस आपल्या मायेच्या योगानें स्वात्म्याला प्राणादि अनंत भेदयुक्त करून व त्यामध्यें जीवरूपानें प्रवेश करून जर अवस्थित न झाला तर मृत्यु जनन-मरणादि लक्षण अनर्थ हाच संसार सिद्ध होणार नाहीं. कारण तो जर जीवनरूपानें सर्व कार्यांमध्यें प्रविष्ट होऊन न राहिला, तर संसारी जीवांचाच अभाव होईल आणि संसारी जीवांचाच जर अभाव झाला तर जन्ममरणादिरूप अनर्थ कोठचा ! त्याचप्रमाणें अमृतत्व म्ह० मोक्षहि होणार नाहीं. कारण जो प्रविष्टच झाला नाहीं त्याच्या दर्शनाचा असंभव आहे. याप्रमाणें जो पादरूपानें जीवात्मा होतो व त्रिपादरूपानें सच्चिदानंद अद्वितीय ब्रह्मरूपानें अवस्थित होतो, त्या परमात्म्याला योगीच पहातात.

'तर मग कोणत्या उपाधीनें परमात्मा पादरूपानें अवस्थित होतो !' अशी आशंका घेऊन सनत्सुजात परमात्म्याचेंच लिंगोपाधिक जीवस्वरूप दाखवितात. तोच सच्चिदानंदाद्वितीय सर्व भूतान्तरात्मा, पूर्ण, पुरुष, परमात्मा अंतःकरणप्रधान लिंगशरीराशीं संबद्ध होऊन अंगुष्ठमात्र परिमाणानें परिच्छिन्न होत्साता नित्य संसार करितो. पण तो लिंगशरीरयोगानें अंगुष्ठमात्र होऊन संसार कां करितो, असें विचारशील तर तेंहि सांगतों—

जो लिंगयोगानें अंगुष्ठमात्र होऊन संसार करितो, जो स्तुत्य व सर्वांचा ईशिता सर्वांमध्यें प्रवेश करून-सर्व शरीरांना आत्मयुक्त करून प्रत्येक शरीरा-

मध्यें आत्मरूपानें विराजमान होणारा ईश, त्याला देहद्वयावर आत्माभिमान ठेवणारे अविवेकी मूढ पहात नाहींत आणि आत्म्याचा ब्रह्मभाव ज्ञात न झाल्यामुळें ते संसार करितात. ज्या आत्म्याला न जाणल्यामुळें अविवेकी संसार करितात, त्याला योगीच पाहतात.

[आतां सनत्सुजात इंद्रियें व विषय यांचें अनर्थहेतुत्व दाखवितात—] ज्याप्रमाणें सर्प आपल्या बिळांतून बाहेर पडून व आपल्या विषप्रदानरूप व्यापारानें मर्त्यांना क्षीण करून पुनः आपल्या बिळांत जाऊन लपतात, स्वरूपाला आच्छादित करितात, त्याप्रमाणें इंद्रियरूप सर्प श्रोत्रादि बिळांमध्यें रहातात आणि त्या श्रोत्रादि छिद्रांतून बाहेर पडून मर्त्यांना विषयरूप विषाचें प्रदान करितात व त्या विषयविषप्रदानानें त्यांचा नाश करितात. हे राजा, हे इंद्रियरूपी सर्प आपापल्या बिळांत शिरून स्वतःला आच्छादित करितात. याप्रमाणें विषयविषानें व्याकुल झालेले जीव विशेषतः अविवेकी बनतात. विषयांहून अन्य कांहीं जाणत नाहींत. त्या इंद्रियांनीं दिलेले विषयरूप भोग मर्त्यांना पुनः पुनः मोहित करितात.

हा विषयमोह जीवांच्या गर्भ-जन्म-मरणादि संसाराला कारण होतो. ज्या आद्य शुद्ध परमात्म्याला न पाहिल्यामुळें विषयविषांध जीव मोहित होतात, त्याला योगीच पाहूं शकतात. हे राजा, मानवांतील जे शम-दमादि साधनांनीं रहित असतात व जे शमादि साधनांनीं युक्त असतात, त्या दोन्ही प्रकारच्या लोकांमध्यें आत्मस्वरूप एकसारखेंच प्रतीत होतें. त्याप्रमाणें मोक्ष व संसार या दोन्ही अवस्थांमध्यें अमृत–मोक्षहि समान असतो. पण त्यांतील जे शमादिसाधनेंयुक्त असतात, ते त्या विष्णूच्या परम पदांतील मधाच्या पोळ्याला—पूर्णानंद ब्रह्माला—प्राप्त होतात. याप्रमाणें शमादि-साधनयुक्त लोक ज्या मधुनिधीला प्राप्त होतात, त्याला योगीच पाहूं शकतात.

तें पूर्णानंद ब्रह्म इहलोक व परलोक या दोन्ही लोकांना ब्रह्मात्मत्वविद्येनें व्यापून त्यांच्याहि पलीकडे रहातें, ज्या अर्थीं तें या दोन्ही लोकांना व्यापून अवशिष्ट रहातें, त्या अर्थीं या आत्मज्ञानानें पुरुषाचें अहुत अग्निहोत्र मुख्यवृत्तीनें हुत केल्यासारखें होतें; म्ह० आत्मज्ञानाच्या योगानें अग्निहोत्रादि सर्व कर्मफल संपादित होतें. ज्याअर्थीं या विद्येच्या योगानें पुरुष दोन्ही लोकांना व्यापून जातो आणि ज्याअर्थीं अहुत अग्निहोत्र हुत होतें, त्याअर्थीं हे राजा,

तुझी ब्रह्मविषयक विद्या तुला अग्निहोत्रादि कर्माप्रमाणें लघुत्व म्ह० मर्त्यभाव न देवो.

जेव्हां पुरुष अज्ञानाख्य तमाहून अगदीं विलक्षण असलेल्या परमात्मरूप प्रज्ञानाला आत्मत्वानें संपादन करितो, तेव्हां ब्रह्मविद्येमध्यें व्यापृत असलेल्या व परमात्म्याला आत्मत्वानें जाणणाऱ्या या पुरुषाला प्रज्ञान व ब्रह्म असें नांव प्राप्त होतें. हे राजा, ज्ञानी पुरुषाला जें प्रज्ञान ब्रह्म प्राप्त होतें त्याला योगीच जाणतात.

जो प्रज्ञानैकरस ब्रह्मस्वरूप होऊन रहातो, तो आत्मा महान् होतो. सर्वांचा उपसंहार करणें, हें ज्याचें रूप आहे, त्या कारणासह सर्व कार्यांचा आत्मस्वरूपामध्यें उपसंहार करणारा जो त्या ज्ञानैकरसपूर्ण पुरुषाला साक्षात् जाणतो, त्या प्रज्ञानरूप परमात्म्याला आत्मत्वानें जाणणाऱ्या पुरुषाचा आत्मा याच देहामध्यें विनाश पावत नाहीं. कारण विद्वानाच्या उत्क्रांतीचा—मरणाचा अभाव सांगितलेला आहे. उत्क्रांतीच्या निमित्तानेंच विनाश होत असतो. सारांश, ज्याला जाणून आत्मविनाश होत नाहीं, त्या सनातन परमात्म्याला योगीच पहातात. तस्मात् जो अहर्निश मोठ्या आदरानें सच्चिदानंद अद्वितीय ब्रह्माला आत्मत्वानें जाणतो, तो सदा सत्कृत होतो, लोकांकडून त्याचा सत्कार केला जातो. त्याला मृत्यु—जन्म-मरणलक्षण संसार नाहीं, मग अमृत तरी कोठचें! कारण अमृतत्व मृत्युसापेक्ष आहे. मृत्यूच्या अभावीं अमृतत्वाची प्राप्तिच संभवत नाहीं.

सत्य आणि अनृत हीं दोन्ही परमार्थ सत्य व एका अधिष्ठानाच्या आश्रयानें रहातात. रज्जूच्या आश्रयानें जसा सर्प रहातो, त्याचप्रमाणें लौकिक सत्य आणि असत्य हीं दोन्ही एका सद्रूप ब्रह्माच्या आश्रयानें रहातात, म्हणूनच एक अद्वितीय ब्रह्म सर्वकारण आहे, असेंहि म्हणतां येतें. ज्या आत्मतत्त्वाचें ज्ञान झाल्यानें मृत्यूचा विनाश होतो व ज्याच्या आश्रयानें सत्य व अनृत रहातात त्या परमात्म्याला योगीच पहातात.

आकाशादि-देहान्त जगत् उत्पन्न करून हृदयामध्यें प्रविष्ट झालेला हा अज चर व अचर भूतांचा आत्मा होतो. तो मनुष्यशरीरांतील अंगुष्ठमात्र हृदयामध्यें अभिव्यक्त होतो, पण स्वतःच्या सच्चिदानंद अद्वितीय स्वरूपानें कोठेंच प्रतीत होत नाहीं. जो अहर्निश निरलस व सावधान होऊन

पंच कोशापासून सर्वान्तर आत्म्याला पृथक् करितो, तो कृतार्थ पुरुष कवि—ज्ञानी होतो. त्याच्यापासूनच वायु उत्पन्न होतो व त्यांतच लीन होतो. त्याच्यापासूनच अग्नि व सोम हे देव प्रकट होतात व हा प्राणहि त्याच्यापासूनच उत्पन्न झालेला आहे. ब्रह्मच सर्वांचा आधार आहे. तेंच अमृत, तेच हे सर्व लोक, तेंच ब्रह्म व तेंच यश आहे. त्याच्यापासूनच हीं सर्व भूतें उत्पन्न झालीं व त्याच्यामध्येंच तीं सर्व लीन होतात. चंद्र व सूर्य हे दोन देव, पृथ्वी, द्युलोक, दिशा व हीं सर्व भुवनें यांस तें शुक्र—शुद्ध ब्रह्मच धारण करितें. त्याच्यापासूनच दशदिशा उत्पन्न झाल्या आहेत. गंगा, यमुना, सिंधु, सरस्वती, गोदावरी, कावेरी इत्यादि या सर्व नद्या, त्याच्याच सत्तेनें स्रवतात. त्याच्यापासूनच हे महासागर उत्पन्न झाले आहेत.

एखाद्या पुरुषानें आपल्याला सहस्रावधि पंख लावून जरी उड्डाण केलें व या कारणाचा अंत लावण्यासाठीं तो अनेक कोटी कल्प जरी उड्डाण करीत राहिला, तरी या सर्वकारण परमात्म्याचा त्याला अंत लागणार नाहीं. तो जरी मनासारखा वेग धारण करून सर्व दिशांमध्यें संचार करीत राहिला, तरी त्याला ब्रह्माची सीमा कळत नाहीं. यावरून हा परमात्मा अनंत आहे, असें सिद्ध होतें. अशा या सनातन अनंत परमात्म्याला योगीच पाहूं शकतात. या परमात्म्याचें स्वरूप इंद्रिय-विषयांमध्यें स्थित होत नाहीं. म्ह० तें अतींद्रिय आहे. तथापि यज्ञ-दान-तपोरूप कर्मांनीं ज्यांचें अंतःकरण शुद्ध झालेलें असून तें अग्नीप्रमाणें अतिशय दीप्त झालेलें असतें, तेच आपल्या सूक्ष्म व एकाग्र अंतःकरणानें त्याला साक्षात् जाणतात. ज्याअर्थी असें आहे त्याअर्थी राग-द्वेषादि मलांनीं रहित व विशुद्ध सत्त्व होऊन एकाग्र मनानें त्या परमात्म्याला जाणावें.

जे साधनसंपन्न अधिकारी परमात्म्याला ‘ मीच तो आहें, ’ असें आत्मत्वानें जाणतात ते अमृत—अमरण धर्मवान् होतात. जो शरीरेंद्रियादि-अभिमानानें युक्त असलेल्या सर्व भूतांमध्यें या सर्वान्तर आत्म्याला पहातो, तो सर्व भूतांमध्यें स्वात्म्याला पहाणारा विद्वान् कोणाला उद्देशून शोक करणार ! सर्व भूतांमध्यें आत्म्याला पहाणारा तो कृतार्थ होत असल्यामुळें कोणालाच उद्देशून शोक करीत नाहीं. ज्याप्रमाणें, जलानें परिपूर्ण असलेल्या फार मोठ्या जलाशयाचा लाभ झाल्यामुळें कृतकृत्य झालेल्या पुरुषाचें अन्य अल्प जलाशयामध्यें कांहीं प्रयोजन उरत नाहीं, त्याप्रमाणें सर्व भूतांमध्यें आत्म्याला पहाणाऱ्या ब्राह्मणाचें विशेषतः कांहीं प्रयोजन उरत नाहीं.

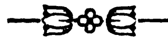
[आतां सनत्सुजात पूर्वोक्त अर्थच दृढ करण्यासाठीं वामदेवादिकांप्रमाणें स्वानुभव सांगतात—] हे राजा धृतराष्ट्रा, मी तुमची माता—जननी आहें. पिताहि मीच आहें. तुझा दुर्योधनादि पुत्रहि मीच, फार काय पण प्राणिजाताचा आत्मा मीच आहें. सत् आणि असत् असें जें जें कांहीं आहे, त्या सर्वांचा मीच आत्मा आहें.

[याप्रमाणें आधिभौतिक पित्रादिक मीच आहें असें सांगून सनत्सुजात मलाच आधिदैविक पित्रादिभाव आहेत असें दाखवितात—] हे राजा, मी वृद्ध पितामह आहें. इंद्रादिकांचा पितामह जो अनादि सिद्ध परमात्मा तोहि मीच आहें. जो इंद्रादिकांचा पिता हिरण्यगर्भ, तोहि मीच, तुम्ही सर्व माझ्याच स्वरूपामध्यें स्थित आहां. पण वस्तुतः तुम्ही माझ्या स्वरूपांतहि स्थित नाहीं व मीहि तुमच्या स्वरूपांत स्थित नाहीं. (गी. भा. ९-४ पृ. ६८५). राजा, यद्यपि माझ्या स्वरूपांत तुम्ही नाहीं व मी तुजमध्यें नाहीं, तथापि माझा आत्माच सर्वांचा आशय आहे. जन्महि आत्माच आहे. म्ह० या आत्म्यापासूनच सर्व उत्पन्न झालें आहे. मीच तुमचा जनक सर्व जगामध्यें ओतप्रोत भरून राहिलों आहें. मीच अजरप्रतिष्ठ—जरामरणशून्य स्वस्वरूपांत स्थित आहें. मी स्वतः अज असून चराचर भूतांचा आत्मा आहें. मी अहोरात्र—अहर्निश निरलस होऊन आपल्या नित्य चैतन्यरूपानें राहिलों आहें. मी सूक्ष्माहूनहि सूक्ष्म आहें. माझें मन शोभन—रागद्वेषादि धर्मरहित आहें. त्यामुळेंच मी सुमना—ज्याचें मन सच्चिदानंद अद्वितीय ब्रह्माकार झालें आहे, असा असून सर्व भूतांच्या हृदयकमलामध्यें स्थित आहें.

राजा, माझाच हा असा अनुभव आहे, असें नाहीं. तर सनक-सनंदन-वामदेवादि अन्य ब्रह्मवेत्तेहि या परमात्म्याला सर्व भूतांचा पिता व सर्व प्राण्यांच्या हृदयपुंडरीकामध्यें स्थित असलेला पहातात. तेहि मजप्रमाणेंच परमात्म्याला आत्मत्वानें जाणतात व याविषयीं बृहदारण्यक, ऐतरेय, तैत्तिरीयक, छान्दोग्य, तलवकार इत्यादि अनेक उपनिषदांमध्यें अनेक विद्वानांचाहि असाच अनुभव वर्णिला आहे. यास्तव तूंहि विद्वानांच्या मार्गाचें अनुवर्तन कर. ५. ४. ४६.

येथें चवथें सनत्सुजातपर्व समाप्त झालें.

यानसंधिपर्व ५.

अध्याय ४७ वा.

[१ राजसभेंत पांडवांना भेटून आलेल्या सूताला पहाण्याच्या इच्छेनें राजांचें आगमन. २ सूताचें सभेंत आगमन.]

(१)**वैशंपायन**—जनमेजया, याप्रमाणें प्रासंगिक अध्यात्मविषय सांगितला. आतां प्रस्तुत कथानकाला आरंभ करितों, ऐक—अशाप्रकारें सनत्सुजात व ज्ञानी विदुर यांच्याशीं संभाषण करण्यांत राजा धृतराष्ट्राची ती रात्र निघून गेली. दुसऱ्या दिवशीं प्रातःकालीं कौरवांकडील सर्व राजांनीं संजयाला भेटण्याच्या इच्छेनें सभागृहांत हृष्ट चित्तानें प्रवेश केला. ते सर्वहि नृपाल पांडवांचा धर्मार्थयुक्त संदेश ऐकण्याविषयीं उत्सुक झाले होते. योग्य वेळीं धृतराष्ट्रप्रमुख सर्व राजे त्या शुभ राजसभेंत आले.

ती सभा विस्तीर्ण व शुभ्रवर्ण असून सुवर्णमय अंगणानें युक्त होती. त्या सभेंतील प्रकाश चंद्राच्या प्रभेप्रमाणें आल्हादकारक होता. तेथें चंदनोदकाचें सिंचन केलें होतें. त्या सभेंत रत्नजडित सुवर्णाचीं, हस्तिदंताचीं व काष्ठाचीं सुंदर आसनें सर्वत्र सुव्यवस्थित मांडलीं होतीं आणि त्यांवरून मूल्यवान् वस्त्रांचीं आस्तरणें घातलीं होतीं.

अशा त्या प्रेक्षणीय श्रेष्ठ सभेंत भीष्म, द्रोण, कृप, शल्य, कृतवर्मा, जयद्रथ, अश्वत्थामा, विकर्ण, सोमदत्त, बाल्हिक, महाप्राज्ञ विदुर व महारथ युयुत्सु या सर्व शूर पार्थिवांनीं धृतराष्ट्राला पुढें करून प्रवेश केला. त्याचप्रमाणें दुःशासन, चित्रसेन, शकुनि, दुर्मुख, दुःसह, कर्ण, उलूक व विविंशति हे सर्व अमर्षी कुरुराज दुर्योधनाला पुढें करून इंद्रसभेंत प्रवेश करणाऱ्या देवांप्रमाणें त्या शुभ सभेंत गेले.

हे राजा जनमेजया, त्या सर्व वीरांचे परिघासारखे दीर्घ बाहु होते, त्या शूरांनीं प्रवेश केला असतां ती सभा सिंहांनीं व्यापलेल्या गिरिगुहेप्रमाणें शोभली. ते सर्व सभासद सूर्यासारखे तेजस्वी व महाबलाढ्य होते. त्या धनुर्धरांनीं सभेंत प्रवेश करून आपापलीं चित्रविचित्र आसनें सुशोभित केलीं.

याप्रमाणें ते सर्व राजे आसनांवर विराजमान झाले असतां द्वारपालानें तेथें येऊन संजयाचें आगमन निवेदन केलें.

(२) द्वारपाल—हे प्रभो, सिंधुदेशांतील शीघ्रगामी अश्वांनीं युक्त असलेला जो रथ पांडवांकडे गेला होता, तोच हा रथ मोठ्या त्वरेनें इकडे येत आहे. त्यावरून आपला दूत संजयच येत आहे, यांत संशय नाहीं.

इतक्यांत रथ तेथें येऊन पोंचला व कुंडलें धारण करणाऱ्या संजयानें तत्काल रथांतून खालीं उडी टाकून महात्म्या महीपालांनीं पूर्णपणें व्यापलेल्या सभेंत प्रवेश केला.

संजय—हे कौरवहो, मी पांडवांकडे जाऊन परत आलों आहें, असें समजा. पांडुपुत्रांनीं सर्व कौरवांचें यथावय व यथाक्रम अभिनंदन केलें आहे. वृद्धांना अभिवादन केलें आहे. सुहृदांना सुहृदांप्रमाणें विचारलें आहे. तरुणांना यथान्याय सत्कार करून आशीर्वाद सांगितले आहेत. आतां मी येथून जातेवेळीं धृतराष्ट्रानें मला जसा उपदेश केला होता, त्याप्रमाणेंच मी पांडवांकडे जाऊन बोललों. तें सर्व तुम्हांला सांगतों, ऐका. ५. ५. ४७.

अध्याय ४८ वा.

[१ संजयाला धृतराष्ट्राचा प्रश्न. २ संजयाचें दुर्योधनाला संबोधून अर्जुनाच्या भाषणाचें निवेदन.]

(१) धृतराष्ट्र—हे संजया, उदार अंतःकरणाचा धनंजय काय म्हणाला तें मी तुला या राजसभेमध्यें विचारीत आहें. तो महात्मा युद्धांचा प्रणेता व दुर्जनांचें जीवित हरण करणारा आहे.

संजय—हे राजन्, युद्धेच्छु महात्मा अर्जुन युधिष्ठिराच्या अनुमतीनें केशवाच्या समक्ष जें वचन बोलला तें मी सांगतों. दुर्योधनानें तें ऐकावें. आपलें बाहुबल जाणणारा, निर्भय व युद्धाची इच्छा करणारा किरीटी वासुदेवाच्या समक्ष मला म्हणाला कीं, हे सूता, कौरवांच्या सभेंत दुर्योधनाला तूं माझा असा निरोप सांग. त्याचप्रमाणें मंदबुद्धि अतिमूढ कर्ण सदैव माझ्याशीं युद्धाची इच्छा करीत असतो. कालानेंच त्याचें आयुष्य भरत आलें आहे. यास्तव तो दुर्भाषण करणारा दुरात्मा सूतपुत्र ऐकत असतांना तूं माझा हा संदेश दुर्योधनाला कथन कर. तसेंच पांडवांशीं युद्ध करण्याकरितां इतरहि जे राजे बोलावून आणिले आहेत, ते ऐकत असतांना अमात्यांसह त्या धार्तराष्ट्राला माझें हें वचन निवेदन कर.

हे राजन्, वज्रधर देवराज इंद्राचें वचन ऐकणाऱ्या समग्र देवांप्रमाण पांडव आणि सृंजय यांनीं धनंजयाचें हें ओजस्वी भाषण श्रवण केलें. गांडीवधारी युद्धोत्सुक अर्जुन बोलत असतां त्याचे नेत्र तांबड्या कमलपत्राप्रमाणें आरक्त झाले होते.

पार्थ म्हणाला—आजमीढकुलोत्पन्न राजा युधिष्ठिराचें राज्य दुर्योधन जर परत न देईल, तर ज्या पूर्वकर्मांचें फल अद्यापि भोगलें नाहीं, असें या धार्तराष्ट्राचें पातक शिल्लक आहे, असेंच म्हणावें लागेल, यांत संशय नाहीं. कारण भीमार्जुन, नकुल-सहदेव, वासुदेव, सात्यकि, धृष्टद्युम्न, शिखंडी आणि जो केवल संकल्पानेंच स्वर्ग व पृथ्वी दग्ध करण्यास समर्थ आहे, असा इंद्रतुल्य युधिष्ठिर यांच्याशीं युद्ध करण्याची जर दुर्योधन इच्छा करीत असेल, तर पांडवांची सर्व अर्थसिद्धि झालीच, म्हणून समजावी. युद्धांत सर्व कौरवांचा संहार करून समग्र पृथ्वीचें राज्य पांडव संपादन करतील. त्यापेक्षां युद्ध न करतां त्यांचें न्याय्य अर्धें राज्य त्यांना देणेंच हितावह आहे. तरीहि तूं पांडवांच्या स्वार्थासाठीं युद्धाला प्रवृत्त होऊं नको. परंतु तुला जर अर्धें राज्य देणें रुचत नसेल, तर खुशाल युद्धाला उभा रहा.

धर्मशील युधिष्ठिर वनवासाला गेला असतां, त्यानें वनांत जसें दुःख भोगलें, तसेंच दुःख युद्धांत मरण आलें असतां गतप्राण झालेल्या दुर्योधनाला प्राप्त होवो. ह्री, ज्ञान, तप, दम, शौर्य, धर्मरक्षण व धन यांनीं युक्त असलेल्या धर्मराजावर हा अन्यायानें वागणारा दुरात्मा दुर्योधन प्रभुत्व गाजवीत आहे.

युधिष्ठिर प्रणिपात, आर्जव, तप, दम, धर्मरक्षण इत्यादि बलानें जरी संपन्न आहे, तरी तो कपटानें फसला जातो. सत्यनिष्ठ असलेला हा आमचा राजा दीर्घकाल क्लेश भोगीत असतांहि ते तितिक्षेनें सहन करीत आहे. परंतु हा जितेंद्रिय ज्येष्ठ पांडव आपला फार वर्षें नियमन केलेला क्रोध जेव्हां प्रकट करील व त्या घोर क्रोधाग्नीचा कौरवांवर वर्षाव करील, तेव्हां त्या मूढमति धार्तराष्ट्राला युद्धाचा पश्चात्ताप होईल. ज्याप्रमाणें ग्रीष्म-ऋतूमध्यें प्रदीप्त झालेला अग्नि तृणाला जाळतो, त्याप्रमाणें युधिष्ठिर आपल्या क्रोधानें दीप्त झालेल्या नुसत्या दृष्टिक्षेपानेंच दुर्योधनाचें सैन्य दग्ध करील.

हा भयंकर वेगवान् असलेला भीमसेन अतिशय अमर्षी आहे. हातांत गदा घेऊन जणुकाय क्रोधरूपी विषाचें वमनच करणारा तो रथस्थ वृकोदर जेव्हां

दुर्योधनाच्या दृष्टीं पडेल, तेव्हां त्या धार्तराष्ट्राला या युद्धाविषयीं पश्चात्ताप होईल. ज्यावेळीं आयुधांनीं सज्ज झालेला भीमसेन सैन्याच्या अग्रभागीं स्थित होऊन शत्रुसैन्याचा अंतकाप्रमाणें संहार करील, तेव्हां त्या दुर्योधनाला माझ्या या वचनाचें स्मरण होईल.

त्याचप्रमाणें भीमसेनानें पर्वतशिखराप्रमाणें प्रचंड गजांचा निःपात केला असतां कुंभांतून वहाणाऱ्या जलाप्रमाणें त्यांच्या भग्न झालेल्या गंडस्थलांतून रक्ताचा प्रवाह वहात आहे, असें जेव्हां दुर्योधनाच्या दृष्टीं पडेल व गायींच्या कळपांत शिरणाऱ्या महासिंहाप्रमाणें भीमस्वरूपी भीमसेन हातांत गदा घेऊन धार्तराष्ट्राच्या सैन्यांत प्रवेश करून त्याचा वध करील, तेव्हां त्या गर्विष्ठ दुर्योधनाचे नेत्र उघडतील.

ज्यावेळीं कृतास्त्र भीमसेन महाभय उत्पन्न झालें असतां निर्भयपणें युद्धांत शत्रुसैन्यांचें मर्दन करील, त्यावेळीं तो वीर एका रथानें अप्रतिम रथौघ व पदातींचे संघ यांचा गदाप्रहारानें नाश करून टाकील. हा महाबाहु कौंतेय हत्तींच्या गळ्यांत व पायांत पाश घालून त्यांना मृत्यूप्रमाणें ओढील आणि परशूनें जसें वन कापावें, तसा धार्तराष्ट्राच्या सैन्याचा छेद करील. तो पराक्रमी वायुनंदन अग्नीनें दग्ध केलेल्या तृणगृहमय ग्रामांप्रमाणें धृतराष्ट्रपुत्रांची आणि विद्युल्लतेनें दग्ध होणाऱ्या पिकलेल्या शेताप्रमाणें विपुल सैन्याची वाताहात उडवील; त्याचप्रमाणें आपल्या प्रमुख योद्धयांचा वध झाल्यामुळें प्रगल्भ योद्धयांच्या अभावीं सर्व सैनिक भयार्त होऊन युद्धपराङ्मुख होतील, तेव्हां भीमसेनाच्या शस्त्राग्नीनें दग्ध झालेलें आपलें सैन्य पाहून दुर्योधनाला या युद्धाचा पश्चात्ताप होईल.

हा नकुल विचित्र युद्ध करण्यांत कुशल आहे. तो दोन्ही हातांनीं शरसंधान करितो. तो माद्रेय जेव्हां दोन्ही बाजूला प्रमुख रथ्यांचा ढीग रचील, तेव्हां हा धार्तराष्ट्र सावध होईल. अरे, सर्वथा सुखार्ह असलेल्या या नकुलानें दीर्घकाल वनांतील क्लेशकर कठिण शय्येवर मोठ्या दुःखानें शयन केलें आहे. तो वीर क्रुद्ध सर्पाप्रमाणें जेव्हां विषाचें वमन करील तेव्हां धार्तराष्ट्राला या युद्धाचा दुष्परिणाम कळून येईल.

हे सूता, धर्मराजानें युद्धासाठीं बोलाविलेल्या ज्या पार्थिवांनीं आपले प्राण त्यास अर्पण केले आहेत, ते सर्व नृपाल शुभ्र रथांतून कौरवसैन्यावर चाल

करून येत आहेत, असें जेव्हां पाहील, तेव्हां दुर्योधन या युद्धाविषयीं पश्चात्ताप पावेल.

हे संजया, त्याचप्रमाणें हे प्रतिविंध्यादि द्रौपदीचे पांच पुत्र कृतास्त्र आहेत. ते कुमार जरी बाल असले, तरी त्यांचा पराक्रम प्रौढासारखा आहे. ते शूर आपले प्राण टाकून कौरवांवर जेव्हां धांवून जातील, तेव्हां दुर्योधनाला युद्धाचा अनुताप होईल.

ज्यावेळीं हा वध करण्यास उद्युक्त झालेला सहदेव सुवर्णाच्या दीर्घ तंतूंनीं बनविलेल्या आणि शिक्षित व वेगवान् अश्वांनीं युक्त अशा निःशब्द रथांत बसून आपल्या शरौघानें राजांच्या मस्तकांचा छेद करील, आणि समरांगणांत महाभय उत्पन्न झालें असतां कृतास्त्र असलेला तो माद्रीपुत्र रथांत बसून सर्व दिशांमध्यें धांवून जात असलेला दिसेल, तेव्हां त्याला या युद्धाचा पश्चात्ताप होईल. संजया, हा सहदेव अकार्याविषयीं लज्जा बाळगणारा, शस्त्रनिपुण सत्यवादी, महाबलाढ्य सर्व धर्मांनीं युक्त, चपल व शरवृष्टि करण्यांत निष्णात आहे. तो शूर माद्रीनंदन शकुनीवर चालून जात असतां, अनेकांचा संहार करील.

त्याचप्रमाणें हे द्रौपदेय महाधनुर्धर, शूर व रथयुद्धांत प्रवीण आहेत. ते जेव्हां विषारी घोर सर्पांप्रमाणें समरांत दुर्योधनाच्या दृष्टीं पडतील, तेव्हां त्याला या युद्धापासून होणारे अनर्थ दिसून येतील.

हा अभिमन्यु कृष्णतुल्य अस्त्रवेत्ता आहे. शत्रूंच्या वीरांचा संहार करणारा हा सौभद्रेय मेघाप्रमाणें शत्रूंवर शरवृष्टि करील. हा सुभद्रापुत्र बाल जरी असला तरी त्याचा पराक्रम एखाद्या प्रौढ वीरासारखा आहे. तो इंद्रतुल्य कुमार जेव्हां शत्रुसैन्यावर मृत्यूसारखी झडप घालील, तेव्हां दुर्योधन या युद्धाविषयीं पश्चात्ताप पावेल.

हे सूता, 'प्रभद्रक' नांवाचे यादवकुमार सिंहासारखे पराक्रमी आहेत. ते युद्धविशारद असून अतिशय शीघ्रगामी आहेत. ते दुर्योधनाच्या सैन्याला उधळून देतील. तसेच हे दोघे वृद्ध महारथ विराट व द्रुपद पृथक् पृथक् सैन्यांनीं कौरवांचा त्यांच्या सैन्यासह पराभव करतील. द्रुपदराजा अस्त्रनिपुण आहे. तो रथारूढ होऊन आपल्या बाणांनीं शत्रूंच्या तरुण योद्ध्यांचीं मस्तकें तोडून त्यांचा ढिग रचील आणि हा परवीरांचा संहार करणारा विराट

आपल्या सदाचरणी मत्स्यसेनेसह शत्रुसैन्यांत प्रवेश करून त्यांचें मर्दन करील, त्यावेळीं दुर्योधनाच्या डोळ्यांत प्रकाश पडेल.

मत्स्यराजाचा ज्येष्ठ पुत्र मोठा सज्जन आहे. तो विराटपुत्र पांडवांसाठीं सज्ज होऊन समरांगणांत जाईल व युद्धाच्या अग्रभागीं जेव्हां दुर्योधनाच्या दृष्टीं पडेल, तेव्हां दुर्योधनाची युद्धाची हौस पूर्ण होईल.

कौरवांचा श्रेष्ठ योद्धा जो शान्तनव भीष्म त्याचा युद्धामध्यें शिखंडीच्या हातून पराभव झाला असतां आमचे शत्रु निःसंशय जिवंत रहाणार नाहींत, हें मी तुला सत्य सांगतों. कवच चढवून सज्ज झालेला शिखंडी योद्ध्यांचीं शिरकमलें तोडून त्यांच्या राशी पाडील व आपल्या रथाच्या दिव्य अश्वाच्या पदाघातांनीं अनेक रथौघांना तुडवून टाकीत भीष्मावर जेव्हां चाल करून जाईल, तेव्हां दुर्योधनाचा दर्प उतरेल.

बुद्धिमान् द्रोणाचार्यांनें ज्याला गुह्य अस्त्रविद्या दिली आहे, त्या धृष्टद्युम्नाला जेव्हां दुर्योधन सृंजयांच्या सैन्याच्या अग्रभागीं पाहील, आणि तो अप्रमेय सेनापति शरांनीं कौरवांना विद्ध करीत द्रोणावर चाल करून जाईल, तेव्हां त्या सुयोधनाला युद्धाविषयीं खेद होईल.

हे संजया, ह्रीमान्, बुद्धिमान्, बलवान्, मनस्वी, लक्ष्मीवान् आणि सोमकांमध्यें श्रेष्ठ, असा वृष्णिसिंह वासुदेव ज्याचा अग्रणी आहे, अशा अजातशत्रूला कोणताहि शत्रु सहन करण्यास समर्थ नाहीं. तस्मात् तूं दुर्योधनाला जाऊन सांग कीं, तूं राज्याची इच्छा करूं नको. कारण सात्यकीसारखा अद्वितीय युद्धमंत्री आमच्या पक्षाला लाभला आहे. त्याच्यासारखा निपुण मंत्री जर आमच्या बाजूला नसता, तर कदाचित् तुमचा जय संभवला असता. तो शिनीचा नप्ता महाबलाढ्य, निर्भय व परम अस्त्रवेत्ता आहे. अशाप्रकारचा तो शत्रुमर्दक सात्यकि मेघाप्रमाणें शरांची वृष्टि करून शत्रूंच्या प्रमुख वीरांना जेव्हां आच्छादून टाकील, तेव्हां धार्तराष्ट्राला या युद्धाचा पश्चात्ताप होईल.

तो दीर्घबाहु धनुर्धर युद्धाचा निश्चय करून जेव्हां रणांगणांत जाईल, तेव्हां सिंहाचा वास येतांच गायींचा कळप जसा इतस्ततः भ्रमण करूं लागतो, तसे सर्व शत्रु रणांतून पळ काढतील. तो महात्मा शिनींचा अधिप गिरींचा भेद व सर्व लोकांचा संहार करणारा आहे. तो क्षिप्रहस्त तेजस्वी वीर स्वर्गांत स्थित असलेल्या सूर्याप्रमाणें भासतो. श्रीकृष्णाजवळ विस्मयकारक, सूक्ष्म, रमणीय व

योग्यप्रकारें शिक्षित घेतलेली अशी अद्भुत अस्त्रविद्या आहे. परंतु या सर्व गुणांनीं युक्त असलेला हा कृष्णाचा अस्त्रलाभ सात्यकीनेंहि प्राप्त करून घेतलेला आहे. अशा प्रकारचा युद्धविशारद सात्यकि जेव्हां आपल्या चार शुभ्र अश्वांनीं युक्त असलेल्या सुवर्णमय रथांत बसून रणांगणांत जाईल, तेव्हां त्याचा तो रथ दृष्टीं पडला म्हणजे तो मंदमति दुर्योधन शोकसंतप्त होईल.

माझा हा रत्नजडित सुवर्णाचा रथ शुभ्र अश्वांनीं युक्त होऊन जेव्हां रणांत प्रवेश करील व उग्र कपिध्वजानें शोभणारा तो माझ्यासह केशवानें अधिष्ठित आहे, असें दृष्टीं पडेल आणि मी त्या महायुद्धांत गांडिवधनुष्यावर गुण चढविला असतां त्याचा वज्रतुल्य टणत्कार कानीं पडेल, तेव्हां तो दुर्मति व हीन सहायानें संपन्न असलेला मूढ दुर्योधन 'नको हें युद्ध' असें म्हणूं लागेल!

ज्याप्रमाणें मेघांपासून घोररूप विद्युत्स्फुलिंग इतस्ततः पसरावे, त्याप्रमाणें माझ्या गांडिव धनुष्यापासून तीक्ष्ण बाण अविच्छिन्न धारारूपानें समंततः पसरत आहेत व ते सहस्रशः शत्रूंच्या मर्मांचा छेद करीत आहेत, गांडिवाच्या प्रत्यंचेपासून वेगानें सुटणारे बाण अश्व, गज व कवचें चढविलेले पदाति यांचें जीवन हरण करीत आहेत असें पाहील, त्यावेळीं त्या दुर्बुद्धि दुर्योधनाला त्याचें जीवितहि नकोसें होईल. ज्यावेळीं तो मंदबुद्धि कौरव त्याच्या वीरांनीं सोडलेल्या तीक्ष्ण बाणांचा माझे उग्र शर छेद करीत आहेत व मीं आपल्या हस्तलाघवानें परतविलेले शत्रूंचे बाण उलट शत्रुसैन्यांत प्रवेश करून त्याचाच नाश करीत आहेत, असें पाहील आणि पक्षी वृक्षाग्रावरून जशीं फळें पाडवितात, त्याप्रमाणें माझ्या हातांतून सुटलेले 'विपाठ' बाण कौरवसैन्यांतील तरुण वीरांच्या मस्तकांच्या राशी पाडीत आहेत असें त्याच्या दृष्टीं पडेल तेव्हां त्या गांधारीपुत्राला स्वतःचें सर्व दुष्कृत्य आठवेल.

रथ, अश्व व महागज, यांवर आरूढ झालेल्या महायोद्धयांना मीं आपल्या तीक्ष्ण बाणांनीं रणांगणांत लोळविलें आहे, हें पाहूनच तो दुरात्मा देहभान विसरेल ! मीं भात्यांतून बाहेर काढलेलें दिव्य अस्त्र पाहूनच पळ काढणाऱ्या धृतराष्ट्रपुत्रांना जेव्हां तो अवलोकन करील, तेव्हां त्या दुर्मतीला मोठा अनुताप होईल. ज्यानें आपलें मुख उघडलें आहे, अशा काळाप्रमाणें मी धनुष्य वांकवून व त्यांवर देदीप्यमान बाण दोन्ही हातांनीं जोडून चतुरंग सेनेवर त्यांचा वर्षाव करीन आणि त्यामुळें भयभीत झालेले योद्धे संमूढ होऊन दश-दिशांत पळत आहेत, असें जेव्हां तो दुरात्मा पाहील तेव्हां तो मूढ होईल.

सर्व दिशांतून संचार करणाऱ्या माझ्या रथवेगानें उडालेल्या धूलीनें व्याकुल झालेलें व गांडीवधनुष्यापासून सुटलेल्या शरांनीं विद्ध झालेलें कौरवसैन्य दिङ्मूढ होऊन इतस्ततः पळूं लागेल. अश्वादि वाहनांचा संहार झाल्यामुळें श्रांत, भयार्त व तृषाक्रांत झालेले वीर व वाहनें विह्वल होऊन आक्रोश करूं लागतील, मारले जाणारे व मेलेले योद्धे आणि ज्यांचे केंस, अस्थि व मस्तकांच्या कवट्या यांच्या राशि सर्वत्र पसरल्या आहेत, असे सैनिक, प्रजापतीच्या वाजपेय यज्ञांतील सतरा पशूंप्रमाणें अमंगल दिसूं लागतील.

त्या महायुद्धांत वासुदेव, गांडीवधनुष्य, दिव्य पांचजन्य शंख, चार दिव्य शुभ्र अश्व, दोन अक्षय भाते, देवदत्त शंख आणि मी असे जेव्हां शत्रूंच्या दृष्टीं पडूं तेव्हां तो कौरव हळहळूं लागेल.

संजया, न्यायतः आम्हांला द्यावयाचें राज्य न दिल्यामुळें हे धार्तराष्ट्र वस्तुतः दस्यु[1] म्ह० चोरच आहेत. या दस्युसंघाचा विध्वंस करण्यासाठीं, आणि युगांतसमयीं शत्रूंचा संहार झाला असतां नवीन धर्मप्रधान काल प्रवृत्त करण्यासाठीं मी या सर्व कौरवांना अग्नीप्रमाणें दग्ध करीन. त्यावेळीं ऐश्वर्यभ्रष्ट झाल्यामुळें क्रुद्ध व नाश झाल्यामुळें कांपणारा मंदमति दुर्योधन भ्राते, सैन्य व भृत्य यांसह कृतकर्मांचें फल भोगील.

हे सूता, एकदा मी पूर्वाह्णकालीं जलांत उभा राहून संध्या-वंदनादि करीत असतां एक मनोज्ञ विप्र मजकडे आला व म्हणाला—" हे पार्था, तुला शत्रूंशीं युद्ध करून दुष्कर कर्म करावयाचें आहे. हरित अश्वांनीं युक्त असलेला वज्रधर इंद्र युद्धांत अग्रभागीं अदृश्य राहून शत्रूंचा वध करील किंवा सुग्रीव अश्वांनीं युक्त असलेल्या रथांतून वासुदेव मागल्या बाजूनें तुझें रक्षण करील. या दोहोंतून इष्ट असलेला एक वर मागून घे."

संजया, तेव्हां मीं ' या युद्धांत वज्रधर इंद्रापेक्षां वासुदेवच माझा साह्यकर्ता असावा ' असा वर मागून घेतला. त्यामुळें मला श्रीकृष्णाचें साह्य लाभलें आहे. दस्यूंचा वध करण्यासाठीं केशवाचें साह्य मला मिळावें, असेंच दैवाला विहित असावें असें मला वाटतें. स्वतः युद्ध न करणाऱ्या श्रीकृष्णानें मनानेंहि ज्या

१ ' परप्रतिग्रहमभिमन्यते स्तेनो भवति ' म्ह० दुसऱ्याच्या वस्तूचा अपहार करणारा चोर होय, असें स्मृतिवचन आहे.

पुरुषाच्या जयाची आकांक्षा केली असेल तो इंद्रासह सर्व देवांचाहि पराभव करील, मग मानवांविषयीं काय सांगावें !

हे गावल्गणे, जो कोणी युद्धांत तेजस्वी व अत्यंत शूर वासुदेवाला जिंकण्याची इच्छा करील, तो मूर्ख आपल्या हातांनीं अनंत महासागर तरून जाण्याचाच अविचार करील. ज्याप्रमाणें एखाद्या मूढानें कैलासपर्वताच्या अतिशय कठिण शिलेवर जोरानें हाताची चापट मारली असतां त्याचा तो हातच नखांसह विदीर्ण होतो, परंतु त्यामुळें त्या पर्वताची यत्किंचित्‌हि हानि होत नाहीं, त्याचप्रमाणें वासुदेवाशीं युद्ध करणाराची स्थिति होईल. किंवा दोन हातांनीं प्रदीप्त अग्नीची शांति, चंद्र-सूर्यांचें हातानें निवारण आणि अमृताचें हरण या गोष्टी जशा असाध्य तसेंच केशवाला रणांत जिंकणें अशक्य आहे.

या मधुसूदनानें युद्धांत भोजांचा एका रथानें पराभव करून आपल्या यशानें देदीप्यमान होणाऱ्या रुक्मिणीचें हरण करून तिला वरिलें आणि त्याच साध्वीनें महात्म्या रौक्मिणेयाला जन्म दिला.

देवतांनाहि ललामभूत असलेल्या ‘सुदर्शन’-नामक राजाला नग्नजिताच्या पुत्रांनीं बद्ध केलें होतें, पण या कृष्णानें त्या गांधारराजांचें मर्दन करून सुदर्शनाला मुक्त केलें. याच मुकुंदानें आपल्या वक्षःस्थलाच्या आघातानें पांड्यराजाला गतप्राण केलें. तसाच संग्रामांत कलिंगाचा निःपात केला. या वासुदेवानें दग्ध केलेली वाराणसी नगरी अनेक वर्षें अनाथ होऊन राहिली. इतरांना अजिंक्य असलेल्या ‘एकलव्य’-नामक निषादराजाशीं युद्ध करण्याची हा नेहमीं इच्छा करीत होता, पुढें एकदा तो निषादराज याच्या समोर आला, तेव्हां जंभदैत्य स्वतःच केलेल्या शैलाघातानें जसा भूमीवर मरून पडला, त्याप्रमाणें कृष्णानें प्रहार केलेला तो निषादराज मृत होऊन भूमीवर पडला. त्यानंतर वृष्णि व अंधक यांच्या समूहांत सभेमध्यें स्थित असलेल्या उग्रसेनाच्या अति दुष्ट पुत्राला त्यानें मारिलें. त्यावेळीं याला एकट्या बलदेवाचेंच साह्य होतें. तथापि या महात्म्यानें सिंहासनस्थ कंसाचा वध करून उग्रसेनाला राज्य दिलें.

या देवकीनंदनानें आकाशामध्यें स्थित असलेल्या सौभाशीं युद्ध केलें. मायेनें युद्ध करणाऱ्या शाल्वराजाशीं यानेंहि मायायुद्ध केलें. त्या शाल्वानें याच्यावर शतघ्नी शक्ति सोडली, पण या वीरानें तिला चेंडूप्रमाणें आपल्या दोन्ही हातांनीं झेलून धरिलें. अशा वीराला कोणता मर्त्य युद्धांत सहन करील !

असुरांचें 'प्राग्जोतिष' या नांवाचें एक दुर्गम, असह्य व घोर नगर होतें. त्यांत रहाणाऱ्या महाबलाढ्य भूमिपुत्र नरकासुरानें एकदा अदितीचीं दोन शुभ रत्नजडित कुंडलें हरण केलीं. मृत्यूला न भिणारे इंद्रादि सर्व देव युद्धामध्यें त्याला सहन करूं शकले नाहींत. तेव्हां या केशवाचा प्रसिद्ध पराक्रम, बल व अनिवार्य अस्त्र यांचा विचार करून व दस्यूंचा नाश करण्याचा याचा स्वभाव ओळखून देवांनीं नरकासुराचा नाश करण्यासाठीं याची योजना केली. तेव्हां सर्व उपस्थित कार्यांचा निर्वाह करण्यास समर्थ असलेल्या या वासुदेवानें नरकासुराच्या वधाचें दुष्कर कार्य करावयाचेंहि स्वीकारलें.

त्यानें निर्मोचन नगरामध्यें असुरांचे लोहमय तीक्ष्ण पाश तोडून साठ सहस्र असुरांचा संहार केला. 'ओघ'-संज्ञक राक्षसाला मारून, 'मुर'-दैत्याचा नाश करून हा त्यांच्या निर्मोचन नगरींत शिरला. महाबलाढ्य भौमासुराचें या अतिबल कृष्णाशीं त्या नगरींतच युद्ध झालें. त्या संग्रामांत वायूनें उन्मूलन केलेल्या कर्णिकार वृक्षाप्रमाणें कृष्णानें ज्यावर असह्य प्रहार केला आहे, असा तो भौम नरकासुर भूमीवर गतप्राण होऊन पडला. याप्रमाणें भौम, नरक व मुरदैत्य यांचा नाश करून कृष्णानें अदितीचीं रत्नकुंडलें परत मिळविलीं आणि विजयश्री व यश यांनीं युक्त असलेला हा विद्वान् देवांकडे परत आला.

या मधुसूदनानें रणांत केलेलें तें घोर कर्म पाहून देवांनीं अनेक वर दिले. ते म्हणाले—"हे विष्णो, युद्ध करीत असलेल्या तुला केव्हांहि श्रम होणार नाहींत. आकाश व जल यांमध्येंहि तुझा संचार होईल. तुझ्या शरीरावर शत्रूंचीं शस्त्रें क्षत करूं शकणार नाहींत."

हे सूता, देवांच्या या वरांनीं हा जनार्दन कृतार्थ झाला आहे. अशाप्रकारच्या महाबलाढ्य व अप्रमेय वासुदेवाच्या ठिकाणीं गुणसंपत्ति सदैव वास करिते. पण तो मूढ धार्तराष्ट्र अशा या असह्य व अनंत वीर्यवान् विष्णूला जिंकण्याची इच्छा करीत आहे. तो दुरात्मा या महात्म्याला बद्ध करून ठेवण्याचे संकल्प सर्वदा करीत असतो. पण हा उदारात्मा कृष्ण आम्हां पांडवांकडे दृष्टि देऊन सर्व सहन करीत आहे. हा दुर्योधन मी व कृष्ण यांच्यामध्यें भेद उत्पन्न करून आम्हांमध्यें कलह लावण्याचा प्रयत्न करीत आहे. या उपायानें कृष्णाचें पांडवांवरील ममत्व कमी करतां येणें शक्य आहे, असें तो मूढ समजतो. पण

तो दुरात्मा कुरुक्षेत्रांतील युद्धभूमींत प्राप्त झाल्यावर त्याला वस्तुस्थिति कळून येईल.

हे संजया, युधिष्ठिराचें राज्य परत मिळण्याची इच्छा करणारा मी वस्तुतः माझे शत्रु नसलेलेहि राजा शांतनुपुत्र भीष्म, पुत्रासह द्रोण व शारद्वत् कृप यांना नमस्कार करून त्यांच्याशीं युद्ध करीन. कारण जो पापबुद्धि दुर्योधनाचा पक्ष घेऊन पांडवांशीं युद्ध करील, त्याला मृत्यूनेंच ग्राशिलें आहे व त्याचें निधन समीप आलें आहे, असें मी समजतों. दुर्योधन, शकुनि, कर्ण इत्यादि दुरात्म्यांनीं आम्हां राजपुत्रांना कपटद्यूतांत जिंकलें व दीर्घ कालपर्यंत कष्टकर वनवास भोगावयास लाविला. आम्हीं एक वर्ष अज्ञातवासाचे क्लेश भोगले. असें असतांना आतां पांडूचे पांच पुत्र जिवंत असेपर्यंत राज्यपदावर आरूढ झालेले धृतराष्ट्राचे पुत्र निर्भयपणें सुखोपभोग कसे घेऊं शकतील !

महेंद्रप्रभृति देवांचें साह्य घेऊन त्या दुरात्म्यांनीं युद्ध करणाऱ्या आम्हांला जर जिंकिलें, तर धर्म व्यर्थ आहे, त्यापेक्षां अधर्माचरणच श्रेष्ठ आहे, सत्कर्मांचा कांहीं उपयोग नाहीं, असेंच म्हणावें लागेल ! हा पुरुष जर कर्मबद्ध नसेल किंवा आम्ही जर धर्मतः कौरवांहून श्रेष्ठ नसूं, तरच त्यांचा जय होईल !

मी वासुदेवाच्या साह्यानें सर्व परिवारांसह दुर्योधनाचा नाश करण्याची प्रतिज्ञा करीत आहें. आम्हीं प्रतिज्ञेचें पालन केल्यावरहि आमचें राज्य परत न देणें व पूर्वीं कपट द्यूतानें आमचें राज्य हरण करणें, यांत जर कांहीं पाप नसेल व मनुष्यानें आचरलेलें पुण्यकर्म जर निष्फल असेल, तर माझी प्रतिज्ञा मिथ्या होईल. पण त्या दुरात्म्याच्या प्राचीन व आधुनिक पापाचा विचार केला असतां कौरवांचा पराभव होणेंच सर्वथा न्याय्य आहे. यास्तव हे संजया, धृतराष्ट्राच्या सभेंतील सर्व कौरवांना संबोधून तूं माझा हा संदेश त्यांस सांग. धृतराष्ट्राचे पुत्र जर युद्ध करतील तर जिवंत रहाणार नाहींत. युद्ध न करतील, तरच कांहीं दिवस सुख भोगतील. युद्धामध्यें त्यांचा एकहि वीर जिवंत रहाणार नाहीं. मी कुंतीपुत्र अर्जुन कर्णासह सर्व धृतराष्ट्रपुत्रांना मारून कौरवांचें सर्व राज्य जिंकून घेईन. यास्तव तुमच्यांतील ज्यांचें जें कर्तव्य अवशिष्ट असेल, तें तुम्ही करून घ्या. हे कौरवहो, युद्धाला आरंभ होईपर्यंत तुम्ही स्त्रीप्रभृति इष्टभोग भोगून घ्या.

आमच्या आश्रयाला वृद्ध, शीलवान्, कुलीन व बहुश्रुत असे अनेक ब्राह्मण आहेत. त्यांना संवत्सराचें उत्तम ज्ञान असून ते ज्योतिषशास्त्रांत पंडित व

नक्षत्रयोगाचा निश्चय करणारे आहेत. ते उच्च-नीच दैवयुक्त रहस्य जाणतात भविष्यार्थांचें ज्ञान करून देणारीं शैवागमप्रसिद्ध सर्वतोभद्रादि चक्रें काढून कोणतें नक्षत्र कोणत्या ग्रहानें विद्ध झालें आहे व त्याचें फल काय आहे, याचा ते सतत विचार करीत असतात. त्यांनीं कुरु-सृंजयांचा फार मोठा क्षय होऊन पांडवांचा जय होणार, असें भविष्य वर्तविलें आहे.

ज्याप्रमाणें आमचा ज्येष्ठ भ्राता अजातशत्रु शत्रूच्या निग्रहाविषयीं निःशंक असून आमचा राज्यरूपी अर्थ सिद्धच आहे, असें मानितो, त्याचप्रमाणें भूत-भविष्यत् जाणणारा हा वृष्णिसिंह जनार्दनहि युद्धांतील जय-पराजया-विषयीं कधींच साशंक होत नाहीं. मीं स्वतःहि सावधान चित्तानें विचार करून या युद्धाचा परिणाम काय होईल, याचा सतत विचार करितों. पण माझी योगप्रभावानें युक्त असलेली दृष्टि कुंठित होत नाहीं. धृतराष्ट्रपुत्रांनीं युद्ध आरंभिल्यास त्यांचा नाश होणार असेंच ती पहाते.

मीं गांडीवधनुष्याला स्पर्श न करतांच तें सज्ज होतें. त्याच्या गुणाला स्पर्श केल्यावांचूनच त्याचा टणत्कार होऊं लागतो. माझे दिव्य बाण भात्यांतून आपोआप बाहेर पडूं लागतात. जीर्ण त्वचा सोडून बाहेर पडणाऱ्या महा-सर्पाप्रमाणें माझा तीक्ष्ण खड्ग कोशांतून वर उसळतो. ‘ हे किरीटिन्, तुझा रथ केव्हां जोडला जाणार ’ असे ध्वजाग्रावर होणारे भयंकर शब्द माझ्या कानीं पडतात. कोल्हे व भालू यांचे संघ रात्रीं कर्कश आक्रोश करितात. अंतरिक्षांतून राक्षस खालीं गळून पडतात. मृग, शृगाल, मयूर, काक, गृध्र बक, आस्वलें इत्यादि पशु व पक्षी माझा श्वेत अश्वांनीं युक्त असलेला रथ पाहून त्याच्या मागोमाग पळत सुटतात.

हे संजया, या सर्व चिह्नांवरून मी तुला प्रतिज्ञेनें सांगतों कीं, मी एकटाच पृथ्वीवरील सर्व योद्ध्यांवर शरवृष्टि करून त्यांना यमलोकीं पोंचवीन. ग्रीष्म-ऋतूंत प्रदीप्त झालेला अग्नि अरण्याला जसा जाळतो, त्याप्रमाणें मी भिन्न भिन्न अस्त्रमार्गांचा स्वीकार करून दुर्योधनाची सेना दग्ध करीन. इंद्रानें मला स्थूणाकर्ण, पाशुपत महास्त्र व ब्राह्म अस्त्र दिलें आहे. यास्तव कौरवांनीं माझ्याशीं युद्धाचा प्रसंग आणूं नये, हेंच उत्तम पक्ष होय. मी कौरवांचा वध करण्याच्या इच्छेनें एकदा सज्ज झालों म्हणजे कौरवांच्या प्रजेंतील एका व्यक्तीलाहि मी जिवंत ठेवणार नाहीं.

बा गावलाणे, असें जरी आहे, तरी कौरव व पांडव यांच्या वैराची शांति व्हावी, हाच माझा श्रेष्ठ व निश्चित आशय आहे, असें तूं त्यांना सांग. समरांत विजय मिळविणें हेंच ज्यांचें कर्म आहे, ते पांडव देवांशीं संग्राम करूनहि विजयीच होणार, यांत मुळींच संशय नाहीं. पण हा धृतराष्ट्राचा दुर्बुद्धि पुत्र हट्टानें अशा पांडवांशींच कलह करण्याची इच्छा करीत आहे. तेव्हां त्याला कसा मोह पडला आहे, तो आतां पहा.

संजया, मी तुला अखेरची एकच गोष्ट सांगतों ती ऐक. वृद्ध शान्तनव भीष्म, कृप, पुत्रासह द्रोण व बुद्धिमान् विदुर हे सर्व जें सांगतील, तेंच होवो. आणि सर्व कौरव या लोकीं दीर्घकाल जिवंत राहोत. ५. ५. ४८.

अध्याय ४९ वा.

[१ वासुदेव आणि अर्जुन हे नर-नारायणाचे अवतार आहेत असें भीष्माचें सभेंत कथन. २ कर्णाची निंदा. ३ द्रोणाचा भीष्ममतानुसार पांडवांशीं सख्य करण्याविषयीं उपदेश.]

(१) वैशंपायन—हे भारता, त्या सभेंत जमलेल्या सर्व नृपालांसमक्ष शांतनव भीष्म दुर्योधनाला असें वचन बोलला—पूर्वी एकदा बृहस्पति व उशना-शुक्र हे दोघे ब्रह्मदेवाकडे गेले. त्यांच्याबरोबर इंद्रासह मरुत् अग्नीसह वसु, आदित्य, साध्य, स्वर्गांतील सप्तर्षि, विश्वावसु गंधर्व, शुभ अप्सरागण इत्यादि सर्व होते. ते लोकवृद्ध पितामहाला नमस्कार करून त्याच्या सभोंवार जाऊन बसले. त्यावेळीं स्वतेजानें जणुकाय सर्वांचें मन व तेज आकर्षण करणारे पूर्वदेव नर-नारायण ऋषि त्यांच्यापासून दूर बसले होते. त्यांना पाहून बृहस्पतीनें ब्रह्मदेवाला प्रश्न केला कीं, हे भगवन्, हे दोघे कोण आहेत ! हे आपली परिचर्या कां करीत नाहींत ! तें मला सांगा.

ब्रह्मदेव—हे ब्रह्मन्, हे दोघे महा बलाढ्य तपस्वी नर-नारायण आहेत. हे पुराण ऋषि आपल्या देदीप्यमान तेजानें द्यावा-पृथ्वीला प्रकाशित करून सर्वांना व्यापून येथें अलिप्त होऊन बसले आहेत.

हे दोघे मृत्युलोकांतून ब्रह्मलोकीं आले आहेत. हे महात्मे अतिशय बलाढ्य व पराक्रमी आहेत. स्वतःच्या तपःप्रभावानें उत्कर्ष पावलेल्या या उभयतां पुराण-ऋषींनीं आपल्या कर्मानें सर्व लोकांना संतोषविलें आहे. हे दोघेहि

तपस्वी देव-गंधर्वांना पूज्य असून ते महाप्राज्ञ आहेत. वस्तुतः ते दोघे एकच आहेत, परंतु असुरांचा नाश करण्यासाठीं त्या परंतपांनीं द्विधारूप धारण केलें आहे.

वैशंपायन—जनमेजया, ब्रह्मदेवाचें हें भाषण ऐकून जेथें ते दोघे नर-नारायण तप करीत होते, तेथें बृहस्पतिप्रभृति देवगणांसह शक्र गेला. त्यावेळीं देवासुरांच्या युद्धांत देवांना भय उत्पन्न झालें होतें, म्हणून इंद्रानें त्या महात्म्याच्या समीप जाऊन वराची याचना केली. तेव्हां ते तपस्वी त्याला ‘ इष्ट वर मागून घे ’ असें म्हणाले. त्यावर इंद्रानें ‘आम्हांला या युद्धांत साह्य करा ’ असा वर मागितला.

तो ऐकून ते दोघे सनातन ऋषि म्हणाले—“ ठीक आहे, आम्ही तुझी इच्छा पूर्ण करूं.”

नंतर इंद्रानें त्या दोघांच्या साह्यानें दैत्य-दानवांना जिंकलें. परंतप नरानें युद्धांत इंद्राच्या शत्रूंचा वध करून पौलोम, कालखंज इत्यादि सहस्रावधि दैत्यांचा संहार केला. जंभराक्षस देवांना ग्रासूं लागला असतां या अर्जुनरूपी नरानें भ्रमण करणाऱ्या अस्थिर रथांत बसून भल्ल बाणानें त्या जंभाचें मस्तक छेदून टाकिलें. हें केवढें आश्चर्य आहे बरें ! याच वीरानें समुद्राच्या परतीरावर साठ हजार निवातकवचांना रणांत जिंकून त्यांचें हिरण्यपुर छिन्नविच्छिन्न करून टाकिलें. याच महाबाहु अर्जुनानें इंद्रासह देवांना जिंकून अग्नीला खांडव वन अर्पण केलें. नारायणानेंहि इतर अनेक दैत्यांचा नाश केला आहे.

भीष्म—हे दुर्योधना, सांप्रत या लोकीं एकत्र असलेले हे महारथ कृष्णार्जुनच ‘ नर-नारायण’-नांवांनीं प्रसिद्ध असलेले पूर्वदेव आहेत. हे दोघे वीर मनुष्यलोकाला प्राप्त झाले आहेत. तरी इंद्रासह सुरासुरांनाहि अजिंक्य आहेत. हा कृष्ण नारायण असून फाल्गुन नर आहे. या नर-नारायणांचें बुद्धि-सत्त्व एकच आहे. परंतु हा एकच देव योगप्रभावानें दोन रूपें धारण करून अवतीर्ण झाला आहे. हे दोघे आपल्या पुण्यकर्मानें अक्षय लोकांना निरंतर प्राप्त होतात, परंतु जेव्हां युद्धाचा काल येतो, तेव्हां ते तेथें पुनः पुनः जन्म घेतात. तस्मात् युद्ध हेंच त्या उभयतांचें कर्तव्य आहे, असें वेदवेत्त्या नारदानें या चक्रधर वृष्णिवीराविषयीं मला सांगितलें आहे.

यास्तव बा दुर्योधना, तूं जेव्हां समरांगणांत हातीं शंख-चक्र-गदा घेतलेला केशव आणि भयंकर धनुष्य धारण केलेला अस्त्रवेत्ता अर्जुन, या दोघां सना-

तन महात्म्यांना एकाच रथावर आरूढ झालेले पहाशील, तेव्हां तुला माझ्या या वचनाचें स्मरण होईल.

(२) तूं जर माझ्या भाषणाकडे दुर्लक्ष करशील, तर कौरवांचा क्षय होण्याचा काल समीपच आला आहे, असें समज. बाबारे, तुझी बुद्धि धर्म व अर्थ यांपासून भ्रंश पावली आहे, असेंच दिसतें. तूं जर माझा हा उपदेश मनावर घेणार नाहींस, तर लवकरच तुझ्या पक्षांतील अनेक वीरांचा वध झाल्याचें तुझ्या कानीं येईल. कारण सर्व कौरव तुझ्या मतानेंच चालणारे आहेत आणि तूं तर हीनकुलोत्पन्न कर्ण, पातकी शकुनि व तुझा भ्राता दुर्मति दुःशासन या तिघांच्या मतांनीं वागत आहेत. त्या सूतपुत्र कर्णाला परशुरामानें शाप दिलेला आहे. या दुरात्म्याच्या बुद्धीनें चालणें योग्य नव्हे.

कर्ण—हे पितामह, तुमच्यासारख्या वयोवृद्धानें मला असें बोलणें उचित नव्हे. मी क्षत्रधर्मांत स्थित असून स्वधर्मापासून च्युत झालेला नाहीं; असें असतांना माझें असें कोणतें दुर्वर्तन पाहून तुम्ही माझी अशी निंदा करीत आहां ! मीं एखादें पातक केलें आहे असें या धार्तराष्ट्रांना तर ठाऊक नाहीं. मी कधींहि पापाचरण करीत नसतों. मीं या धार्तराष्ट्राचें कदापि अप्रिय केलेलें नाहीं.

मी युद्धाला आलेल्या सर्व पांडवांचा संहार करीन. कारण पूर्वींपासून विरुद्ध असलेल्या पांडवांशीं मी आतां शम कसा करावा ! मला राजा धृतराष्ट्राचें सर्व प्रिय कर्तव्य आहे. तसेंच दुर्योधनाचेंहि मला प्रिय केलें पाहिजे. कारण आज तोच राज्यपदावर स्थित आहे. मला या भीष्माचें प्रिय करावयाचें नाहीं.

वैशंपायन—राजा, कर्णाचें हें भाषण ऐकून शांतनव भीष्मानें धृतराष्ट्राला 'हे महाराज,' असें संबोधून पुनः म्हटलें—हा कर्ण नित्य 'मी पांडवांचा वध करीन' अशी आत्मश्लाघा करीत असतो, परंतु महात्म्या पांडवांचा एक षोडशांशहि या सूतपुत्राच्या अंगीं नाहीं. तुझ्या या दुरात्म्या पुत्रांवर आतां जो अनर्थ ओढवणार आहे, तें सर्व या दुर्बुद्धि सूतपुत्राच्या कर्माचें फल आहे, असें समज. तुझ्या या मंदमति सुयोधन पुत्रानें या मूर्खाला आश्रय देऊन त्या देवपुत्रतुल्य असलेल्या पांडववीरांचा अवमान केला.

त्या सर्व पराक्रमी पांडवांनीं अनेक दुष्कर कर्में केलीं आहेत. त्यांतील एकेका वीरानें पूर्वीं जीं अलौकिक कर्में केलीं, तशा प्रकारचें एक तरी कर्म या कर्णानें आजपर्यंत केलें आहे का ? विराट-नगरीमध्यें कर्णाच्या प्रिय भ्रात्याचा वध

करून धनंजयानें केवढा पराक्रम गाजविला ! पण त्यावेळीं यानें काय केलें ! अर्जुनानें सर्व कौरवांचा पराभव करून त्यांचीं वस्त्रेंहि हरण केलीं. त्यावेळीं हा राधेय काय करीत होता ! देशांतराला तर गेला नव्हता ना ! घोषयात्रेच्या प्रसंगीं गंधर्वांनीं जेव्हां तुझ्या पुत्राला बांधून नेलें, तेव्हां हा सूतपुत्र कोठें गेला होता ! मग आतां पोळासारखा व्यर्थ गर्जना कशाला करतो आहे ! त्यावेळीं भीम, महात्मा पार्थ आणि दोघे माद्रीनंदन यांनीं मिळून गंधर्वांना जिंकलें व तुझ्या पुत्राला त्यांच्या हातून सोडविलें. राजा, तुझें कल्याण असो, सर्वदा धर्मार्थाचा लोप करणाऱ्या या मृषावादी कर्णानें आजवर अशा वृथा वल्गना पुष्कळ केल्या आहेत !

(३) याप्रमाणें भीष्माचें भाषण ऐकून उदारमनाचा भारद्वाज द्रोण त्या राजसभेंत धृतराष्ट्राचा सत्कार करीत असें म्हणाला—"हे भरतश्रेष्ठा, या पितामह भीष्मानें तुला जें सांगितलें, तेंच तूं करावेंस, हेंच उचित होय. इष्टार्थलोलुप कर्णादिकांच्या वचनाप्रमाणें वागणें योग्य नव्हे. युद्धाला आरंभ होण्याच्या पूर्वींच पांडवांशीं सख्य करणें हितावह आहे, असें मला वाटतें. अर्जुनाचें जें भाषण आतां संजयानें आपल्याला निवेदन केलें, त्याप्रमाणें तो पांडव करील, यांत संशय नाहीं. या त्रिभुवनांत अर्जुनाच्या तुल्य दुसरा धनुर्धर नाहीं."

वैशंपायन—राजा, भीष्म-द्रोणांनीं असा कळकळीचा उपदेश केला. पण राजा धृतराष्ट्र त्यांच्या यथार्थ भाषणाकडे दुर्लक्ष करून संजयाला पांडवांचा वृत्तांतच विचारूं लागला. तेव्हां भीष्म-द्रोणांचा अनादर करून राजा त्यांच्याशीं नीट बोलतहि नाहीं, हें पाहून सर्व कौरव स्वतःच्या जीविताविषयीं निराश झाले. ५. ५. ४९.

अध्याय ५० वा.

[१ 'पांडवांचे साह्यकर्ते कोण आहेत' हा धृतराष्ट्राचा प्रश्न ऐकून संजयाची मूर्च्छा. २ सावध झालेल्या संजयानें पांडवपक्षांतील प्रमुख योद्ध्यांचें सभेंत केलेलें वर्णन.]

(१) धृतराष्ट्र—हे सूता, आमच्या साह्यार्थ येथें विपुल सेना जमली आहे, हें ऐकून धर्मपुत्र राजा युधिष्ठिर काय म्हणाला ! युद्धाची इच्छा करणाऱ्या युधिष्ठिरानें काय काय योजना केली आहे ! त्याच्या अनुज्ञेची अपेक्षा

करणारे कोणते भ्राते व पुत्र त्याच्या मुखाकडे पहात आहेत! माझ्या या मंदमति पुत्रांनीं कोपविलेल्या धर्माचरणी युधिष्ठिराचें ‘ तूं शमच कर ’ असें सांगून युद्धापासून कोणीच निवारण करीत नाहीं काय !

संजय—हे महाराज, तुझें कल्याण असो. पांडवांसह सर्व पांचाल युधिष्ठिराच्या आज्ञेंत तत्पर असतात. त्याचा शब्द झेलून धरण्यासाठीं ते सर्व त्याच्या मुखाकडे पहात असतात आणि तो धर्मराज सर्वांचें अनुशासन करतो. तो कुंतीपुत्र युधिष्ठिर येत आहेसें पहातांच पांडव व पांचाल यांचे रथसमुदाय पृथक् उभे राहून त्याचें अभिनंदन करितात. पांचाल उदय पावणाऱ्या तेजोराशि सूर्याप्रमाणें युधिष्ठिराला पूज्य मानितात. गोपालादि अज्ञजनहि युधिष्ठिराचा सत्कार करितात. पांचाल, केकय, मत्स्य, हेहि त्या पांडुपुत्राचा अभ्युदय चिंतितात. इतकेंच केवल नव्हे तर ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य यांच्या खेळणाऱ्या कन्याहि सज्ज झालेल्या त्या कौंतेयाला पहाण्यासाठीं येत असतात.

धृतराष्ट्र—हे संजया, पांडव कोणत्या बलाढ्य वीराच्या बलावर आमच्याशीं युद्धाला तयार झाले आहेत! धृष्टद्युम्नाच्या साह्यानें ते संपन्न आहेत किंवा सोमकांचें सैन्य त्यांच्या पक्षाला मिळालें आहे !

वैशंपायन—राजा, धृतराष्ट्रानें पुनः पुनः असा प्रश्न विचारला असतां त्या कौरवसभेंत संजय वारंवार दीर्घ निश्वास सोडूं लागला, तो अतिशय चिंतामग्न दिसूं लागला व कांहीं निमित्तावांचून तो सूत अकस्मात् दैवयोगानें मूर्च्छित होऊन पडला, तेव्हां त्याची ती अवस्था पाहून विदुर त्या राजसभेंत धृतराष्ट्राला म्हणाला—“ हे महाराज, हा संजय मूर्च्छा येऊन भूमीवर पडला आहे. तो चेतनाशून्य व प्रज्ञाहीन झाला आहे. त्याच्या मुखांतून शब्दहि उमटत नाहीं.”

धृतराष्ट्र—हे विदुरा, खरोखर, या संजयानें युद्धाला सज्ज झालेले ते महारथ कुंतीपुत्र पाहिले असावेत. माझ्या या प्रश्नानें त्या पुरुषव्याघ्रांचें स्मरण होऊन याचें मन भयभीत झालें असावें !

वैशंपायन—राजा, इतक्यांत संजय देहभानावर आला व त्या कौरवसभेंत धृतराष्ट्र महाराजाला आश्वासन देत असें वचन बोलला—

(२) संजय—हे राजेंद्रा, मी महारथ कुंतीपुत्रांना पाहून आलों. अज्ञातवासाचा क्लेशकर काल मत्स्यराजाच्या गृहांत बंदिवासाप्रमाणें घालविल्यामुळें ते वीर अतिशय कृश झाले आहेत. हे महाराज, पांडवांना युद्धांत कोणा-कोणाचें साह्य आहे, तें सांगतों, ऐक.

या युद्धांत वीर धृष्टद्युम्नाचें पांडवांना मुख्य साह्य आहे. जो धर्मात्मा रोषानें, भयानें, लोभानें, द्रव्यार्थ किंवा वादांत प्रतिपक्षाचा पराभव करण्यासाठींहि कदापि सत्याचा त्याग करीत नाहीं, जो धर्मधारण करणारांतील श्रेष्ठ व धर्मामध्यें प्रमाण मानला जातो, तो अजातशत्रु युधिष्ठिर पांडवांचा साह्यकर्ता आहे.

समग्र पृथ्वीतलावर बाहुबलांत ज्याच्या तुल्य दुसरा योद्धा नाहीं, ज्या धनुर्धरानें सर्व महीपालांना जिंकून वश करून घेतलें, ज्या वीरानें युद्धांत काशी, अंग, मगध व कलिंग या देशांतील भूपालांना जिंकून आणिलें, ज्यानें जतुगृहांतून पार पडल्यावर मनुष्यभक्षक हिडिंब-राक्षसाच्या हातून आपल्या चारी भ्रात्यांना वांचविलें, जयद्रथानें द्रौपदीचें बलात्कारानें हरण केलें असतां ज्याच्या आश्रयानें ती साध्वी क्लेशमुक्त झाली, ज्यानें वारणावतांत दग्ध होणाऱ्या सर्व पांडवांना सोडविलें, ज्यानें पांचालीचें प्रिय करण्यासाठीं घोर व दुर्गम अशा गंधमादन पर्वतावर जाऊन क्रोधवश-राक्षसांचा संहार केला; ज्याचे बाहु दशसहस्र हत्तींच्या बलानें युक्त आहेत, अशा बलाढ्य भीमसेनाचा पांडवांच्या पक्षाला आधार आहे.

ज्या अप्रतिम धनुर्धरानें एकट्या कृष्णाच्या साह्यानें अग्नीला संतुष्ट करण्यासाठीं पूर्वीं युद्ध करणाऱ्या पुरंदराला स्वपराक्रमानें जिंकिलें, ज्या वीरानें साक्षात् शूलपाणि महादेवाला युद्धानें संतुष्ट केलें आणि ज्या महात्म्यानें सर्व लोकपालांना वश करून घेतलें, त्या धनंजयाच्या बलावर पांडव युद्धाला सज्ज झाले आहेत.

ज्या माद्रीपुत्रानें म्लेच्छगणांनीं युक्त असलेली पश्चिम दिशा वश करून घेतली; जो विचित्र युद्ध करण्यांत निष्णात व धनुर्युद्धांत प्रवीण आहे, त्या सुस्वरूप वीर नकुलाचें पांडवांना साह्य आहे. त्याचप्रमाणें हे धृतराष्ट्रा, ज्या शूरानें युद्धामध्यें काशिराज, अंग, मगध व कलिंग यांचा पराभव केला; पराक्रमामध्यें अश्वत्थामा, धृष्टकेतु, रुक्मी व प्रद्युम्न हे चौघेच मानव या भूलोकीं ज्याच्या सदृश आहेत, त्या कनिष्ठ माद्रीपुत्र सहदेवाच्या बलावर पांडवांनीं हें युद्ध उभारिलें आहे.

हे भरतश्रेष्ठा, पूर्वीं ज्या काशिराजकन्येनें 'पुढील जन्मांत तरी आपल्या हातून भीष्माचा वध व्हावा' या इच्छेनें घोर तप आचरिलें होतें, ती सती

मरणोत्तर जन्म घेऊन पांचालराजाची कन्या झाली आणि दैवयोगानें ती पुढें पुरुषत्व पावली. त्यामुळें तो वीर स्त्री व पुरुष यांचे गुणावगुण जाणण्यास समर्थ झाला आहे. त्या युद्धदुर्दम द्रुपदपुत्रानें कलिंग देश जिंकून घेतला आहे. त्या वीराला भीष्माच्या वधार्थच यक्षानें पुरुषत्व दिलें, तो अस्त्रनिपुण शिखंडि तुम्हां कौरवांशीं युद्ध करण्यासाठीं आपलें भयंकर धनुष्य सज्ज करून पांडवांच्या सैन्यांत स्थित आहे.

केकय देशांतील पांच राजपुत्र महा धनुर्धर आहेत. ते पांची भ्राते शूर असून पांडवांच्या बाजूनें युद्ध करण्यास कवचें चढवून सज्ज झाले आहेत. दीर्घबाहु युयुधान सत्यपराक्रमी व धृतिमान् आहे. तो शीघ्र अस्त्रें सोडणारा वृष्णिवीर संगरांत पांडवांना साह्य करणार आहे.

महात्म्या पांडवांना अज्ञातवासाच्या संकटांत आश्रयभूत झालेला राजा विराट पांडवांना मिळाला आहे. वाराणशींतील महारथ राजा काशिपति पांडवांच्या बाजूनें तुमच्याशीं युद्ध करण्यास तयार आहे. हे कुरुश्रेष्ठा, द्रौपदीचे पांच पुत्र जरी अल्पवयस्क कुमार आहेत, तरी ते युद्धांत दुर्जय आहेत. त्या सर्पतुल्य दुःस्पर्श महात्म्यांच्या बलावर पांडव युद्धाला उद्युक्त झाले आहेत.

धृतराष्ट्रा, कृष्णतुल्य पराक्रमी व युधिष्ठिरासारखा दमनशील असलेल्या कुमार अभिमन्यूच्या सामर्थ्यावर पांडव युद्धाला उभे राहिले आहेत. शिशुपालाचा पुत्र महारथ चेदिराज क्रुद्ध झाला असतां युद्धांत शत्रूला दुःसह होतो. तो अक्षौहिणी सैन्यासह पांडवांच्या साह्यार्थ आला आहे.

देवांना जसा इंद्र, तसा पांडवांना वासुदेव मुख्य आधार आहे. त्या केशवाच्या आश्रयानें पांडव युद्धाचा उत्साह धरीत आहेत. चेदिपतीचा भ्राता शरभ आपल्या करकर्ष भ्रात्यासह पांडवांच्या साह्यार्थ आला आहे. जरासंधाचे पुत्र सहदेव व जयत्सेन हे दोघे युद्धांत अप्रतिम वीर आहेत. ते पांडवांच्या पक्षांत स्थित आहेत. शिवाय महातेजस्वी द्रुपदराजा विपुल सैन्यासह आला असून तो पांडवांसाठीं स्वतःचे प्राण देण्यासहि तयार झाला आहे. राजा, हे व आणखींहि अनेक राजे पूर्व व उत्तर दिशेतून आले आहेत. त्या सहस्रावधि भूपालांच्या बलावर युधिष्ठिर कौरवांशीं युद्ध करण्यास उद्युक्त झाला आहे. ५. ५. ५०.

अध्याय ५१ वा.

[१ भीमाच्या बलाचा विचार करून धृतराष्ट्राचा शोक.]

(१) धृतराष्ट्र—हे संजया, पांडवांकडे जमलेल्या ज्या सर्व उत्साही योद्ध्यांचें तूं वर्णन केलेंस, त्या सर्वांची एकटा भीमसेनच बरोबरी करणारा आहे. बा सूता, मला भीमसेनाचें फार भय वाटतें. तो धिप्पाड वृकोदर दीर्घद्वेषी आहे, व्याघ्राला भिणाऱ्या महामृगाप्रमाणें क्रुद्ध झालेल्या भीमाला पाहून माझा थरकांप होतो. बाबारे, सिंहाला जसे इतर पशु भितात, तसा मी वृकोदराच्या भीतीनें रात्रीच्या रात्री दीर्घ व उष्ण निःश्वास टाकीत जागत असतों.

तो मध्यम कौंतेय इंद्रतुल्य पराक्रमी आहे. युद्धामध्यें त्या महाबाहूला सहन करील असा एकहि योद्धा मला या सैन्यांत दिसत नाहीं. तो कौंतेय अमर्षी व मनांत दृढ वैर ठेवणारा आहे. तो मोठ्यानें गर्जना करीत नेहमीं वक्रदृष्टीनें पहात असतो, तो वृथा हंसत नाहीं, तर कार्य करून दाखवून मग शत्रूला हंसत असतो.

तो महाबलाढ्य पृथापुत्र अतिशय वेगवान् व उत्साही आहे. तो महाबाहु युद्धामध्यें खरोखर माझ्या मंदमति पुत्रांचा वध करील. दुराग्रहानें ग्रस्त झालेल्या या कौरवांच्या युद्धामध्यें गदा धारण करणारा कुरुश्रेष्ठ वृकोदर दंडपाणि अंतकाप्रमाणें संचार करील. संजया, मला जरी बाह्यदृष्टि नाहीं, तरी त्याची अष्टकोनी, लोखंडाची, सुवर्णानें भूषविलेली घोर गदा उगारलेल्या ब्रह्मदंडाप्रमाणें माझ्या मनःचक्षूंपुढें दिसत आहे. मृगांच्या कळपामध्यें जसा बलाढ्य सिंह प्रवेश करितो, तसा माझ्या पुत्रांच्या सैन्यांत भीम संचार करील.

हा भयंकर पराक्रमी पांडुपुत्र बालपणापासूनच बहुभोजन करणारा व अतिशय वेगवान् असून माझ्या सर्व पुत्रांशीं विरोध करीत असे. बालवयांतच तो माझ्या दुर्योधनादि पुत्रांचें गजाप्रमाणें मर्दन करीत असे. त्या गोष्टींचें स्मरण झालें म्हणजे अद्यापि माझ्या हृदयाला कंप सुटतो. त्याच्या बलामुळें माझ्या पुत्रांना नित्य क्लेश होत असत. आतांहि तो भयंकर पराक्रमी भीमच या वैराचा हेतु आहे.

क्रुद्ध झालेला भीम सैन्याच्या अग्रभागीं मनुष्यें, गज, अश्व इत्यादिकांचीं सैन्यें युद्धांत जणुकाय ग्राशीतच आहे, असें मला दिसत आहे. तो पराक्रमी

कुंतीपुत्र द्रोणार्जुनांसारखा अस्त्रवेत्ता, वायूसारखा वेगवान् आणि महेश्वरासारखा क्रोधी आहे. अशा भीमाचा युद्धांत वध करण्यास कोण समर्थ आहे सांग बरें !

हे संजया, या शत्रुमर्दक अमर्षी भीमानें याच्या पूर्वींच माझ्या सर्व पुत्रांना गतप्राण केलें नाहीं, हाच मी मोठा लाभ समजतों. ज्या शूरानें पूर्वी भयंकर बलवान् असलेले यक्ष व राक्षस यांचा वध केला, त्याचा वेग रणामध्यें कोणता मनुष्य सहन करूं शकेल ! अरे, हा वृकोदर बाल्यावस्थेंतहि माझ्या अधीन रहात नसे, मग आतां तर माझ्या दुष्ट पुत्रांनीं इतके क्लेश दिले असतां त्रस्त झालेला तो पांडव माझें कितपत ऐकेल, तें काय सांगावें ! (तो मुळींच ऐकणार नाहीं, हें उघडच आहे.)

तो वृकोदर अतिशय क्रूर व क्रोधी आहे, तो प्रसंगीं मोडेल पण कदापि नम्र होणार नाहीं. तो सर्वदा भ्रुकुटी वक्र करून तीर्यक् दृष्टीनें पहात असतो. तो संतप्त झालेला पांडव कसला शांत होणार !

तो पृथापुत्र शूर व अति बलाढ्य आहे. त्याचा गौर वर्ण असून तो ताडासारखा उंच आहे. किंबहुना अर्जुनापेक्षांहि टिचभर उंचच आहे. तो भीमसेन वेगामध्यें अश्वांचें व बलामध्यें गजांचें अतिक्रमण करितो. त्याचें भाषण नेहमीं अस्पष्ट व नेत्र आरक्त असतात. ' हा वृकोदर रूप व पराक्रम यांत पुढें असा निपजणार आहे ' असें भविष्य त्याच्या बालपणींच मीं व्यासांच्या मुखानें ऐकलें होतें, तें आज तत्त्वतः प्रत्ययाला येत आहे.

तो क्रुद्ध झालेला भीमसेन हातांत लोहदंड घेऊन रथ, अश्व, गज व सैनिक या सर्वांना भग्न करील. बा संजया, पूर्वी अनेकदा या भीमाच्या विरुद्ध आचरण करून मीं त्याचा अवमान केला आहे.

संजया, या पांडुपुत्राची लोखंडी गदा यत्किंचित्हि वक्र नसून महाशब्द करणारी आहे. ती अतिशय प्रचंड व सुवर्णमय आहे. ती स्थूल असून तिच्या सर्व बाजू प्रमाणशीर आहेत. अशा त्या प्रचंड गदेचे प्रहार माझे पुत्र कसे सहन करतील !

संजया, हा भीमसेनरूपी समुद्र अपार, अगाध व दुस्तर आहे. तो शररूपी नक्रांनीं व्याप्त आहे. अशा या भयंकर सागराला माझे मंदबुद्धि पुत्र तरून जाण्याची इच्छा करीत आहेत. ते माझे मूर्ख पुत्र स्वतःला पंडित सम-

जून कंठशोष करून सांगणाऱ्या माझें वचन ऐकत नाहींत. ते अहंमन्य दुर्योधनादि मध पहातात, पण तुटलेला दुर्गम कडा लक्षांत घेत नाहींत. सिंहाच्या मुखांत पडणाऱ्या महामृगाप्रमाणें दैवानेंच ज्यांना प्रेरणा केली आहे, असे हे माझे दुर्दैवी पुत्र नररूपी मृत्यूशीं संग्राम करण्यास जाणार आहेत. बा सूता, भीमाची ती प्रचंड गदा इतकी जड आहे कीं, ती खालीं पडली असतां भूमीचें विदारण होण्याचा संभव आहे, म्हणून ती नेहमीं लोखंडाच्या शिंक्यांत ठेवलेली असते. ती अतिशय वेगवान् षट्कोनी गदा दुःसह आहे, तिचा वेग माझे पुत्र कसे सहन करतील !

हे गावल्गणे, तो पृथापुत्र जेव्हां आपली गदा गरगर फिरवीत हत्तींचीं मस्तकें भग्न करील, क्रोधसंतप्त होऊन वारंवार जिभ चाटीत नेत्रांतून उष्ण अश्रु ढाळूं लागेल, सिंहनाद करीत गजावर चाल करून जाईल, चीत्कार करणाऱ्या मत्त गजावर भयंकर गर्जना करीत प्रहार करूं लागेल, रथमार्गांतील प्रमुख वीरांना विद्ध करील, तेव्हां प्रदीप्त अग्नीप्रमाणें संतप्त झालेल्या भीमाच्या हातून माझे पुत्र जिवंत कसे सुटतील !

ज्यावेळीं हातीं गदा घेतलेला तो महाबाहु माझ्या सेनेला पलायन करावयास लावून जणुकाय नृत्यच करीत रथमार्गांतून संचार करील, तेव्हां आम्हांला युगान्ताचाच प्रत्यय आणून देईल. संजया, मत्त गज जसा पुष्पित वृक्षांना भग्न करीत वनांत प्रवेश करितो, तसा हा प्रमत्त वृकोदर युद्धामध्यें रथस्थ वीर, सारथि, अश्व, अश्वस्थ योद्धे व ध्वज यांचा चुराडा करीत माझ्या पुत्रांच्या सैन्यांत संचार करील. गंगेचा प्रवाह तीरावरील सजल प्रदेशांतील विविध वृक्षांचें ज्याप्रमाणें उन्मूलन करितो, त्याप्रमाणें हा पुरुषव्याघ्र कौरवसेनेचीं पाळें-मूळें खणून काढील. भीमसेनाला पाहून भयार्त झालेले माझे पुत्र, भृत्य व राजे दशदिशांत पळून जातील.

संजया, हा वृकोदर अतुल पराक्रमी आहे. पूर्वी एकदा, बलाढ्य जरासंधानें ही समग्र पृथ्वी आपल्या स्वाधीन करून घेतली होती. त्या मागधाधिपानें ही वसुंधरा जिंकून तिला फार ताप दिला. तेव्हां पराक्रमी भीष्माच्या प्रतापामुळें कुरु व स्वतःच्या नैतिक बलावर अंधक व वृष्णि अशीं हीं तीनच कुळें केवल दैवानेंच त्याच्या वश झालीं नाहींत. अशा त्या महाबलाढ्य जरासंधाच्या अंतःपुरांत या भीमानें वासुदेवाच्या साह्यानें निःशंकपणें प्रवेश केला आणि

या वीर पांडुपुत्रानें आयुधावांचून त्या दुष्टाचा आपल्या बाहुबलानें वध केला. याहून अधिक आश्चर्य तें काय असणार !

हे संजया, दीर्घकाल सांचलेल्या विषाचें वमन करणाऱ्या सर्पाप्रमाणें हा वृकोदर रणांमध्यें आपला फार दिवसांचा क्रोध माझ्या पुत्रांवर काढील. ज्याप्रमाणें देवसत्तम देवेंद्र वज्रानें दानवांचा निःपात करितो, त्याप्रमाणें हा गदाधर भीमसेन माझ्या पुत्रांचा संहार करील. बा सूता, तो असह्य, अनिवार्य व तीव्र पराक्रम करणारा वृकोदर आरक्त नेत्र करून जणु काय धांवून येत आहे, असा मला वेळोवेळीं भास होत असतो. तो बलाढ्य पांडव गदा, धनुष्य आणि कवच यांनीं रहित व विरथ जरी असला, तरी नुस्त्या बाहुयुद्धांतहि त्याच्यापुढें कोण उभा राहूं शकेल !

माझ्याप्रमाणेंच धीमान् भीष्म, द्रोणाचार्य व शारद्वत् कृप हेहि भीमाचें सामर्थ्य जाणतात. परंतु त्यांना आर्यांचें व्रत माहीत आहे. रणक्षेत्रांत देहपात व्हावा या हेतूनें ते नरश्रेष्ठ युद्धामध्यें कौरवसैन्याच्या अग्रभागीं उभे रहातील. संजया, शेवटीं पांडवांचाच जय होणार, हें मला स्पष्ट दिसत असूनहि मी आपल्या पुत्रांचें युद्धापासून निवारण करूं शकत नाहीं, यावरून सर्वांत पुरुषाचें दैवच बलवत्तर आहे हेंच खरें. महा धनुर्धर भीष्मादिक सनातन स्वर्गमार्गाचा आश्रय करून कौरव-पांडवांच्या युद्धांत उभे रहातील आणि भूलोकांतील आपल्या यशाचें रक्षण करणारे ते महात्मे तुमुल युद्धांत प्राणत्याग करतील. बाबारे, या भीष्मादिकांना जसे माझे पुत्र तसेच पांडवहि आहेत. ते पांडव भीष्माचे पौत्र व द्रोण आणि कृप यांचे शिष्य आहेत. परंतु या तिघांहि वृद्धांना आम्हीं दानादिकांच्या रूपानें आश्रय दिला आहे, तेव्हां ते कृतज्ञ श्रेष्ठ पुरुष या उपकाराची निष्कृति करण्यासाठीं आमच्या बाजूनें युद्ध करतील. शिवाय क्षात्रधर्माचें पालन करणाऱ्या पुरुषास हातीं शस्त्र घेऊन युद्ध करीत असतां मृत्यु येणें श्रेयस्कर आहे, असें शास्त्रवेत्ते म्हणतात.

संजया, पांडवांशीं युद्ध करण्यास जे वीर जाणार आहेत, त्या सर्वांविषयीं मला दुःख होत आहे. आरंभापासून विदुर जें वारंवार उच्च रवानें सांगत होता, तेंच भय उपस्थित झालें आहे. बा सूता, ज्ञान दुःखाचा नाश करणारें आहे, असें मला वाटत नाहीं. कारण हें भावि दुःख अतिशय प्रबल असल्यामुळें ज्ञानानें अनिवार्य आहे. जीवन्मुक्त ऋषीहि एकदा लोकव्यवहार

करूं लागले व लोकांत स्थित झाले, म्हणजे सुख प्राप्त झालें असतां सुखी व दुःख प्राप्त झालें असतां दुःखी होत असतात. मग स्त्री, पुत्र, पौत्र, बांधव आणि राज्य इत्यादि सहस्रावधि मोहांत आसक्त झालेल्या पुरुषांविषयीं काय सांगावें !

या अनर्थाचा प्रतिकार करणें कसें शक्य होईल, याचा मला मोठा विचार पडला आहे, विचार करून पाहतां मला कुरूंचा विनाशच स्पष्ट दिसत आहे. द्यूतामुळें कौरवांवर हें महत् संकट ओढवलें आहे. माझ्या मंदमति पुत्रानें ऐश्वर्याच्या इच्छेनें व लोभानें हें पाप आचरिलें. सदा गमनशील कालाचा हा स्वभावच आहे, असें मी समजतों. खालीं व वर गमन करणाऱ्या रथ-चक्राच्या धांवेप्रमाणें तो सुख व दुःख देत सतत संचार करीत असतो. त्याच्या कक्षेंतून निसटून जातां येणें शक्य नाहीं.

हे संजया, मी आतां काय करूं ! कसें करूं ! कोठें जाऊं ! हे सर्व काल-वश झालेले मूढ कौरव नाश पावतील, आणि माझे शंभर पुत्र मरून पडले असतां मला अवश होऊन त्यांच्या विलाप करणाऱ्या स्त्रियांचा आक्रोश ऐकावा लागेल ! अरे अरे, त्यापेक्षां मरण पत्करलें ! बा संजया, मला मरणाचा कांहीं उपाय तरी सांग. ग्रीष्म ऋतूंत वायूनें प्रेरणा केलेला प्रज्वलित अग्नि ज्याप्रमाणें तृणाला दग्ध करितो, त्याप्रमाणें ज्याचा साह्यकर्ता अर्जुन आहे, असा गदाधर भीम माझ्या पुत्रांचा संहार करील. ५. ५. ५१.

अध्याय ५२ वा.

[१ अर्जुनाचा पराक्रम मनांत आणून धृतराष्ट्राचा शोक.]

(१) **धृतराष्ट्र**—संजया, ज्याच्या मुखांतून आम्हीं कधींहि अनृत भाषण ऐकलेलें नाहीं, ज्याचा योद्धा धनंजय आहे, तो धर्मराज त्रैलोक्यहि जिंकण्यास समर्थ आहे. त्या गांडीवधारी अर्जुनाचा युद्धांत कोण बरें पराभव करील ! याचा मी रात्रंदिवस विचार करीत आहें. परंतु रथांतून त्याच्यावर चाल करून जाईल असा एकहि योद्धा मला दिसत नाहीं. तो धनुर्धर हृदयाचा छेद करणारे कर्णि-नालीकादि बाण सोडूं लागला असतां, त्याला प्रतिकार करणारा तत्तुल्य अन्य योद्धा नाहीं.

सूता, कर्ण आणि द्रोण हे दोघे वीर अस्त्रवेत्ते व समरांत अजिंक्य आहेत, ते दोघे जर अर्जुनावर चालून गेले, तर कोणाचा जय होईल, याविषयीं लोकांना फार मोठा संशय वाटेल, परंतु माझा पक्ष विजयी होईल, असें मला वाटत नाहीं. कर्ण जरी दयावान् आहे, तरी त्यानें भीमादि पांडवांचे अपराध केले आहेत; शिवाय त्याला युद्धांत शेवटीं अस्त्रविद्येचें विस्मरण होईल. द्रोणाचार्य वृद्ध असून ते पांडवांचे गुरु आहेत. अर्जुन त्यांचा शिष्य असल्यामुळें ते निःपक्षपातानें युद्ध करणार नाहींत. उलटपक्षीं पार्थ समर्थ, बलवान्, धनुर्धर व उत्साहपूर्ण आहे. त्यांचें अतिशय तुमुल युद्ध होईल आणि शेवटीं पांडवांचाच जय होईल, असें मला स्पष्ट दिसत आहे.

संजया, ते सर्वच अस्त्रनिपुण, शूर व महा यशस्वी आहेत, ते इंद्राच्या सर्व ऐश्वर्याचाहि त्याग करतील, पण स्वतःचा विजय सोडणार नाहींत. तस्मात् कर्ण व द्रोण या दोघांचा वध झाला असतां आमची शांति होईल आणि अर्जुन गतप्राण झाला असतां पांडवांची शांति होईल. परंतु अर्जुनाचा हन्ता किंवा जेता यालोकीं एकहि नाहीं. माझ्या मंदमति पुत्रांवरील पार्थाचा उद्दीपित झालेला क्रोध कसा शांत होईल !

संजया, पुष्कळ वीर अस्त्रविद्या जाणतात. ते कधीं जिंकतात तर कधीं जिंकिले जातात, परंतु फाल्गुनाचा मात्र निश्चयानें सर्वदा विजयच ऐकूं येतो. त्या पराक्रमी धनंजयानें सर्व देवांना जिंकून अग्नीला खांडव वन अर्पण केलें, त्याला तेहतीस वर्षें होऊन गेलीं. त्या कौंतेयाचा पराजय आम्हांला कधीं ठाऊक नाहीं. बाबारे, शील व आचरण यांत पार्थतुल्य असलेला हृषीकेश युद्धांत ज्याचें सारथ्य करितो, त्या अर्जुनाचा जय इंद्राच्या विजयाप्रमाणें निश्चित आहे.

सूता, अर्जुनाच्या रथावर दोघे कृष्ण व तिसरें गांडिव धनुष्य हीं तीन तेजेंच एकत्र जमलीं आहेत, असें आम्हीं ऐकलें आहे आणि आमच्या पक्षांत अर्जुनासारखा योद्धा, कृष्णासारखा सारथि किंवा गांडिवासारखें धनुष्य यांतील एकहि नाहीं, परंतु दुर्योधनाच्या वश झालेले मंदमति कर्णादि हें जाणत नाहींत. संजया, मनुष्याच्या मस्तकावर विद्युत्प्रहार झाला असतांहि, कदाचित् कांहीं शिल्लक राहूं शकेल, परंतु अर्जुनानें सोडलेले शर मात्र कांहींहि अवशेष ठेवणार नाहींत.

अर्जुनाच्या हस्तलाघवाचें काय वर्णन करावें ! त्याचा बाणवर्षाव व शत्रूंचा नाश या दोन्ही क्रिया एकाच क्षणीं होत असल्याप्रमाणें दिसतात. तो महात्मा शरवृष्टींनीं शत्रुशरीरापासून त्यांचीं मस्तकें जणु काय उपटूनच टाकीत आहे, असें दिसतें.

संजया, गांडीवापासून सुटलेलें व सर्व दिशांना प्रदीप्त करणारें बाणरूपी तेज युद्धामध्यें माझ्या पुत्रांच्या सेनेला दग्ध करील ! सव्यसाची अर्जुनाच्या रथघोपानें आमची प्रचंड भारती सेना भयार्त व त्रस्त झालेली मला भासत आहे. वायूनें प्रज्वलित केलेला प्रचंड दावानल जसें तृण जाळतो, तसा हा धनंजय माझ्या पुत्रांना दग्ध करील. तो किरीटी रणामध्यें तीक्ष्ण बाणांचा वर्षाव करूं लागला, म्हणजे विधात्यानें निर्मिलेल्या सर्वसंहारक अंतकाप्रमाणें त्याचें कोणालाहि निवारण करतां येणार नाहीं. कौरवांचे छेद, भेद, पलायन इत्यादि प्रकार मला घरांत बसून ऐकावे लागतील. त्याचप्रमाणें पांडवांचा वृत्तान्तहि माझ्या कानीं येईल. एकंदरींत भारतांचा क्षय समीप आला आहे, हेंच खरें. ५. ५. ५२.

अध्याय ५३ वा.

[१ युधिष्ठिर व त्याचे साह्यकर्ते यांच्या सामर्थ्याचा विचार करून धृतराष्ट्राचा शोक. २ पुत्रांना शमाचा उपदेश.]

(१) धृतराष्ट्र—संजया, ज्याप्रमाणें सर्व पराक्रमी पांडव कौरवांना जिंकण्याची इच्छा करीत आहेत, त्याचप्रमाणें त्याच्या सर्व अग्रेसर वीरांनीं स्वतःच्या जीवावर उदार होऊन जय मिळविण्याचा निश्चय केला आहे. संजया, तूंच मला सांगत आहेस कीं, पांडवांच्या पक्षाला पांचाल, केकय, मत्स्य, मागध आणि वत्स इत्यादि पराक्रमी भूपाल मिळाले आहेत. त्याचप्रमाणें जो जगत्स्रष्टा केवल संकल्पानेंच इंद्रासह हे सर्व लोक वश करून घेण्यास समर्थ आहे, तो सर्व शक्तिमान् कृष्ण पांडवांच्या जयासाठीं झटत आहे. ज्या शैनेयानें अर्जुनापासून समस्त अस्त्रविद्या मोठ्या त्वरेनें प्राप्त करून घेतली, तो सात्यकि शेतांतील बीजांप्रमाणें शरांची पेरणी करीत रणक्षेत्रांत स्थित होईल.

पांचाल धृष्टद्युम्न परम अस्त्रवेत्ता व क्रूर कर्म करणारा आहे. तो महारथ माझ्या सैन्याशीं युद्ध करील.

बा सूता, युधिष्ठिराचा क्रोध, अर्जुनाचा पराक्रम आणि दोघे माद्रेय व भीम, यांचें शौर्य यांचें मला अतिशय भय वाटत आहे. त्या मनुष्येंद्र पांडवांनीं सैन्यामध्यें अमानुष अस्त्रजाल पसरलें असतां माझे सैनिक त्याचें उल्लंघन करून जाऊं शकणार नाहींत, म्हणून मी सारखा आक्रोश करीत आहें.

संजया, धर्मात्मा पांडुनंदन दर्शनीय, विवेकी, श्रीनें युक्त, मेधावी व विचारी आहे. तो वेदाध्ययनाच्या तेजानें युक्त आहे. मित्र, अमात्य, युद्ध-निपुण भ्राते, श्वशुर व वीर महारथ योद्धे या सर्वांनीं तो महारथ पांडव संपन्न आहे.

तो युधिष्ठिर धैर्यवान् असून आपल्या संकेताचें रक्षण करणारा आहे. तो कदापि निष्ठुर भाषण करीत नाहीं. तो ऱ्हीमान् सत्यपराक्रमी ज्येष्ठ पांडव निश्चयी, बहुश्रुत, वृद्धांची सेवा करणारा व जितेंद्रिय आहे. तो सर्वगुणसंपन्न कुंतीपुत्र प्रज्वलित अग्नीप्रमाणें संतप्त झाला असतां त्याच्या क्रोधाग्नींत पतंगा-प्रमाणें कोणता मूर्ख उडी टाकील ! (त्या क्रोधसंतप्त झालेल्या युधिष्ठिराच्या समीप कोण जाऊं शकेल !)

संजया, मीं युधिष्ठिराशीं कपटद्यूतानें मिथ्याचरण केलें आहे. त्यानें आज-पर्यंत भस्माच्छादित अग्नीप्रमाणें आपल्या क्रोधाचें नियमन केलें होतें. तो युद्धामध्यें माझ्या मूढमति पुत्रांचा अंत करील.

(२) यास्तव हे कौरवहो, त्या पांडुपुत्रांशीं युद्ध न करणेंच श्रेयस्कर आहे, हें माझें सांगणें ऐका. या युद्धानें आपल्या समग्र कुलाचा निश्चित क्षय होईल, हेंच माझें परम मत आहे. शमानेंच माझें मन शांत होईल. तुम्हांला जर युद्ध न करण्याचा हा विचार संमत असेल, तर हे कौरवांनो, आम्ही शमाचा यत्न करितों. युधिष्ठिर क्लेश भोगणाऱ्या आमची कदापि उपेक्षा करणार नाहीं. कारण या युद्धाचें निमित्त अधर्मानें उपस्थित झालें आहे, म्हणून तो धर्मराज माझीच निंदा करीत आहे. त्याची शमार्थ प्रार्थना केली असतां तो युद्धाला कसा बरें प्रवृत्त होईल ! ५. ५. ५३.

अध्याय ५४ वा.

[१ 'युद्धांत कौरवांचा क्षय निश्चित आहे व पुत्रांवर प्रभुत्व नसलेल्या तुझा विलाप व्यर्थ आहे,' असें संजयाचें उत्तर.]

(१) **संजय**—हे महाराज, तूं जें म्हणतोस तें खरें आहे. या युद्धांत डिवानें क्षत्रियांचा विनाश होणार, हेंच स्पष्ट दिसत आहे. परंतु सव्यसाचीचें मर्थ्य जाणत असूनहि तूं नित्य पुत्रांच्या वश कसा होतोस याचेंच मला श्चर्य वाटतें. हे भरतश्रेष्ठा, या वेळीं तूं शमाची इच्छा दर्शवीत आहेस खरा, तु ही तुझी बुद्धि कायम रहाणार नाहीं. कारण आरंभापासून तूंच पांडवांचे पराध करीत आला आहेस.

वस्तुतः तूं पांडवांना पितृतुल्य आहेस. जो सहृदय, संयमी व सावधान त्त असतो, तोच श्रेष्ठ पिता होऊं शकतो. त्यानें नेहमीं पुत्रांच्या हितामध्यें थत असावें, हेंच योग्य होय. पण पांडवांचा सतत द्रोह करणारा तूं त्यांचा रु होण्यास पात्र नाहींस. हे महाराज, द्यूतप्रसंगीं पांडवांचा सारखा पराजय त असतां 'हें जिंकलें, अमुक मिळविलें,' इत्यादि कौरवांचे उद्गार ऐकून खाद्या बालकाप्रमाणें तूं हंसत होतास ! त्यावेळीं तुझे पुत्र पार्थांना कठोर चनें बोलत असतां तूं त्यांची उपेक्षा केलीस. परंतु त्यावेळीं हे पांडुपुत्र समग्र ज्य जिंकून घेतील, हा स्वतःचा विनाश तुझ्या लक्षांत आला नाहीं.

हे राजेंद्रा, तुझ्या पितरांचें जांगलांसह कुरुप्रदेश एवढेंच राज्य होतें. परंतु वीर पांडवांनीं आपल्या बाहुबलानें जिंकलेली समग्र पृथ्वी तूं अन्यायानें प्त करून घेतली आहेस. ज्यावेळीं त्या पृथापुत्रांनीं स्वपराक्रमानें जिंकलेली भूमि तुला निवेदन केली, तेव्हां तूं हें सर्व स्वतःचेंच कर्तृत्व मानिलेंस !

हे धृतराष्ट्र महाराज, द्यूतांत पराजित झालेले पांडव वनवासाला निघाले असतां तुला वारंवार हर्ष होत होता, परंतु गंधर्वानें बद्ध केलेले तुझे पुत्र जेव्हां संकटार्णवांत बुडूं लागले, तेव्हां महात्म्या पांडवांनींच त्यांना वांचविलें. पार्थानें तुझ्या दुर्मति पुत्रांना सोडवून परत आणिलें. हे राजा, अर्जुन एकदा तीक्ष्ण बाणांचा वर्षाव करूं लागला कीं, समुद्रहि शुष्क होतील, मग रक्त-मांसांनीं युक्त असलेल्या प्राण्यांविषयीं काय सांगावें !

शरसंधान करणाऱ्या धनुर्धरांत अर्जुन श्रेष्ठ, धनुष्यांमध्यें गांडिव श्रेष्ठ, सर्व प्राणिमात्रांत केशव श्रेष्ठ, आयुधांमध्यें सुदर्शन चक्र श्रेष्ठ आणि सर्व ध्वजां-

मध्यें सुशोभित झालेला कपिध्वज वरिष्ठ आहे. अशाप्रकारच्या उत्कृष्ट सामग्रीनें व श्वेत अश्वांनीं युक्त असलेला अर्जुनाचा रथ उगारलेल्या कालचक्राप्रमाणें रणांगणांत आमच्या असंख्य सेनेचा नाश करील. हे राजसत्तमा, ज्याच्यापाशीं भीमार्जुनासारखे योद्धे आहेत, त्यालाच आतां ही समग्र पृथ्वी निःसंशय प्राप्त होईल.

त्याचप्रमाणें भीमसेनानें मृतप्राय केलेली तुझी सेना पाहूनच दुर्योधनादि कौरव क्षीण होतील. हे राजन्, भीमार्जुनांना भ्यालेले तुझे पुत्र व त्यांचे अनुयायी नृपाल कदापि विजयी होणार नाहींत. हे विभो, मत्स्य, पांचाल व केकय आजच तुला तुच्छ मानीत आहेत आणि शाल्व व शूरसेनादि सर्व भूपति तुझी अवज्ञा करीत आहेत. धीमान् पार्थाचें सामर्थ्य जाणणारे ते सर्व नरश्रेष्ठ मोठ्या भक्तीनें पांडवांच्या बाजूला गेले आहेत. त्यांच्यावरील प्रेमामुळें तुझ्या पुत्रांशीं ते सदैव विरोध करीत असतात.

हे महाराजा, हे पांडुपुत्र धर्मनिष्ठ असल्यामुळें वधाला सर्वथा पात्र नाहींत. अशा धर्मात्म्यांना ज्यानें अन्यायानें क्लेश दिले व अर्जुनहि जो त्यांचा द्वेष करीत आहे, त्या पातकी पुत्राचें त्याच्या अनुयायांसह सर्व उपायांनीं नियमन केलें पाहिजे.

हे राजेंद्रा, द्यूताच्या वेळीं ज्ञानी विदुरानें व मीं तुला कंठशोष करून 'हें द्यूत नको' असें वारंवार सांगितलें; परंतु तेव्हां तूं आमचें म्हणणें ऐकिलें नाहींस, मग आतां शोक करून काय उपयोग ! तूं पांडवांना त्यांचें राज्य परत देण्यास समर्थ नाहींस, किंवा त्यांना जिंकण्यासहि असमर्थ आहेस, तेव्हां तूं जो हा पांडवांना उद्देशून विलाप करीत आहेस, तो सर्व निरर्थक आहे. ५. ५. ५४.

अध्याय ५५ वा.

[१ 'शत्रूंपेक्षां आपलें बल अधिक आहे' या कथनानें दुर्योधनानें केलेली धृतराष्ट्राची शोकनिवृत्ति.]

(१) **दुर्योधन—हे महाराज, तूं भिऊं नको व आमच्यासाठीं शोकहि करूं नको. आम्ही बलाढ्य असून शत्रूंना समरांत जिंकण्यास समर्थ आहों. पार्थ जेव्हां वनवासाला गेले व ते इंद्रप्रस्थाच्या समीपच होते, तेव्हां मधुसूदन**

परराष्ट्राचें मर्दन करणाऱ्या प्रचंड सेनेसह त्यांच्याकडे गेला. तसेंच केकय, धृष्टकेतू, धृष्टद्युम्न व इतरहि अनेक अनुयायी राजे त्याला अनुसरले. त्या सर्वांनीं एकत्र जमून हे भारता, तुझी सर्व कौरवांसह निंदा केली आणि कृष्णाजिनें परिधान करून बसलेल्या युधिष्ठिराचा सन्मान केला. ते कृष्णप्रभृति सर्व नराधिप पुत्रादिकासह तुझा वंशच्छेद करून आपलें राज्य परत मिळविण्याची इच्छा करीत आहेत. किंबहुना त्या सर्वांनीं तशी प्रतिज्ञाच केली आहे.

हे भरतर्षभा, मीं जेव्हां हा वृत्तान्त ऐकला, तेव्हां ज्ञातिक्षयाच्या भीतीनें भीष्म, द्रोण व कृप यांस म्हटलें—पांडव आपली प्रतिज्ञा सत्य करतील अशी माझी खात्री आहे. शिवाय वासुदेव आमचा समूल उच्छेद करण्याची इच्छा करीत आहे. यास्तव एका विदुरावांचून तुम्ही माझे सर्व आप्त-बांधव युद्धांत मृत्युमुखीं पडाल, असें मला निश्चित वाटत आहे.

कुरुश्रेष्ठ धृतराष्ट्र-महाराज धर्मज्ञ असल्यामुळें वध्य नाहींत. परंतु हा जनार्दन आमचें पूर्ण निर्मूलन करून निष्कंटक झालेल्या कौरवांच्या एकछत्री राज्यावर युधिष्ठिराची स्थापना करील. तेव्हां अशा बिकट परिस्थितींत आम्हांला काय करणें इष्ट आहे ! आम्हीं संधीसाठीं पांडवांना शरण जावें, किंवा लज्जेनें पलायन करावें, किंवा प्राणांवर उदार होऊन शत्रूंपुढें युद्धाला उभें रहावें !

युद्धांत आमचा पराजय होईल, हें निश्चित आहे. कारण सर्व भूपाल युधिष्ठिराच्या अधीन आहेत आणि तीं सर्व राष्ट्रें आम्हांविषयीं स्नेहशून्य आहेत. शिवाय आमचे सर्व मित्र आमच्यावर कोपले आहेत. ज्या अर्थीं सर्व स्वजन व नृपाल सर्वशः आमचा धिक्कार करीत आहेत, त्या अर्थीं पांडवांना प्रणिपात करण्यांत दोष नाहीं. त्यामुळें वंशक्षय न होतां दीर्घ काल संधि होईल.

तथापि मला युद्ध करणेंच रुचतें. कां म्हणाल तर सांगतों ऐका—माझ्या अंध धृतराष्ट्र पित्यासाठीं माझ्या मनाला अतिशय दुःख वाटत आहे. कारण त्या जनाधिपानें माझ्यासाठीं अनेक दुःखें व विविध क्लेश सहन केले आहेत. शिवाय माझें प्रिय करण्यासाठीं धृतराष्ट्राच्या इतर सर्व पुत्रांनींहि पूर्वीच शत्रूंचा अवरोध केला आहे, हें सर्व आपल्याला ठाऊकच आहे. त्यामुळें ते महारथ पांडव राजा धृतराष्ट्राचा अमात्यांसह कुलच्छेद करून वैराचा सूड उगवतील.

माझें हें भाषण ऐकून द्रोण, भीष्म, कृप व अश्वत्थामा यांनीं मी अतिशय व्यथित होऊन चिंतामग्न झालों आहें हें जाणलें व मला म्हटलें—"हे परंतपा,

आम्हीं जरी शत्रूंशीं सर्वप्रकारें द्रोह केला आहे, तरी तूं भिऊं नको. युद्धाला उभ्या राहिलेल्या आम्हांला जिंकण्यास पांडव असमर्थ आहेत. शिवाय आमच्यापैकीं एकेकटा योद्धा सर्व पार्थिवांचा पराजय करण्यास समर्थ आहे. त्यांना खुशाल येऊं द्या. आम्ही तीक्ष्ण शरांनीं त्यांचा दर्प घालवूं.

हे सुयोधना, पूर्वीं शांतनुराजा मृत झाला असतां एकट्या भीष्मानें एका रथानें सर्व पार्थिवांना जिंकलें आहे आणि अति क्रुद्ध झालेल्या या कुरुसत्तमानें पुष्कळांना मारलेंहि आहे. तेव्हां ते सर्व भूपति भीतीनें या देवव्रताला शरण आले. तो पराक्रमी भीष्म आमच्यासह रणांत शत्रूंना जिंकण्यास समर्थ आहे. तस्मात् तुझें भय नाहींसें होवो."

हे प्रभो, याप्रमाणें त्यावेळीं या अमित तेजस्वी वीरांचा निश्चय होता. हे तात, पूर्वीं ही सर्व पृथ्वी शत्रूंच्या वश होती. पण आज ते पांडुपुत्र आम्हांला जिंकण्यास समर्थ नाहींत. पांडव आज वीर्यहीन झाले आहेत व त्यांना आतां भीष्मादि वीरांचें साह्य होणें मुळींच शक्य नाहीं. ते त्या वीरांच्या साह्याला मुकले आहेत. पण ज्याअर्थीं आम्ही साह्यसंपन्न आहों, त्याअर्थीं ही पृथ्वी आमच्याच अधीन राहील. शिवाय सुख-दुःखांत माझ्याशीं समरस असलेले अनेक राजे मीं जमविले आहेत. ते माझ्यासाठीं अग्नींत प्रवेश करतील किंवा समुद्रांतहि उडी टाकतील.

परंतु हे महाराज, पांडवांचें गुणवर्णन ऐकून तूं मात्र अतिशय दुःखाकुल झाला आहेस व एखाद्या भ्रांत झालेल्या मनुष्याप्रमाणें व्यर्थ विलाप करीत आहेस, हें पाहून हे सर्व भूपति तुला हंसत आहेत. हे राजन्, यांतील एकेकच नृपाल 'आपण पांडवांना पराभूत करण्यास समर्थ आहों,' असें समजत आहे. तस्मात् तूं ही भीति सोडून दे. हे कुरुश्रेष्ठा, माझ्या समग्र सेनेला जिंकण्यास साक्षात् देवेंद्रहि समर्थ नाहीं. या अक्षय्य सेनेचा स्वयंभू ब्रह्मदेवालाहि नाश करतां येणार नाहीं. मग इतरांची काय कथा !

हे विभो, युधिष्ठिर एखादी नगरी न मागतां फक्त पांच गांवांचीच याचना करीत आहे, त्याचें कारण तो माझें प्रचंड सैन्य व प्रभाव यांना भीत आहे. आतां तूं जो कुंतीपुत्र वृकोदराला समर्थ मानीत आहेस, तोहि तुझा भ्रमच आहे. हे भारता, तूं माझा प्रभाव अद्यापि पूर्णपणें जाणला नाहींस. गदायुद्धांत माझी बरोबरी करणारा एकहि योद्धा या समग्र पृथ्वीवर सांपड-

णार नाहीं, पूर्वी कोणी झाला नाहीं व पुढें होणार नाहीं. मी गुरुगृहीं मोठ्या क्लेशांत राहून या विद्येंत प्रावीण्य संपादन केलें आहे. तस्मात् मला भीमाचें किंवा अन्य कोणाचें यत्किंचित्हि भय वाटत नाहीं.

हे महाराज, तुझें कल्याण असो. ज्या हलधर संकर्षणाची मीं शिष्यत्वानें परिचर्या केली, त्या बलरामाचा ' दुर्योधनासारखा गदायुद्ध करणारा कोणी नाहीं ' असा निश्चय आहे. मी गदायुद्धांत संकर्षणतुल्य आहें. या पृथ्वीवर माझ्या पेक्षां अधिक बलवान् कोणी नाहीं. युद्धांत भीम माझा गदाप्रहार सहन करूं शकणार नाहीं. हे नृपश्रेष्ठा, क्रुद्ध झालेल्या माझा एकच घोर गदाप्रहार भीमाला तत्काल यमसदनीं पोंचवील. हातीं गदा घेतलेला वृकोदर एकदां माझ्या दृष्टीं पडावा अशी माझी फार दिवसांची इच्छा आहे. हा माझा नित्य मनोरथ आहे. हे राजा, युद्धांत मीं गदेचा एक प्रहार करतांच वृकोदराचीं गात्रें विशीर्ण होऊन तो धरणीवर गतप्राण होऊन पडेल. माझ्या एकाच गदाप्रहारानें हिमालय पर्वताचेहि सहस्रावधि तुकडे होतील. हा माझा प्रभाव तो भीम तर जाणून आहेच, पण ' दुर्योधनासारखा गदायुद्धांत दुसरा योद्धा नाहीं ' हें कृष्णार्जुनहि निश्चयानें जाणतात. तस्मात् या महायुद्धांत तुला वृकोदराचें जें भय वाटत आहे, तें दूर होवो. मी त्या पृथापुत्राचा नाश करीन, तूं खिन्न होऊं नको.

हे भरतर्षभा, मीं त्या भीमाचा एकदा वध केला कीं, अर्जुनाशीं युद्ध करण्यास त्याच्या समान—किंबहुना त्याच्यापेक्षां सरस—अनेक योद्धे आहेत. ते तत्काल त्या धनंजयाला जणुकाय उडवून देतील. भीष्म, द्रोण, कृप, अश्वत्थामा, कर्ण, भूरिश्रवा, प्राग्जोतिषाधिप, शल्य व सिंधुराज जयद्रथ यांतील एकेकटा वीर पांडवांचा संहार करण्यास समर्थ आहे. मग भीष्म-द्रोणांसारखे पराक्रमी योद्धे एकत्र जमल्यावर पांडवांना एका क्षणांत यमसदनीं पाठवितील, हें काय सांगावें !

अशाप्रकारें समग्र पृथ्वीला पादाक्रांत करणारी माझी सेना एका धनंजयाला जिंकण्यास असमर्थ होईल, असें हे राजन् , तुला कां वाटावें, हेंच मला कळत नाहीं.

भीष्म, द्रोण, कृप व अश्वत्थामा यांच्या शतशः बाणसमूहांनीं हा पार्थ जेव्हां व्यास होईल, तेव्हां तो अवश होऊन तत्काल यमलोकींच जाईल. हे भारता, हा शांतनुराजाचा पुत्र गांगेय ब्रह्मर्षितुल्य आहे. हा आमचा पिता-

मह देवांनाहि दुर्धर्ष आहे. मग इतरांची काय कथा! भीष्माचा वध करणारा या लोकीं कोणीहि नाहीं. या महात्म्याला त्याच्या पित्यानें प्रसन्न होऊन 'तूं इच्छेवांचून कदापि मरणार नाहींस' (तुला जेव्हां मरण यावें अशी इच्छा होईल तेव्हांच तूं मृत्यु पावशील) असा वर दिला आहे.

हे महाराज, ब्रह्मर्षि भरद्वाजापासून द्रोणपात्रामध्यें या द्रोणाचार्यांचा जन्म झाला आणि या आमच्या आचार्यांपासून परम अस्त्रवेत्ता अश्वत्थामा उत्पन्न झाला आहे. हा श्रीमान् कृपाचार्य महर्षि गौतमापासून शरस्तंबांत जन्म पावला. हाहि श्रेष्ठ आचार्य अवध्य आहे, अशी माझी समजूत आहे. याप्रमाणें हे नृपश्रेष्ठा, ज्या वीराचे पिता, माता व मातुल हे तिघेहि अयोनिज आहेत तो शूर अश्वत्थामा माझ्या पक्षामध्यें स्थित आहे. हे भीष्मादि सर्व महारथ देवतुल्य आहेत. ते युद्धांमध्यें साक्षात् इंद्रालाहि व्यथित करतील. या पराक्रमी वीरांतील एकेकाकडे नुसतें वर मान करून पहाण्याचेंहि त्या पार्थाला धैर्य होणार नाहीं. मग ते सर्व नरव्याघ्र एकत्र जमले असतां धनंजयाचा वध करतील, यांत संशयच नाहीं.

हे कुरुसत्तमा, कर्णहि भीष्म-द्रोण-कृप यांच्या तुल्य आहे, असें माझें निश्चित मत आहे. ज्यावेळीं हा कर्ण गुरूची अनुज्ञा घेऊन स्वगृहीं परत आला तेव्हां परशुरामानें 'तूं मत्सम आहेस' असें त्याला म्हटलें आहे.

हा उदार कर्ण सहज कवच-कुंडलांनीं युक्त होता, त्या मनोरम शुभ कवच-कुंडलांचीं इंद्रानें शचीसाठीं याचना केली आणि तीं घेऊन त्याचें मूल्य म्हणून इंद्रानें आपली परम भयंकर अमोघ शक्ति त्याला दिली. त्या शक्तीनें सुसंरक्षित असलेल्या कर्णापुढें धनंजय कसा जिवंत राहील? हे राजन्, तस्मात् आमचा विजय हातांतील फलाप्रमाणें निश्चित आहे. त्याचप्रमाणें आमच्या शत्रूंचा या लोकीं पराजय होणार हें स्पष्टच दिसत आहे.

हे भारता, हा एकटा भीष्म प्रतिदिवशीं दहा लक्ष सैनिकांचा निःपात करण्यास समर्थ आहे, आणि हे धनुर्धर द्रोण, कृप व अश्वत्थामाहि तत्तुल्यच आहेत. त्याचप्रमाणें 'संशप्तक'-नामक क्षत्रियांचे प्रचंड समुदाय महापराक्रमी आहेत. आम्ही अर्जुनाचा वध करूं, किंवा तो कपिध्वज आमचा नाश करील, अशी यांची प्रतिज्ञा आहे. हे महाराज, हे भीष्मादि महारथ सव्यसाचीचा वध करण्यास पुरेसे आहेत, असें हे सर्व भूपाल मानितात, असें असतांना हे तात, तूंच पांडवांना इतका कां भितोस!

हे परंतपा, भीमसेनाचा वध झाला असतां, त्यांच्यांतील अन्य कोणता वीर युद्धाला पुढें येईल, हें जर तुला ठाऊक असेल तर सांग पाहूं. हे राजन्, हे पांच भ्राते, धृष्टद्युम्न व सात्यकि हे सातच योद्धे काय ते शत्रूंच्या बलाचें सार आहे, असें मी समजतों. परंतु उलटपक्षीं आमच्याकडे किती योद्धे आहेत ते पहा. भीष्म-द्रोण-कृपादि विशिष्ट महारथ आहेतच. शिवाय अश्वत्थामा, कर्ण, सोमदत्त, बाल्हिक, प्राग्जोतिषाधिप, शल्य, अवंतीचे दोघे अधिपति, जयद्रथ, दुःशासन, दुर्मुख, दुःसह, श्रुतायु, चित्रसेन, पुरुमित्र, विविंशति, शल, भूरिश्रवा, आणि तुझा प्रिय पुत्र विकर्ण, इतके सर्व माझ्या बाजूनें युद्धाला सज्ज आहेत.

आतां सैन्याची तुलना केली तरी आमचें अकरा अक्षौहिणी व शत्रूचें फक्त सात अक्षौहिणी सैन्य आहे. सैन्यांच्या संख्येंत एवढें मोठें अंतर असतांना आमचा पराजय कसा होईल! हे महाराज, 'आपल्यापेक्षां शत्रूचें बल एक तृतीयांशानें कमी आहे, असं पाहून त्याच्याशीं युद्ध करावें,' असं बृहस्पतीनें म्हटलें आहे. तेव्हां माझें सैन्य शत्रुसेनेपेक्षां तृतियांशानें अधिक आहे. याशिवाय शत्रूचें पुष्कळसें सैन्य मला गुणहीन दिसत आहे. माझें सैन्य संख्येनें अधिक व गुणांनीं वरिष्ठ आहे. हे विशांपते, याप्रमाणें माझ्या सैन्याचें श्रेष्ठत्व व पांडवांचें न्यूनत्व लक्षांत घेऊन तूं असा मोहानें खिन्न होऊं नको.

वैशंपायन—हे जनमेजया, धृतराष्ट्राला असें बोलून तो परपुरंजय दुर्योधन आतां योग्य काल आहे, असें पाहून संजयाला पांडवांकडील अधिक वृत्तांत विचारूं लागला. ५. ५, ५५.

अध्याय ५६ वा.

[१ संजयानें केलेलें पांडवांच्या रथ-अश्व-ध्वजांचें वर्णन.]

दुर्योधन—संजया, युद्धाची इच्छा करणारा कुंतीपुत्र युधिष्ठिर राजांसह केवल सात अक्षौहिणी सैन्य जमवूनच आम्हांशीं युद्ध करण्याची इच्छा कशी करीत आहे!

संजय—हे राजन्, मला युद्धप्रेप्सु युधिष्ठिर अतिशय हृष्ट व भीमार्जुन आणि दोघे माद्रीनंदन अत्यंत निर्भय दिसले. कुंतीपुत्र धनंजयानें आपले अस्त्रमंत्र उपस्थित आहेत किंवा नाहींत, याचा स्वतःशींच निश्चय करण्यासाठीं

आपला सर्व दिशांना प्रकाशित करणारा दिव्य रथ जोडला आणि विद्युल्लतेनें युक्त असलेल्या मेघाप्रमाणें भासणाऱ्या त्या आपल्या रथाचें अवलोकन करून व रथाचे सभोंवार दृष्टि फेंकून संतुष्ट झालेला तो सव्यसाची मला असें बोलला "हे संजया, आमचाच विजय होईल याचें हें पूर्व चिह्न पहा." दुर्योधना, अर्जुनानें मला जसें सांगितलें तसाच मला प्रत्यय आला.

दुर्योधन—हे सूता, द्यूतांत पराभव पावलेल्या त्या पांडवांचें अभिनंदन करून तूं जर त्यांची एवढी प्रशंसा करीत आहेस, तर त्या पार्थाच्या रथाला अश्व व ध्वज कशाप्रकारचे आहेत तें सांग पाहूं.

संजय—हे विभो, विश्वकर्मा, प्रजापति व इंद्र यांनीं अनेक चित्रविचित्र रूपें कल्पिलीं व दैवी मायेच्या योगानें त्या रथावर तीं दिव्य, श्रीमान्, विशाल व सूक्ष्म अशीं विविध प्रकारचीं रूपें स्थापन केलीं आहेत. भीमसेनाचा अनुरोध करण्यासाठीं वायुसुत हनुमानानें स्वतःची प्रतिकृति त्या ध्वजावर स्थापिली आहे. त्या ध्वजानें आपल्या तेजानें सर्व दिशांमध्यें, वर, खालीं व तिरकस एक योजन प्रदेश व्यापिला आहे. तो ध्वज विश्वकर्म्यानें निर्माण केलेल्या मायेनें वृक्षांनीं व्यापिलेल्या प्रदेशांतहि अडकून रहात नाहीं.

हे राजन्, आकाशांत प्रकाशणारें इंद्रधनुष्य जसें एकाच वर्णाचें नसतें व त्यांतील विविध वर्ण ओळखतां येत नाहींत, त्याचप्रमाणें या अर्जुनाच्या ध्वजावर विश्वकर्म्यानें स्थापन केलेलीं रूपें अनेक आकाराचीं दिसतात. ज्याप्रमाणें अग्नीचा धूम चित्र-विचित्र तेजस्वी आकार धारण करीत अंतरिक्षांत जाऊन पोंचतो, त्याचप्रमाणें अर्जुनाचा दिव्य ध्वज विश्वकर्म्यानें निर्मिला आहे. तथापि त्या ध्वजाचा रथाला भार होत नाहीं. किंवा त्याला कोठें प्रतिबंधहि होत नाहीं.

हे नरेंद्रा, पार्थाच्या रथाला चित्ररथानें दिलेले वायुसारखे वेगवान् जातिवंत श्वेत अश्व जोडले असतां, त्यांची गति स्वर्ग, पृथ्वी व अंतरिक्ष यांत कोठेंच कुंठित होत नाहीं. हा दिव्य रथ शंभर अश्वांनीं युक्त असून त्यांतील कितीहि अश्व मारले गेले, तरी दिव्यप्रभावानें शंभर अश्वांची संख्या पूर्ण व्हावी, असा पूर्वी त्यास वर मिळालेला आहे.

त्याचप्रमाणें भीमसेनाचा रथ वायूसारख्या वेगवान् आणि हस्तिदंतासारख्या शुभ्र अश्वांनीं युक्त असून ते अश्व सप्त-ऋषींसारखे शोभतात. अर्जुनानें सहदे-

वालाहि असेच उत्तम अश्व दिले आहेत. त्यानें आपल्या भ्रात्याला प्रेमानें दिलेले ते अश्व भुरकट रंगाचे असून त्यांचा पृष्ठभाग तित्तिर-पक्ष्याप्रमाणें चित्रविचित्र आहे. राजा, अशा विशिष्ट अश्वांनीं युक्त असलेला रथ सहदेवाला वहात असतो. वृत्रशत्रु इंद्राला वहाणाऱ्या अश्वांप्रमाणें दिसणारे अश्व अर्जुनाला इंद्रापासून मिळाले आहेत. तेच श्रेष्ठ अश्व माद्रीपुत्र नकुलाला वहातात. ते अश्व वायूसारखे वेगवान् आहेत. या पूर्वोक्त अश्वांसारखेंच ज्यांचे वय, चाल व गति आहे, असे चित्ररथानें दिलेले महावेगवान् विचित्र रूपाचे जातिवंत अश्व सौभद्रेय व द्रौपदीचे कुमार यांना वाहतात. ५. ५. ५६.

अध्याय ५७ वा.

[१ पांडवपक्षीयांनीं केलेल्या कौरवांतील भिन्न भिन्न योद्धयांना मारण्याच्या निश्चयाचें कथन. २ कौरवांचा पक्ष बलाढ्य असल्यामुळें त्यास पांडवांची भीति नाहीं, असें दुर्योधनाचें कथन. ३ धृष्टद्युम्नाचें पांडवांस प्रोत्साहन व कौरवास निरोप.]

(१) धृतराष्ट्र—हे संजया, पांडवांसाठीं माझ्या पुत्रांच्या सैन्याशीं युद्ध करण्यास जे प्रेमानें तेथें जमलेले आहेत, त्यांतील कोणकोणत्या नृपांना तूं पाहिलेंस, तें मला सांग.

संजय—हे महाराज, अन्धक व वृष्णि यांचा प्रमुख श्रीकृष्ण मीं तेथें आलेला पाहिला. त्याचप्रमाणें चेकितान व सात्यकि हे दोघेहि पृथक् पृथक् एकेक अक्षौहिणी सैन्यासह पांडवांच्या आश्रयाला आले आहेत. ते दोघेहि अतिशय मानी व महारथ आहेत. पांचालराज आपल्या दहा पुत्रांसह एक अक्षौहिणी सैन्य घेऊन आला आहे. सत्यजित् व धृष्टद्युम्न हे दोघे त्यांचे प्रमुख वीर आहेत.

शिखंडीनें ज्याचें परिपालन केलें आहे, असा द्रुपदराजा पांडवांचा मान वाढवीत आपलें सर्व सैन्य कवचादिकांनीं सज्ज करून त्यासह पांडवांच्या साह्यार्थ आलेला आहे. विराटराजा आपले शंख व उत्तर या पुत्रांसह पांडवांना येऊन मिळाला आहे. तो भूपाल आपले अनेक भ्राते, पुत्र व एक अक्षौहिणी सैन्य घेऊन आला असून त्यांत सूर्यदत्तादि वीर व मदिराक्षादि योद्धे प्रमुख आहेत. जरासंधाचा पुत्र मागध व चेदिराज धृष्टकेतु पृथक् पृथक् अक्षौहिणी सैन्य घेऊन युधिष्ठिराकडे आले आहेत.

ज्यांचे ध्वज रक्तवर्ण आहेत, असे पांची केकय भ्राते अक्षौहिणी सैन्य घेऊन पांडवांकडे आले आहेत. याप्रमाणें हे सर्व राजे एकंदर सात अक्षौहिणी सैन्या-सह तेथें जमलेले मीं पाहिले. हे पराक्रमी वीर पांडवांसाठीं धृतराष्ट्राच्या सेनेशीं युद्ध करतील.

हे राजन्, महारथ धृष्टद्युम्न त्यांचा सनापति आहे. तो वीर मानुष, दैव, गान्धर्व व आसुर व्यूह जाणतो.

हे प्रभो, हा शान्तनव भीष्म शिखंडीचा भाग कल्पिलेला आहे. शस्त्रप्रहार करणाऱ्या मत्स्यांसह विराट-राजा या गांगेयावर चालून जाईल. बलाढ्य मद्रा-धिप ज्येष्ठ पांडुपुत्राचा भाग आहे. परंतु ही योजना विषम झाली आहे, हे दोघे वीर तुल्यबल नाहींत, असें कांहीं लोकांचें मत आहे.

शंभर भ्राते व पुत्र यांसह दुर्याधन आणि प्राच्य व दाक्षिणात्य राजे हा भीमसेनाचा भाग आहे. वैकर्तन कर्ण अर्जुनाचा भाग आहे. त्याचप्रमाणें अश्वत्थामा, विकर्ण, सैन्धव, जयद्रथ, आणि दुसरेहि जे पृथ्वीमध्यें अजिंक्य व स्वतःला शूर मानणारे वीर असतील ते सर्व धनंजयाचा भाग कल्पि-लेला आहे.

केकय राजपुत्रांतील पांच भ्राते महा धनुर्धर आहेत. त्यांचें दुसऱ्या केक-यांशीं वर असल्यामुळें ते पांडवांच्या पक्षाला मिळाले आहेत. ते कौरवपक्षां-तील केकय राजांबरोबर संग्रामांत युद्ध करतीलच, शिवाय मालव, शाल्व त्रिगर्तांचे दोघे मुख्य संशप्तक वीर, हा सर्व भाग केकय भ्रात्यांचाच कल्पि-लेला आहे.

दुर्योधन व दुःशासन यांचे सर्व पुत्र आणि राजा बृहद्बल हे अभिमन्यूचे भाग आहेत. ज्यांच्या रथांचे ध्वज सुवर्णानें भूषविले आहेत व ज्यांचा प्रमुख धृष्टद्युम्न आहे, असे द्रौपदीचे पांच पुत्र द्रोणाचार्यांवर चालून जातील. चेकितान सोम-दत्ताशीं द्वैरथ युद्ध करील. युयुधान सात्यकि कृतवर्मा भोजाशीं युद्ध करण्याची इच्छा करीत आहे. माद्रीपुत्र शूर सहदेवानें सौबल शकुनीला युद्धांत आपला अंश कल्पिलेला आहे. शकुनीचा पुत्र कितव, उलूक आणि सरस्वतीच्या तीरावरील लोक या सर्वांस नकुल आपला भाग मानीत आहे. शिवाय पांडुपुत्रांनीं इतरहि जे पार्थिव रणांगणांत दिसतील, त्यांनाहि त्यांच्या नांवांनीं संबोधून आह्वान

करण्याचा निश्चय केला आहे. याप्रमाणें पांडुपुत्रांनीं तुझ्या सैन्याशीं युद्ध करणारांचे विभाग योजून ठेविले आहेत. तें मीं तुला निवेदन केलें. आतां पुत्रांसह तुला काय विचार करावयाचा असेल, तो कालक्षेप न करतां कर.

धृतराष्ट्र—हे संजया, ज्यांच्याशीं बलाढ्य भीमसेन समरांगणांत युद्ध करणार आहे, ते कपटद्यूत खेळणारे माझे सर्व मूढ पुत्र जगांत नाहींतच असें मला वाटूं लागलें आहे. मृत्युरूपी यजमानानें हे सर्व राजे जणुकाय यज्ञपशुवत् वधासाठीं संस्कृत केले आहेत. ते अग्नींत उडी टाकणाऱ्या पतंगाप्रमाणें गांडिवरूपी अग्नींत पडतील. ज्यांनीं वैर संपादन केल आहे, अशा पांडवांनीं माझ्या सैन्याला उधळूनच लाविलें आहे, असें मी समजतों. युद्धामध्यें पांडवांनीं ज्यांचा परावभ केला आहे, अशा या माझ्या सैन्याचें रक्षण करण्यास कोण समर्थ आहे !

हे सर्वहि पांडव अतिरथ, शूर, कीर्तिमान्, प्रतापवान्, विजयी आणि सूर्य व अग्नि यांच्या तुल्य तेजस्वी आहेत. ज्यांचा नेता युधिष्ठिर व रक्षक मधुसूदन आहे आणि अर्जुन, वृकोदर, नकुल, सहदेव, धृष्टद्युम्न, सात्यकि, द्रुपद, अनुजांसह धृष्टकेतु, उत्तमौजा, पांचाल, दुर्जय, युधामन्यु, शिखंडी, क्षत्रदेव, उत्तर, काशिराज, चेदिराजे, सर्व मत्स्य, सृंजय, विराटाचा पुत्र बभ्रु, पांचाल प्रभद्रक, इत्यादि श्रेष्ठ योद्धे आहेत, त्या वीरांच्या इच्छेविरुद्ध साक्षात् इंद्रहि या पृथ्वीचें हरण करण्यास समर्थ नाहीं. ते रणधीर पर्वतांचा छेद करण्यासहि समर्थ आहेत. अशा सर्वगुणसंपन्न, अतिमानुष व प्रतापवान् वीरांशीं माझा हा दुर्बुद्धि पुत्र मी आक्रोश करीत असतांहि युद्धाची इच्छा करीत आहे.

(२) दुर्योधन—हे तात, आम्ही दोघेहि एकाच ज्ञातींत उत्पन्न झालेले व भूमीवर रहाणारे आहों. असें असतांना तूं एकट्या पांडवांचाच जय होईल, असें कसें समजत आहेस ! पितामह भीष्म, द्रोण, कृप, कर्ण, दुर्जय जयद्रथ, सोमदत्त व अश्वत्थामा, यांना सर्व देवांसह तेजस्वी धनुष्य धारण करणारा इंद्रहि युद्धांत जिंकण्यास समर्थ नाहीं. मग पांडवांची काय कथा ! विधात्यानें ही सर्व पृथ्वी निर्माण करून पांडवांना जिंकण्यासाठीं हे राजे मत्प्रीत्यर्थ उत्पन्न केले आहेत. ते सर्व भूपाल शस्त्रधारी शूर व समर्थ आहेत. ते पांडव माझ्या सैन्याकडे नुस्तें पहाण्यासहि समर्थ नाहींत. मीच उलट पुत्रांसह या पांडवांचा युद्धांत पराभव करीन. जे पार्थिव माझें प्रिय करण्याची

इच्छा करीत आहेत, ते पाशानें बद्ध केलेल्या बालमृगांप्रमाणें या पांडवांचें निवारण करितील आणि हे महाराज, माझ्या सैन्याच्या शरजालानें व रथ-समूहानें पीडित झालेले ते पांडव पांचालांसह रणांगणांतून पलायन करतील.

धृतराष्ट्र—हे संजया, माझा हा मूढ पुत्र उन्मत्तासारखा व्यर्थ वल्गना करीत आहे, परंतु तो युद्धांत धर्मराजाला जिंकण्यास समर्थ नाहीं. ते पांडव धर्मज्ञ व यशस्वी आहेत. माझ्या या मूढ पुत्रांचें व त्या महात्म्याचें बल हा भीष्म पूर्णपणें जाणतो, म्हणूनच त्याला त्या वीरांशीं युद्ध करणें रुचत नाहीं.

(३) संजय—हे भारता, पांडवांना 'युद्ध करा, युद्धाला भिऊं नका' असें धृष्टद्युम्न सतत सांगत असतो. तो धृष्टद्युम्न एकदा माझ्या समक्ष म्हणाला—धार्तराष्ट्राच्या पक्षाला जे जे राजे मिळाले आहेत, ते आपापल्या सज्ज झालेल्या सैनिकांसह क्रुद्ध होऊन जेव्हां त्या तुमुल संग्रामांत एकत्र जमतील, तेव्हां जलाशयांतील मत्स्यांना गिळणाऱ्या 'तिमि'-नामक प्रचंड मत्स्याप्रमाणें मी एकटा त्या सर्वांचा संहार करीन. भीष्म, द्रोण, कृप, कर्ण, अश्वत्थामा, शल्य व सुयोधन या सर्वांचें मी समुद्राचा निरोध करणाऱ्या वेलेप्रमाणें निवारण करीन.

धृष्टद्युम्न असें बोलला असतां धर्मात्मा राजा युधिष्ठिर त्याला म्हणाला—"हे धृष्टद्युम्ना, पांडवांसह सर्व पांचाल तुझें धैर्य व वीर यांवरच अवलंबून आहेत. यास्तव तूंच आतां घनघोर संग्रामांतून आमचा उद्धार कर. हे महा-बाहो, तूं क्षात्रधर्मांत स्थित आहेस, हें मी जाणतों. युद्ध करण्याच्या इच्छेनें पुढें आलेल्या कौरवांचा निग्रह करण्यास तूं एकटाच समर्थ व पुरेसा आहेस. तूं जें कांहीं करशील तें आम्हांला हितावहच होईल. संग्रामांत स्वपक्षांतील योद्धे पराभव पावून रक्षकाची इच्छा करूं लागले असतां जो शूर पुरुष पराक्रम गाजवीत अग्र-भागीं स्थित असतो, त्या वीराला सहस्रावधि मूल्य देऊन विकत घ्यावें, असें नीतिशास्त्रज्ञ म्हणतात. हे नरश्रेष्ठा, तूं शूर, बलवान् व पराक्रमी आहेस. युद्धामध्यें भयार्त झालेल्या लोकांचा तूं त्राता आहेस."

धर्मात्म्या युधिष्ठिरानें असें म्हटलें असतां धृष्टद्युम्न मला असें निर्भय वचन बोलला—हे सूता, दुर्योधनाचे जे बाह्लिकादि कौरव योद्धे आहेत त्यांना, सर्व प्रजाजनांना, त्याचप्रमाणें, ज्यांचें आयुष्य आतां संपत आलें आहे, असे कृप, कर्ण, पुत्रासह द्रोण, जयद्रथ, दुःशासन, विकर्ण, भीष्म आणि राजा दुर्योधन

यांना तूं सत्वर जाऊन माझा हा निरोप सांग. जा, विलंब लावूं नको. त्या सर्वांना म्हणावें—तुम्ही युधिष्ठिराशीं सामोपचाराचें बोलणें कराल, तर श्रीकृष्ण ज्याचें संरक्षण करीत आहे, तो अर्जुन तुमचा वध करणार नाहीं. तुम्ही धर्मराजाचें अर्धें राज्य त्याला त्वरित देऊन टाका आणि लोकवीर पांडवांची क्षमा मागा.

सत्यविक्रम सव्यसाची पांडवांच्या तुल्य या पृथ्वीवर अन्य योद्धा नाहीं. त्या गांडिवधारी पार्थाचा रथ देवतांनीं अधिष्ठित आहे. तो मनुष्यांना अजिंक्य आहे. तस्मात् युद्ध करण्याचा विचार सोडून द्या. ५. ५. ५७.

अध्याय ५८ वा.

[१ धृतराष्ट्राचा दुर्योधनाला युद्ध न करण्याविषयीं पुनः उपदेश. २ दुर्योधनाची शम न करण्याची प्रतिज्ञा. ३ धृतराष्ट्राचा विलाप.]

(१) धृतराष्ट्र—हा पांडुपुत्र युधिष्ठिर कुमार होता. तेव्हां पासूनच मी त्याचे गुण पहात आहें. तो ब्रह्मचारी व क्षात्रतेजानें युक्त आहे. अशा तेजस्वी वीराशीं हे माझे मूढमति पुत्र युद्धाची इच्छा करीत आहेत. मी सतत विलाप करीत असतां ते माझें ऐकत नाहींत. बा दुर्योधना, तूं युद्धापासून निवृत्त हो. कोणत्याहि प्रसंगीं सुज्ञ लोक युद्धाची प्रशंसा करीत नाहींत. अमात्यांसह निर्वाह करण्यास तुला पृथ्वीचें अर्धें राज्य पुरेसें आहे. यास्तव हे अरिंदमा, पांडुपुत्रांना त्यांचा उचित राज्यविभाग देऊन टाक. सर्व कौरव हेंच माझें सांगणें धर्मयुक्त आहे, असें मानीत आहेत. तस्मात् तूं महात्म्या पांडवांशीं शम करावास हेंच सर्वथा उचित होय.

तुझ्या सैन्यामध्यें व्याधि उत्पन्न झाले आहेत, सैनिक व अश्वादि वाहनें कण्डूरोगानें पीडित झालीं आहेत. हें पराजयाचें लक्षण आहे. हा तुझा विनाशच ओढवला आहे, परंतु मोहामुळें तूं तें जाणत नाहींस. बा सुयोधना, या युद्धाची मला इच्छा नाहीं. बाल्हिक, भीष्म, द्रोण, अश्वत्थामा, संजय, सोमदत्त, शल, कृप, सत्यव्रत, पुरुमित्र, जय व भूरिश्रवा, हेहि युद्धाची इच्छा करीत नाहींत. शत्रूंनीं पीडा दिली असतां कौरव ज्यांचा आश्रय करितात, ते हे सर्व योद्धे या युद्धाची प्रशंसा करीत नाहींत. म्हणून बाबारे, तुलाहि शम करणेंच मान्य होवो. तूं स्वतःच्या इच्छेनें हें युद्ध उपस्थित केलें नाहींस; तर कर्ण, पापी

दुःशासन व सौबल शकुनि, हे तिघे तुझ्याकडून हें कर्म करवीत आहेत, हें मी जाणतों.

(२) दुर्योधन—राजा, तूं सांगितलेल्या या भीष्मादि पूर्वोक्त वीरांवर भार टाकून मीं पांडवांना युद्धाचें आह्वान केलेलें नाहीं. हे तात, कर्ण व मीं अशा दोघांनीं मिळून या रणयज्ञाची दीक्षा घेतली आहे. आम्हीं युधिष्ठिराला यज्ञपशु कल्पिला आहे. रथ ही वेदी, खड्ग हीच स्रुवा, गदा स्रुक्, कवच हेंच सदोगृह, चार ऋत्विजांचें कर्म हेच अश्व, शर हेच दर्भ व यश हेंच हविर्द्रव्य, असा संकल्प करून आम्ही आत्मयज्ञानें रणांत यमाचें यजन करूं.

हे नृपते, याप्रमाणें जय मिळवून व आमच्या शत्रूंचा वध करून आम्ही ऐश्वर्यानें युक्त होऊं. हे तात, माझा भ्राता दुःशासन, कर्ण व मी असे तिघे मिळून या संग्रामांत पांडवांचा संहार करूं. एक तर मी पांडवांना मारून पृथ्वीचा अधिपति होईन, किंवा पांडव माझा वध करून या समग्र महीचा उपभोग घेतील. हे राजा, मी माझें जीवित, राज्य व धन या सर्वांचा त्याग करीन, पण पांडवांसह या जगांत राहणार नाहीं. सुईच्या अग्रानें व्यापिली जाईल इतकी भूमीहि मी पांडवांना देणार नाहीं.

(३) धृतराष्ट्र—दुर्योधनाची तर मी आशा सोडलीच आहे. पण बाबारे, इतर सर्व कौरवांसाठीं मला दुःख आहे. 'रुरु' मृगांच्या कळपांत संचार करणाऱ्या बलाढ्य व्याघ्राप्रमाणें हे पांडव युद्धांत जमलेल्या श्रेष्ठ श्रेष्ठवीरांचा वध करतील. हा सात्यकि कुरुसेनेला एखाद्या स्त्रीप्रमाणें आपल्या दीर्घ बाहूंनीं चुरगळून टाकील, असें विपरीत लक्षण मला भासत आहे. युधिष्ठिराच्या सर्व सैन्यांतील न्यूनता भरून काढणारा हा मधुकुलोत्पन्न शैनेय सात्यकि रणांगणांत स्थित होऊन शेतांतील बीजाप्रमाणें शराची पेरणी करील. सर्व योद्धयांचा प्रमुख असलेला भीमसेन निर्भयपणें सैन्याच्या अग्रभागीं स्थित असतां सर्व वीर प्राकाराप्रमाणें त्याचा आश्रय करतील. भीमानें पर्वतप्राय उंच असलेल्या तुझ्या गजांचीं गंडस्थलें फोडून त्यांचें दंत भग्न करून रक्तानें माखलेल्या त्यांना भूमीवर लोळविलें आहे, असें तूं पहाशील. खरोखर त्या वेळीं पर्वतच जणुकाय विशीर्ण होऊन पडले आहेत, असा भास होईल आणि तशा घोर प्रसंगीं भीमाच्या स्पर्शाला भ्यालेल्या तुला माझ्या वचनाचें स्मरण होईल.

बा दुर्योधना, भीमसेनानें रथ, अश्व, गज, यांसह सर्व कौरवसैन्य दग्ध करून टाकिलें, म्हणजे त्या अग्नितुल्य वृकोदराला पाहून तूं माझे हे शब्द स्मरशील. बाबारे, पांडवांशीं जर शम केला नाहींस, तर महद्भय उपस्थित होईल. हा भीम गदाप्रहारानें तुमचा नाश करील. यास्तव शम करा. भीमसेनानें तोडलेल्या वनाप्रमाणें कौरवसैन्याचा निःपात केलेला जेव्हां तूं पहाशील, तेव्हां माझ्या या भाषणाची तुला आठवण होईल.

वैशंपायन—राजा, याप्रमाणें पुत्राला बोलून धृतराष्ट्रानें त्या सर्व नृपतींना तेंच सांगितलें आणि संजयाला पुनः प्रश्न केला. ५. ५. ५८.

अध्याय ५९ वा.

[१ संजयानें केलेलें कृष्णवचनाचें कथन.]

(१) **धृतराष्ट्र**—हे महाप्राज्ञा, महात्म्या कृष्णार्जुनानें काय भाषण केलें तें मला सांग. तुझें वचन ऐकण्याची माझी इच्छा आहे.

संजय—हे राजन्, ऐक. मीं कृष्णार्जुनांना जसें पाहिलें व ते वीर मला जें कांहीं बोलले, तें सर्व मी तुला सांगतों. मीं अंतर्बाह्य शुद्ध होऊन, हात जोडून खालच्या मानेनें कृष्णार्जुनांच्या अंतःपुरांत प्रवेश केला. हे नृपाला, त्या प्रदेशीं अभिमन्यु किंवा नकुल-सहदेव यांनाहि जातां येत नाहीं! तेथें दोघे कृष्ण, कृष्णा व सत्यभामा इतकींच मनुष्यें होतीं.

ते दोघेहि वासुदेव-धनंजय माध्वी नामक सुरा प्राशन करून मत्त झाले होते. त्यांनीं सर्वांगाला चंदनाचें अनुलेपन केलें होतें. पुष्पमाला धारण केल्या होत्या. ते उत्तम वस्त्रें परिधान करून दिव्य आभरणांनीं भूषित झाले होते. त्यांचें सुवर्णाचें विशाल आसन अनेक प्रकारच्या चित्र-विचित्र रत्नांनीं सुशोभित दिसत होतें. त्यावर विविध आस्तरणें घातलीं होतीं. अशा मूल्यवान् एकाच आसनावर ते दोघे अरिंदम बसले होते. त्यावेळीं कृष्णाचे दोन्ही चरण अर्जुनाच्या मांडीवर ठेवलेले मला दिसले व महात्म्या अर्जुनाचा एक पाय कृष्णेकडे व दुसरा भामेकडे दिसला.

हे राजन्, मी त्यांच्या समीप गेलों असतां पार्थानें मला सुवर्णाचें पादपीठ बसावयास दिलें. तेव्हां मीं त्या आसनाला हातानें स्पर्श करून खालीं भूमी-

वरच बसलों. त्यावेळीं हे प्रभो, पादपीठावरून वर उचललेले पार्थाचे शुभ-लक्षण युक्त दोन्ही चरण मीं पाहिले. त्याचे तळपाय ऊर्ध्व रेखांनीं चिह्नित होते.

हे महाराज, ते दोघेहि कृष्ण श्यामवर्ण व तरुण असून भव्य होते. शालवृक्षाच्या दोन स्कंधाप्रमाणें ते उन्नत दिसत होते. त्या दोघां महात्म्यांना अशा स्थितींत एकाच आसनावर बसलेलें पाहून मी अतिशय भयभीत झालों. ते दोघे कृष्णार्जुन इंद्र आणि विष्णु, यांच्या तुल्य आहेत. परंतु हा मंदमति दुर्योधन भीष्म-द्रोणांच्या आश्रयामुळें आणि कर्णाच्या आत्मश्लाघेमुळें त्यांची योग्यता जाणत नाहीं. हे दोघे अद्वितीय धनुर्धर ज्याच्या आज्ञेंत आहेत, त्या धर्मराजाच्या मनांतील संकल्प पूर्ण होतील, असा मीं त्याचवेळीं निश्चय केला.

राजा, त्यांनीं मला अन्न-पानादिकांच्या ग्रहणाविषयीं प्रश्न करून व कुशल विचारून माझा सत्कार केला. नंतर मी आसनावर बसलों व हात जोडून आणि मस्तक नम्र करून तुमचा संदेश त्यांस कळविला. तेव्हां पार्थानें धनुर्गुणाच्या घर्षणानें चिह्नित झालेल्या आपल्या शुभ हस्तानें आपला पाय खालीं सोडला आणि 'हे केशवा, तूंच याला उत्तर दे' अशी कृष्णाला प्रेरणा केली. तेव्हां तें अर्जुनाचें वचन ऐकून सर्वाभरणांनीं भूषित झालेला इंद्रतुल्य वीर्यवान् कृष्ण इंद्रध्वजाप्रमाणें त्या आसनांवर उठून बसला व तो वक्त्यांतील श्रेष्ठ देवकीनंदन धृतराष्ट्रपुत्रांना भय व पांडुपुत्रांना आह्लाद देणारें असें श्रवणीय वचन बोलला. त्याचें तें भाषण आरंभीं मृदु असून उत्तरोत्तर दारुण होत गेलें. त्याचें सुसंस्कृत शब्दांनीं युक्त असलेलें तें सुश्राव्य भाषण मीं सावधान चित्तानें ऐकलें. त्या कुशल वक्त्यानें आपला सर्व अभिप्राय त्यांत व्यक्त केला.

वासुदेव—संजया, कुरुश्रेष्ठ भीष्म व द्रोण यांच्या समक्ष विवेकवान् धृतराष्ट्राला माझा असा संदेश कथन कर. हे सूता, प्रथम सर्व ज्येष्ठांस आमचें अभिवादन आणि कनिष्ठांना कुशल निवेदन करून नंतर मग त्यांना आमचा असा निरोप सांग—

तुम्ही विविध यज्ञ करा, विप्रांना दक्षिणा द्या आणि स्त्री-पुत्रांसह सुखोपभोग घ्या. तुम्हांवर लवकरच महत्संकट ओढवणार आहे. यास्तव सत्पात्रीं दान द्या आणि सुपुत्रांना जन्म द्या. आपल्या प्रियजनांचें प्रिय करून घ्या. कारण युधिष्ठिर मोठ्या त्वरेनें जय मिळविण्यासाठीं येत आहे.

संजया, कौरवसभेंत वस्त्रहरणाच्या प्रसंगीं मी दूरदेशीं असतांहि या द्रौपदीनें 'हे गोविंदा' असा आक्रोश केला, तेव्हां तिनें माझ्या नामस्मरणानें मला जें ऋणी करून ठेविलें आहे, तें ऋण तिला केवल वस्त्रें पुरविण्यानें फिटलें नाहीं, कौरवांचा समूल उच्छेद केल्यावांचून मी त्या ऋणांतून मुक्त होणार नाहीं.

हे मूढबुद्धि कौरवहो, ज्या धनुर्धराच्या हातीं अतिशय तेजस्वी व दुराधर्ष गांडिव धनुष्य आहे आणि मी ज्याचा साह्यकर्ता आहें, अशा या सव्यसाचीबरोबर तुम्हीं वैर आरंभिलें आहे. पण माझ्या साह्यानें युक्त असलेल्या पार्थाशीं युद्ध करण्यास कोण समर्थ आहे ? साक्षात् इंद्रहि त्याला जिंकूं शकणार नाहीं. मग कालवश झालेल्या तुमची काय कथा !

पार्थाला जो कोणी युद्धांत जिंकील, तो सर्व पृथ्वी आपल्या दोन्ही हातांनीं उचलील, आपल्या क्रोधानें ही सर्व प्रजा दग्ध करील, किंवा देवांना स्वर्गांतून भूलोकीं पाडवील. युद्धांत धनंजयाला पराजित करील, असा देव, मनुष्य, असुर, यक्ष, गंधर्व व नाग यांमध्यें मला एकहि वीर दिसत नाहीं. या अर्जुनाचें विराटनगरींतील अद्भुत कर्म प्रसिद्धच आहे. या एकट्या वीरानें अनेक कौरवांचा पराभव केला; एवढीच एक गोष्ट त्याच्या पराक्रमाचें निदर्शन करण्यास पुरेशी आहे. या एका पांडुपुत्रानें विराटनगरींत तुमच्या सेनेला भग्न करून दशदिशेंत पलायन करावयास लाविलें, यावरूनच त्याचें सामर्थ्य प्रकट होत आहे. शारीरबल, मानसोत्साह, शौर्य, शीघ्र कार्यावबोध, शरक्षेपणाचें चापल्य, अविषाद व धैर्य हे गुण पार्थावांचून इतर कोठेंहि दिसून येत नाहींत."

हे राजन्, वर्षाकालीं वृष्टि करणारा इंद्र जसा अंतरिक्षांत गर्जना करितो, तसा हृषीकेश पार्थाला हर्ष देणाऱ्या घन गंभीर वाणीनें हें असें वचन बोलला. केशवाचें हें वचन ऐकून श्वेतवाहन अर्जुनानें अंगावर रोमांच आणणारें विस्तृत भाषण केलें. ५.५.५९.

अध्याय ६० वा.

[१ देव पुत्रांवरील प्रीतीमुळें व अग्नि प्रत्युपकाराच्या इच्छेनें युद्धांत पांडवांनाच साह्य करतील, असें धृतराष्ट्राचें दुर्योधनाला कथन.]

वैशंपायन—राजा, जनमेजया, प्रज्ञाचक्षु जनेश्वर धृतराष्ट्रानें संजयाचें हें वचन ऐकून गुण-दोष-दृष्टीनें त्याचा विचार करण्यास आरंभ केला. त्या

वचनांतील गुण-दोषांचें सूक्ष्मदृष्टीनें यथामति विवेचन केल्यावर स्वपुत्रांचा जय इच्छिणाऱ्या धृतराष्ट्रानें आपल्या व शत्रूंच्या बलाबलांचाहि निश्चय केला. त्यांच्या शक्तीची आपल्या मनांत यथायोग्य तुलना केली असतां त्यास असें आढळून आलें कीं, पांडव देव आणि मानुष यांच्या शक्तीनें व तेजानें संपन्न असून कौरव केवल मानुष बलानेंच युक्त आहेत. त्यामुळें पांडवांपेक्षां कौरवांचें सामर्थ्य अत्यंत अल्प आहे.

याप्रमाणें बराच वेळ मनन करून तो मनुजाधिप दुर्योधनाला म्हणाला—"हे दुर्योधना, माझ्या मनाला जी सतत चिंता लागून राहिली आहे, ती कांहीं केल्या शांत होत नाहीं. कारण प्रत्यक्ष प्रमाणावरून मी हें सत्य मानीत आहें. हें केवल अनुमान नव्हे. हे पुत्रा, सर्व प्राण्यांचा आपल्या अपत्यांवर परम स्नेह असतो व ते यथाशक्ति त्यांचें प्रिय व हित करीत असतात. त्याच-प्रमाणें सज्जन आपल्यावर उपकार करणाराचें अत्यंत प्रिय करण्याची संधि पहात असतात. तस्मात् अर्जुनानें खांडववनांत अग्नीवर जो उपकार केला, तो स्मरून या कौरव-पांडवांच्या घोर संग्रामांत तो हव्यवाहन पार्थाला अति-शय साह्य करील.

शिवाय ज्या भिन्न भिन्न अनेक देवतांपासून पांडवांची उत्पत्ति झाली आहे, ते सर्व यमधर्मादि देव पांडुपुत्रांनीं आवाहन करतांच भीष्म-द्रोण-कृपा-दिकांच्या भयापासून पांडवांचें रक्षण करण्यासाठीं धांवून येतील व अशनि-तुल्य वेग धारण करून ते आपल्या पुत्रांचें रक्षण करतील, हें माझें निश्चित मत आहे. शिवाय स्वतः वीर्यवान् व अस्त्रपारंगत असलेले ते नरश्रेष्ठ पांडव देवांच्या साह्यानें युक्त झाले असतां त्यांच्याकडे कोणाहि मानुषाला वर दृष्टि करून पहातांहि येणार नाहीं. ज्याचें गांडीव धनुष्य दुरासद, उत्तम व दिव्य आहे, ज्याचे दोन भाते दिव्य, अक्षय, शरपूर्ण व दारुण आहेत, ज्याच्या ध्वजावर अलौकिक, निःसंग व धूमाप्रमाणें अकुंठित गतिमान् वानर आहे, ज्याच्या रथासारखा दिव्य रथ या समुद्रवलयांकित पृथ्वीवर दुसऱ्या कोणा-पाशींहि नाहीं. ज्याच्या रथाचा शब्द महा अशनीसारखा शत्रूंना भयंकर वाटतो व ज्याच्या रथाचा निर्घोष लोक मेघांच्या गडगडाटाप्रमाणें ऐकतात; लोक ज्याला वीर्यामध्यें 'अतिमानुष वीर्यवान्' असें समजतात, जो रणां-गणांत देवांनाहि जिंकणारा आहे, असें सर्व पार्थिव जाणतात, जो महाबलाढ्य पांडव एका निमिषांत पांचशें बाण घेऊन फार दूर अंतरावर सोडीत असलेला

सतो, भीष्म, द्रोण, कृप, अश्वत्थामा, मद्रराज, शल्य, इतर मध्यस्थ मानव
णि अतिमानुष राजे या सर्वांना ज्या रथशार्दुल पार्थाचा पराजय करतां येणें
शक्य आहे व जो अरिंदम एका वेगानें पांचशें बाणांचा वर्षाव करितो, तो
हाबाहु अर्जुन बाहुवीर्यांत सहस्रार्जुनाच्या तुल्य आहे. त्या कौंतेयाचा पराक्रम
इंद्र व उपेंद्र यांच्यासारखा आहे. तो सव्यसाची या महायुद्धांत सर्व कौरवांचा
गुकाय संहारच करीत आहे, असें मला आजच दिसत आहे.

हे भारता, या विचारानें मला रात्रंदिवस झोंपहि येत नाहीं. कौरवांचा शम
सा होईल या चिंतेनें मला मनःस्वास्थ्य मिळत नाहीं. खरोखर हा कौरवांचा
हान् विनाशच उपस्थित झाला आहे. शमावांचून अन्य कशानेंहि या कल-
ाचा अंत होणार नाहीं. बा दुर्योधना, यास्तव मला नित्य शमच प्रशस्त वाटत
ाहे. युद्ध करणें मला रुचत नाहीं, कारण बाबारे, कौरवांपेक्षां पांडव अधिक
ाक्तिमान् आहेत, असेंच माझें निश्चित मत आहे." ५. ५. ६०.

अध्याय ६१ वा.

[१ देवत्वापासून भ्रंश पावण्याच्या भीतीनें देव पांडवांना साह्य करणार नाहींत. २ मीहि दैवबलानें युक्त आहें, असें दुर्योधनाचें वचन.]

(१) **वैशंपायन**—राजा, पित्याचें हें वचन ऐकून असहिष्णु धार्तराष्ट्र अतिशय क्रुद्ध होऊन पुनः असें वचन बोलला—" हे राजसत्तमा, या पृथा-पुत्रांना देवांचें साह्य मिळेल असें जें तूं समजत आहेस, तें अशक्य आहे. यास्तव त्याविषयीं तुझें भय दूर होवो. कारण हे भारता, इच्छा व द्वेष यांचें राहित्य, लोभ व द्रोह यांचा अभाव आणि प्राण्यांची उपेक्षा यांच्या योगानें देवांना देवत्व प्राप्त झालें, अशी कथा पूर्वी द्वैपायन व्यास, महातपस्वी नारद व जामदग्न्य राम, यांनीं आम्हांला सांगितली आहे.

हे कुरुश्रेष्ठा, देव मनुष्यांप्रमाणें काम, क्रोध, लोभ व द्वेष यामुळें जगद्व्या-पारांत कदापि प्रवृत्त होत नाहींत. अग्नि, वायु, इंद्र, धर्म व दोघे अश्विनी-कुमार जर आसक्तीमुळें प्रवृत्त झाले असते, तर पांडवांना दुःख भोगावेंच लागलें नसतें. यास्तव हे राजा, तूं याविषयीं यत्किंचित्हि चिंता करूं नको.

हे देवादिक शम-दमादिकांची अपेक्षा करीत असतात. ते काम-क्रोधादि आसुरी भावांत कदापि प्रवृत्त होत नाहींत. तस्मात् ते पांडवांना साह्य करणार

नाहींत आणि त्यांनीं जर साह्य केलें तर वेदप्रामाण्यामुळें फलासक्तीनें केलेलें त्यांचें तें कार्य निष्फल होईल.

(२) हे राजन्, सर्व बाजूंनीं प्रदीप्त होऊन सर्व लोकांना दग्ध करणाऱ्या अग्नीला मी आपल्या मंत्रसामर्थ्यानें शांत करितों. देव ज्या परम तेजानें युक्त आहेत, तें अनुपम तेज माझ्यामध्यें देवांहूनहि अधिक आहे, असें तूं निश्चयानें समज. पर्वतशिखरांसह ही समग्र पृथ्वी जर विदीर्ण होत असली तर मी तिला मंत्रप्रभावानें सर्व लोकांसमक्ष स्थिर करीन. चेतन, अचेतन व स्थावर-जंगम यांच्या नाशासाठीं उत्पन्न झालेली, घोर गर्जना करणारी अश्मवृष्टि व सोसाट्याचा वायु यांसहि मी भूतांवरील अनुकंपेनें सर्वांसमक्ष शांत करितों. मीं मंत्रसामर्थ्यानें स्तंभित केलेल्या जलावरून रथ व पदाति चालून जातात.

मी एखाद्या कार्यासाठीं अक्षौहिणी सैन्यासह अन्यप्रदेशीं जावयास जेव्हां निघतों, तेव्हां मी जेथें जेथें जाण्याचें मनांत आणतों तेथें तेथें माझे अश्व मला घेऊन जातात. माझ्या राज्यांत सर्प-व्याघ्रादि भयंकर प्राणी नाहींत. मीं मंत्रानें रक्षण केल्यामुळें हिंस्र पशु इतर प्राण्यांची हिंसा करीत नाहींत. योग्य कालीं पर्जन्यवृष्टि होते, माझी सर्व प्रजा धर्मनिष्ठ असून माझ्या देशांत एकहि व्याधि नाहीं.

मी ज्यांचा द्वेष करितों, त्यांचें रक्षण करण्यास अश्विनीकुमारादि देवता व सर्व मरुद्गणांसह इंद्रहि समर्थ नाहींत. कारण ते धर्मादि देव जर माझ्या शत्रूंचें तत्काल संरक्षण करण्यास समर्थ असते, तर पार्थांना तेरा वर्षें दुःख भोगावेंच लागलें नसतें. हे तात, मला जे द्वेष्य आहेत, त्यांचें रक्षण करण्यास देव, गंधर्व, असुर किंवा राक्षस यांतील कोणीहि धजणार नाहींत, हें मी तुला सत्य सांगतों. माझे मित्र किंवा शत्रु यांचें शुभ होवो अथवा अशुभ होवो, असें मी चिंतन करतांच तत्काल तसें घडून येत असतें. मीं उच्चारलेले शब्द कधींहि अन्यथा होत नाहींत, म्हणून मला सर्व लोक सत्यवक्ता म्हणतात. माझें हें माहात्म्य सर्व दिशांत प्रसिद्ध आहे. हे राजा, तुला आश्वासन देण्यासाठीं मी तुला हें सर्व सांगत आहें, आत्मश्लाघेनें नव्हे. मी कधींहि श्लाघा करीत नाहीं. कारण स्वतःची प्रशंसा करणें हे असदाचरण होय.

हे महाराज, पांडव, मत्स्य, केकयांसह पांचाल, सात्यकि व वासुदेव या सर्वांना मीं जिंकल्याचें तूं ऐकशील. ज्याप्रमाणें नदी समुद्राला प्राप्त होतांच

नाहींशी होते, त्याप्रमाणें पांडव आपल्या सर्व अनुयायांसह माझ्या समीप येतांच सर्वशः नष्ट होतील. माझी बुद्धि, तेज, वीर्य, विद्या, व योग हीं सर्व श्रेष्ठ असून पांडवांपेक्षां वरिष्ठ आहेत. पितामह, द्रोण, कृप, शल्य, व शल हे जी अस्त्रविद्या जाणतात, ती सर्व मला अवगत आहे.

राजा जनमेजया, नंतर धृतराष्ट्रानें दुर्योधनाचें हें सर्व भाषण संजयाला निवेदन केलें व त्याला पूर्वोक्त अर्जुनमाहात्म्य विचारलें. 'माझ्या पुत्रांचें हें बल तूं पाहिलेंच आहेस. आतां पांडवांचें बल कथन कर' असें म्हटलें आणि 'हे सर्व कौरव नाश पावले असतां वैश्यापुत्र युयुत्सूला तर राज्यलाभ होणार नाहीं ना? कारण तो पांडवांवर अनुरक्त आहे' असा प्रश्न केला. ५. ५, ६१.

अध्याय ६२ वा.

[१ 'मी एकटाच पांडवांचा वध करण्याला समर्थ आहें, हे भीष्मादिक धृतराष्ट्राच्या समीप राहूं देत' अशी कर्णाची आत्मश्लाघा. २ भीष्मानें केलेली कर्णाची निंदा. ३ भीष्मानें शस्त्रत्याग केल्यावांचून मी युद्ध करणार नाहीं, अशी प्रतिज्ञा करून कर्णाचें सभेंतून स्वगृहीं निर्गमन. ४ भीष्मानें पुनः केलेला कर्णाचा उपहास.]

(१) **वैशंपायन**—जनमेजया, याप्रमाणें राजा धृतराष्ट्र अतिशय उत्सुकतेनें संजयाला पार्थाविषयीं प्रश्न करीत असतां, त्याकडे दुर्लक्ष करून कर्ण त्या कौरवसभेंत दुर्योधनाला हर्ष देत म्हणाला—" हे राजन्, पूर्वी भार्गवरामाला 'मी ब्राह्मण आहें' असें मिथ्याच सांगून त्याच्यापासून परम श्रेष्ठ ब्रह्मास्त्र मीं संपादन केलें. परंतु माझें हें असत्य वचन त्या जामदग्न्यानें तत्काल जाणलें आणि 'चोरा, तुला अंतकालीं हें अस्त्र स्फुरणार नाहीं.' एवढाच शाप देऊन मला सोडून दिलें. तो महर्षि सागरान्त पृथ्वीला दग्ध करण्यास समर्थ आहे. परंतु माझा महान् अपराध असतांहि त्या महात्म्यानें मला घोर शाप दिला नाहीं. याचें कारण मीं आपल्या पराक्रमानें व शुश्रूषेनें त्याला प्रसन्न केलें होतें.

तस्मात् माझा अंतकाल समीप येईपर्यंत त्या श्रेष्ठ अस्त्राचा मला प्रयोग करतां येईल व त्यामुळें मी अर्जुनाला जिंकण्यास समर्थ होईन. पांडवांचा नाश करण्याचा भार मजवर आहे. त्या ऋषीचा प्रसाद संपादन करून मी एका

निमिषांत पांचाल, करूष, मत्स्य व पुत्र-पौत्रांसह पार्थ यांचा संहार करून हे सव शस्त्रानें जिंकलेले लोक प्राप्त करून घेईन. हे राजा धृतराष्ट्रा, पितामह भीष्म, द्रोण आणि हे सर्व प्रमुख भूपति यांना तुझ्या समीप राहूं दे. मी मुख्य सैन्यासह जाऊन पांडवांचा वध करीन. हा भार मीं स्वीकारला आहे."

(२) जनमेजया, कर्ण याप्रमाणें आत्मश्लाघा करीत असतां भीष्म त्याला म्हणाला—" अरे कर्णा, कालानें तुझी बुद्धि विपरीत झाली आहे, असेंच दिसतें, तूं ही आत्मप्रौढी कसली सांगतोस ! तुझ्यासारखा प्रमुख वीर हत झाला असतां सर्व धार्तराष्ट्रांचा विनाश होईल, यास्तव बाबारे, स्वतःच्याच जीवाचें रक्षण कर.

ज्याला श्रीकृष्णाचें साह्य आहे, ज्या धनंजयानें खांडववन दग्ध केलें, त्याचें तें अद्भुत कर्म ऐकून पांडवांशीं युद्ध करण्याविषयीं आपल्या बांधवांसह तूं आपल्या मनाचें नियमन करावयास पाहिजे होतें. अर्जुनाचें दुर्जयत्व जाणून त्याच्या द्वेषापासून निवृत्त होणेंच तुला योग्य होय.

भगवान् महेंद्रानें तुला जी शक्ति दिली आहे, तिला केशवानें युद्धांत आपल्या चक्रानें विशीर्ण करून दग्ध केल्याचें तूं पहाशील. तुझ्यापाशीं जो सर्पमुख बाण आहे, ज्याचें तूं नित्य मोठ्या यत्नानें पुष्प-माल्यादिकांनीं पूजन करितोस, तो तुझा बाण पांडुपुत्राच्या शरौघानें तुझ्यासह नाश पावेल. बाण व भौम या असुरांचा निहंता आणि तुझ्यासारखे व तुझ्याहूनहि वरिष्ठ अशा योद्धयांचा तुमुल युद्धांत वध करणारा वासुदेव अर्जुनाचें रक्षण करीत आहे, हें लक्षांत ठेव."

(३) कर्ण—तो वृष्णिपति श्रीकृष्ण मोठा महात्मा असेल, किंवा भीष्मानें त्याचें जितकें वर्णन केलें आहे, त्याहूनहि तो श्रेष्ठ असेल ! मला त्याच्याशीं कांहीं कर्तव्य नाहीं. पण पितामहानें मला जें कठोर वचन ऐकविलें आहे, त्याचें फल त्यानें आतां ऐकावें. हा मीं शस्त्रत्याग केला. मी युद्धाला जाणार नाहीं व यापुढें पितामह मला सभेंत कदापि पहाणार नाहीं. ज्यावेळीं हा भीष्म इहलोक सोडील, त्यावेळीं हे सर्व पृथ्वीवरील भूपाल माझा विजय झालेला पहातील. मी जर युद्ध करीन तरच हा भीष्म जिवंत राहील. पण तो जिवंत राहणें मला इष्ट वाटत नाहीं. यास्तव हा दुर्बल वृद्ध मरण पावूं दे.

(४) वैशंपायन—राजा, असें बोलून तो महा धनुर्धर कर्ण सभेंतून उठून आपल्या घरीं निघून गेला. तेव्हां भीष्म हंसतच सर्व कौरवांच्या समक्ष

दुर्योधनाला असें उपहासयुक्त वचन बोलला—"खरोखर, हा सूतपुत्र तर मोठा सत्यप्रतिज्ञच दिसत आहे! 'प्रथम मी युद्ध करीन' अशी प्रौढी मिरवून आतां 'मी जिवंत असेपर्यंत शस्त्रग्रहण करणार नाहीं' असें म्हणतो! हा मित्र कसला! आवंत्य, कालिंग, जयद्रथ, चेदि, बाल्हिक इत्यादि भूपालांच्या समक्ष 'मी शत्रूंच्या सहस्रावधि योद्धयांचा संहार करीन' अशा वल्गना करून ज्यानें युद्धाचा भार आपल्या शिरावर घेतला होता, तोच आतां युद्धापासून परावृत्त होत आहे! अहो, भीमसेन कौरवांच्या व्यूहावर प्रतिव्यूह रचून व योद्धयांचीं मस्तकें तोडून लोकक्षय आरंभील, या भीतीनें हा मूढ अशा युक्तीनें युद्धापासून दूर रहात आहे. या अधम कर्णानें ज्या वेळीं निष्पाप परशुरामाला 'मी ब्राह्मण आहें' असें असत्य सांगून अस्त्रविद्या प्राप्त करून घेतली, त्याच वेळीं त्याचा धर्म व तप नष्ट झालें आहे."

वैशंपायन—हे राजन्, याप्रमाणें भीष्मानें भाषण केलें असतां व कर्ण शस्त्रत्याग करून निघून गेला असतां धृतराष्ट्राचा मंदमति पुत्र दुर्योधन शान्तनव भीष्माला पुढील वचन बोलला. ५. ५. ६२.

अध्याय ६३ वा.

[१ 'मीं हें युद्ध भीष्मादिकांच्या विश्वासावर आरंभिलें नसून कर्णादिकांच्या साह्यानेंच शत्रूंचा वध करीन' असें दुर्योधनाचें वचन २ दुर्योधनाला उद्देशून विदुरानें केलेली दमाची प्रशंसा.]

(१) **दुर्योधन**—हे पितामह, आम्ही सर्व मनुष्ययोनींत उपन्न झालों आहों. आमचा जन्म समान कुलांत झालेला आहे. असें असतां तूं पांडवांचाच निश्चित जय होईल, असें कसें मानितोस! आम्ही आणि ते वीर्य व पराक्रम यांनीं तुल्य आहों. वयानें समान आहों. आमची समयस्फूर्ति व अध्ययन एकसारखेंच आहे. अस्त्रविद्या, युद्धकला व शरसंधान यांत आम्ही पांडवांहून हीन नाहीं. आम्ही सर्व एकाच जातीचे व समान वर्णाचे आहों, मग हे पितामह, पार्थांचाच विजय होईल, हें तुला कसें कळलें?

असो. हे राजन्, मीं भीष्माचार्य, द्रोण, कृप, बाल्हिक किंवा अन्य नृपति यांच्या बलावर कांहीं हें युद्ध आरंभिलें नाहीं. तर मी स्वतः, वैकर्तन कर्ण व माझा भ्राता दुःशासन असे आम्ही तिघेच तीक्ष्ण शरांनीं युद्धांत पांची पांड-

यांचा वध करूं. नंतर हे राजन्, मी विपुल दक्षिणायुक्त विविध महायज्ञ करून गायी, अश्व व धन यांच्यायोगानें ब्राह्मणांना तृप्त करीन. ज्याप्रमाणें मृगांना जाळ्यांत बद्ध करावें, किंवा कर्णधारावांचून असलेल्या नौकेला जलौघानें आवर्तांत ओढावें, त्याप्रमाणें माझे योद्धे पांडवांना हातांनीं ओढतील. जेव्हां रथ व गज यांनीं युक्त असलेली आम्हां शत्रूंची सेना ते पहातील, तेव्हां पांडव आणि केशव यांचा दर्प उतरेल.

(२) दुर्योधनाचें हें भाषण ऐकून 'हा अदमनशील दुरात्मा कुलक्षय करील' असें बोलणारा विदुर दमाची प्रशंसा करीत म्हणाला—" 'दम' हाच ब्रह्मजिज्ञासूचा कल्याणप्रद सनातन धर्म आहे, असें तत्त्वदर्शी वृद्ध म्हणतात. ज्या दान्त पुरुषाचें मनोदमन त्याला दानादिकांत प्रवृत्त करितें, त्याला त्या दानाचें क्षमा व सिद्धि हें फल मिळतें. दमाच्या योगानें दान, तपानें अध्ययन व ज्ञान प्राप्त होतें आणि दमानें तेजाची वृद्धि होते, तस्मात् दम हें पावन करणारें उत्तम साधन आहे. निष्पाप पुरुषाला दमाच्या योगानें महद्ब्रह्माचा लाभ होतो.

प्राण्यांना हिंस्रपशु व राक्षसादिक यांपासून जसें भय असतें, तसेंच अदान्त मनुष्यांपासूनहि असतें. त्यांच्या निषेधासाठींच स्वयंभू ब्रह्मदेवानें क्षत्रियसृष्टि निर्माण केली. चारी आश्रमांत दम हेंच उत्तम व्रत आहे. दम ज्यांच्या उदयाला कारण होतो, त्यांचें लक्षण मी तुला सांगतों, ऐक.

हे राजेंद्रा, क्षमा, धृति, अहिंसा, समता, सत्य, आर्जव, इंद्रियनिग्रह, धैर्य, मार्दव, अकार्याविषयीं लज्जा, वाक्, शरीर व मन यांचें स्थैर्य, अदैन्य, गांभीर्य, संतोष आणि श्रद्धा हे गुण ज्याच्या अंगीं असतात, तो पुरुष दान्त समजला जातो. दान्त पुरुष काम, लोभ, दर्प, क्रोध, निद्रा, आत्मश्लाघा, मान, ईर्ष्या व शोक, यांचें सेवन करीत नाहीं. निष्कपटपणा व शुद्ध मन हें दान्ताचें लक्षण आहे.

आशाहीन, स्त्र्यादि विषयांचें चिंतन न करणारा व गंभीर पुरुषच दान्त म्हटला जातो. सदाचरणी, शीलसंपन्न, शुद्धचित्त, आत्मवेत्ता व ज्ञानी या लोकीं सन्मानाला प्राप्त होऊन मरणोत्तर उत्तम गतीला जातो. ज्याच्यापासून सर्व भूतांना अभय असतें, आणि सर्वांपासून ज्याला भय नसतें, तो पूर्णप्रज्ञ 'मनुजोत्तम' म्हणून प्रसिद्ध होतो. तो सर्वभूतांच्या हितांत रत असतो,

त्याची सर्वांबरोबर मैत्री असते आणि लोक त्याच्यापासून उद्विग्न होत नाहींत. तो समुद्रासारखा गंभीर असतो व आत्मसाक्षात्कारामुळें तृप्त होऊन परम निर्वाणाला प्राप्त होतो.

दान्त-शमपरायण पुरुष प्रथमच शिष्टांनीं आचरिलेला धर्म आचरितात व प्राप्तस्थितींत संतोष मानितात. ते दैवानें प्राप्त झालेल्या दुःखद स्थितीविषयीं खेद करीत नाहींत. ज्ञानानें तृप्त झालेला जितेंद्रिय पुरुष कर्मत्याग करून आपलें अवशिष्ट आयुष्य पर्यटनांत घालवून ब्रह्मभावाला पोंचतो. ज्याप्रमाणें आकाशांत संचार करणाऱ्या पक्ष्यांचीं पावलें उमटलेलीं दिसत नाहींत, त्याप्रमाणें प्रज्ञातृप्त मुनींचा मार्ग कळत नाहीं. तो मुनि गृहस्थाश्रमाचा त्याग करून किंवा ब्रह्मचर्याश्रमांतूनच संन्यास घेऊन पुनरावृत्तिशून्य मोक्षाचीच इच्छा करितो. अग्निष्टोमादि क्रियांचा अभिलाष धरीत नाहीं. त्यामुळें त्याला शाश्वत पुनरावृत्तिशून्य तेजोमय लोक प्राप्त होतात. ५. ५. ६३.

अध्याय ६४ वा.

[१ विदुरानें सांगितलेली दोन पक्ष्यांची आख्यायिका. २. विवादानें दोन्ही पक्षांचा नाश होत असल्यामुळें वैरत्यागाचा उपदेश.]

(१) विदुर—हे राजन्, आम्हीं वृद्धांच्या मुखानें अशी एक आख्यायिका ऐकली आहे. एकदा कोणा एका व्याधानें पक्षी पकडण्यासाठीं भूमीवर जाळें पसरलें. त्यांत एकाच वेळीं दोन पक्षी बद्ध झाले व त्या दोघांनीं जाळ्यासह आकाशांत उड्डाण केलें. तेव्हां ते पक्षी आकाशमार्गानें जात असलेले पाहून तो व्याध खिन्न न होतां त्यांच्या मागोमाग भूमीवरून धांवतच निघाला.

याप्रमाणें आकाशस्थ पक्ष्यांचा पाठलाग करणाऱ्या भूमिचर व्याधाला एका कृताह्निक आश्रमस्थ मुनीनें पाहिलें व त्याला असा प्रश्न केला—"हे व्याधा, हे दोन पक्षी अंतरिक्षांतून उडत आहेत आणि तूं भूमीवरून पायांनींच त्यांचा पाठलाग करीत आहेस, हें मला मोठें विचित्र दिसतें. आकाशांतून जाणारे ते तुज भूचराच्या हातीं कसे लागणार ?"

व्याध—हे दोघे पक्षी एक मतानें माझें एक जाळें घेऊन उडून चालले आहेत. त्यांचा जेथें कलह होईल, तेथें ते माझ्या हातीं सांपडतील. म्हणून मी त्यांच्या मार्गाला अनुलक्षून धांवत आहें.

विदुर—हे राजा, नंतर त्या पक्ष्यांचा मृत्यु समीप आल्यामुळें ते दोघे दुर्बुद्धि परस्पराशीं विवाद करूं लागले व त्या जाळयासह भूमीवर पडले. मृत्यु-पाशांत सांपडलेले ते दोन पक्षी युद्ध करीत असतां व्याध समीप आल्याचेंहि त्यांस भान राहिलें नाहीं. इतक्यांत व्याधानें हळूच त्यांच्या जवळ जाऊन त्या दोनहि पक्ष्यांना पकडलें.

(२) हे महाराज, याप्रमाणें जे ज्ञातिबांधव अर्थासाठीं व्यर्थ कलह करितात ते या कलह करणाऱ्या दोघां पक्ष्यांप्रमाणें शत्रूंच्या हातीं सांपडतात. सहभोजन, कृत गोष्टींचें परस्परांस कथन, परस्परांस कुशलप्रश्न व सहवास हीं ज्ञातिकार्यें आहेत. परस्परविरोध हें ज्ञातिकार्य नव्हे. जे ज्ञातिबांधव परस्पर प्रेमानें राहून प्रसन्नचित्तानें वृद्धांची उपासना करितात, ते सिंहानें संरक्षण केलेल्या अरण्याप्रमाणें अजिंक्य होतात. हे भरतश्रेष्ठा, जे लोक सतत अर्थ मिळवूनहि दीनासारखे रहातात, त्यांचें सर्व ऐश्वर्य शत्रूला प्राप्त होतें. जळ-णाऱ्या काष्ठाप्रमाणें ज्ञातिजन पृथक् असले म्हणजे धुमसतात व एकत्र असले कीं प्रज्वलित होतात.

हे धृतराष्ट्रा, मीं पर्वतशिखरावर पाहिलेली दुसरी एक गोष्ट तुला सांगतों. ती ऐक व मग तुला जें योग्य वाटेल तें कर. एकदा आम्ही किरातांसह गंध-मादन पर्वतावर गेलों होतों. आमच्याबरोबर देवतुल्य ब्राह्मण, ज्योतिषी व ओषधि-वनस्पतिवेत्ते होते. तो उत्तर दिशेंतील उच्च पर्वत सर्वतः वृक्ष-लतांनीं झांकून गेला होता. त्यावर देदीप्यमान ओषधींची समृद्धि होती. सिद्ध, गंधर्व त्या पर्वताचें सेवन करीत असत, तेथें आम्हीं एक मधानें भरलेलें सुवर्णासारखें पोळें पाहिलें.

तें कुंभासारखें दिसणारें प्रचंड पोळें पर्वताच्या कड्यावर विषम प्रदेशीं होतें. सर्प त्याचें रक्षण करीत असून तें कुबेराला अतिशय प्रिय होतें. त्यांतील मधुसेवनानें मर्त्य मनुष्यहि अमर होतो, चक्षुर्हीनाला दृष्टि प्राप्त होते व वृद्ध तरुण होतो, असें आम्हांला त्या वनस्पतिज्ञ ब्राह्मणांनीं सांगितलें. तेव्हां किरातांनीं मधाच्या लोभानें त्या सर्पयुक्त विषम गिरिगह्वरांत प्रवेश केला आणि ते सर्व नाश पावले.

त्याप्रमाणें हे महाराज, तुझा हा पुत्र एकटाच समग्र पृथ्वीचें राज्य मिळवि-ण्याची इच्छा करीत आहे. हा मूढ मध पहातो, पण मोहामुळें त्याला पुढील

कडा दिसत नाहीं. हा दुर्योधन सव्यसाची अर्जुनाबरोबर समरांगणांत युद्ध करण्याची इच्छा करीत आहे. परंतु मला याच्या अंगीं तशा प्रकारचें तेज किंवा पराक्रम दिसत नाहीं. ज्या वीरानें एका रथानें सर्व पृथ्वी जिंकिली, रणांगणांत सावधपणानें वागणाऱ्या भीष्म-द्रोणादिकांनाहि त्रस्त करून विराटनगरींतून पलायन करावयास लाविलें, त्या धनंजयाचें अतुल सामर्थ्य तुला दिसत नाहीं काय! तो पार्थ केवल तुझा आशय कळेपर्यंतच दुर्योधनाला क्षमा करीत आहे.

वायूनें प्रज्वलित केलेल्या अग्नीप्रमाणें द्रुपद, मत्स्यराज व क्रुद्ध झालेला धनंजय युद्धामध्यें तुमचा अवशेषहि ठेवणार नाहींत. यास्तव हे धृतराष्ट्रा, तूं राजा युधिष्ठिराला आपल्या जवळ घे. युद्धाचा प्रसंग आणूं नको. दोवांचें युद्ध झालें असतां एकाचा जय व दुसऱ्याचा नाश होत असतो आणि या दोहोंतील कोणत्याहि पक्षाचा नाश तुला अनिष्टच आहे. ५. ५. ६४.

अध्याय ६५ वा.

[१ 'पांडवांना जिंकणें अशक्य आहे,' असें धृतराष्ट्राचें पुत्राला कथन.]

(१) **धृतराष्ट्र**—बा वत्सा, दुर्योधना, मी काय सांगतों, तें ऐक. तूं मार्ग न जाणणाऱ्या अज्ञ पांथस्थाप्रमाणें अमार्गालाच मार्ग समजत आहेस. लोकांना धारण करणाऱ्या पंचमहाभूतांप्रमाणें पांच पांडुपुत्रांचें तेज आहे. त्याचें राज्य हरण करण्याची तूं इच्छा करीत आहेस (पण तें सर्वथा अशक्य आहे.) कारण कुंतीपुत्र युधिष्ठिर परम धर्मांत स्थित आहे. त्याला इहलोकीं जिंकणें शक्य नाहीं. जय मिळण्याऐवजीं तूंच जीवाला मुकशील. रणामध्यें भीमसेनाची बरोबरी करणारा दुसरा योद्धा नाहीं. युद्धांत त्याचा अंत करण्याची श्लाघा करणें, म्हणजे एखाद्या वृक्षानें सोसाट्याच्या वायूची गति कुंठविण्यासारखेंच आहे.

सर्व पर्वतामध्यें जसा मेरु वरिष्ठ, तसा सर्व शस्त्रधारण करणाऱ्या वीरांत गांडिवधारी धनंजय श्रेष्ठ आहे. त्याच्याशीं कोणता बुद्धिमान् मनुष्य युद्धाला उभा राहील! अशनीचा वर्षाव करणाऱ्या देवराज इंद्राप्रमाणें शत्रूवर शर सोडणारा पांचाल्य धृष्टद्युम्न कोणाचा नाश करणार नाहीं! अंधक-वृष्णींना संमत असलेला सात्यकि दुर्धर्ष आहे. तो पांडवांच्या हितामध्यें तत्पर आहे. तो वीर तुझ्या सेनेचा विध्वंस करील.

पुंडरीकाक्ष श्रीकृष्णाचें सामर्थ्य त्रैलोक्याचें अतिक्रमण करण्यासहि पुरेसें आहे. त्या महात्म्याशीं कोणता सुज्ञ युद्ध करील ! वासुदेवाला त्याच्या सर्व भार्या, बांधवांसह ज्ञातिजन, त्याचा स्वतःचा जीव आणि पृथ्वी एका बाजूला व एकटा धनंजय दुसऱ्या बाजूला, इतका तो प्रिय आहे.

जेथें पांडुपुत्र अर्जुन तेथें यतात्मा व दुर्धर्ष वासुदेवहि असतो आणि केशवाचें सामर्थ्य पृथ्वीलाहि असह्य आहे.

यास्तव हे वत्सा, तुझ्या सर्व सुहृदांचें हें हितवचन ऐक. हा वृद्ध पितामह भीष्म तुझें कल्याण इच्छिणारा आहे. त्याचें सांगणें मान्य कर. एवढें माझें ऐक. द्रोण, कृप, विकर्ण व महाराज बाल्हिक या सर्वांचेंहि माझ्यासारखेंच मत आहे. ते सर्व धर्मवेत्ते आहेत व त्यांचें पांडव व कौरव या दोघांवरहि सारखेंच प्रेम आहे. यास्तव तूं त्यांना मजप्रमाणेंच मानावेंस, हें योग्य होय.

हे भारता, विराटनगरींत त्या एकट्या धनुर्धरानें तुझ्या विपुल सैन्याचा पराभव केला, तेव्हां तुझ्या सर्व भ्रात्यांसह त्रस्त झालेल्या सैन्यानें गायींना सोडून पलायन केलें. हें जें त्याचें अद्भुत कर्म आम्हीं ऐकलें, तेवढें एकच उदाहरण पार्थाच्या बलाचें निदर्शन करण्यास पुरेसें आहे. एकट्या अर्जुनाचा पराक्रम जर अशा प्रकारचा आहे, तर मग तो सर्व भ्रात्यांनीं युक्त असल्यावर काय सांगावें ! यास्तव तूं पांडवांचें अर्धें राज्य त्यांना परत दे. ५. ५. ६५.

अध्याय ६६ वा.

[१ धृतराष्ट्राचा संजयाला प्रश्न. २ या रणयज्ञांत तुमची आहुति पडणार नाहीं, असा यत्न करा, असें अर्जुनसंदेशकथन.]

(१) **वैशंपायन**—जनमेजया, महाप्राज्ञ धृतराष्ट्रानें दुर्योधनाला याप्रमाणें बोलून पुनः संजयाला असा प्रश्न केला—"संजया, वासुदेवाच्या भाषणानंतर अर्जुन काय म्हणाला तें मला सांग. त्याचें वचन ऐकण्याविषयीं मला फार उत्सुकता वाटत आहे."

संजय—हे महाराज, वासुदेवाचें वचन ऐकून दुर्धर्ष धनंजय योग्यकालीं त्याच्या समक्ष मला असें वचन बोलला—"हे संजया, पितामह भीष्म, धृतराष्ट्र, द्रोण, कृप, कर्ण, महाराज बाल्हिक, अश्वत्थामा, सोमदत्त, शकुनि, दुःशासन, शल, पुरुमित्र, विविंशति, विकर्ण, चित्रसेन, जयत्सेन, आवंत्य, विंदानुविंद, दुर्मुख,

सैंधव, दुःसह, भूरिश्रवा, भगदत्त, जलसंध आणि दुसरेहि जे पार्थिव कौरवांचें प्रिय करण्यासाठीं तेथें जमले आहेत व पांडवांच्या प्रदीप्त अग्नींत होम करण्यासाठीं ज्या मुमुर्पूंना दुर्योधनानें बोलविलें आहे, त्या सर्वांना यथान्याय कुशल विचारून माझा नमस्कार कथन कर. नंतर त्या राजसभेंत पापाचें निधानच, असा जो पापात्मा लोभी दुर्योधन त्याला अमात्यांच्या समक्ष माझा हा निरोप ऐकीव."

राजा, त्यानंतर ज्याचे नेत्र रक्तकमलासारखे आरक्त व दीर्घ आहेत असा बुद्धिमान् पार्थ वासुदेवाच्या समक्ष मला पुढील अर्थवत् व धर्मयुक्त वचन पुनः बोलला—

(२) **धनंजय**—हे संजया, तूं ज्याप्रमाणें महात्म्या मधुसूदनाचें युक्त भाषण ऐकलेंस, तसेंच माझेंहि हें वचन तेथें जमलेल्या सर्व पार्थिवांना कथन कर. त्या सर्व भूपालांना सांग कीं, ज्या रणयज्ञांत शरांच्या संघर्षणानें धूम उत्पन्न होईल, रथचक्रांचा निनाद ऐकूं येईल, धनुष्यरूप स्रुवेनें अस्त्रांचें बल पसरविलें जाईल, अशाप्रकारचा होम होऊं नये, याविषयीं तुम्ही सर्व यत्न करा. शत्रूंचा नाश करणाऱ्या युधिष्ठिराचें न्यायप्राप्त अर्धें राज्य त्याला जर न द्याल, तर मी तुम्हांला सर्व सेना, पदाति, अश्व व गज यांसह तीक्ष्ण शरांनीं पितरांच्या अशुभ मार्गाला पोंचवीन. (यमलोकीं पाठवीन.)

संजय—हे महाराज, अर्जुनाचें हें वचन ऐकून मीं त्याचा निरोप घेतला, चतुर्भुज श्रीकृष्णाला वंदन केलें व हा महत्त्वाचा संदेश तुला सत्वर कळवावा म्हणून मोठ्या वेगानें तेथून निघालों आणि येथें येऊन पोंचलों. ५. ५. ६६.

अध्याय ६७ वा.

[१ कौरवसभेंतील राजांचें स्वस्थानीं निर्गमन. २ कोणतें सैन्य अधिक बलवान् आहे असा धृतराष्ट्राचा प्रश्न. ३ संजयाच्या वचनावरून व्यास व गांधारी यांचें तेथें आगमन.]

(१) **वैशंपायन**—राजा, दुर्योधनानें संजयाच्या या भाषणाचा अनादर केला असतां सर्व राजे स्वस्थ बसले आहेत असें पाहून भीष्मप्रभृति नरश्रेष्ठ सभेंतून उठून गेले. याप्रमाणें पृथ्वीवरील सर्व भूपति निघून गेल्यानंतर धृतराष्ट्रानें संजयाला एकांतांत प्रश्न करण्यास आरंभ केला. पुत्रांच्या वश

झालेल्या त्या राजानें कौरवांच्या जयाची इच्छा करीत पुनः आपल्या व पांडवांच्या बलाबलाचा विचार करण्याचा निश्चय केला.

(२) धृतराष्ट्र—हे गावल्गाणे, आमच्या सैन्यांत जें कांहीं सार किंवा असार असेल व तसेंच पांडवसैन्यांतहि जें सारासार असेल तें तूं मला सांग. तूं पांडवांचें सर्व सामर्थ्य जाणतोस. तेव्हां आमचें बल श्रेष्ठ आहे, किंवा त्यांचें श्रेष्ठ व आमचें गौण आहे हें मला कथन कर. तूं सर्वदर्शी आहेस. त्यांचें सार जाणतोस. तूं निश्चयज्ञ असून धर्म व अर्थ यांतहि निपुण आहेस. यास्तव हे संजया, आमच्या पक्षांत कोणते वीर उदासीन आहेत, तें मला कळूं दे.

संजय—हे राजन्, अशा एकान्तामध्यें मी तुला कांहीं एक सांगणार नाहीं. कारण तुझ्या मनांत असूयेचा प्रवेश होईल. यास्तव हे आजमीढा, तुझा पिता महातपस्वी व्यास आणि महिषी गांधारी यांना येथें बोलावून आणीव. कारण हे नरेंद्रा, तीं दोघेंहि धर्मज्ञ, निपुण व कार्यांचा निश्चय जाणणारी आहेत. त्यांच्या समक्ष मी तुला केशव व पार्थ यांच्याविषयीं माझें समग्र मत निवेदन करीन.

(३) वैशंपायन—संजय असें बोलला असतां व्यास आणि गांधारी यांना घेऊन विदुर तेथें आला. त्या दोघांनीं सभेंत मोठ्या त्वरेनें प्रवेश केला. नंतर आपला आत्मज धृतराष्ट्र व संजय, यांचा आशय जाणून महाप्राज्ञ कृष्णद्वैपायनानें त्यांच्या समीप जाऊन असें म्हटलें—

व्यास—हे संजया, हा धृतराष्ट्र तुला जें कांहीं विचारीत आहे, तें सर्व त्याला सांग. तुला कृष्णार्जुनाविषयीं जितकें कांहीं ठाऊक आहे, तें यथावत् त्याला कथन कर. ५. ५. ६७.

अध्याय ६८ वा.

[१ व्यासाज्ञेवरून संजयानें केलेलें कृष्णार्जुनाच्या यथार्थ स्वरूपाचें वर्णन.]

संजया—हे महाराज, कृष्ण व अर्जुन हे दोघेहि परमपूज्य धनुर्धर आहेत. त्यांचा जन्म पूर्वकर्मानें होत नाहीं.तर ते लोकांवर अनुग्रह करण्यासाठीं सूर्याप्रमाणें आविर्भूत होत असतात. ते दोघेहि साक्षात् ब्रह्मरूपच आहेत. वासुदेवाच्या चक्राच्या मधला व्यास एक वांवभर आहे.पण त्याच्या ज्या ज्या प्रमाणाचें चिंतन करावें त्या त्या प्रमाणाचें तें होतें. त्या महात्म्याच्या हातून सुटलेलें तें चक्र मायेनें अदृश्य रहातें. तें कौरवांचा संहार करणारें असल्यामुळें पांडवांना अतिशय संमत

आहे. सारासार बल जाणण्यासाठीं तें चक्र तेजःपुंजानें प्रकाशित होतें. महाबलाढ्य माधवानें अतिशय घोर असलेले नरक, शंबर इत्यादि असुर व कंस, चैद्यादि राजे यांना जणुकाय खेळण्याप्रमाणें जिंकलें. तो विशिष्टात्मा पुरुषोत्तम पृथ्वी, अंतरिक्ष व द्यौ यांना केवल मनाच्या संकल्पानेंच वश करितो.

हे राजन्, पांडवांचें सारासार बल जाणण्यासाठीं तूं पुनः पुनः मला जें विचारीत आहेस, तें मी तुला संक्षेपतः सांगतों, ऐक. एका बाजूला जनार्दन व दुसऱ्या बाजूला समग्र जगत् ठेवून जर तुलना केली, तर सगळ्या जगाचें अतिक्रमण करून जनार्दनाचेंच सामर्थ्य अधिक भरेल. हा माधव केवल संकल्पानेंच अखिल जगाचें भस्म करील, परंतु हें समग्र जगत् माधवाचें भस्म करण्यास समर्थ होणार नाहीं. जेथें सत्य, धर्म, ऱ्ही व आर्जव असतात, तेथेंच गोविंद रहातो आणि जेथें कृष्ण तेथें जय निश्चित असतो.

हा सर्व भूतांचा अंतरात्मा पुरुषोत्तम स्वर्ग, पृथ्वी व अंतरिक्ष यांतील सर्व व्यवहार जणुकाय क्रीडा करीत असल्याप्रमाणेंच करवितो. तो भगवान् पांडवांचें मिष करून सर्व लोकांना मोहित करीत तुझ्या अधर्मनिरत मूढ पुत्रांना दग्ध करण्याची इच्छा करीत आहे. हा कृष्ण संवत्सरात्मक कालचक्र, जगताचा जन्म, स्थिति व लय यांचा जो प्रवाह तेंच युगचक्र व कर्मचक्र, या सर्वांचें परिवर्तन रात्रंदिवस स्वतःच्या चैतन्यानें करवीत असतो.

हे राजा, कर्मचक्र म्हणजे काय, तें सांगतों ऐक—कृतयुगांत धर्म चार पादांनीं युक्त होता. त्रेतायुगांत तीन पाद धर्म व एक पाद अधर्म प्रवृत्त झाला. द्वापरांत अर्धा धर्म व अर्धा अधर्म राहिला आणि कलीमध्यें तीन पाद अधर्म—पातक व एक पाद धर्म प्रत्ययास येऊं लागला. तें हें कर्मचक्र पुनर्जन्म-मरणाचें हेतु असल्यामुळें पुनः कर्म व पुनः संसार अशा क्रमानें फिरत असतें. स्थावरजंगम पदार्थांच्या आयुष्याचें हरण करणारी देवता म्ह० काल व देह आणि प्राण यांचा वियोग करणारा मृत्यु यांचेंहि नियमन वासुदेवच करीत असतो, हें मी तुला सत्य सांगतों. हा भगवान् ईश्वर व महायोगी असूनहि सर्व जगाचीं कर्में आरंभितो. धान्यादिकांची वृद्धि करणारा कृषीवल, धनाची वृद्धि करणारा दरिद्री, किंवा देहादिकांचा नाश करणारा यम, यांप्रमाणेंच तो हरि जगद्व्यवहार करितो. जे मानव त्यालाच शरण जातात, ते कदापि मोहित होत नाहींत व तो केशव अशा सज्जनांना आपल्या मायेनें फसवीत नाहीं. ५.५.६८.

अध्याय ६९ वा.

[१ संजयमुखानें कृष्णमाहात्म्यश्रवण. २ श्रीकृष्णाला शरण जाण्याविषयीं धृतराष्ट्राचा दुर्योधनाला उपदेश. दुर्योधनानें केलेला त्याचा अनादर. ३ गांधारीनें केलेली पुत्राची निंदा. ४ संजयाचें भगवत्प्राप्त्युपायकथन.]

(१) **धृतराष्ट्र**—संजया, माधव सर्वलोकमहेश्वर आहे, हें तूं कसें जाणलेंस व मला त्याचें यथार्थ स्वरूप कां जाणतां आलें नाहीं! ज्ञानसाधनें कोणतीं व ज्ञानप्रतिबंधक काय आहे! हें मला सांग.

संजय—हे राजन्, ऐक. तत्त्वमस्यादि-वाक्यजन्य ज्ञान तुझ्या ठिकाणीं नाहीं व माझी ती विद्या हीन झालेली नाहीं. जो या निर्विषय आनंदमात्रापासून च्युत होतो, तो केशवाचें यथार्थ स्वरूप जाणत नाहीं. हे प्रभो, मी विद्येच्या योगानें त्रियुग मधुसूदनाला जाणतों. ज्या परमात्म्याच्या ठिकाणीं रज्जूवरील सर्पाप्रमाणें स्थूल, सूक्ष्म व कारण शरीरांचा आरोप केला जातो त्या भगवानाला त्रियुग असें म्हटलें आहे. अज्ञानकल्पित अवस्थात्रयाचा विद्येनें बाध झाला असतां निरुपाधिक प्रत्यगात्मरूप ज्ञात होतें. मी त्याला सर्व विश्वाचें निमित्तकारण मानितों. तो भगवान् नित्यसिद्ध असल्यामुळें कर्मांनीं असाध्य आहे. आकाशादि भूतांचें उत्पत्ति-लयस्थान आहे.

धृतराष्ट्र—हे गावल्गणपुत्रा, जनार्दनाचें तुला जें आराध्यत्वानें ज्ञान झालें आहे, तें कशाप्रकारचें आहे! तूं त्या भगवानांचें ध्यान राजाप्रमाणें तटस्थत्वानें करितोस कीं प्रत्यगात्मत्वानें? म्हणजे तुझ्या स्वरूपाहून तो पृथक् आहे असें समजून त्याचें ध्यान करितोस कीं आपल्या साक्षिस्वरूपानें! हे सूता, तूं यांतील ज्या भक्तीनें त्या त्रियुग मधुसूदनाला जाणत असशील, ती मला सांग.

संजय—तुझें कल्याण असो. मी स्त्री-पुत्रादि आकारांनीं परिणत झालेल्या अविद्येचें सेवन करीत नाहीं. व भगवदर्पणावांचून वृथा धर्माचेंहि आचरण करीत नाहीं. काम-क्रोधादिकांनीं रहित होऊन निर्मल मनानें मी केशवाचें ध्यान करितों आणि तत्त्वमस्यादि वाक्यावरून जनार्दनाचें यथार्थ स्वरूप जाणतों.

(२) **धृतराष्ट्र**—बा दुर्योधना, हृषीकेश जनार्दनाला शरण जा. हा संजय आपला हितचिंतक आप्त आहे. यास्तव तूं केशवाचा अवमान करूं नको.

दुर्योधन—हे तात, जोंवर हा भगवान् देवकीनंदन अर्जुनाशीं सख्य ठेवून लोकांचा संहार करील, तोंवर मी त्या केशवाला शरण जाणार नाहीं. अर्जुन काम-क्रोधादि मलशून्य आहे, त्याच्याशीं भगवानाचें सख्य आहे आणि मी कामादिकांनीं व्याप्त आहें. यास्तव त्याला प्राप्त होणार नाहीं. मला आसुर भावाचा त्याग करतां येणें शक्य नाहीं. म्हणून मला केशवाच्या प्राप्तीचा संभवहि नाहीं.

धृतराष्ट्र—हे गांधारि, हा तुझा दुरात्मा पुत्र खरोखर अधोगतीलाच प्राप्त होत आहे. हा मानी ईर्ष्यावान् व सज्जनांच्या उपदेशाचा अवमान करणारा आहे.

(३) गांधारी—दुष्टा, तूं वृद्धांची अवज्ञा करणारा आहेस. तुला ऐश्वर्याचा मोठा हव्यास सुटला आहे. पण हे मूढा, तूं आपला पिता, माता, ऐश्वर्य व जीवित यांचा त्याग करून कर्णादि दुष्टांची प्रीति संपादन करीत आहेस व माझा शोक वाढवीत आहेस. परंतु भीमसेन जेव्हां तुझा वध करील, तेव्हां तुला आपल्या पित्याच्या या वचनाचें स्मरण होईल.

व्यास—हे राजन् धृतराष्ट्रा, ज्या तुझा संजय दूत आहे व जो तुला श्रेयः-साधनांत नियुक्त करीत आहे, तो तूं कृष्णाला प्रिय आहेस. यास्तव तूं माझें हें वचन ऐक. जो या देवकीपुत्राला उत्कृष्ट ब्रह्म आहे, असें जाणतो व एकाग्र चित्तानें हृषीकेशाची उपासना करितो, तो महद्भयापासून मुक्त होतो. जे पुरुष क्रोध व हर्ष यांनीं युक्त असतात, ते अनेक पाशांनीं बद्ध होतात व स्वतःच्या धनांनीं संतुष्ट होत नाहींत. ते कामानें मूढ झालेले पुनः पुनः स्वकर्मांनींच यमाच्या वश होतात आणि एका अंधानें दुसऱ्या अंधाला मार्ग दाखविण्याप्रमाणेंच त्यांची गति होते. ब्रह्माची प्राप्ति करून देणारा हाच एक ज्ञानमार्ग आहे. तो मार्ग जाणणारे संसाराचें अतिक्रमण करितात. केवल महात्मेच या संसारांत आसक्त होत नाहींत.

धृतराष्ट्र—हे संजया, ज्या मार्गानें गेलें असतां हृषीकेशाची प्राप्ति होऊन मोक्षाचा लाभ होतो, तो निर्भय मार्ग मला सांग.

(४) संजय—हे राजन्, कोणीहि अजितेंद्रिय पुरुष इंद्रियनिग्रहावांचून केवल यज्ञ-यागादि उपायांनीं नित्य सिद्ध प्रत्यगात्म्याला जाणण्यास समर्थ होत नाहीं. प्रबल कामनांचा त्याग, अहिंसा व विषयदोषदर्शन हीं ज्ञानप्राप्तीचीं

साधनें आहेत. यास्तव हे राजेंद्रा, तूं सावधान चित्तानें इंद्रियांचें नियमन कर. तुझी बुद्धि तत्त्वापासून चलित न होवो. अंतर्बाह्य विषयांपासून इंद्रियांचा निग्रह कर. मनासह इंद्रियांचा निग्रह करणें यालाच विप्र ज्ञानाचें मुख्य साधन समजतात.

याच ज्ञानानें व मार्गानें विद्वान् जात असतात. ज्यांनीं इंद्रियनिग्रह केला नाहीं, त्यांना केशवाची प्राप्ति होत नाहीं. शास्त्र व युक्ति यांच्या लाभानें व चित्तवृत्तिनिरोधानें ईश्वर प्रसन्न होतो व आपल्या यथार्थस्वरूपाच्या ज्ञानानें अनुग्रह करितो. ५. ५. ६९.

अध्याय ७० वा.

[१ श्रीकृष्णाच्या कांहीं नांवांची व्युत्पत्ति.]

(१) धृतराष्ट्र—हे संजया, श्रीकृष्णाचीं नांवें व कर्मे यांचा अर्थ जाणला असतां मी पुरुषोत्तमाला प्राप्त होईन, यास्तव त्यांची जिज्ञासा करणाऱ्या मला त्या पुण्डरीकाक्षाचीं नांवें व कर्मे पुनः सांग.

संजय—हे राजन्, मीं वासुदेवाचें शुभ नामनिर्वचन ऐकलें आहे. वस्तुतः केशव वाणीला अगोचर आहे, तथापि त्याच्या नांवांचें निर्वचन मला जितकें ठाऊक आहे, तितकें मी तुला सांगतों. तो प्रभु आपल्या मायेनें सर्वांना आच्छादित करितो, किंवा सर्व भुवनाला स्थिर धारण करितो, किंवा भुवन त्याच्यामध्यें रहातें, म्हणून तो वासु. हाच प्रकाशमान असल्यामुळें वासुदेव. किंवा देव त्याच्यामध्यें रहातात म्हणून तो वासुदेव, म्हणजे तो इंद्रियांच्या उत्पत्ति-प्रलयांचें स्थान होय. त्याला व्यापकत्वामुळें विष्णु म्हणतात. तो सर्वांना व्यापतो म्हणून त्याला व्यापकत्व आहे. मा म्ह० बुद्धिवृत्ति, त्या उपाधिभूत वृत्तीला मौनादिकांच्या योगानें दूर करितो, म्हणून माधव किंवा मुनीचें कर्म जें मनन म्ह० मौन, शास्त्रतः व युक्तितः तत्त्वाचें आलोचन म्ह० ध्यान आणि निश्चित तत्त्वांत चित्तनिरोध म्ह० योग, यांच्या योगानें माधवाला जाणावें. मधुदैत्याचा वध करणारा म्हणून मधुसूदन. चोवीस तत्त्वांचा स्वतःमध्यें उपसंहार करितो म्हणून मधुहा. ‘ कृषि ’ हा शब्द ‘ भू’-वाचक आहे व ‘ ण ’ हा सुख या अर्थीं आहे. या दोन धात्वर्थांच्या संबंधानें कृष्ण सन्मात्र आनंदरूप होतो.

पुंडरीक म्ह० श्वेतपद्माप्रमाणें असलेल्या हृदयकमलांत त्याचा निवास आहे व तो तेथून कदापि क्षय पावत नाहीं, म्हणून त्या हरीला **पुंडरीकाक्ष** आणि जनतेला त्रास देणारे जे तस्करादि, त्यांना पीडा देतो म्हणून **जनार्दन** म्हणतात. तो सत्त्वापासून च्युत होत नाहीं व तत्त्वमस्यादि अबाधित सत्त्व त्याचा त्याग करीत नाहीं, म्हणून तो '**सात्वत**' म्हटला जातो. आर्ष म्ह० वेद, त्यांनीं भासतो म्ह० प्रकाशित होतो म्हणून **आर्षभ**. तो औपनिषद पुरुष असल्यामुळें **वृषभेक्षण**, किंवा वृष म्ह० धर्म, त्याला प्रकाशित करविणारा जो वृषभ, म्ह० वेद, तो चक्षुवत् ज्याचा ज्ञापक आहे तो **वृषभेक्षण** होय.

हा विभु जनकापासून उत्पन्न होत नाहीं, म्हणून अज, इंद्रियांमध्यें स्वयंप्रकाशत्वामुळें हा कृष्ण **अनीकजित्**, म्ह० सेनाजित् आहे. ज्याला दम आहे, तो दाम व जो उत्कर्षानें प्रकाश पावतो तो उदरः म्हणून याला **दामोदर** असें म्हणतात. ज्याच्या योगानें मनुष्य हृष्ट म्ह० सुखी होतो तो हृषीक म्ह० वृत्तिसुख. सुख म्ह० स्वरूपानंद, या दोहोंचेंहि तो नियमन करीत असल्यामुळें केशवाला **हृषीकेश**त्व प्राप्त होतें. तो परमात्मा आपल्या बाहूंनीं द्यावा-पृथ्वीला धारण करितो म्हणून **महाबाहु** म्हटला जातो. त्याला संसारधर्माचा स्पर्श नसल्यामुळें तो सतत ऊर्ध्वरूप आहे म्हणून **अधोक्षज**. सर्व जीवांचा आधार असल्यामुळें **नारायण**. जो सर्वांना पूर्ण करितो व त्याच्यामध्यें सर्व लीन होतें, म्हणून याला **पुरुष** म्हणतात व तो क्षराक्षर पुरुषांहून उत्तम असल्यामुळें **पुरुषोत्तम** होय. असत् म्ह० कारण, तोच अक्षर पुरुष आणि **सत्** म्हणजे कार्य. हाच क्षर पुरुष. हाच पुरुष अशा सर्व सदसदांचें उत्पत्ति प्रलयस्थान आहे. म्हणून त्याचें पुरुषोत्तमत्व योग्यच आहे. याला सर्व वस्तूंचें सर्वदा ज्ञान असतें म्हणून **सर्वज्ञ** म्हणतात.

कृष्ण सत्यांत स्थित आहे व सत्य त्याच्या ठिकाणीं प्रतिष्ठित आहे. गोविंद सत्याहूनहि सत्य आहे, म्हणून तो **सत्य** या नांवानेंहि प्रसिद्ध आहे.

त्या देवानें तीन पावलांत सृष्टीचें आक्रमण केलें. म्हणून त्याला **विष्णु** असेंहि म्हणतात. सर्वदा विजयशील असल्यामुळें **जिष्णु**, तो शाश्वत असल्यामुळें **अनंत** व इंद्रियांच्या प्रकाशामुळें **गोविंद**, म्हटला जातो. तो मिथ्याभूत जगालाहि आपली सत्ता व स्फूर्ति देऊन सत्य असल्याप्रमाणें करतो आणि त्यामुळें सर्व लोकांना मोह पाडतो.

हे राजन्, अशा प्रकारचा हा मधुसूदन धर्मामध्यें नित्य संनिहित असतो. तो महाबाहु अच्युत कौरवांचा क्षय होऊं नये, म्हणून तुम्हांवर कृपा करण्यासाठीं लवकरच येथें येईल. ५. ५. ७०.

अध्याय ७१ वा.

[१ धृतराष्ट्रानें स्वतःच्या भगवद्भक्तीचें केलेलें आविष्करण.]

(१) धृतराष्ट्र—हे संजया, आपल्या चिन्मात्रस्वरूपानें शोभणाऱ्या आणि दिशा व उपदिशा यांना प्रकाशित करणाऱ्या वासुदेवाला समीप आलेला जे पहातील, त्यांच्या भाग्याची मी स्पृहा करितों. हे चक्षुष्मान् लोक धन्य होत. तो भगवान् पांडवांचें वचन कौरवांच्या सभेंत कथन करील. तो ऐश्वर्य इच्छिणारांचें कल्याण करणारें भाषण करील व त्याचें ग्रहण न करणारांचा मृत्यु ओढवेल. देहरूपानें प्रकट झालेला तो सात्वत वीर अद्वितीय आहे. तो यादवश्रेष्ठ यादवांचा प्रेरक आहे. शत्रूंना क्षुब्ध करून त्यांचा वध करणारा व त्यांचें यश हरण करणारा आहे. अशा त्या वरणीय महात्म्याला येथें जमलेले सर्व कौरव पहातील.

तो वृष्णिश्रेष्ठ दयायुक्त वाणीनें माझ्या पुत्रांना मोहित करील. तो सनातन ऋषि म्हणजे मुख्य नारायण आहे. तो प्रभु आत्मज्ञ असून त्याची वाणी समुद्रासारखी आहे. यतींना तो हातांतील कलशाप्रमाणें गोचर आहे. त्याची गति अप्रतिहत असून सुंदर पक्षांनीं युक्त असलेला गरुड तोच आहे. तो अच्युत प्रजांचा हर्ता व भुवनांचा आधार आहे.

तो पुराण पुरुष सहस्रशीर्षांनीं युक्त आहे. तो आदि म्ह० कारण, मध्य व अन्त यांनीं रहित असून त्याची कीर्ति अनंत आहे. तो कर्मजन्य बीजभूत पुण्यादिकांचें फल देणारा आत्मा नित्य व अज आहे. त्या विराडादिकांहून श्रेष्ठ असलेल्या परमात्म्याला मी शरण जातों. तो त्रैलोक्याची रचना करणारा व देवासुर, नाग व राक्षस यांचा जनयिता आहे. विद्वान् पुरुषांतील तो प्रमुख आहे. अशा त्या इंद्रानुजाला मी शरण जातों. ५. ५. ७१.

येथें पांचवें यानसंधिपर्व समाप्त झालें.

भगवद्यानपर्व ६.

अध्याय ७२ वा.

[१ कृष्ण व युधिष्ठिर यांचा भगवद्यानाच्या उपोद्घातत्वानें संवाद.]

(१) **वैशंपायन**—जनमेजया, संजय परत गेला असतां धर्मराज युधिष्ठिर दाशार्हश्रेष्ठ सात्वताला म्हणाला—" हे मित्रवत्सला कृष्णा, साह्य करण्याचा खरा काल आतां प्राप्त झाला आहे. या आपत्तींतून आम्हांला तारणारा तुजवांचून अन्य कोणी दिसत नाहीं. हे माधवा, तुझ्याच आश्रयानें आम्ही वृथा दर्प करणाऱ्या अमात्यांसह दुर्योधनाशीं वैर करण्यास निर्भयपणानें उद्युक्त झालों आहों. हे अरिंदमा, तूं वृष्णींना जसा सर्व आपत्तींतून रक्षितोस तसें आम्हां पांडवांचें या महद्भयापासून संरक्षण कर.

श्रीभगवान्—हे महाबाहो, तुझी काय इच्छा आहे, तें सांग. तुझें प्रिय करण्यास हा मी सज्ज आहें. तूं जें कांहीं सांगशील, तें सर्व मी करीन.

युधिष्ठिर—हे वासुदेवा, पुत्रांसह धृतराष्ट्राची काय करण्याची इच्छा आहे, तें सर्व संजयानें मला सांगितलें. त्याचें तें सर्व भाषण तूंहि ऐकलेंच आहेस. संजय धृतराष्ट्राचें हृद्गत जाणणारा आहे. त्यानें त्याचें खरें मत आम्हांला स्पष्टपणें सांगितलें. कारण दूतानें यथोक्त भाषण करावें. विपरीत बोलणारा दूत वध्य होत असतो. हा धृतराष्ट्र आमचें राज्य परत न देतां आमच्या वैराची शांति करूं पहात आहे. तो लोभी व पापबुद्धि आमच्याशीं कपटाचरण करीत आहे.

धृतराष्ट्राच्या आज्ञेनें आम्ही बारा वर्षें वनांत राहिलों व एक वर्ष अज्ञातवासांत काढले. त्यावेळीं हे प्रभो, ' चौदाव्या वर्षी आमचें राज्य आम्हांला परत मिळेल, ' हें कौरवांचें वाक्य आम्ही निश्चित समजलों व आमच्या प्रतिज्ञेचा भंग केला नाहीं; ही गोष्ट सर्व ब्राह्मण जाणतात.

हा लोभी धृतराष्ट्र स्वधर्माकडे लक्ष देत नाहीं व लोभानें पुत्राच्या वश होऊन त्या मंदमतीच्या मतानें चालत आहे. हे जनार्दना, हा धनलुब्ध राजा दुर्योधनाच्या मतानें वागून आमच्याशीं मिथ्याचरण करीत आहे व आपल्या पुत्राचें प्रिय करीत आहे. हे केशवा, माझी माता व विदुरासारखे सुहृद् यांचेंहि

योग्यप्रकारें पोषण करण्यास मी समर्थ नाहीं; याहून अधिक दुःखकर काय आहे !

हे मधुसूदना, काशिराज, चेदिपति, पांचाल, मत्स्य व तुझ्यासारखा समर्थ नाथ इतके साह्यकर्ते असूनहि केवल अविस्थल, वृकस्थल, माकन्दी, वारणावत व ज्यांवर यावज्जीव निर्वाह करतां येईल असें पांचवें कोणतें तरी एक गांव मी मागत आहें. कौरवांनीं आम्हांला हीं पांच गांवें किंवा नगरें दिल्यास आम्ही तेथें राहूं. परंतु आमच्यासाठीं भीष्मादि भरतवंशजांचा नाश होऊं नये; अशी माझी इच्छा आहे. पण दुष्टात्मा दुर्योधन तेंहि मान्य करीत नाहीं व तो स्वतःलाच समग्र पृथ्वीचा स्वामी समजत आहे; याहून अधिक कष्टतर तें काय असणार !

हे गोविंदा, सत्कुलांत उत्पन्न झालेला वृद्ध धृतराष्ट्र दुसऱ्याच्या वित्ताचा अभिलाष करीत आहे. परंतु लोभानें बुद्धीचा नाश होतो. प्रज्ञाहीनाची लज्जा नाहींशी होते. लज्जा गेली म्हणजे धर्माचा बाध होतो. धर्म नष्ट झाला कीं श्री सोडून जाते व श्रीरहित पुरुष नाश पावतो. कारण निर्धनत्व हाच पुरुषाचा वध आहे, हें त्याच्या लक्षांत येत नाहीं. हे कृष्णा, फलपुष्पहीन वृक्षाला पक्षी जसे सोडून जातात, तसे निर्धन मनुष्यापासून त्याचे सुहृद्, ज्ञातिजन व याचक द्विज हे निवृत्त होतात. बा कृष्णा, मृत देहापासून प्राण जसे निवृत्त होतात, किंवा पतितापासून त्याचे ज्ञातिजन निघून जातात, त्याप्रमाणेंच माझ्यापासून माझे ज्ञातिबांधव दूर होतात. हेंच मरण आहे.

'ज्यामध्यें आज किंवा उदयिक भोजन मिळत नाहीं, तिच्या सारखी दुसरी अति दुःखदावस्था नाहीं' असें शंबरानें म्हटलें आहे. धनालाच परम धर्म म्हणतात व धनांत सर्व प्रतिष्ठित आहे. या लोकीं धनिकच खरे जिवंत होत. निर्धन नर मृततुल्यच असतात. जे लोक आपल्या बलाचा आश्रय करून इतरांच्या धनाचा अपहार करितात, ते त्या पुरुषाला धर्म, अर्थ व काम यांपासून च्युत करितात. या निर्धनावस्थेस प्राप्त झालेले कित्येक ग्रामांतराला निघून

---

१ कुले जातस्य वृद्धस्य परवित्तेषु गृद्धयतः । लोभः प्रज्ञानमाहन्ति प्रज्ञा हन्ति हताह्रियम् ॥ ह्रीर्हता बाधते धर्मं धर्मो हन्ति हतः श्रियम् । श्रीर्हता पुरुषं हन्ति पुरुषस्याधनं वधः ॥ अधनाद्धि निवर्तन्ते ज्ञातयः सुहृदो द्विजाः । अपुष्पादफलाद्वृक्षाद्यथा कृष्ण पतत्रिणः ॥

जातात, कोणी वनवास स्वीकारतात, कांहीं संन्यास घेतात तर कित्येक मरणाचें अवलंबन करितात. कोणाला उन्माद होतो, कोणी शत्रूच्या वश होतात आणि कित्येक द्रव्यासाठीं परक्याचें दास्यहि पत्करतात.

पुरुषाला ही आपत्ति मरणाहूनहि कष्टकर आहे. द्रव्यहानि हेंच पुरुषाच्या धर्म व काम यांच्या विनाशाचें निमित्त आहे. देहस्वभावानें प्राप्त झालेलें मरणच शाश्वत आहे. पण दारिद्र्यादि निमित्तानें प्राप्त झालेलें मरण शाश्वत नाहीं. स्वाभाविक मरण हा लोकमार्ग असून तो सर्व भूतांना संमत व अपरिहार्य आहे. त्या मरणाचें अतिक्रमण कोणी करूं शकत नाहीं.

हे कृष्णा, ऐश्वर्याला प्राप्त होऊन सुखांत वाढलेले लोक वित्तहीन झाले असतां त्यांना ती निर्धनावस्था जशी क्लेशकर होते, तशी ती जन्मतःच निर्धन असलेल्या लोकांना बाधक होत नाहीं. तो निर्धन पुरुष स्वतःच्या अपराधानेंच हें महत्संकट ओढवून घेतो व इंद्रासह देवांची निंदा करितो. पण स्वतःला कदापि दोष देत नाहीं. त्यानें अध्ययन केलेल्या सर्व शास्त्रांचें ज्ञान त्याच्या संकटाचा परिहार करण्यास उपयोगी पडत नाहीं. तो धनहीन पुरुष आपल्या भृत्यांवर क्रुद्ध होतो व सुहृदांची असूया करितो.

आपत्कालीं पुरुष क्रोधाच्या अधीन होऊन वारंवार मोहित होतो, मोहवश झाल्यामुळें कार्याकार्य जाणत नाहीं व क्रूर कर्मांत प्रवृत्त होतो. पापकर्मानें संकटाची वृद्धि होते व संकटामुळें नरकप्राप्ति होते. पापकर्मांची नरक हीच परा गति आहे. हे मुकुंदा, पापी पुरुष जर सावध झाला नाहीं, तर तो नरकांतच पडतो.

[याप्रमाणें श्रीनें युक्त असलेल्या पुरुषाची नरकप्राप्ति सांगून आतां युधिष्ठिर त्याच्या उद्धाराचा उपाय सांगतो—] त्या श्रीमानाच्या अविद्येचा नाश करणारा जो विवेक तीच त्याची जागृति होय. प्रज्ञाचक्षु म्ह० विवेकवान् पुरुष अविद्येला तरून जातो. प्रज्ञायुक्त पुरुष शास्त्रांचें अन्वेक्षण करितो. तो शास्त्रनिष्ठ झाला म्हणजे धर्म जाणतो. त्यामुळें त्याला अकार्याविषयीं लज्जा वाटूं लागते. कारण लज्जाहीन पुरुषाचा धर्महि अधर्मच होय. पण लज्जावान्

१ न तथा बाध्यते कृष्ण प्रकृत्या निर्धनो जनः । यथा भद्रां श्रियं प्राप्य तया हीनः सुखैधितः ॥

२ पापकर्मतया चैव संकरं तेन पुष्यति । संकरो नरकायैव सा काष्ठा पापकर्मणाम् ॥

मनुष्य पापाचा द्वेष करितो. त्याच्या ऐश्वर्याची अभिवृद्धि होते. तो जोंवर श्रीमान् असतो, तोंवरच पुरुष म्हटला जातो. तो प्रशान्तात्मा धर्मनिष्ठ असतो. तो सर्वदा स्वकर्तव्याविषयीं दक्ष रहातो. त्याची बुद्धि अधर्म किंवा पाप यांत प्रवृत्त होत नाहीं. पण याच्या उलट लज्जाहीन पुरुष स्थावर किंवा तिर्यक् यांच्या तुल्य आहे. तो मूढ स्त्रीहि नव्हे व पुरुषहि नव्हे. त्याचा धर्मांत अधिकार नाहीं. जसा शूद्र तसाच तो समजावा.

पण याच्या उलट अकार्याविषयीं लज्जा बाळगणारा पुरुष देवांचें, पितरांचें, व स्वतःचें रक्षण करितो आणि त्याच्या योगानें अमृतत्वाला म्ह० मोक्षाला प्राप्त होतो. पुण्यकर्में करणाऱ्या पुरुषांची तीच श्रेष्ठ गति आहे. हे मधुसूदना, अकार्याविषयीं लज्जा माझ्या ठिकाणीं तूं प्रत्यक्ष पहात आहेस. त्यामुळेंच मी इतकीं वर्षें राज्यभ्रष्ट होऊन राहिलों आहें. पण कोणत्याहि कारणानें आम्ही न्यायानें प्राप्त झालेली आमची संपत्ति सोडण्यास समर्थ नाहीं. आपलें ऐश्वर्य परत मिळविण्याचा यत्न करीत असतां आमचा जरी वध झाला तरी त्यांत आमचें कल्याणच आहे.

हे माधवा, तथापि आम्हीं कौरवांशीं शम करून प्रशांत चित्तानें ऐश्वर्याचा उपभोग घ्यावा हा प्रथम पक्ष आहे. कारण आम्हीं कौरवांचा वध करून राज्य प्राप्त करून घेणें, ही क्षयपूर्वक उत्कर्ष करणारी क्रूरकर्माची पराकाष्ठा आहे. बा कृष्णा, अबांधव व अनार्य शत्रूंचाहि वध करूं नये, मग अशा प्रकारच्या आम्हांविषयीं काय सांगावें ! आमचे हे सर्व ज्ञातिजन अतिशय श्रेष्ठ आहेत. ते आम्हांला पूज्य आहेत व आम्हांहून ज्येष्ठ आहेत. त्यांचा वध करणें अतिशय पापयुक्त आहे ! अरे अरे, या युद्धांत शुभ काय आहे !

खरोखर हा क्षात्रधर्म मूर्तिमंत पापच आहे आणि आम्ही तर क्षत्रिय आहों. आम्हांला स्वधर्म अधर्मयुक्त जरी वाटला तरी, त्याचें पालन केलेंच पाहिजे. कारण शास्त्रानें स्वधर्माहून अन्य वृत्ति निंद्य मानली आहे. शूद्र शुश्रूषा करितात, वैश्य व्यापरावर निर्वाह करितात, आम्ही क्षत्रिय युद्धावर उपजीविका करितों आणि ब्राह्मण भिक्षापात्राचें अवलंबन करितात. क्षत्रिय क्षत्रियाचा वध करितो, मत्स्य मत्स्यावर प्राण धारण करितो, व श्वान श्वानाचें मांस खातो. हे दाशार्हा, कुलपरंपरेनें प्राप्त झालेली ही योजना कशी आहे पहा !

हे कृष्णा, युद्धांत नित्य कलह व प्राणांचा नाश होतो; यास्तव मी नीतीच्या बलावर युद्ध करीन. कारण जय-पराजय व प्राण्यांचें जीवित-मरण हीं

आपल्या इच्छेवर अवलंबून नाहींत. सुख किंवा दुःख हीं त्यांचा काल प्राप्त झाल्यावांचून येत नसतात. एक मनुष्य अनेकांचा संहार करितो व केव्हां केव्हां अनेकांच्या हातून एकाचाच वध होतो. कांहीं प्रसंगीं क्षुद्र मनुष्यहि शूराला मारितो आणि अयशस्वी पुरुष यशस्वी माणसाचा घात करितो. दोन्ही पक्षांचा एकाच वेळीं जय किंवा पराजय होणें केव्हांहि शक्य नाहीं. पराजयाच्या भीतीनें पलायन करणाऱ्या क्षत्रियाला दैन्य, मरण व द्रव्यादिकांचा नाश यांची प्राप्ति होते. वास्तव युद्ध हें सर्वथा पाप आहे. कारण प्रहार करणारावर अतिप्रहार कोण करणार नाहीं ! मारणाराचा अवश्य वध होतोच. आणि मृत झाल्यावर जय व पराजय समानच आहेत.

हे हृषीकेशा, पराजय मरणाहून भिन्न आहे, असें मला वाटत नाहीं. ज्यांचा विजय होतो, त्यांचाहि इष्टजननाशामुळें वस्तुतः तो पराजयच आहे. युद्धांत आपला स्वतःचा जरी वध झाला नाहीं, तरी आपल्या पुत्रादि प्रियजनांस इतर लोक मारितात. ज्ञातिबलानें हीन झालेला तो मनुष्य जीवंत राहिला, तरी त्याचे पुत्र, सुहृद्, बांधव त्याच्या दृष्टीं पडत नाहींत. त्यामुळें शेवटीं तो जीविताला कंटाळून सर्वतः विरक्त होतो.

हे कृष्णा, जे धीर, ह्रीमान्, दयाळु व सज्जन असतात, त्यांचा युद्धांत वध होतो व कनिष्ठ प्रतीचे लोक त्यांतून सुटतात. शत्रूंना मारूनहि त्याविषयीं आपल्याला नित्य पश्चात्ताप होतच असतो. तो पश्चात्ताप दोषोत्पादक असून क्लेशकरहि आहे. कारण शत्रूचा नाश केला तरी त्याचा अवशेष शिल्लक रहातोच व तो शेष पुढें बलाढ्य होऊन आपला शेष राहूं देत नाहीं. तो वैराचा अंत करण्याच्या इच्छेनें शत्रूंचा समूल उच्छेद करण्याचा यत्न करीत रहातो. जय वैर उत्पन्न करितो व पराजित झालेला दुःख भोगतो.

हे अच्युता, जो मनुष्य जय-पराजयाविषयीं उदासीन असतो, तो प्रशान्तात्मा सुखानें झोंप घेतो. पण ज्याच्या मनांत वैर उत्पन्न झालें आहे, त्याला सर्पयुक्त गृहांत वास करणाऱ्या मनुष्याप्रमाणें अशान्त मनानें नित्य मोठ्या कष्टानें निद्रा येते. त्याला सुखाची झोंपहि मिळत नाहीं. जो मनुष्य शत्रूचें निर्मूलन करितो, त्याला यश सोडून जातें. त्याची सर्व लोकांत शाश्वत अकीर्ति पसरते. वैरभाव दीर्घकालपर्यंत शांत होत नाहीं. त्या कुलांतील वंशजांना त्यांच्या पूर्वजांच्या वधाच्या अज्ञात कथा सांगणारे लोकहि असतातच !

त्यामुळें हे केशवा, वैरानें वैराची शांति कदापि होणार नाहीं. हविर्द्रव्यानें अग्नि जसा वृद्धि पावतो, तसें वैर वैरानें अधिकच प्रवृद्ध होतें.

हे मधुसूदना, यास्तव शत्रूचा किंवा आपला नाश झाल्यावांचून शांति प्राप्त होत नाहीं. शत्रु विद्यमान असला म्हणजे त्याला आपलें एखादें छिद्र तर सांपडणार नाहींना! असा संशय वाटत असतो व छिद्र सांपडणें अपरिहार्य आहे. छिद्र पहाणाराच्या अंगीं हा नाशाख्य दोष निरंतर वास करितो. हा पुरुषाचा दोष अतिशय दुर्धर्ष असून तो हृदयाला पीडा देणारा महान् आधि आहे.

मनानें त्याग केल्यानें किंवा मरणानेंच त्या वैराची शांति होते. अथवा शत्रूंचें निर्मूलन करून निष्कंटक राज्यप्राप्ति होईल; पण त्यासारखें दुसरें क्रूरतर कर्म नाहीं. राज्यत्यागानें शांति होईल, पण शत्रूचा वध झालेला नसल्यामुळें तो आपल्या छिद्रावर प्रहार करील कीं उपेक्षा करील, असा संशय ऐश्वर्यहीन झालेल्या त्या पुरुषाला सतत येतो. त्यामुळें प्रसंगीं त्याचा नाश होण्याचाहि संभव आहे. यास्तव आम्ही राज्यत्याग करण्याची इच्छा करीत नाहीं व कुलक्षय व्हावा, हेंहि आम्हांला इष्ट नाहीं. या समयीं कौरवांची प्रार्थना करून शांति करणेंच मला श्रेयस्कर वाटतें. युद्धाची सर्वथा इच्छा न करणारानें साम-दान-भेद इत्यादि उपायांनीं राज्यप्राप्तीचा यत्न करावा व शमाला प्रतिबंध झाल्यास शेवटीं अवश्य युद्धच करावें. कारण पराक्रम न करणें म्हणजे स्वतःचें दुर्बलत्वच व्यक्त करणें होय.

शमाला प्रतिबंध झाला असतां दारुण युद्ध प्रवृत्त होतें, तें श्वानांच्या कलहाप्रमाणें निंद्य होय, असें पंडितांनीं म्हटलें आहे. श्वानाच्या लांगूलाप्रमाणें युद्धांत उभय पक्षांचे ध्वज उभारतात. एकमेकांवर भुंकणाऱ्या श्वानांप्रमाणें हे योद्धे परस्परांचें छिद्रान्वेषण, निंदा व प्रशंसा करितात. श्वान भूमीवर लोळून मुख उघडून दांत दाखवितात व ओरडतात, त्याप्रमाणें हे वीरहि परस्परांना लोळवून दांत-ओंठ खातात व सिंहनाद करितात. अशाप्रकारें युद्ध प्रवृत्त होत असतें आणि त्या भांडणाऱ्या श्वानांतील जो बलवान् असतो तो इतरांना पळवून लावून आमिष मिळवितो व खातो.

हे कृष्णा, हाच न्याय मनुष्यांना लागू आहे. श्वानापेक्षां मानवांत कांहीं विशेष नाहीं, पण बलवानापुढें अशा प्रकारें लांगूलचालन करणें दुर्बलालाच

उचित आहे. त्यांचा सर्वथा अनादर केला तर राज्यप्राप्ति होत नाहीं. युद्ध केलें तर कुलक्षय होतो, आणि प्रार्थना केली तर आपलें दुर्बलत्व व्यक्त होतें.

हे जनार्दना, पिता, राजा व वृद्ध हे सर्वथा मानाला पात्र आहेत. तस्मात् धृतराष्ट्र आम्हांला मान्य व पूज्य आहे. परंतु धृतराष्ट्राचा पुत्रस्नेह मोठा बलवान् आहे. तो पुत्रांच्या वश होऊन आमच्या प्रणिपाताचा तिरस्कार करील. तस्मात् हे माधवा, यावेळीं आम्हीं काय केलें असतां धर्म व अर्थ यांपासून च्युत होणार नाहीं, असें तुला वाटतें! अशा या अर्थाची अतिशय हानि होणाऱ्या संकटांत तुझ्यावांचून मीं अन्य कोणाला शरण जावें! हे पुरुषोत्तमा, तूं आम्हांला प्रिय आहेस, आमचें प्रिय करणारा आहेस. तूं सर्व कर्मांची गति जाणतोस! तुझ्यासारखा निश्चय करणारा सुहृद् दुसरा कोण आहे!

वैशंपायन—हे राजा, धर्मराजाचें हें भाषण ऐकून जनार्दन त्याला म्हणाला—"हे युधिष्ठिरा, तुम्हां दोघांच्याहि हितासाठीं मी कौरवांच्या सभेंत जातों. तेथें तुमच्या अर्थाची हानि होऊं न देतां मला जर शम करतां आला, तर महाफल देणारें पुण्य मला लाभेल. कौरवांनीं शम मान्य केल्यास क्षुब्ध झालेले कुरु, सृंजय, पांडव, धार्तराष्ट्र व ही समग्र पृथ्वी, या सर्वांस मीं मृत्युपाशांतून सोडविलें असें होईल."

युधिष्ठिर—हे कृष्णा, तूं कौरवांच्या सभेंत जावेंस हें मला योग्य वाटत नाहीं. कारण तुझें सयुक्तिक भाषणहि दुर्योधन ऐकणार नाहीं. दुर्योधनाच्या अधीन असलेले सर्व भूपाल व क्षत्रिय तेथें जमले आहेत, त्यांच्या समुदायांत तुझें जाणें मला रुचत नाहीं. हे माधवा, तुझ्याशीं द्रोह करून सर्व देवांचें ऐश्वर्य, द्रव्य किंवा देवत्व जरी प्राप्त होत असलें, तरी आम्हांला तें प्रिय नाहीं मग त्यापासून सुख कोठचें!

भगवान्—हे महाराज युधिष्ठिरा, धार्तराष्ट्राची पापमति मी जाणून आहें. परंतु मीं कौरवसभेंत जाऊन शमाचें बोलणें केलें असतां सर्व लोकांत अनिंद्य होईन. आम्ही शमाचे सर्व प्रयत्न करून शेवटीं युद्धाला सज्ज झालों, असें समजून आमची कोणी निंदा करणार नाहीं. ज्याप्रमाणें सिंहापुढें मृगांचे कळप उभे रहात नाहींत, त्याप्रमाणें क्रुद्ध झालेल्या माझ्याशीं युद्ध करण्यास कौरवांकडे जमलेले सर्व पार्थिवहि समर्थ नाहींत आणि त्यांनीं जर माझ्याशीं यत्किंचितहि अयोग्य वर्तन केलें, तर मी त्या सर्व कुरूंना दग्ध करून टाकीन, असा

माझा निश्चय आहे. हे पार्था, माझें त्यांच्याकडे जाणें व्यर्थ होणार नाहीं. झाली तर राज्यप्राप्ति होईल, नाहीं तर निदान आपली कोणी निंदा तरी करणार नाहीं.

युधिष्ठिर—हे कृष्णा, तुला जर योग्य वाटत असेल, तर तूं कौरवांकडे खुशाल जा. तुला कुशल व कृतार्थ होऊन परत आलेला मी पाहीन. हे विश्वक्सेना, ज्यायोगानें आम्ही सर्व संतुष्ट होऊं, अशाप्रकारें कौरवसभेंत जाऊन तूं आम्हां भारतांचा शम कर. हे प्रभो, तूं आमचा भ्राता व सखा आहेस. अर्जुनाला व मला प्रिय आहेस. तुझ्या सौहार्दाविषयीं आम्हांला संशयच नाहीं. आमच्या कल्याणासाठीं तूं कौरवांकडे जा. तूं आम्हांला जाणतोस व शत्रूलाहि ओळखतोस. यथार्थ भाषण करणें तुला उत्तम प्रकारें अवगत आहे. यास्तव जें आमच्या हिताचें असेल, तेंच वचन तूं दुर्योधनाला सांग. शम करून आमचें अर्धें राज्य, निदान पांच गांवें तरी देण्यास सांग. किंवा द्यूत खेळून अधर्मानें राज्य परत मिळविण्याचीहि माझी तयारी आहे. मी आतां बृहदश्वापासून अक्षविद्या शिकलों आहें. यास्तव हे केशवा, त्यांचा आशय जाणून सान्त्व किंवा क्रूरवचन यांतील तुला जें योग्य वाटेल, तसेंच तूं भाषण कर. ५. ६. ७२.

अध्याय ७३ वा.

[१ श्रीकृष्णाचें धर्मराजास सयुक्तिक उत्तर व आपल्या गमनांतील गूढ हेतूचें कथन.]

(१) श्रीभगवान्—युधिष्ठिरा, मीं संजयाचें व तुझेंहि भाषण ऐकलें. त्यावरून कौरवांचा व तुझाहि आशय मीं जाणला आहे. तुझी बुद्धि धर्माश्रित आहे व त्यांची वैराचा आश्रय करीत आहे. त्यामुळें युद्धावांचून जें प्राप्त होईल, तेंच तूं पुष्कळ मानशील. परंतु हे पृथ्वीपाला, क्षत्रियाला नैष्ठिक कर्म उचित नाहीं. म्हणजे यावज्जीव ब्रह्मचर्य किंवा संन्यास क्षत्रियाला विहित नाहीं. कारण क्षत्रियानें भिक्षाटन करूं नये, असें सर्व आश्रमी सांगतात.

संग्रामांत जय होवो किंवा वध होवो, विधात्यानें हाच क्षत्रियांचा सनातन स्वधर्म सांगितला आहे. त्यांनीं दीनपणानें कदापि याचना करूं नये. तस्मात् हे युधिष्ठिरा, कौरवांपाशीं ‘ निदान पांच गांवें तरी द्या ’ अशा प्रकारचें दीन

वचन बोलून त्यांवर आपला निर्वाह चालविणें तुला योग्य नाहीं. हे महाबाहो, तूं पराक्रमाचें अवलंबन करून शत्रूंचा नाश कर.

हे परंतपा, धृतराष्ट्रपुत्र अतिशय लोभी आहेत. त्यांचा परस्परांवर स्नेह आहे. ते दीर्घकाल एकत्र राहिले आहेत. त्यांना मित्र व सैन्य यांचें चांगलें साह्य आहे. असें असतांना ते तुझ्याशीं शम करतील असा कोणताच उपाय मला दिसत नाहीं. भीष्म, द्रोण, कृप, यांच्या बलावर ते धार्तराष्ट्र स्वतःला बलवान् समजत आहेत. हे राजन्, जोंवर तूं त्यांच्याशीं मृदु भाषण करशील, तोंवर ते तुझ्या राज्याचा असाच अपहार करतील. ते दुर्योधनादि तुझ्यावर दया करण्यासाठीं, किंवा तुझें दैन्य पाहून, अथवा धर्म व अर्थ यांसाठींहि तुझी इच्छा कदापि पूर्ण करणार नाहींत.

हे पांडवा, तुला त्यांच्याशीं शम न करण्याला पुष्कळ कारणें आहेत. तूं जेव्हां कौपीन धारण करून वनवासासारखें दुष्कर कर्म केलेंस, तेव्हां त्यांना यत्किंचित्‌हि पश्चात्ताप झाला नाहीं. पितामह भीष्म, द्रोण, धीमान् विदुर, ब्राह्मण, साधु, भूपति, नागरिक व सर्व कुरुश्रेष्ठ यांचा अनादर करून त्यांच्या समक्ष तुझ्यासारख्या दानशील, मृदु, दान्त, धर्मनिष्ठ व व्रताचें पालन करणाऱ्या धर्मात्म्याला त्यानें द्यूतामध्यें कपटानें फ़सविलें. परंतु त्या निर्दयाला आपल्या कर्माची लज्जा वाटली नाहीं. अशा दुःशील व दुराचरणी दुर्योधनाला तुझ्याविषयीं प्रेम कोठचें वाटणार! तो दुरात्मा सर्व लोकांना वध्य आहे! मग त्यानें ज्याचे अक्षम्य अपराध केले आहेत, त्या तुझ्याविषयीं काय सांगावें! त्यानें तुला अनुजांसह कठोर वचनांनीं पीडा दिली व भ्रात्यांसह संतुष्ट होऊन आत्मश्लाघा करीत असें भाषण केलें—

"आतां पांडवांचें नांव व गोत्र यांवांचून स्वतःचें असें कांहींच राहिलेलें नाहीं व कांहीं दिवसांनीं तेंहि शिल्लक रहाणार नाहीं. आतांच माझ्या समीप त्यांचा पराक्रम लोपला आहे. तेरा वर्षांच्या दीर्घ कालानें तर त्यांचा शौर्यादिरूप स्वभावहि नष्ट होऊन जाईल."

राजा, तें कपटद्यूत प्रवृत्त झालें असतां दुरात्म्या पापी दुःशासनानें त्या राजसभेंत देवी द्रौपदीला अनाथाप्रमाणें केंस धरून ओढीत आणलें. तिच्या रोदनाकडेहि लक्ष दिलें नाहीं. भीष्म-द्रोणादिकांच्या समक्ष 'सर्व भोग्य' या अर्थी उपहासानें 'गौः गौः' असें वारंवार म्हटलें. त्यावेळीं हे राजन्, तूं निवारण

केल्यामुळें तुझे अतुल पराक्रमी भ्राते धर्मपाशानें बद्ध होऊन त्यांना प्रतिबंध करूं शकले नाहींत. तूं वनांत निघून गेल्यावरहि तो दुष्ट या व अशा प्रकारच्या कठोर शब्दांनीं तुमची निंदा करून ज्ञातीच्या पुढें आत्मश्लाघा करीत होता. त्यावेळीं तुझे क्लेश पाहून कौरवसभेंतील सभासद सद्गदित कंठानें अश्रु ढाळीत असत.

हे राजन्, ब्राह्मणांसह सर्व भूपाल या दुर्योधनाची निंदा करीत असतात. कोणीहि सभासद त्याचें अभिनंदन करीत नाहींत. कुलीनाची निंदा व वध यांतील वध त्याच्या गुणाचा उत्कर्ष करणारा आहे. परंतु निंदा हें निंद्य जीवन आहे. हे महाराज, या निर्लज्ज धार्तराष्ट्राची पृथ्वीवरील सर्व राजांनीं जेव्हां निंदा केली, तेव्हांच तो वास्तविक मृत झाला आहे. युधिष्ठिरा, अशा प्रकारचें ज्याचें चरित्र आहे, त्याचा वध करणें आतां अगदीं सुलभ आहे. ज्याचीं मूळेंच छिन्न झालीं आहेत असा वृक्ष केवल पाराच्या आश्रयानें जसा उभा असतो, तशी दुर्योधनाची स्थिति झालेली आहे. हा दुर्मति व अनार्य कौरव सर्व लोकांना सर्पाप्रमाणें वध्य आहे. यास्तव हे राजन्, तूं याचा वध कर. व्यर्थ साशंक होऊं नको.

हे निष्पापा, तूं धृतराष्ट्र व भीष्म यांना प्रणिपात करावास हें कार्य तुला सर्वथा उचित आहे व मलाहि तें प्रिय आहे, पण दुरात्म्या दुर्योधनाला क्षमा करणें सर्वथा अनुचित आहे. यास्तव मी कौरवांकडे जाऊन 'हा दुर्योधन सज्जन आहे कीं दुर्जन आहे, याविषयीं द्विधाचित्त असलेल्या सर्व लोकांचा संशय दूर करीन. तेथें जमलेल्या सर्व वीरांना तुझे असामान्य गुण कथन करीन व दुर्योधनाच्या दोषांचें वर्णन करीन. याप्रमाणें माझें हितावह व धर्मार्थयुक्त भाषण ऐकून सर्व पार्थिव व नानादेशांतील प्रमुख योद्धे तूं धर्मात्मा व सत्यवक्ता आहेस, असा निश्चय करतील व दुर्योधनाचें लोभमूलक वर्तन ओळखतील. तेथें जमलेल्या चातुर्वर्ण्याच्या आबाल वृद्ध नागरिकांपाशीं मी त्याची निंदा करीन.

युधिष्ठिरा, शमाची याचना करणाऱ्या तुला अधर्माचा दोष कदापि लागणार नाहीं. परंतु धृतराष्ट्र व कौरव यांची मात्र सर्व भूपाल निंदा करतील. याप्रमाणें लोकापवादानें दुर्योधन मृतप्राय झाला असतां कोणतें कार्य अवशिष्ट रहाणार! त्याच्या वधाला दुसऱ्या कोणत्या पुरुषार्थाची आवश्यकता आहे!

यास्तव मी तुमच्या स्वार्थाला बाध न आणतां कौरवांकडे जाऊन तुमचा शम करण्याचा प्रयत्न करीन व त्याचवेळीं त्यांचा काय व्यवसाय चालला आहे, याचेंहि सूक्ष्म निरीक्षण करीन. कौरवांची युद्धाची तयारी व त्यांच्या जय-पराजयाचें चिह्न पाहून तुझ्या विजयासाठीं मी परत येईन. हे भारता, शत्रूबरोबर युद्ध व्हावें अशीच मी अपेक्षा करीत आहें व तशाप्रकारचीं सर्व दुश्चिह्नेंहि दिसत आहेत.

हे पहा, पशु-पक्षी भीषण शब्द करीत आहेत. रात्रीं मुख्य मुख्य हत्ती व अश्व घोर रूपें धारण करितात. त्यांचीं तीं अग्नीसारखीं विविध घोररूपें अनुभवास येतात.

मनुष्यलोकाचा क्षय करणारा हा अंतक समीप येऊन ठेपला नसता, तर अशीं दुश्चिह्नें झालीं नसतीं. यांवरून विनाशकाल प्राप्त झाला आहे, हें स्पष्ट दिसत आहे. यास्तव योद्धयांनीं आपापलीं शस्त्रास्त्रें, यंत्रें, कवचें, रथ, गज, अश्व इत्यादि सर्व सज्ज करावे. हे नरेंद्रा, तुला जी युद्धसामग्री जमा करावयाची असेल, ती सर्व सिद्ध कर. पूर्वी तुझें समृद्ध असलेलें जें राज्य दुर्योधनानें कपटद्यूतानें हरण करून घेतलें आहे, तें तो जिवंत असतांना सुखानें कदापि परत देणार नाहीं. तें परत मिळविण्यास युद्धावांचून दुसरा उपाय नाहीं. ५. ६. ७३.

अध्याय ७४ वा.

[१ दुर्योधनाशीं मृदु भाषणानें शम करण्याविषयीं भीमाची कृष्णाला विज्ञप्ति.]

(१) भीम—हे कृष्णा, कौरवांशीं आमचा शम होईल असेंच तूं मृदु भाषण कर. त्यांच्या मनांत शांतीला बाधक होणारें भय उत्पन्न होईल, असें कठोर वचन बोलूं नको. किंवा त्यांना युद्धानें भिववूं नको. हे मधुसूदना, हा दुर्योधन अतिशय मानी व असहिष्णु आहे. तो कल्याणाचा द्वेष करणारा आहे. त्याच्याशीं कठोर भाषण करूं नको. सामानेंच त्याचें मन वळीव. त्याचें अंतःकरण स्वभावतःच पापी आहे. त्याचा स्वभाव तस्करांसारखा क्रूर आहे. तो ऐश्वर्यमदानें मत्त झाला आहे. तो दुरात्मा पांडवांशीं सतत वैर करीत असतो.

तो धार्तराष्ट्र अदूरदर्शी, निष्ठुर, निंदक, क्रूर, पराक्रमी, दीर्घद्वेषी, उपदेश करण्यास अयोग्य, कपटप्रिय व पापी आहे. तो प्राण गेला तरी वांकणार नाहीं.

किंवा स्वमत सोडणार नाहीं. अशाप्रकारच्या दुराग्रही पुरुषाशीं शम करणें अतिशय दुष्कर आहे, असें मला वाटतें. तो सुहृदांशींहि विपरीत वर्तन करितो, त्या अधार्मिकाला अनृतच प्रिय आहे. तो मित्रांचे उपदेश व इच्छा यांचा तिरस्कार करीत असतो.

हे केशवा, क्रोधवश होऊन त्यानें दुष्टस्वभाव धारण केला आहे. तृणाखालीं लपून बसलेल्या सर्पाप्रमाणें तो स्वभावतःच हिंसा करील. किंबहुना दुर्योधनाचें सैन्य, शील, स्वभाव, बल व पराक्रम हें सर्व तुला ठाऊकच आहे. पूर्वी कौरवांनीं पुत्रांसह मोठ्या सौख्यांत काल घालविला, त्याचप्रमाणें आम्हींहि बांधवांसह इंद्रप्रमुख देवांप्रमाणें ऐश्वर्य भोगलें.

परंतु आतां हे प्रभो, शिशिर-ऋतूच्या शेवटीं हुताशन जसा वनें जाळून त्याचें भस्म करितो, तसा दुर्योधन आपल्या क्रोधाग्नीनें सर्व भारतांना दग्ध करील !

हे वासुदेवा, धर्माचा अन्तकाल प्राप्त झाला असतां कलीचा प्रादुर्भाव होतो. तो झाला असतां आपल्या प्रज्वलित राजस तेजानें समृद्ध असलेल्या असुरांमध्यें दुर्मति पुरुष उत्पन्न होतात व ते आपली ज्ञाति, सगोत्र, बांधव, मित्र व श्वशुरादि आप्तजन यांचा नाश करितात. अशाच प्रकारचे हे प्रख्यात अठरा राजे आहेत. मी तुला त्यांचीं नांवें सांगतों, तीं ऐक.

१ हैहय कुलांतील मुदावर्त, २ नीपांतील जनमेजय, ३ तालजंघांचा बहुल, कृमींतील ४ उद्धत व ५ वसु, ६ सुवीरांतील अजबिंदु, ७ सुराष्ट्रांतील रुषर्द्धिक, ८ बलीहांतील अर्कज, ९ चीनांतील धौतमूलक, १० विदेहांतील हयग्रीव, ११ महौजसांतील वरयु, १२ सुंदरवंशांतील बाहु, १३ दीप्ताक्षांतील पुरूरवा, १४ चेदिमत्स्यांतील सहज, १५ प्रवीरांतील वृषध्वज, १६ चंद्रवत्सांतील धारण, १७ मुकुटांतील विगाहन, व १८ नंदिवेगांतील शम, हे ते कुलाला दूषित करणारे राजे होत.

हे कृष्णा, युगान्तसमयीं कुलामध्यें असे पुरुषाधम उत्पन्न होत असतात. त्याचप्रमाणें आतां युगान्त प्राप्त झाल्यामुळें आमच्या कुरुकुलांत हा दुष्टात्मा जन्म पावला आहे. दुर्योधन कुलांगार व पापी पुरुष आहे. तस्मात् तूं त्याच्याशीं हितकर व धर्मार्थयुक्त मृदु भाषण कर. आपला इष्टार्थ बाधित न होईल अशा रीतीनें, त्याला रुचेल असेंच वचन बोल.

हे कृष्णा, आम्ही सर्व दुर्योधनाचें स्वामित्व सहन करूं; त्याच्यापेक्षां हीन वृत्ति धारण करून त्याचें अनुयायी होऊं, त्याच्या अधिकारांतहि राहूं, पण भारतांचा नाश न होवो. आम्ही कौरवांशीं उदासीन वृत्ति स्वीकारूं. पण आम्हांला कुलक्षयाचा दोष न लागेल, असें तूं कर. हे अरिंदमा, 'आम्हां भ्रात्यांमध्यें प्रेम वाढावें व दुर्योधनाशीं शम व्हावा, असा प्रयत्न करा' असें वृद्ध भीष्म पितामहाला सांग. माझें हें सांगणें राजा युधिष्ठिराला मान्य आहे आणि अर्जुन अतिशय दयावान् असल्यामुळें त्यालाहि युद्धाची इच्छा नाहीं, असें त्या कुरुश्रेष्ठाला निवेदन कर. ५. ६. ७४.

अध्याय ७५ वा.

[१ भीमाचा क्रोध उद्दीपित करण्यासाठीं कृष्णानें केलेला त्याचा उपहास.]

(१) **वैशंपायन**—राजा, गिरीचें लघुत्व किंवा अग्नीचें शीतलत्व, यांप्रमाणें आश्चर्यकारक असलेलें भीमाचें हें मार्दवयुक्त वचन ऐकून महाबाहु केशव विस्मित झाला व वायु जसा अग्नीला प्रज्वलित करितो, तसें कृपायुक्त झालेल्या भीमाला आपल्या वाणीनें उद्दीपित करीत असें बोलला—

श्रीभगवान्—हे भीमसेना, तूं सर्वदा युद्धाची प्रशंसा करीत असतोस, क्रूर धार्तराष्ट्रांचें मर्दन करण्याची इच्छा करितोस व त्यांच्या वधाचें सदा अभिनंदन करीत असतोस. हे परंतपा, तुला स्वस्थ झोंप येत नाहीं. तूं जागत असतोस व अधोमुख होऊन भूमीवर पडतोस. तूं सतत घोर व रोषयुक्त भाषण करीत असतोस. क्रोधानें अग्निवत् संतप्त होतोस व निश्वास सोडितोस. धूमयुक्त अग्नीप्रमाणें तूं मनांत सर्वदा धुमसत असतोस !

हे वृकोदरा, भारार्त दुर्बल माणसाप्रमाणें तूं निश्वास टाकीत एकांतांत पडून रहातोस, तुझी ही स्थिति ज्यांनीं पाहिली आहे, ते लोक तुला उन्मत्त समजतात. तूं गजाप्रमाणें वृक्षांना समूल उपटून टाकितोस. भूमीवर पाय आपटतोस व धांवत सुटतोस. हे पांडवा, तुझें मन जनसमूहांत रमत नाहीं. तूं एकांतांत जाऊन बसतोस. रात्रं-दिवस तुला कोणतीच गोष्ट अभिनंदनीय वाटत नाहीं. कांहीं कारणावांचून अकस्मात् हंसतोस व एकांतांत जणुकाय रडत असल्याप्रमाणें दोन गुडघ्यांत डोकें घालून दीर्घकाल स्वस्थ बसून रहातोस.

हे भीमा, तूं वारंवार भ्रुकुटि वक्र करून दांत-ओंठ खातोस, क्रोधानें भयंकर दिसतोस. पण रश्मिवान् सूर्य ज्याप्रमाणें पूर्व दिशेस आपलें तेज पसरीत उगवत असलेला दिसतो व कांहीं वेळानें अस्त पावून निश्चल असलेला तो मेरूला पुनः पुनः प्रदक्षिणा घालतो, त्याप्रमाणेंच आज तुझी मनोवृत्ति झाली आहे; हें मी तुला सत्य सांगत आहें.

हे कौंतेया, 'मी गदाप्रहारानें दुर्योधनाचा वध करीन' अशी तूं भ्रात्यांच्या पुढें आपल्या गदेला स्पर्श करून प्रतिज्ञा केली आहेस. त्या तुझी बुद्धि आज शमाला कशी प्रवृत्त झाली! हे भीमा, या तुझ्या भीतीवरून मला हेंच दिसतें कीं, युद्धाचा काल प्राप्त झाला असतां युद्धाची इच्छा करणारांचीं मनेंहि भीतीनें व्याकुल होतात व त्यांना शमाचें भाषणच अनुकूल वाटूं लागतें. हे पार्था, तूं स्वप्नांत व जागृतींत दुश्चिन्हें पहात आहेस, म्हणून तूं शमाची इच्छा करितोस. पण एखाद्या क्लीबाप्रमाणें तूं आपल्या ठिकाणीं थोड्याशा पराक्रमाचीहि आकांक्षा कशी धरीत नाहींस! खरोखर हें मोठें आश्चर्य आहे!

बा भीमा, तुझें मन मोहानें व्याप्त झाल्यामुळेंच असें विकृत झालें आहे. तुझें हृदय कांपत आहे, मन खिन्न झालें आहे, पाय लटपटूं लागले आहेत, म्हणून तूं शमाची इच्छा करितोस. हे पार्था, वायुवेगानें अतिशय हालणाऱ्या शिवरीच्या बोंडाप्रमाणें मनुष्याचें चित्त, अनित्य व चंचल आहे. तुझी ही विकृत बुद्धि गायींना प्राप्त होणाऱ्या मानुषी वाणीप्रमाणें मोठी आश्चर्यकारक आहे. ही तुझी बुद्धि नौकारहित पुरुषाप्रमाणें पांडवांच्या अंतःकरणांना निरुत्साहरूप सागरांत बुडवीत आहे. हे पांडुपुत्रा, पर्वतानें जसें चलित व्हावें, तसेंच तुझें हें भाषण ऐकून मला महदाश्चर्य वाटत आहे. तुझें हें वचन अयुक्त आहे. हे वीरा, ऊठ, आपलें कर्म, कुल व जन्म यांकडे लक्ष दे, खिन्न होऊं नको, स्थिर हो. अशा प्रकारची ग्लानि तुला शोभत नाहींत. क्षत्रिय आपल्या पराक्रमानें जें संपादन करीत नाहींत, त्याचा ते उपभोग घेत नाहींत. ५.६.७५.

अध्याय ७६ वा.

[१ श्रीकृष्णाच्या उपहासवचनानें क्षुब्ध झालेल्या भीमाचें स्वपौरुषकथन.]

(१) वैशंपायन—राजेंद्रा, नित्य क्रोधी व असहिष्णु भीम वासुदेवाचें हें भाषण ऐकतांच एखाद्या जातिवंत अश्वाप्रमाणें उसळला व कृष्णाला असें वचन बोलला—

भीमसेन—हे अच्युता, माझा आशय वेगळाच असतांना तूं तो भलताच समजत आहेस. माझा युद्धांतील अभिनिवेश व सत्यपराक्रम यांस तूं जाणतोस. हे दाशार्हा, माझी सत्यप्रतिज्ञाहि तुला ठाऊक आहे. कारण तूं माझ्या सहवासांत दीर्घकाल राहिला आहेस, तथापि वरवर पोहणाराला जसा डोहाचा तळ दिसत नाहीं, तसा दीर्घकाल माझ्या सहवासांत असलेला तूंहि माझा आशय जाणत नाहींस, असें मला वाटतें; त्यामुळेंच तूं अशा अनुचित वाणीनें माझी निर्भर्त्सना करीत आहेस.

हे माधवा, तूं मला जें अननुरूप वचन बोलत आहेस, तसें मज भीमसेनाला जाणणारा दुसरा कोण बोलण्यास समर्थ आहे ! तस्मात् माझा पराक्रम व बल हीं दोन्ही शत्रूंच्या तुल्य नाहींत. हें दर्शविण्यासाठींच मी तुला जें सांगत आहें, तें ऐक—

मधुसूदना, वस्तुतः स्वतःची प्रशंसा करणें, हें अनार्य कर्म सर्वथा अयोग्य आहे. परंतु ज्याअर्थी तूं माझा असा उपहास करीत आहेस, त्याअर्थी माझें बल किती आहे, तें मी तुला सांगतों. या द्यावा-पृथ्वी अचल आहेत, अनंत आहेत, सर्व प्रजांचा आधार आहेत व त्या सर्व जगताच्या माता आहेत. त्या जरी क्रुद्ध होऊन दोन शिलेप्रमाणें मजवर धांवून आल्या, तरी मी त्यांनाहि चराचरांसह दोन बाहूंमध्यें धरून ठेवीन.

हे कृष्णा, माझ्या या दोन बाहूंचा परिघ पहा. यांत सांपडलेला कोणताहि पुरुष जिवंत सुटल्याचें मला माहित नाहीं. माझ्या पाशांत सांपडलेल्या शत्रूला सोडविण्यास हिमालय, महासागर किंवा बलवान् इंद्र हे तिघेहि आपलें बल एकवटून आले, तरी तेहि त्याचें रक्षण करूं शकणार नाहींत. पांडवांचे अपराध करणाऱ्या या सर्व युद्धोत्सुक क्षत्रियांना मी पायांखालीं तुडवीन, त्यांना भूमीवर लोळवून त्यांच्या अंगांवर उभा राहीन. हे अच्युता, तुला माझा पराक्रम ठाऊक नाहीं, असें नाहीं. सर्व नृपतींना जिंकून मीं वश करून घेतलें, हें तुला माहीत असून उदय पावणाऱ्या सूर्याच्या प्रभेप्रमाणें स्पष्ट असलेल्या मला तूं जर अजून जाणत नसशील तर हे जनार्दना, जेव्हां तुमुल युद्ध सुरू होईल, तेव्हां तुला माझा पराक्रम दिसून येईल.

पुवानें भरलेल्या व्रणाला जसें टोचावें, तसें या असह्य वचनानें तूं माझ्या अंतःकरणाला बोंचीत आहेस, म्हणून मीं हें तुला यथामति कथन केलें, परंतु

माझें बल याहूनहि अधिक आहे, असें तूं समज. घनघोर रणसंग्राम प्रवृत्त झाला म्हणजे तूं प्रति दिवशीं शत्रूंचा विनाश झालेला पहाशील. मीं हत्ती, रथी, अश्वसादी यांचें मर्दन करून श्रेष्ठ क्षत्रिय व क्रुद्ध योद्धे यांचा वध व प्रमुख वीरांचा संहार केलेला तुझ्या दृष्टीं पडेल. हे कृष्णा, माझीं गात्रें शिथिल झालेलीं नाहींत. माझ्या मनाला कंप सुटलेला नाहीं. सर्व लोक जरी क्रुद्ध झाले, तरी मला त्यांचें भय वाटत नाहीं. तर केवल स्नेहभावानें मला अनुकंपा वाटते व भारतांचा नाश होऊं नये म्हणून मी हे सर्व क्लेश सहन करीत आहें. ५.६.७६.

अध्याय ७७ वा.

[१ श्रीकृष्णानें भीमाला सांगितलेला दैव व पौरुष यांच्या बलाबलांचा विचार.]

(१) श्रीभगवान्—हे भीमसेना, मी तुझा आशय जाणण्यासाठीं प्रेमानें तुला असें बोललों. तुला दोष देण्यासाठीं, माझें पांडित्य प्रकट करण्यासाठीं, किंवा क्रोधानें बोललों नाहीं. अथवा तूं स्वतःचा पुरुषार्थ कथन करावास, असाहि माझा हेतु नव्हता. कारण तुझा पराक्रम मीं पूर्वींच जाणला आहे. मला तुझा महिमा, बल व कर्म ठाऊक आहे. मी तुझा तिरस्कार करीत नाहीं. हे पांडवा, तूं स्वतःचें जितकें सामर्थ्य सांगत आहेस, त्यांहून सहस्रपटीनें तें अधिक आहे, हें मी सत्य मानितों. हे भीमा, सर्व राजांना पूज्य असलेल्या ज्या कुलांत तुझा जन्म झाला आहे, त्याला अनुरूप असाच तूं आहेस व तुझे सुहृद् व बांधवहि तसेच आहेत.

हे वृकोदरा, यावर तूं कदाचित् म्हणशील कीं, तर मग तूं माझी निंदा कां केलीस ? त्याचेंहि कारण सांगतों; ऐक—लोक देव आणि मानुष यांच्या संदिग्ध धर्माचा निश्चय जाणण्याची इच्छा करीत असतात. ते ज्योतिष्यादिकांकडून भावि पुण्य-पापांच्या फलाचा निश्चय करण्याची इच्छा करितात, पण ते निश्चय करूं शकत नाहींत. कारण केव्हां केव्हां दैवज्ञांनीं वर्तविलेल्या भविष्याच्या विपरीत अनुभव येत असतो. त्याचप्रमाणें पुरुषप्रयत्नाचा परिणामहि प्रतिकूल होत असतो. तस्मात् पुरुषार्थाचा बलाबलनिर्णय निश्चित नाहीं. तसेंच शूराच्या ठिकाणींहि दुर्बलत्व दिसून येतें.

पुरुषाच्या अर्थसिद्धीला तोच धर्महेतु संदिग्ध फल देतो किंवा विनाश करितो. दोषदर्शी विद्वानांनीं कार्यांचा निश्चय एकाप्रकारें केलेला असतां

वायूच्या बदलणाऱ्या वेगाप्रमाणें त्याचें अन्यथा परिवर्तन होतें. मनुष्यानें विचारपूर्वक उत्तम प्रकारें व न्यायानें केलेलें कर्महि दैववशात् प्रतिकूल फल देतें. किंवा ज्या कर्मांचें दैवज्ञांनीं भविष्य वर्तविलें आहे, तें प्रारब्ध कर्म फलोन्मुख होण्यापूर्वींच पुरुषप्रयत्नानें प्रतिहत करतां येतें. शीतोष्ण, पर्जन्यवृष्टि किंवा क्षुत्पिपासा इत्यादि जरी कालस्वभावजन्य आहेत, तरी वस्त्र-प्रावरण, अन्नोदक इत्यादि उपायांनीं त्यांचें निवारण करतां येतें. पुरुषानें जें स्वतः केलेलें कर्म त्याचें फल प्रयत्नानें अनुकूल होऊं शकतें. परंतु पूर्वजन्मीं केलेलें जें संचित कर्म तें जरी भोगानेंच क्षीण होणारें आहे, तरी प्रायश्चित्तानें किंवा ज्ञानानें त्या संचित पापाचा नाश होतो, याविषयीं अनेक श्रुति-स्मृतिप्रमाणें आहेत. ज्या जन्मांत कर्म करावें, त्याच जन्मांत त्याचें फल मिळतें, असा कांहीं नियम नाहीं. तर एका जन्मांत केलेलें कर्म पुढल्या जन्मांत अनुवृत्त होतें. तस्मात् सर्वदा प्रयत्न करीत असावें.

हे पांडवा, या लोकीं पुरुषार्थावांचून केवल दैवावर अवलंबून रहाण्यानें जीविका चालत नाहीं. तस्मात् प्रयत्न करावा. दैव आणि प्रयत्न या दोहोंच्या संयोगानेंच फल मिळत असतें. या दोहोंवांचून फलनिष्पत्ति होत नाहीं. ज्याचा असा निश्चय झाला आहे, तो कर्मांतच प्रवृत्त होतो. कृषीवल निरलसपणें श्रम करून शेत पेरतो, दैवाच्या अनुकूल्यानें फल आलें तरी अति हर्ष मानीत नाहीं, किंवा प्रतिकूल दैवामुळें फल मिळालें नाहीं तरी खिन्न होत नाहीं. हाच न्याय व्यवहारांतहि योजावा.

हे भीमसेना, मी तुला हाच निश्चित सिद्धान्त सांगतों. शत्रूंशीं युद्ध करीत असतां केवल स्वपराक्रमाच्या बलावर अवलंबून राहूं नये. दैवाचीहि अनुकूलता असेल, तरच सिद्धि प्राप्त होईल. यास्तव मनुष्यानें कदापि निस्तेज होऊं नये किंवा विषादानें खिन्न होऊं नये. म्हणून मी तुला युद्धाची प्रेरणा करीत आहें.

पांडवा, उद्यां मी धृतराष्ट्राच्या समीप जाऊन तुमच्या हिताला बाध न आणतां शमाचा यत्न करीन. त्यांनीं जर शम केला तर त्यांत माझें यश होईल,

१ 'क्षीयंते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे'—परमात्म्याचा साक्षात्कार झाला असतां पुरुषाचीं सर्व संचित कर्में क्षीण होतात. (मुं. भा. २—२—८ पृ. ६०) अशा अर्थाचीं अनेक प्रमाण वचनें आहेत.

तुमचा मनोरथ पूर्ण होईल व त्यांचेंहि परम कल्याण होईल. पण त्यांनीं अभिनिवेशानें युद्धाचाच आग्रह धरिला व माझें म्हणणें मान्य केलें नाहीं, तर कौरवांचें युद्ध होऊन घोर कर्म प्रवृत्त होईल.

हे भीमसेना, या युद्धाचा भार तुजवर आहे. तूं रथस्थानीं असून अर्जुन अश्वस्थानीं आहे. तुम्हां दोघांना इतर जनांना वाहून न्यावयाचें आहे. (म्ह० त्या सर्वांचा भार तुम्हां दोघांवर आहे.) मी स्वतः युद्ध करण्याची इच्छा करीत नाहीं, असें नाहीं. परंतु मी सारथ्य करावें अशी अर्जुनाची इच्छा आहे. म्हणून मी युद्ध करणार नाहीं. तस्मात् हे वृकोदरा, मी तुझ्या आशयाविषयीं साशंक झालों व हताश होऊन दुर्बलासारखें भाषण करणाऱ्या तुझें तेज उद्दीपित करण्यासाठीं तुला हें वचन बोललों. ५. ६. ७७.

अध्याय ७८ वा.

[१ अर्जुनाची श्रीकृष्णाला पुढील कर्तव्याच्या निश्चयाविषयीं प्रार्थना.]

(१) अर्जुन—हे जनार्दना, कौरवांना शमाविषयीं काय सांगावयाचें तें युधिष्ठिरानें तुला सांगितलेंच आहे. त्याविषयीं आम्हांला कांहीं सांगावयाचें राहिलें नाहीं. परंतु हे प्रभो, कौरवांशीं शम करणें तूं सुकर मानीत नाहींस, असें मला वाटतें. कारण धृतराष्ट्राच्या लोभामुळें व आम्हांला प्राप्त झालेल्या दैन्यामुळें शम संभवत नाहीं. अनुकूल दैवावांचून सर्वांच्या रक्षणाचा यत्न करणें निष्फल समजून तूं शमाचीच इच्छा करीत आहेस.

आतां ‘ मला युद्धाची इच्छा नाहीं असें नाहीं ’ हें जें तूं म्हटलेंस तें खरें नव्हे. तरीहि माझें सारथ्य करण्याविषयीं तुझें म्हणणें मला मान्य आहे. त्याप्रमाणेंच सर्व घडून येईल. परंतु तुला शम करणेंहि असाध्य नाहीं. हें युद्ध म्हणजे महत्संकट ओढवणार आहे, हें जाणत असूनहि आम्हां कौरवपांडवांचा शम संभवनीय नाहीं, असें मानून तूं युद्धाची इच्छा करीत आहेस. शत्रूशीं शमादि तीन उपाय निष्फल झाल्यावर चवथ्या दंडाचा प्रयोग करावा अशी युद्धनीति आहे. कौरव सामानें वश होणारे नाहींत. त्यांना केवळ युद्धानेंच जिंकणें शक्य आहे. त्यांच्याशीं शम होणें दुष्कर आहे, हें सर्व जाणत असूनहि हे कृष्णा, तूं सामच करावा, असें म्हणत आहेस. पण चवथ्या उपायानेंच साध्य होणाऱ्या रिपूशीं साम

करणें हें अकार्य आहे, असें नीतिज्ञांनीं सांगून ठेविलें आहे. कौरव केवल दंडानेंच साध्य होणारे आहेत. त्यांच्या ठिकाणीं सामाचा प्रयत्न करणें निष्फल आहे. हें जाणत असूनहि हे प्रभो, तूं जर सामच करणार असशील तर त्याविषयीं माझें कांहीं बोलणें नाहीं. कारण तूं असाध्य कार्यहि घडवून आणण्यास समर्थ आहेस. सम्यक् संपादन केलेलें कार्य कदापि निष्फल होत नाहीं. तस्मात्, हे प्रभो, ज्यायोगानें आमचा शत्रूंशीं साम होईल असेंच वर्तन कर. प्रजापति जसा सुरासुरांचा सुहृद् आहे, तसा तूं पांडव व कौरव यांचा प्रथम सुहृद् आहेस. यास्तव कौरव-पांडवांचें कुशल संपादन कर. आमच्या हिताची गोष्ट तुला दुष्कर नाहीं. हे जनार्दना, असें केल्यानेंच तुझें कार्य यथोचित होईल. तूं कौरवांकडे जाऊन असेंच कार्य करशील, यांत संशय नाहीं.

हे वीरा, तो दुरात्मा दुर्योधन जरी शमाची इच्छा करीत नसला, तरी तुझे सर्व मनोरथ पूर्ण होतील. तूं त्यांच्याशीं शम कर किंवा तुझ्या इच्छेस वाटेल तसें कर. तुझा विचार व आशय हाच आमचा उपदेष्टा गुरु आहे. हे कृष्णा, पुत्रबांधवांसह तो दुर्मति दुर्योधन वधाला अपात्र नाहीं. त्या दुष्टानें धर्मपुत्र युधिष्ठिराची राजलक्ष्मी धर्मयुद्धानें जिंकून घेतलेली नाहीं. तर कपटद्यूताच्या नृशंस उपायानें तिचें हरण केलें आहे.

युद्धाचें किंवा द्यूताचें आह्वान केलें असतां क्षत्रिय कुलोत्पन्न धनुर्धर पुरुष त्यापासून कसा निवृत होईल ! प्राणत्यागाचा प्रसंग आला, तरीहि तो त्यापासून परत फिरणार नाहीं. हे वार्ष्णेया, ज्यावेळीं त्या दुरात्म्या दुर्योधनानें आम्हांला अधर्मानें जिंकून वनवासाला पाठविलें, त्याचवेळीं तो मला निश्चयानें वध्य झाला. हे कृष्णा, तूं आमचा सुहृद् आहेस. आम्हां मित्रांसाठीं तूं जें हें कार्य करीत आहेस त्यांत अद्भुत असें कांहींच नाहीं. तुझा हा प्रयत्न सामादि मृदु उपायांनीं सफल होवो, किंवा युद्धाच्या क्रूर साधनानें फलद्रूप होवो. अथवा त्यांचा वध करणेंच जर तूं प्रशस्त मानीत असशील तर तत्काल वध कर. त्या विषयीं यत्किंचित्हि विचार करूं नको.

हे माधवा, त्या पापबुद्धि धार्तराष्ट्रानें द्रौपदीला सभेमध्यें जे असह्य क्लेश दिले, ते तुला ठाऊक आहेत. परंतु आम्हीं त्यांचा तोहि अपराध सहन केला. यास्तव हे परंतपा, तो दुर्योधन आम्हां पांडवांशीं सरळ वागेल ही गोष्ट मला खडकावर पेरलेलें बीज उगवण्यासारखीच अशक्य वाटत आहे. यास्तव

हे प्रभो, पांडवांना जें हितावह होईल व तुला जें योग्य वाटेल, तेंच तूं कर आणि आमच्या पुढील कार्याचाहि सत्वर निश्चय कर. ५. ६. ७८.

अध्याय ७९ वा.

[१ श्रीकृष्णाचें अर्जुनाला उत्तर.]

(१) **श्रीभगवान्**—हे पांडवा, तूं म्हणतोस तें खरें आहे. कौरव-पांडवांचें हित मी संपादन करीन. परंतु हे बीभत्सो, शम किंवा युद्ध हीं दोन्ही मी दूत असल्यामुळें जरी माझ्या अधीन आहेत, तरी मला दैवाच्या अनुकूलतेची अपेक्षा आहेच. कारण एखादें शेत चांगल्या प्रकारें नांगरून विहिरीच्या जलानें भिजविलें व त्या दोषरहित भूमींत बीज पेरलें, तर कदाचित् पर्जन्यवृष्टीवांचूनहि तें फलद्रूप होईल ! पण, यांत पुरुषप्रयत्नाचें श्रेष्ठत्व जरी दिसत असलें, तरी दैवाधीनत्वहि आहेच. प्रतिकूल दैवामुळें पर्जन्यच जर पडला नाहीं, तर विहिरींतील जल शुष्क होईल व जलाच्या अभावीं फलनिष्पत्ति होणार नाहीं. यावरून बीज पेरण्यापर्यंत पुरुषानें जरी दीर्घ यत्न केला, तरी दैवाच्या अनुकूलतेवांचून त्याला फल मिळत नाहीं, असा पूर्वींच्या महात्म्यांनीं निश्चय केला आहे. यास्तव दैव व प्रयत्न हीं दोन्हीं लोकहिताचीं संयुक्त साधनें आहेत.

तस्मात् हे अर्जुना, मी शक्य त्या प्रयत्नाची पराकाष्ठा करीन, परंतु प्राक्तन कर्म बदलण्यास मात्र मी समर्थ नाहीं. तो दुर्मति दुर्योधन धर्म व लोक यांचा त्याग करून यथेष्ट आचरण करीत आहे आणि तशाप्रकारच्या कर्मानें त्याला यत्किंचित्हि संताप होत नाहीं. उलट शकुनि, कर्ण व भ्राता दुःशासन हे त्याचे मंत्री त्याची पापबुद्धि अधिकच वाढवीत असतात. यास्तव तो धार्तराष्ट्र राज्यदानानें कदापि शम करणार नाहीं. परिवारासह दुर्योधनाचा वधच केल्यावांचून राज्यप्राप्ति होणार नाहीं. युधिष्ठिर राज्यत्याग करून प्रणिपातानें केवल नम्र होऊन रहाण्यास तयार नाहीं व दुर्योधन राज्य परत देऊं इच्छित नाहीं. यास्तव 'आम्हांला पांच गांवें तरी द्या.' हा युधिष्ठिराचा निरोप त्याला कळविणें मला इष्ट वाटत नाहीं.

हे भारता, धर्मराजानें शमाचीं जीं कारणें सांगितलीं आहेत, तीं त्या पापी कौरवाला कदापि मान्य होणार नाहींत व तो शम करणार नाहीं. परंतु मी त्याला युधिष्ठिराचा निरोप एवढ्याच हेतूनें सांगणार आहें कीं, पांडवांचें

म्हणणें दुर्योधनानें अमान्य केलें असतां तो दुर्मति लोकदृष्टीनेंहि वध्य होईल. तो दुरात्मा मला तर वध्य आहेच, पण सर्व जगत्‌हि त्याला वधार्ह मानील.

हे पार्था, त्या निर्दय धार्तराष्ट्रानें बालपणापासूनच तुम्हांला क्लेश दिले असून तुमच्याशीं सर्वदा विपरीत आचरण केलें आहे. युधिष्ठिरानें स्वपराक्रमानें ऐश्वर्य संपादन केलें असतां त्या दुष्टाला तें सहन झालें नाहीं आणि त्यानें कपटानें तुमचें राज्य हरण केलें. तुमच्याविषयीं माझ्या मनांत भेद उत्पन्न करण्याचा त्यानें अनेकदा प्रयत्न केला. परंतु मीं त्याचा तो पापी हेतु मान्य केला नाहीं. हे परंतपा, दुर्योधनाचा आशय काय आहे, तो तुला ठाऊकच आहे, त्याचप्रमाणें तूं माझेंहि मत पूर्णपणें जाणतोस. असें असतां एखाद्या अज्ञ माणसाप्रमाणें मला शमाची इच्छा नाहीं, अशी शंका कशी घेतोस !

हे पांडवा, भूभार उतरण्यासाठीं देवांनीं भूतलावर अवतार घेतले आहेत, हें दिव्य विधानहि तुला अवगत आहे. अशा स्थितींत शत्रूंशीं शम कसा संभवतो ! हे पार्था, तुमच्या हितासाठीं मला वाणी व कर्म यांनीं जें करणें शक्य आहे, तें सर्व मी करीन. परंतु शत्रूबरोबर शम होईल, अशी मला आशा नाहीं. गेल्या वर्षी गोग्रहणाहून परत येत असतां मार्गामध्यें भीष्मानें दुर्योधनाला शम करण्याविषयीं परोपरीनें विनविलें व त्याची प्रार्थना केली. परंतु त्यानें ती ऐकली नाहीं. पार्था, ज्यावेळीं त्यांच्या वधाचा तूं मनांत संकल्प केलास, त्याच वेळीं ते कौरव पराभूत झाले आहेत. तो दुष्ट सुयोधन तुम्हांला एक क्षणभरहि राज्यांश देणार नाहीं. यास्तव मला सर्वथा धर्मराजाच्या आज्ञेप्रमाणेंच केलें पाहिजे व त्या दुरात्म्याच्या पापकर्माचा पुनः विचार केला पाहिजे. ५. ६. ७९.

अध्याय ८० वा.

[१ नकुलाचें श्रीकृष्णाला प्रसंगाला जें उचित असेल तेंच करण्याविषयीं कथन.]

(१) **नकुल**—हे माधवा, धर्मज्ञ धर्मराजानें तुला अनेकप्रकारें जें सांगितलें तें तूं ऐकलेंच आहेस. त्याचप्रमाणें भीमसेनानें राजाच्या मताला संमति देऊन शमाची इच्छा प्रकट केली व स्वतःच्या पराक्रमाचें वर्णन केलें. फाल्गुनाचें म्हणणेंहि तूं ऐकलें आहेस आणि स्वतःचें मत अनेकदा व्यक्त केलें आहेस. तस्मात् या सर्वांचें अतिक्रमण करून शत्रूंचें मत ऐकून घे व या प्रसंगीं जें करणें श्रेयस्कर वाटेल, तेंच तूं कर.

हे केशवा, भिन्न भिन्न कारणांनीं मनुष्याचीं मतें परस्पर विरोधी होत असतात. आतांच पहा, कुलाचा नाश होऊं नये, म्हणून कुलाधार युधिष्ठिराला शम करणें इष्ट वाटत आहे. परंतु कौरवांनीं सभेंत केलेल्या केशाकर्षणाच्या स्मरणानें शत्रूचें निर्मूलन व्हावें, अशी द्रौपदीची उत्कट इच्छा आहे. यास्तव हे अरिंदमा, तुला यावेळीं जें कार्य उचित वाटेल, तेंच तूं घडवून आण. या लोकीं मनुष्य एक चिंतीत असतो व त्याच्या विपरीत घडत असतें. या लोकांतील पुरुषांच्या मति अस्थिर असतात.

आमचीच स्थिति पहा ! आम्ही जेव्हां वनवासांत व अज्ञातवासांत होतों, तेव्हां आमचे विचार वेगळे होते आणि आतां प्रकट झाल्यावर तेच विचार निराळे झाले. आम्हांला आतां जसा राज्य परत मिळविण्याचा अभिनिवेश वाटत आहे, तसा आम्ही वनांत फिरत असतांना वाटत नव्हता.

हे पुरुषोत्तमा, आम्ही वनवासांतून परत आल्याचें ऐकतांच तुझ्या प्रसादानें सात अक्षौहिणी सैन्य घेऊन हे सर्व भूपाल जमा झाले आहेत. अचिंत्य बल व पराक्रम यांनीं युक्त असलेल्या या शस्त्रधारी पुरुषश्रेष्ठांना पाहून कोणता पुरुष रणांगणांत व्यथित होणार नाहीं ! तथापि ज्याच्या परिणामीं भय आहे, असें सान्त्ववचन तूं कौरवसभेंत सांग, परंतु त्यायोगें मंदमति सुयोधनाचें मन व्यथित होऊं देऊं नको. तो प्रसन्न होईल अशाच रीतीनें त्याला तें सांग.

हे केशवा, रक्त-मांसांनीं युक्त असलेला कोणता मर्त्य, युधिष्ठिर, भीमसेन, अजिंक्य अर्जुन, सहदेव, मी, तूं, बलराम, सात्यकि, पुत्रांसह महापराक्रमी विराट, अमात्यासह द्रुपद, धृष्टकेतु व चेदिराज, इत्यादि शूरांच्या पुढें उभा राहून युद्ध करण्यास समर्थ आहे ! कौरवांकडे तुझ्या नुस्त्या गमनानेंच धर्मराजाचा इष्टार्थ साधेल, यांत संशय नाहीं. विदुर, भीष्म, द्रोण व बाल्हिक बुद्धिमान् आहेत, ते तुझ्या भाषणावरून आपलें श्रेय कशांत आहे हें जाणण्यास समर्थ आहेत. ते जनाधिप धृतराष्ट्र व अमात्यांसह पापाचरणी सुयोधन यांचें मन वळवितील. हे जनार्दना, तुझ्यासारखा वक्ता व विदुरासारखा श्रोता असल्यावर कोणतें नष्ट होणारें कार्य स्वस्थानीं स्थित होणार नाहीं ! म्हणजे कोणतें असाध्य कार्य सिद्ध होणार नाहीं ! ५. ६. ८०.

अध्याय ८१ वा.

[१ कौरवांशीं युद्ध घडवून आणण्याविषयीं सहदेवानें केलेली कृष्णाची प्रार्थना. २ सर्वांचें त्याला अनुमोदन.]

(१) **सहदेव**—हे अरिंदमा, धर्मराजानें तुला जें कांहीं सांगितलें, तो सनातन धर्मच आहे. यास्तव ज्यायोगें युद्धच होईल असें घडवून आण. हे दाशार्हा, पांडवांशीं शम करण्याची जरी इच्छा असली, तरीहि तूं त्यांच्याशीं युद्धच होईल, अशी योजना कर. हे कृष्णा, पांचालीला तशा प्रकारें सभेंत आणलेली पाहून मला आलेला क्रोध दुर्योधनाच्या वधावांचून कसा शांत होईल ! धर्मनिष्ठ धर्मराज व भीमार्जुन यांना जर धार्मिक व्हावयाचें असलें तर त्यांना खुशाल होऊं दे. मला त्यांचा तो धर्म नको. मी त्या धर्माचा त्याग करून युद्धाचीच इच्छा करीत आहें.

सात्यकि—हे महाबाहो, हा बुद्धिमान् सहदेव सत्य सांगत आहे. दुर्योधनाच्या वधावांचून त्याचा व माझाहि क्रोध शांत होणार नाहीं. पुरुषोत्तमा, वल्कलें धारण करून वनांत दुःख भोगणाऱ्या पांडवांना पाहून तुझाहि क्रोध प्रज्वलित झाला होता, याची तुला आठवण नाहीं काय ! तस्मात् हा रणधुरंधर शूर माद्रीनंदन जें बोलला तें त्याचें वचन या सर्व योद्ध्यांना संमत आहे.

(२) **वैशंपायन**—राजा, महा बुद्धिमान् सात्यकीचें हें वचन ऐकून सर्व योद्ध्यांनीं सर्व बाजूंनीं प्रचंड सिंहनाद केला. युद्धाची इच्छा करणाऱ्या त्या सर्व हृष्ट वीरांनीं त्याच्या वचनाचा गौरव केला व 'धन्य धन्य' अशा उद्गारांनीं सात्यकीचा बहुमान केला. ५. ६. ८१.

अध्याय ८२ वा.

[१ 'दुर्योधनाला दंड केल्यावांचून माझें हृदय शांत होणार नाहीं' अशी द्रौपदीची श्रीकृष्णाला प्रार्थना. २ तुझा मनोरथ पूर्ण होईल असें भगवानांचें आश्वासन.]

(१) **वैशंपायन**—राजा, युधिष्ठिराचें धर्मार्थयुक्त हितवचन ऐकून दुःखानें कृश झालेली पांचाली पांडवांच्या समीप बसलेल्या कृष्णाला असें वचन बोलली. त्या द्रुपदराजकन्येचा दीर्घ केशकलाप मस्तकापासून पायांपर्यंत रुळत

होता. त्या मानी पतिव्रतेनें सहदेव व सात्यकि यांचा सत्कार केला व शांत चित्तानें स्वस्थ बसलेल्या भीमसेनाकडे पाहून ती साध्वी अतिशय व्यथित झाली आणि अश्रुपूर्ण नेत्रांनीं त्याच्याकडे पहात म्हणाली—

हे मधुसूदना, अमात्यांसह त्या धृतराष्ट्राच्या पुत्रानें कपटाचा आश्रय करून पांडुपुत्रांना सुखापासून कसें च्युत केलें, तें तुला ठाऊकच आहे. धृतराष्ट्रानें एकान्तांत संजयाशीं काय संकेत केला व युधिष्ठिरानें संजयाला कोणता निरोप सांगितला, तेंहि सर्व तुला माहित आहेच. 'अविस्थलादि पांच गांवें आम्हांला द्या' असा युधिष्ठिरानें संजयाला जो निरोप सांगितला, तोहि तूं ऐकला आहेस. राजानें दुर्योधन व त्याचे सुहृद् यांना शमाच्या आशेनें जरी असा निरोप पाठविला असला, तरी तो दुर्बुद्धि धृतराष्ट्र-पुत्र तसें करणार नाहीं. यास्तव हे कृष्णा, तो दुर्योधन आमचें राज्य परत दिल्यावांचून जर संधि करण्याची इच्छा करीत असेल, तर तेथें जाऊन तूं ही गोष्ट कदापि मान्य करूं नको. प्रतिपक्षांत स्थित असलेल्या घोर व क्रुद्ध कौरव-सेनेला शिक्षा करण्यास सृंजयांसह पांडव समर्थ आहेत. ते धार्तराष्ट्र सामानें किंवा दानानें अनुकूल होणें शक्य नाहीं. तस्मात् तूं त्यांच्यावर दया करूं नको. जे शत्रु सामानें किंवा दानानें शांत होत नाहींत, त्यांच्यावर स्वतःच्या जीविताचें रक्षण करणारानें दंडाचाच प्रयोग करावा. यास्तव सृंजयांसह पांडव व तूं सत्वर त्यांच्यावर यमदंडाचीच योजना कर. शत्रूशीं असें आचरण करणेंच पार्थांना युक्त, तुला यशस्कर व सर्व क्षत्रियांना सुखकर होईल.

हे महाबाहो दाशार्हा, स्वधर्माचें अनुष्ठान करणाऱ्या क्षत्रियानें लोभाचा आश्रय केलेला क्षत्रिय असो किंवा अक्षत्रिय असो, त्याचा अवश्य वध करावा. ब्राह्मणाचा मात्र वध करूं नये. ब्राह्मण सर्व प्रकारच्या पापाचरणांत जरी निमग्न झालेला असला तरी तो वधार्ह नाहीं. तो सर्व वर्णांत श्रेष्ठ असल्यामुळें पूज्य आहे. हे जनार्दना, [1]अवध्याच्या वधानें जो दोष लागतो, तोच वध्य-माणसाचा वध न केल्यानेंहि लागतो, असें धर्मवेत्ते म्हणतात. तस्मात् हे कृष्णा, ज्याच्या योगानें तुला हा दोष लागणार नाहीं, तसेंच तूं ससैनिक सृंजय, दाशार्हांसह व पांडव यांच्या साह्यानें घडवून आण.

---

१ यथाऽवध्ये वध्यमाने भवेद्दोषो जनार्दन ।
स वध्यस्यावधे दृष्ट इति धर्मविदो विदुः ॥

हे जनार्दना, मी विश्वासानें तुझ्याजवळ ही पुनरुक्ति करीत आहें. या समग्र पृथ्वीतलावर माझ्यासारखी अद्वितीय स्त्री दुसरी कोणी आहे काय ! हे कृष्णा, मी यज्ञवेदींतून उत्पन्न झालेली द्रुपदाची अलौकिक कन्या, धृष्टद्युम्नाची भगिनी व तुझी प्रिय सखी आहें. मी महात्म्या पांडुनृपतीची स्नुषा होऊन या आजमीढकुलाला प्राप्त झालें आहें. इंद्रतुल्य असलेल्या पांच पांडुपुत्रांची सम्राज्ञी असून त्या पांच वीरांपासून मला पांच महारथ पुत्र झाले आहेत. हे केशवा, माझे हे पुत्र अभिमन्यूसारखेच तुझे धर्मतः भागिनेय आहेत.

हे गोविंदा, अशा प्रकारच्या श्रेष्ठ वीरांची कन्या, भगिनी, स्नुषा, भार्या व माता असलेल्या मीं, पांडवांच्या समक्ष आणि तूं जिवंत असतांना कौरवांच्या सभेंत क्लेश भोगिले. त्या दुरात्म्यानें मला केंस धरून ओढलें. हे पांडुपुत्र, पांचाल व वृष्णिवीर जिवंत असतांना मी दासीभावाला प्राप्त होऊन त्या पापात्म्यांच्या सभेंत उभी राहिलें. त्या प्रसंगीं हे पांडव क्रोधशून्य होऊन निश्चल बसलेले पाहून 'हे गोविंदा, माझें रक्षण कर' असें मी मनानें तुझें चिंतन केलें. त्या वेळीं माझा श्वशुर राजा धृतराष्ट्र म्हणाला—"हे पांचालि, वर माग, तूं वर देण्यास योग्य आहेस, असें मी समजतों."

तेव्हां मीं 'रथ व आयुधें यांसह पांडव दासभावापासून मुक्त होवोत' असा वर मागितला असतां त्यानें तो मान्य करून पांडवांना वनवासाला पाठविलें. अशा प्रकारचीं आमचीं दुःखें तूं जाणतोस. यास्तव हे पुण्डरीकाक्षा, ज्ञातिबांधव व पति यांसह तूं माझें संरक्षण कर. हे कृष्णा, वास्तविक पहातां मी भीष्म व धृतराष्ट्र या दोघांची धर्मतः स्नुषा आहें, परंतु अशा मला दुष्ट कौरवांनीं बलात्कारानें दासी केलें.

हे कृष्णा, ज्यानें आमचे असे अक्षम्य अपराध केले आहेत, तो दुर्योधन ज्याअर्थी अद्यापि जिवंत राहिला आहे, त्याअर्थी अर्जुनाच्या धनुर्धरत्वाला व भीमसेनाच्या सामर्थ्याला धिक्कार असो. हे गोपाला, मी जर तुझ्या अनुग्रहाला पात्र असेन, तुझी जर माझ्यावर कृपा असेल तर आपला सर्व क्रोध धार्तराष्ट्रावर प्रवृत्त करून त्यांचा नाश कर."

वैशंपायन—राजा, इतकें बोलून ती गजगामिनी साध्वी अश्रुपूर्ण नेत्रांनीं आपला विपुल, रम्य, सुगंधयुक्त व सर्वलक्षणसंपन्न केशकलाप डाव्या हातानें धरून श्रीकृष्णाच्या समीप आली. तिच्या नीलवर्ण केंसांची रचना महाभुजंगा-

सारखी शोभत होती. ती कमलनयना पुंडरीक्षाला आपला केशकलाप दाखवीत पुनः म्हणाली—" हे मधुसूदना, हा माझा केशपाश दुःशासनानें हातीं धरून ओढला, या गोष्टीचें तुला स्मरण असूं दे. सर्व कार्यांत शत्रूंशीं संधि करतेवेळीं तूं माझे हे क्लेश विसरूं नको.

हे मधुसूदना, हे भीमार्जुन दीन होऊन जर संधीची इच्छा करीत असतील तर त्यांना खुशाल कृपायुक्त होऊं दे. माझा वृद्ध पिता आपल्या महारथ पुत्रांसह शत्रूशीं युद्ध करील. त्याचप्रमाणें अभिमन्यूला पुढें करून माझे महा पराक्रमी पांच पुत्र कौरवांशीं युद्ध करतील. जोंपर्यंत दुःशासनाचा तो श्यामवर्ण भुज छिन्न-भिन्न होऊन धुळीनें माखलेला माझ्या दृष्टीं पडला नाहीं, तोंवर माझ्या हृदयाला शांति कोठची !

शत्रूला भयंकर वाटणाऱ्या हे कृष्णा, प्रदीप्त अग्नीप्रमाणें अंतःकरणांत संताप बाळगून मी तेरा वर्षें योग्य प्रसंगाची वाट पहात आहें, धार्तराष्ट्रांच्या वाक्शल्यानें पीडित झालेलें माझें हृदय अद्यापि विदीर्ण होत आहे आणि यावेळीं या महाबाहु भीमसेनाला मोठा धर्म आठवला आहे ! "

असें बोलून ती कमलपत्राक्षी कृष्णा सद्गदित कंठानें रोदन करूं लागली. तिच्या अंगाला कंप सुटला. जणुकाय हृदय द्रवीभूत झाल्याप्रमाणेंच तिच्या नेत्रांतून अश्रूंच्या उष्ण धारा वाहूं लागल्या व त्यांनीं तिचें उन्नत वक्षःस्थल भिजून गेलें.

(२) तेव्हां महाबाहु केशव तिचें सान्त्वन करीत तिला म्हणाला—" हे कृष्णे, त्या भारतांच्या स्त्रिया रडत असलेल्या लवकरच तुला दिसतील. हे भामिनि, ज्यांच्यावर तूं इतकी क्रुद्ध झाली आहेस, ते कौरव ज्ञातिबांधवांसह वध पावले असतां हतमित्र व हतबल झालेल्या त्यांच्या स्त्रिया अशाच प्रकारें अश्रु ढाळतील. हे भीरु, तूं अशी हताश होऊं नको. युधिष्ठिराच्या आज्ञेनें मी भीमार्जुन व नकुल-सहदेव यांच्या हातून विधिनियमानुसार दैववशात् कौरवांचा संहार करवीन.

धृतराष्ट्रपुत्रांचा काल समीप आला आहे. त्यांनीं जर माझें शमाचें बोलणें अमान्य केलें, तर ते मृत होऊन भूमीवर निजतील व त्यांचे देह श्वान आणि शृगाल यांच्या भक्ष्यस्थानीं पडतील. कदाचित् हिमालयपर्वत चलित होईल, पृथ्वी शतधा विदीर्ण होईल, नक्षत्रांसह सर्व आकाश खालीं पडेल, परंतु माझें

हें वचन कदापि व्यर्थ होणार नाहीं. हे कृष्णे, मी तुला हें सत्यप्रतिज्ञेनें सांगत आहें. यास्तव तूं आपले अश्रु आवरून धर. शत्रूंचा वध करून तुझे पति ऐश्वर्यानें युक्त झाले आहेत, असें लवकरच तुझ्या दृष्टीं पडेल. ५. ६. ८२.

अध्याय ८३ वा.

[१ अर्जुनाचा निरोप व कृष्णाचें प्रस्थान. कुंतीला आश्वासन देण्याविषयीं युधिष्ठिराची कृष्णाला प्रार्थना. २ मार्गामध्यें ऋषींचें दर्शन. ३ भगवद्वचन ऐकण्यासाठीं त्यांचें कौरवसभेंत गमन.]

(१) **अर्जुन**—हे केशवा, आज सर्व कुरूंचा तूंच श्रेष्ठ सुहृद् आहेस. तूं आम्हां उभय पक्षांचा आप्तसंबंधी असून सर्वदा आम्हांला प्रिय आहेस. पांडव व धृतराष्ट्राचे पुत्र यांचें कुशल संपादून शम करण्यासहि तूं समर्थ आहेस. हे पुंडरीकाक्षा, तूं आतां आमच्या त्या असहिष्णु दुर्योधन भ्रात्याकडे जा व शमार्थ जेवढें उचित असेल तेवढें त्याला सांग. तूं कल्याणकारक व धर्मार्थयुक्त शुभ भाषण करीत असतांहि तें हितवचन जर त्या मूर्खाला रुचलें नाहीं, तर तो दैवाधीन होऊन भवितव्यतेप्रमाणें फल भोगील.

भगवान्—हे पार्था, कुरूंचें कुशल व आपलें हित ज्यांत आहे, असें धर्मयुक्त कार्य साधण्यासाठीं मी राजा धृतराष्ट्राकडे हा निघालोंच आहें.

वैशंपायन—त्यानंतर रात्र संपून निर्मल आकाशांत सूर्य उगवला. दिवाकराचीं मृदु किरणें सर्वत्र पसरलीं. तो कार्तिक मास होता. शरदृतु प्रायः संपून शीतकालाला आरंभ झाला होता. तृणधान्याची समृद्धि होऊन सर्व लोक सुखांत होते. त्या दिवशीं रेवती नक्षत्र असून शुभ मैत्रमुहूर्त होता.

अशा शुभ वेळीं ऋषींचे मंत्रघोष श्रवण करणाऱ्या इंद्राप्रमाणें त्या सात्वतश्रेष्ठ वीरानें ब्राह्मणांचे सत्य व मंगलकारक पुण्यनिर्घोष ऐकत प्रातःस्नान केलें. आपलें आह्निक कर्म उरकलें. शुचिर्भूत होऊन वस्त्रालंकार धारण केले. सूर्य व अग्नि यांची उपासना केली. वृषभाच्या पृष्ठभागाला स्पर्श करून ब्राह्मणांना वंदन केलें. शुभ वस्तूंचें दर्शन घेत अग्नीला प्रदक्षिणा केली. नंतर युधिष्ठिराचें वचन स्मरून समीप बसलेल्या सात्यकीला म्हटलें—

"हे शैनेया, माझा रथ सज्ज करून त्यांत शंख, चक्र, गदा, भाते, शक्ति व इतर आयुधें ठेव. दुर्योधन दुष्टात्मा आहे व कर्ण आणि शकुनि त्याचेच

अनुयायी आहेत. त्यांचा विश्वास नाहीं, आपण कितीहि बलाढ्य असलों, तरी दुर्बल शत्रूंचीहि उपेक्षा करूं नये, अशी नीति आहे.''

याप्रमाणें चक्रगदाधर केशवाची आज्ञा होतांच त्याचे सेवक रथ सज्ज करण्यासाठीं निघून गेले. त्याचा तो रथ कालाग्नीसारखा प्रदीप्त व सूर्यासारखा सत्वर गमन करणारा होता. तो सूर्य व चंद्र यांच्यासारख्या दोन तेजस्वी चक्रांनीं अलंकृत केला होता. तो अर्धचंद्र, पूर्णचंद्र, मत्स्य, मृग व पक्षी यांच्या आकृति व विविध पुष्पें, मणि व रत्नें यांच्या योगानें चित्र-विचित्र दिसत होता. उदय पावलेल्या आदित्याप्रमाणें आरक्त वर्ण दिसणारा तो विशाल रथ सुंदर दिसत होता. त्यावर रत्नजडित सुवर्णाचें उत्कृष्ट काम केलेलें होतें. त्यावर उत्तम ध्वज व पताका उभारल्या होत्या. तो श्रेष्ठ रथ सुंदर उपकरणांनीं युक्त होता. व्याघ्रचर्मानें मढविलेल्या त्या देदीप्यमान रथाकडे नुस्ता दृष्टिक्षेप करण्यासहि कोणी समर्थ होत नसे. तो यदुनंदनाचा रथ शत्रूंचें यश हरण करणारा व यादवांचा हर्ष वाढविणारा होता.

दारुकानें शैब्य, सुग्रीव, मेघपुष्प व बलाहक या चार अश्वांना स्नान घालून व सर्व प्रकारच्या अलंकारांनीं भूषित करून रथास जोडिलें. त्यामुळें भगवानाचा महिमा अधिकच वाढला. शेवटीं त्यानें मेघाप्रमाणें गर्जना करणाऱ्या त्या रथावर गरुडध्वज स्थापिला असतां मेरूच्या शिखराप्रमाणें शोभणाऱ्या व मेघ किंवा दुन्दुभि यांप्रमाणें ध्वनि करणाऱ्या त्या रथावर शौरि कामगामी विमानाप्रमाणें आरूढ झाला. त्या पुरुषोत्तमानें सात्यकीलाहि आपल्या समीप बसावयास सांगितलें आणि तो शैनेय रथारूढ होतांच भगवान् आपल्या रथघोषानें पृथ्वी व अंतरिक्ष यांस निनादित करीत हस्तिनापुराकडे जावयास निघाला.

तत्क्षणीं सर्व आकाश निरभ्र झालें. सुखकर वायु वाहूं लागला. धूलि शांत झाली. भगवान् वासुदेव सात्यकीसह रथांत बसून जाऊं लागला असतां पशु व पक्षीहि त्याला प्रदक्षिणा घालून आपलें आनुकूल्य व मांगल्य सुचवूं लागले. सर्व लोकांच्या तोंडून ' विजयी भव ' असे उद्गार निघाले. सारस, शतपत्र, हंस इत्यादि जलचर पक्षी मधुसूदनाला उद्देशून मधुर ध्वनि करूं लागले.

---

१ न च शत्रुरवज्ञेयो दुर्बलोऽपि बलीयसा ।

मंत्रयुक्त आहुत्या देऊन ज्याचें हवन केलें आहे, असा अग्नि धूमरहित होऊन प्रज्वलित झाला व त्याच्या ज्वाला उजवीकडे जाऊं लागल्या. वसिष्ठ, वामदेव, भूरिद्युम्न, गय, क्रथ, शुक्र, नारद, वाल्मीकि, मरुत्, कुशिक, भृगु, इत्यादि देवर्षि व ब्रह्मर्षि यांनीं एकत्र जमून यादवांना सुख देणाऱ्या कृष्णाला प्रदक्षिणा घातली. याप्रमाणें महर्षि व सज्जन यांनीं सत्कार केला असतां श्रीकृष्ण कौरवांच्या सदनाकडे जावयास निघाला.

तो वासवानुज निघाला असतां कुंतीपुत्र युधिष्ठिर त्यांच्या मागोमाग चालला. तेव्हां भीमार्जुन, दोघे माद्रीपुत्र, चेकितान, चेदिपति धृष्टकेतु, द्रुपद, काशिराज, शिखंडी, धृष्टद्युम्न, पुत्रांसह विराट व केकयराजे इत्यादि सर्व भूपाल व क्षत्रियश्रेष्ठ कार्यनिष्पत्तीसाठीं त्याला अनुसरले. श्रीकृष्ण कामानें, भयानें, लोभानें किंवा अन्य अर्थप्राप्तीसाठीं कदापि अन्याय करणारा नाहीं. त्याची बुद्धि स्थिर असून तो अनासक्त होता. तो धर्मज्ञ ईश्वर सर्व भूतांचा नियामक व ज्ञानी होता. श्रीवत्स धारण करणारा तो सनातन देवाधिदेव सर्वगुणसंपन्न होता. युधिष्ठिरानें त्याच्या समीप जाऊन सर्व नृपतींच्या समक्ष त्याला आलिंगन दिलें व असा निरोप सांगितला—

युधिष्ठिर—हे जनार्दना, जिनें बालपणापासून आमचें संगोपन करून आम्हांला वाढविलें, ती आमची माता आमच्या स्वास्थ्यासाठीं उपवास व तप यांत सर्वदा निरत असते. ती अबला पुत्रवत्सल आहे. तिला आम्ही अतिशय प्रिय आहों. ती देवता, अतिथिपूजन व गुरुशुश्रूषा यांतच आपला सर्व काल घालवीत असते. दुर्योधनानें आम्हांला प्राणसंकटांत घातलें असतां समुद्रांतून तारणाऱ्या नौकेप्रमाणें त्या आमच्या जननीनें आम्हांला मृत्युमुखांतून वांचविलें. हे माधवा, ती वस्तुतः दुःखाला पात्र नसूनहि आमच्याच कृतीमुळें तिला हें महद्दुःख अनुभवावें लागल. यास्तव तूं त्या आमच्या मातेला प्रथम कुशल विचार.

हे कृष्णा, पुत्रशोकांत मग्न झालेल्या त्या आमच्या जननीला आम्हां पांडवांच्या वतीनें नमस्कार कर. तिला आलिंगन देऊन पुनः पुनः आश्वासन दे. हे अरिंदमा, ती आमची प्रेमल जननी विवाह होऊन पतिगृहीं आल्यापासून सारखीं दुःखें भोगीत आहे. निर्भर्त्सनेला योग्य नसतांहि ती तिरस्काराचे क्लेश भोगीत आहे.

हे केशवा, माझ्या क्लेश भोगणाऱ्या मातेचें हें सर्व दुःख नाहींसें करून मी तिला सुख देईन, अशी वेळ कधीं तरी येईल का! आम्ही वनवासाला निघालों असतां ती पुत्रवत्सला दीन होऊन आमच्या मागें धांवत आली. त्यावेळीं आम्ही त्या शोकार्त माउलीला रडत टाकून, तिची उपेक्षा करून वनांत निघून गेलों. हे आनर्तदेशांत पूज्य असलेल्या गोविंदा, ती पुत्रांवर अतिशय स्नेह करणारी आमची दुःखमग्न माता या शोकभारानें मरण तर पावली नसेल ना! ती आमची जननी सुदैवानें जर जिवंत असली तर हे केशवा, तिला माझ्या वतीनें अभिवादन कर.

त्याचप्रमाणें हे प्रभो, कुरुपति धृतराष्ट्र, वयोवृद्ध राजे, भीष्म, द्रोण, कृप, बाह्लिक, द्रौणि, सोमदत्त, सर्व भारत व कौरवांचा मंत्री महाप्राज्ञ धर्मज्ञ विदुर या सर्वांस दृढ आलिंगन दे.

सर्व राजाच्या समक्ष श्रीकृष्णाला असें बोलून युधिष्ठिरानें त्याची अनुज्ञा घेतली व त्याला प्रदक्षिणा घालून तो परत फिरला. परंतु अर्जुन आपला सखा जो पुरुषश्रेष्ठ दाशार्ह, त्याच्या बरोबर पुढें चालला व त्याला म्हणाला—"हे अपराजित विभो, आमचें अर्धें राज्य मिळालें तरच संधि करावा, असा आम्हीं सर्वानुमतें जो निश्चय केला आहे, तो या सर्व नृपालांना विदित आहेच. दुर्योधन आमचा अवमान न करतां राज्यासक्ति सोडून सत्कारानें आमचें राज्य जर परत देईल, तरच माझें प्रिय होईल व कौरव मृत्युरूप महाभयापासून मुक्त होतील.

परंतु अपाय करण्यांत प्रवीण असलेला धार्तराष्ट्र जर याच्या विपरीत वागेल, तर मी सर्व क्षत्रियांचा अंत करीन, हें मी तुला सत्य सांगतों.

वैशंपायन—राजा, धनंजयाचें हें भाषण ऐकून वृकोदर अतिशय हृष्ट झाला. तो क्रोधावेशानें वारंवार थरथरां कांपूं लागला, अंगाला कंप सुटला असतां धनंजयाच्या भाषणानें त्याला वीरश्रीचें स्फुरण चढलें व आनंदातिशयानें तो उच्च स्वरानें सिंहनाद करूं लागला. त्याची ती गर्जना ऐकून योद्धयांचा थरकांप झाला. अश्वादि पशूंचीं गात्रें भीतीनें शिथिल होऊन ते जागच्या जागीं देहधर्म करूं लागले.

याप्रमाणें केशवाला आपला निश्चय सांगून पार्थानें त्याला आलिंगन देऊन त्याचा निरोप घेतला व तो परत फिरला असतां हृष्ट झालेला जनार्दन त्वरेनें

पुनः आपल्या श्रेष्ठ वाहनांत बसला. त्याच्या रथाला शैब्य व सुग्रीव हे दोन जातिवंत अश्व जोडिले होते. वासुदेवाच्या त्या अश्वांना दारुकानें प्रेरणा करतांच ते वायुवेगानें निघाले. ते वेगवान् अश्व इतक्या शीघ्रगतीनें चालले होते कीं, ते मार्गाला जणुं काय प्राशनच करीत आहेत, किंवा आकाशाला ग्रासीतच आहेत, असा भास होत होता.

(२) इतक्यांत महाबाहु केशवानें मार्गामध्यें कांहीं ब्रह्मर्षींना पाहिलें; ब्राह्म तेजानें युक्त असलेले ऋषि मार्गांत दोन्ही बाजूला उभे असलेले त्याला दिसले. त्यांना पाहतांच जनार्दन रथांतून सत्वर खालीं उतरला व यथाविधि वंदन करून त्यांस म्हणाला—" हे भगवन्, सर्व लोकांत कुशल आहेना! सर्व धर्मकार्यांचें योग्य प्रकारें अनुष्ठान होत आहेना! त्रैवर्णिक ब्राह्मणांच्या आज्ञेंत वागत आहेत ना?"

राजा, याप्रमाणें कुशल प्रश्नानें त्यांचा सत्कार करून त्या मधुसूदनानें त्यांस पुनः म्हटलें—" आज या मार्गानें महर्षि कोठें निघाले? कोणत्या हेतूनें आपलें भूतलावर आगमन झालें! आपलें येथें कोणतें कार्य आहे! मीं आपलें कोणतें कार्य करावें, त्याची आज्ञा व्हावी."

(३) तेव्हां सुरासुरपतींचा सखा जामदग्न्य-मुनि मधुसूदनाच्या समीप येऊन त्याला आलिंगन देऊन म्हणाला—" हे दाशार्हा, पुण्यशील देवर्षि, बहुश्रुत ब्राह्मण, राजर्षि व तपस्वी या सर्वांना तूं मान्य आहेस. पूर्वींच्या देवासुरांचे कलह तूं पाहिले आहेस व आतां देवतुल्य भीष्म-विदुरादि व आसुरी वृत्तीचे दुर्योधनादि यांना भेटावयास चालला आहेस. कौरवसभेंत एकत्र जमलेले भूपति, क्षत्रिय, सर्व सभासद व तूं—सत्यस्वरूप जनार्दन, यांचा अतिशय प्रेक्षणीय समागम पहावा व हे माधवा, कौरवांच्या सभेमध्यें सर्व राजांसमक्ष तूं जें धर्मार्थयुक्त भाषण करशील तें श्रवण करावें, या इच्छेनें आम्ही तेथेंच निघालों आहों. हे गोविंदा, भीष्म-द्रोणादि वीर, महामति विदुर व तूं—यादव-श्रेष्ठ सभेंत एकत्र जमून जीं दिव्य भाषणें कराल, तीं हितावह सत्य वचनें ऐकण्याची आमची इच्छा आहे. यास्तव हे गोविंदा, आम्ही आतां तुझा निरोप घेतों. आम्ही तुला पुनः भेटूं. हे वीरा, तूं निर्विघ्नपणें जा. बल व तेज यांनीं युक्त असलेल्या तुला आम्ही कौरवसभेंत दिव्यासनावर बसलेलें पाहूं. ५. ६. ८३.
